

Torre dels Vents Αέρηδες

Revista digital de cultura neogrega

Ψηφιακό περιοδικό νεοελληνικού πολιτισμού



Torre dels Vents

Αέθρηδες



Revista digital de cultura neogrega
Ψηφιακό περιοδικό νεοελληνικού πολιτισμού

EQUIP EDITORIAL

EDITA

Àrea de Filologia Grega. Departament de Filologia i Cultures Europees
Associació Catalana de Neohel·lenistes

DIRECCIÓ

Rubén Montañés Gómez

CONSELL DE REDACCIÓ

Jaume Almirall Sardà
Joan-Carles Blanco Pérez
Pau Sabaté Marqués
Joan Andreu Martí Gebellí
Kleri Skandami

CONSELL ASSESSOR

D. Sam Abrams
Eusebi Ayensa Prat
Pedro Bádenas de la Peña
Vicente Fernández González
Dimitris Kalokiris

REDACCIÓ, ADMINISTRACIÓ

Àrea de Filologia Grega. Departament de Filologia i Cultures Europees
Facultat de Ciències Humanes i Socials. Universitat Jaume I
Av. Vicent Sos Baynat s/n. CP 12071 - Castelló de la Plana

© Del text: els autors i les autores, 2022

© D'aquesta edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2022

Imatge de coberta: "The Upper Part of the Tower of the Winds (Horologion of Andronikos Kyrrhestes)" by George E. Koronaios.

e-ISSN: 2660-9681

DOI Revista: <http://dx.doi.org/10.6035/Aerides>

DOI Número Revista: <http://dx.doi.org/10.6035/Aerides.2022.3>



Reconeixement-CompartirIgual 4.0 Internacional (CC BY-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.ca>

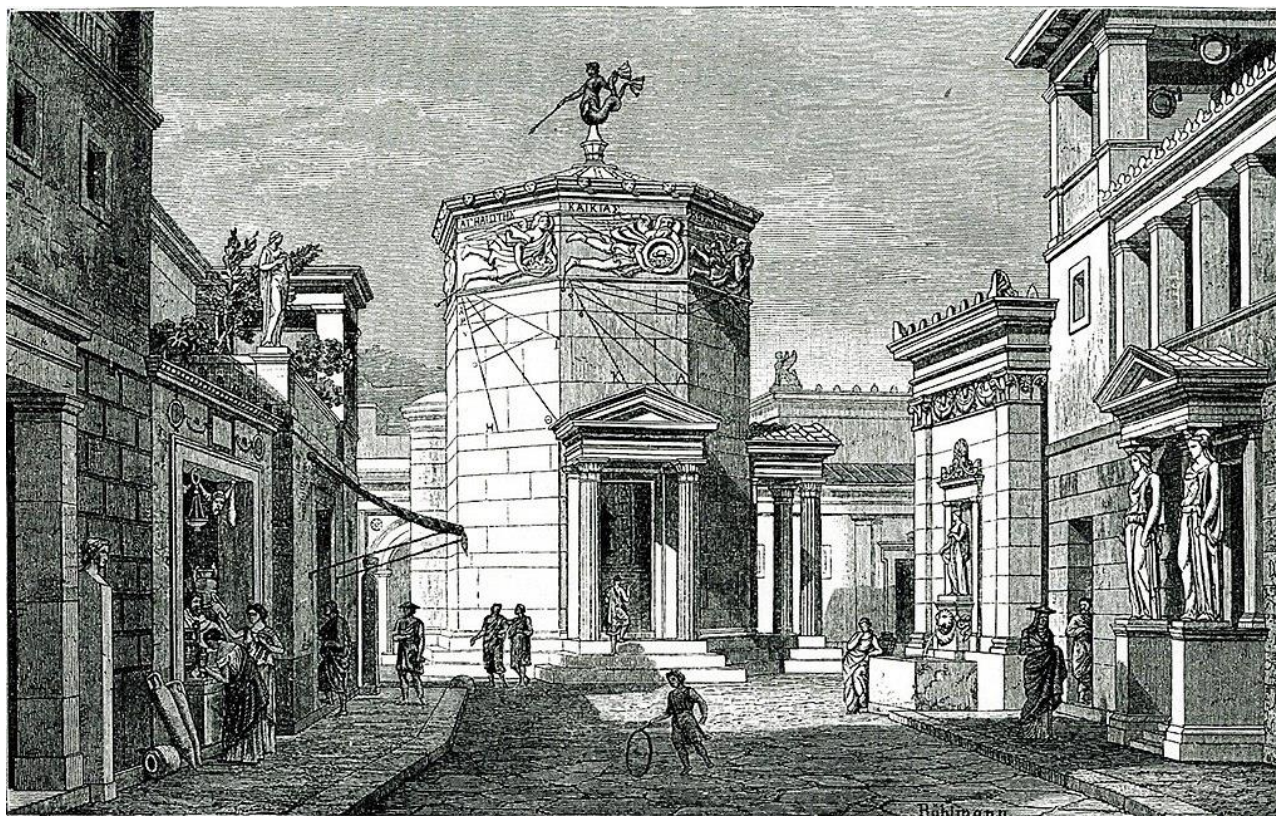
ÍNDEX – ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΝÚMERO TEMÀTIC	9
ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ	
Rubén J. Montañés. <i>Els primers cent anys de la Grècia contemporània: de la Revolució de 1821 al Gran Desastre de 1922</i>	11
I. TRAMUNTANA - ASSAIG	19
A'. ΒΟΡΕΑΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ	
Joan-Carles Blanco. <i>Redescobrir Màntzaros (Corfú, 1795-1872): l'Himne a la Llibertat</i>	21
Ioanna Nicolaidou. <i>Entre imperis i nacions. Elissàvet Mutzan-Martinengu i la seva Autobiografia</i>	27
Eusebi Ayensa. <i>Josep Massanès i Mestres o els límits del filhel·lenisme</i>	45
II. LLEBEIG – LITERATURA: NOVETATS I RESSENYES	51
B. ΔΙΨ – ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ· ΝΕΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
Literatura neogrega. Títols apareguts a casa nostra després de la relació del número anterior (any 2022)	53
Jaume Almirall. <i>¿Com sonava la llengua de Plató?</i>	57
Jaume Almirall. «Normalment no sopo»: el grec frase a frase	61
Iannis Zumbulakis. <i>Dones intrèpides del 1821</i>	63
Dimitris Katsoridas. <i>La revolució també era de gènere femení, en 1821</i>	65
Lambriní Kuzeli. <i>Paskhalis Kitromilidis: «Incloure el model grec en la historiografia internacional»</i>	69
Jaume Almirall. «Els herois d'un bàndol són els monstres de l'altre»: la tragèdia contada amb dibuixos	75
Χάρτης, 48. Αφιέρωμα: Χίλια εννιακόσια είκοσι δύο / 2022	79
Ana Prieto Nadal. <i>Els nóstoi de Theodor Kallifatides</i>	81
III. MIGJORN – FETS I GENT	85
Γ'. ΝΟΤΟΣ – ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΑ	
Andreu Martí. <i>Montserrat Franquesa Gòdia (1966 - 2021)</i>	87
Joan-Carles Blanco. <i>Mikis Theodorakis (1925-2021)</i>	89
Joan-Carles Blanco. <i>Vangelis (Βαγγέλης) (1943-2022)</i>	93
Joan-Carles Blanco. <i>Angelikí Ionatu (1954-2021)</i>	95
Eusebi Ayensa. <i>Mikhalis Pierís (1952-2021)</i>	97
Andreu Martí. <i>Edmund Keeley (1928-2022)</i>	101
Andreu Martí. <i>Peter Mackridge (1946-2022)</i>	103
Pau Sabaté. <i>Irini Papà (1929-2022)</i>	105
Montserrat Gallart. <i>Vassa Solomú-Xanthaki, in memoriam</i>	107
Pau Sabaté. <i>Kostas Kazakos (1935-2022)</i>	111

IV. LLEVANT – ENTREVISTES	113
Δ'. ΑΠΗΛΙΩΤΗΣ – ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ	
Rubén J. Montañés. <i>Dimitris Georgiadis: la memòria de les pàtries perdudes</i>	115
Rubén J. Montañés. <i>Ítaca a Castelló de la Plana (o com les cançons no coneixen temps ni espai)</i>	135
V. GREGAL – BELLES ARTS	139
Ε'. ΚΑΙΚΙΑΣ – ΚΑΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ	
Pere Alberó. <i>Pel camí d'Esmirna</i>	141
VI. MESTRAL – REVISTA DE REVISTES	149
ΣΤ'. ΣΚΙΡΩΝ – ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ	
Vangelis Karamanolakis. <i>La Revolució de 1821 i les seues celebracions als 200 anys de la Revolució</i>	151
Khristos Khomenidis. «Que sigui el '21!»	159
Ànguelos Sirigos i Evanthis Khatzivassiliu. <i>El Desastre d'Àsia Menor. 50 preguntes i respostes</i>	163
Lambriní Kuzeli. <i>Llums al front de la Campanya d'Àsia Menor</i>	171
Vassilis Minakakis i Sakis Ioannidis. <i>¿En 1919 el govern grec hauria pogut reivindicar, en lloc d'Esmirna, Constantinoble?</i>	175
Mikhalis Stukas. <i>La posició de Rússia respecte de la Revolució Grega de 1821</i>	185
Ioanna Fotiadi. <i>La gent d'Àsia Menor i la lluita per arrelar a Amèrica: la recerca de l'historiador Iorgos Topalidis</i>	193
Thanos Veremis. <i>Kemal, Venizelos i el Tractat d'Amistat Greco-turc de 1930</i>	197
Tassula Mandala. <i>25 maig 1923: el primer dia de Kessarianí. Un rar document del diari de Panagiotis Stambulos</i>	201
VII. ΧΑΛΟC – TRADUCCIONS LITERÀRIES	207
Ζ'. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ	
Theódoros Kolokotronis (1770-1843). <i>Memòries (passatges)</i>	209
Andreas Kalvos (1792-1869). Estrofes 9, 25, 27 i 28 de l'oda tercera de les <i>Líriques</i> (París, 1826)	221
Andreas Kalvos (1792-1869). Odes quarta i sisena de les <i>Líriques</i> (París, 1826)	223
Dioníssios Solomós (1798-1857). <i>Himne a la Llibertat</i>	233
Dioníssios Solomós (1798-1857). <i>Els assetjats lliures (Esbós II)</i>	257
Geórgios Drossinis (1859-1951). <i>La dona turca</i>	259
Iannis Vlachogiannis (1867-1945). <i>Així va ser</i>	261
Mikhaïl Mitsakis (1868-1916). <i>El petó</i>	263
Nikos Kazantzakis (1883-1957). <i>Caucas</i>	267
Ànguelos Sikelianós (1884-1951). <i>Marxa espiritual</i>	277
Iorgos Seferis (1900-1971). <i>Un grec – Makrigiannis</i>	281
Didó Sotiriou (1909-2004). <i>Terres de sang (passatges)</i>	299

Menélaos Lundemis (1912-1977). 25 de març 1945	309
Nikos Spànias (1923-1990). Dioníssios Solomós	313
Alki Zei (1923-2020). Un càntir a la finestra	315
Maria Lainà (1947). Psarà	325
Iannis Ifandís (1949). Dioníssios Solomós parlant en un meu somni	327
Iorgos Markópulos (1951). Cançó	329

VIII. PONENT – ESPAI PER A LA CREACIÓ	331
Η'. ΖΕΦΥΡΟΣ – ΧΩΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ	
Oriol Febrer. Tres poemes grecs	333
Maria Rosa Llabrés. Quatre poemes	339
Gerard Cisneros Cecchini. Persèfone	341
Adrià Targa. Incendi	343
Ramon Boixeda. Viatge iniciàtic	345



NÚMERO TEMÀTIC
ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ



ELS CENT PRIMERS ANYS
DE LA GRÈCIA CONTEMPORÀNIA:
DE LA REVOLUCIÓ DE 1821
AL GRAN DESASTRE DE 1922

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821
ΩΣ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ 1922

Els primers cent anys de la Grècia contemporània: de la Revolució de 1821 al Gran Desastre de 1922

Rubén J. Montañés

25 de març del 1821: mite, història i escaiença

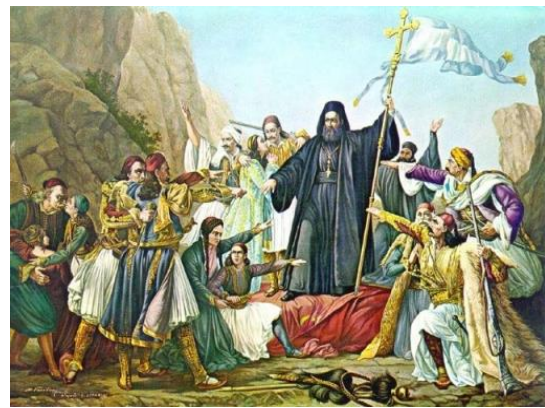
Les revolucions —hi incloem tota mena d'esdeveniments que fan canviar, o a partir dels quals canvia significativament la història d'un poble— es caracteritzen per no tenir lloc en el moment previst. Ja sia perquè no s'havia previst cap moment —que això ja passa— o sia perquè algun fet inopinat, o l'excés d'entusiasme, les avança, o perquè algun daltabaix les retarda. Val a dir que als països mediterranis, poc caracteritzats per la puntualitat, és més habitual aquesta darrera possibilitat.

I després, és clar, tot són embolics, tant per a l'historiador com per a qualsevol patriota amb bona consciència, perquè no hi ha manera d'escatir la data exacta de les revolucions. Aleshores, tot poble es troba en el seu dret a fixar-ne una i fer-ne símbol; i en ajut, sovint no sol·licitat, del símbol, hi acudeix el seu germà gran, el mite.

En temps pretèrits, del mite s'encarregaven els aedes. En temps recents, les pantalles de cinema o de televisió. Al segle XIX, tant del símbol com del mite s'encarregaven, a parts iguals, els poetes i els pintors. Vegeu sinó:



Esquerra: el metropolità Germanós de la Vella Patres beneeix la bandera de la Revolució, mentre els revolucionaris grecs juren a Déu per aquesta. Quadre de Theódoros Vrízakis (1814-1878), pintat en 1865 (Pinacoteca Nacional).



Dalt: el metropolità Germanós de la Vella Patres aixeca a Kalàvrita la bandera de la Independència. Litografia de Ludovico Lipparini (1800-1856) feta en 1838 (Museu Nacional d'Història).

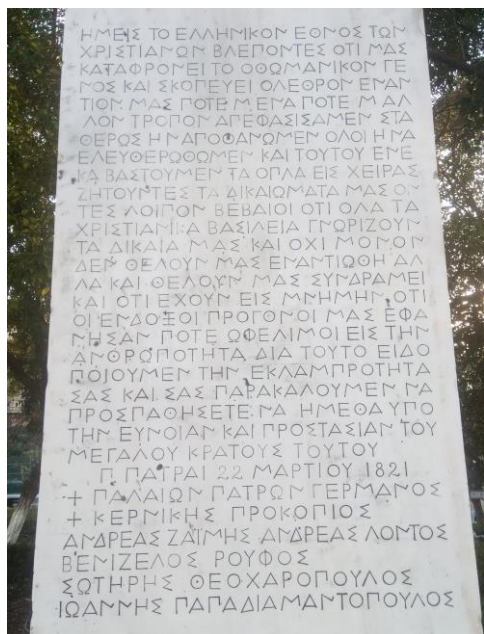
Que el metropolità Germanós es trobés el dia 25 de març beneint estendarts a Kalàvrita, al monestir d'Àgia Lavra, i arribés a Patres el mateix dia, per molt cap al capvespre que això fos, i tenint en compte els mitjans de transport de què disposava al Peloponnès en aquell temps, sembla prou improbable; al capdavant, emperò, quin dia va passar cada cosa té una importància molt relativa, si és que en té cap...

En realitat, l'aixecament dels grecs, en termes històrics, havia arribat pel cap baix amb uns deu anys de retard, quan ja no tocava fer revolucions; a tall d'exemple, en 1797, amb la incursió francesa a les illes Jòniques, el *Libro d'oro* de la noblesa havia estat cremat públicament. En 1821, tanmateix, la revolta es produïa a l'Europa absolutista del Congrés de Viena; les potències occidentals, a suggeriment de Metternich, mirarien cap a una altra banda mentre l'imperi otomà massacrava els grecs. Fet i fet, en gran mesura els líders revolucionaris s'havien format en els ideals democràtics i republicans de la Il·lustració, que detestaven per igual reis, emperadors, tsars i sultans. En època napoleònica, Grècia s'hauria alliberat en unes setmanes; en 1821 s'iniciava una llarga guerra, com a estat independent no es constituí fins 1830 i sense molts dels territoris que ara la integren.

Ja en termes de datació, l'aixecament surava enlaire des de finals del 1820, i en gener de 1821 ja es veia com imminent, fins al punt que les autoritats otomanes van copsar que quelcom es preparava i van començar a «recomanar» als notables del Peloponnès que s'estiguessin quiets, i en alguns llocs els van prendre ostatges. Fou el mateix metropolità Germanós qui va contenir l'esclat de la revolta, entenent que aquesta encara no estava ben preparada, i decidit —previsoriament— a guanyar temps i posar a resguard de la repressió turca els dirigents grecs i en general tota la població que pogués.

És cert, emperò, que la data «oficial» es va fixar per al 25 de març, en què l'església ortodoxa celebra la festivitat de l'Anunciació; una bona decisió perquè feia confluïr els valors revolucionaris amb la tradició popular representada per l'ortodòxia. Tanmateix, ja des dels primers dies de març hi hagué enfrontaments armats contra destacaments turcs més o menys aïllats; el 21 de març, contra la guarnició de Kalàvrita; el 23 de març es va rendir sense presentar batalla la guarnició de Kalamata. No es pot precisar clarament quan va començar la insurrecció a Patres; 22 o 23 de març són les dates que més fonts recullen, però d'altres donen el 25 de març, que al capdavant s'ajustaria als plans dels revolucionaris.

Tampoc no es posen d'acord els historiadors sobre l'arribada del metropolità Germanós a Patres, si el 25 al vespre o el 26. En qualsevol cas, moltes fonts coincideixen en el fet que el dia 26 de març, sia com a president del Directori d'Acaia, única autoritat revolucionària en aquell moment, sia obrant per compte propi, va fer públic i lliurà als membres del cos diplomàtic que es trobaven llavors a Patres —i adreçat particularment al cònsol de Gran Bretanya, conegut per la seva postura antigrega— el següent breu manifest, que almenys a l'estela de marbre que el reproduïx avui a la plaça d'Àgios Iorgos de la ciutat porta data del 22 de març:



Nosaltres, la nació grega dels cristians, veient que de temps en temps la nissaga otomana ens menysprea i pretén el nostre anorreament, ara d'una manera i adés d'una altra, hem decidit fermament o bé morir tots, o bé alliberar-nos, i per aquesta causa prenem les armes a mans, reclamant els nostres drets; ens trobem, doncs, segurs que tots els regnes cristians coneixen la nostra raó, i no sols no se'ns enfrontaran, sinó que ens acorreran, i que tenen el record que els nostres il·lustres avantpassats es mostraren sempre útils a la humanitat. Per això assabentem sa vostra Excel·lència, i us preguem que us esforceu perquè ens trobem sota la benevolència i la protecció d'aquest gran Estat.

No s'ha de confondre aquesta proclama —explícitament adreçada, com veiem, al cònsol britànic— amb la Declaració d'Independència, que tingué lloc a Epidaure en gener de 1822, «primer any de la Independència», segons diu, i on es parla de constitució i d'administració única, però no s'esmenta rei ni cosa pareguda. La proclama del 26 de març del 1821 a Patres, en qualsevol cas, no pareix obra d'un bisbe messiànic i il·luminat; té un estil mesurat, tenint en compte la circumstància, i clarament i intel·ligentment es va escriure pensant en les potències occidentals més que no en els revolucionaris grecs.

Començava, com ja s'ha dit, una llarga i desigual lluita, en la qual no mancaren jugades fosques dels hipotètics aliats ni dolorosos enfrontament entre grecs. Això ja és matèria dels historiadors. Allò que val i que en va quedar d'aquelles jornades de primavera que el 25 de març simbolitza és que un grapat creixent d'homes i dones, de *Romií ke Romiés* van deixar de ser *ragiades*, vassalls del poder otomà, i van esdevenir *Él·lines ki El·linides*, grecs i gregues, recuperant una paraula de l'Antiguitat i donant-li un significat nou.

El camí no seria fàcil llavors, com no ho és ara per als seus descendents. Però, en versos de Vicent Andrés Estellés:

Allò que val és la consciència
de no ser res si no s'és poble.
I tu, greument, has escollit.
Després del teu silenci estricte,
camines decididament.

Volem, ja que hi som, acabar aquesta part amb poesia. Tothom coneix les primeres estrofes de l'*Himne a la Llibertat* de Dioníssios Solomós, escrit en 1823, perquè són l'himne nacional de Grècia; s'hi fa referencia a la valentia grega, als ossos dels avantpassats. Fora bo, en contrapartida, fixar-se en les darreres estrofes (155-158), que s'adrecen als reis i a les icones i que escau recordar quan es parla de llibertats i independències:

»Δεν ακούτε, εσείς εικόνες
του Θεού, τέτοια φωνή;
Τώρα επέρασαν αιώνες
και δεν έπαυσε στιγμή.

»Que no sentiu, vosaltres, icones
de Déu, una veu tal?
Ara han passat segles
i no cessat ni un moment.

»Δεν ακούτε; Εις κάθε μέρος
σαν του Αβέλ καταβοά
δεν είν' φύσημα του αέρος
που σφυρίζει εις τα μαλλιά.

»Que no sentiu? Per tot arreu
clama com la d'Abel
no és un bufar de l'aire
que xiula als cabells.

»Τί θα κάμετε; Θ' αφήστε
να αποκτήσομεν εμείς
Λευθερίαν, ή θα την λύστε
εξ αιτίας Πολιτικής;

»Què fareu? Deixareu
que aconseguim nosaltres
la llibertat, o la desfareu
a causa de la Política?

»Τούτο αν ίσως μελετάτε,
ιδού, εμπρός σας τον Σταυρό·
Βασιλείς! ελάτε, ελάτε,
και κτυπήσετε κι εδώ».

»Si potser mediteu això,
heus ací, al davant vostre la Creu;
Reis! Vingueu, vingueu,
i feriu aquí també».

Η Σμύρνη, μάνα, καίγεται...

Serien els darrers dies d'agost o els primers de setembre del 1986 que a mitja tarda, a Salònica, en un petit cafè que feia cantonada amb la part alta d'Aristotelus, molt a prop de la Kókini Eklissia, m'esperava, avorrit, que s'hi aplegués prou gent per omplir un taxi i tornar a Kal·likràtia, a les portes de la Calcídica, on llavors sojornava. Era la meva primera estada llarga a Grècia, tot just acabada la carrera, el meu grec pobre i rudimentari però ja m'havien enganxat —encara no sabia de quina manera!— el nord del país en general i Salònica en particular. M'havia passat el dia recorrent la ciutat, omplint-me'n els ulls i la memòria, estava cansat i aquella espera, xarrupant un cafè *sketo*, se'm feia eterna...

De sobte, la remor de les veus va cessar, dominada per una que provenia del televisor que hi havia en un racó, en un alt prestatge que forçava a estirar el coll per veure'l. Aquella veu, la de Iorgos Dalaras —que tant havia de sentir en les meves vivències gregues—, amb música d'Apóstolos Kaldaras i lletra de Pithagoras, semblava sortida del fum de les imatges que omplien la pantalla —tantes vegades les veuria en diaris, revistes, llibres, documentals— tenia molt de *miroloi* per una ciutat cremada...



Η Σμύρνη, μάνα, καίγεται, καίγεται και το βιος μας,
ο πόνος μας δε λέγεται, δε γράφεται ο καημός μας...

Ρωμιοσύνη, Ρωμιοσύνη, δε θα ησυχάσεις πια,
ένα χρόνο ζεις ειρήνη και τριάντα στη φωτιά!

Η Σμύρνη μάνα χάνεται, τα όνειρά μας πάνε,
στα πλοία όποιος πιάνεται κι οι φίλοι τον χτυπάνε...

Esmirna, mare, es crema, i es crema tot el que teníem,
qui podria dir el nostre dolor, escriure la nostra pena?

Romiossini, Romiossini, ja no has de parar tranquil·la,
que vius un any en pau i trenta enmig del foc!

Esmirna s'ha perdut, s'esvaneixen els nostres somnis,
qui s'agarra als vaixells fins i tot els amics el colpegen...



En acabar la cançó vaig sentir sanglots darrere meu. M'hi vaig girar: un vell plorava, obertament, a llàgrima viva, enmig del silenci que s'havia fet al petit local. Com sortit del no res, el *kafetzís* comparegué al seu costat i va posar damunt la seva taula una tassa de cafè i un got d'aigua fresca, tot dient-li una frase que recordo com si acabés de sentir-la: «Βαρύ και γλυκό, παππού, παρηγοριά να έχεις!» Ho vaig entendre, tot i que llavors no en vaig copsar tot el sentit: «Carregat i dolç, jaio, perquè hi trobis consol». Quan va sorprendre la meua mirada em va dir, a tall d'explicació: «El jaio Pandelís és refugiat, xicot. Va néixer a Esmirna...» Eixugant-se els ulls amb la mànega, el vell Pandelís s'encarà amb mi: «No és només Esmirna, noi. És tot Àsia Menor. Aquell desastre no té remei. A la Romiossini li han tallat un braç, i saps què passa quan et tallen un braç? Que no el tens, no estàs sencer, però mai no podràs oblidar que el vas tenir...»

Fou així que vaig entrar en contacte amb la Μεγάλη Καταστροφή, el Gran Desastre d'Àsia Menor. O millor dit: amb la immediatesa emocional i humana que aquest Gran Desastre conservava en 1986 i que no ha minvat avui mateix, ans al contrari, potser s'ha acrescut per motiu del centenari. Per mi, fins aquell moment, la pèrdua de l'Hel·lenisme minorasiàtic no passava de ser una referència als llibres d'història; des d'aquella trobada amb el jaio Pandelís —que la terra li sigui lleu, perquè indubtablement ha traspassat fa molts anys; havia nascut, em va dir, en 1898— i de moltes altres trobades, perquè els meus millors amics a Grècia, i una bona munió de coneguts i saludats, procedeixen d'Àsia Menor, i n'estan ben orgullosos, la tragèdia ha pres la seva justa magnitud...

Abans de ploure, diuen, plovisqueja. El Gran Desastre de l'estiu i la tardor del 1922 no va ser sinó el darrer acte d'un drama que havia començat tot just acabada la Primera Guerra Mundial, a París, al Congrés de la Pau. A Grècia, representada per Elefthérios Venizelos, i mitjançant acords amb Gran Bretanya i França, se li encomanà el desembarcament de la 1a divisió del seu exèrcit a Esmirna el 2 de maig del 1919, per tal d'establir-hi una administració grega sota control aliat que hi garantís l'ordre i la seguretat de la població cristiana enfront d'eventuals arbitrarietats de l'administració otomana —en el bàndol perdedor de la Primera Guerra Mundial— i, més concretament, dels atacs de grups armats turcs irregulars que des del principi de la guerra perseguïen l'extermini de les poblacions no musulmanes d'Àsia Menor.

Aviat es feu evident que això no podia restringir-se a la contrada d'Esmirna, i en 1920 Venizelos va aconseguir que les Grans Potències consentissin —dubitativament i amb ben

poques ganes— l’avenç de les tropes gregues cap a l’interior d’Àsia Menor. Aquest avenç, en la pràctica, no es va materialitzar —amb aparents èxits inicials— fins la primavera del 1921; mentrestant dos esdeveniments havien canviat tot el panorama de la campanya.

El 23 d’abril de 1920, i després de l’autodissolució del darrer parlament otomà a Constantinoble (ocupada militarment per l’Entente), es va reunir per primera vegada a Ankara la Gran Assemblea Nacional on Mustafa Kemal i Mustafa İsmet (més endavant Kemal Atatürk i İsmet İnönü) foren elegits, respectivament, president i cap d’estat major. Començà aleshores l’organització d’un exèrcit turc regular que pogués enfrontar-se al grec, a banda d’acords més o menys secrets amb la recentment constituïda Unió Soviètica i amb França i Gran Bretanya.

L’1 de novembre de 1920, Venizelos va perdre les eleccions; el 5 de novembre marxava a l’exili a París, i després d’un plebiscit convocat l’11 de novembre i realitzat el 22 del mateix mes, tornava a ocupar el tron el rei Constantí I, que durant la guerra havia dut a terme una clara política germanòfila i s’havia exiliat després d’entrar en conflicte amb Venizelos. França i Itàlia no van reconèixer Constantí I com a cap d’estat, es van desentendre oficialment de la campanya d’Àsia Menor i van congelar tots els préstecs i indemnitzacions de guerra a Grècia. Gran Bretanya no se’n va retirar, però només hi va intervenir a efectes diplomàtics. Això feia insostenible per a Grècia la campanya d’Àsia Menor, que implicava una despesa diària de 8.000.000 de dracmes (de l’època!).

L’exèrcit grec, en el seu avenç cap a Ankara, havia ocupat enclaus de gran importància estratègica com ara Eskişehir i Afyonkarahisar (els antics Dorilèon i Acroinon / Nicòpolis), però va lliurar la seva darrera batalla, de resultat incert, entre agost i setembre del 1921, a la riba del riu Sangarios (l’antic Sagaris, en turc Sakarya), vora l’antiga Gòrdion (en turc Polatlı), només 80 km a l’oest d’Ankara. Hauria estat el moment de completar, probablement amb èxit, l’avenç fins a Ankara; però l’Estat Major grec va decidir establir-hi posicions permanents, i en aquestes van restar les tropes gregues, en una relativa inactivitat i sempre a la defensiva, quasi durant un any.

Mustafa Kemal no va perdre aquest temps preciós i decidí: es va dedicar a reforçar el seu exèrcit, a assegurar totes les posicions que poguessin impedir un eventual avenç grec cap a orient i a ocupar aquelles que li permetessin atacar, és a dir, les forces turques van passar de la defensa a l’atac mentre les gregues van fer exactament el contrari.

A trenc d’alba del 13 d’agost de 1922 l’exèrcit turc engegà un atac contra Afyonkarahisar, dirigit personalment per Mustafa Kemal i Mustafa İsmet; van trencar les línies gregues sense trobar-hi pràcticament resistència —potser l’exèrcit grec, incomprensiblement, esperava enfrontar-se a les tropes irregulars de feia un any— i van avançar 15 km cap a l’oest, agafant els grecs entre dos focs. Al llarg de les dues setmanes següents es va produir la descomposició de l’exèrcit grec, en un camp que pugui cap a la costa. El 24 d’agost l’estat major grec es concentrà a Esmirna i donà ordres... quan ja no hi havia ningú per obeir-les; el 5 de setembre les darreres tropes embarcaven a Artaki, en fuga, deixant la

població grega autòctona a la seva sort però assegurant-li fins el darrer moment que no abandonarien Esmirna.

Com el jaio Pandelís em va dir seixanta-quatre anys més tard, «no és només Esmirna, és tot Àsia Menor», però la importància simbòlica d'Esmirna com a centre florent de l'Hel·lenisme a la riba asiàtica de l'Egeu és indiscutible. El 8 de setembre de 1922 hi entraven els primers soldats turcs; l'endemà començaven els saqueigs, els incendis, les violacions, les massacres de grecs, d'armenis, de súbdits d'estats europeus, en un bany de sang que va durar fins als darrers dies de setembre...

Molts grecs —molts cristians— s'abocaren llavors a una fuga desesperada, encabint-se en tota embarcació que els pogués portar a Lesbos o a Quios; alguns, entre ells el jaio Pandelís, van tenir la sort que els acollissin en algun vaixell de bandera estrangera que es trobés llavors al port d'Esmirna. Van ser els primers refugiats d'Àsia Menor que van arribar a Grècia, i van assistir, potser atònits, a una sublevació militar venizelista, el Moviment de l'11 de Setembre, encapçalat pels coronels Nikólaos Plastiras i Stilianós Gonatàs; a l'exili definitiu del rei Constantí I, que, quatre mesos després, a Palerm, moriria d'una aturada cardíaca, i a la pujada al tron el 27 de setembre del seu fill com a Jordi II; a la constitució d'un consell de guerra extraordinari que jutjà per alta traïció, potser amb excessiva celeritat, Geórgios Khatzanestis (comandant de la campanya d'Àsia Menor), Dimítrios Gúnaris (ex-primer ministre), Nikólaos Stratos (ex-primer ministre), Petros Protopapadakis (ex-primer ministre), Nikólaos Theotokis (ministre d'Afers Militars al govern de Gúnaris) i Geórgios Baltatzís (ministre d'Exteriors en el mateix govern), Mikhaïl Gudas (vicealmirall i ex-ministre) i Xenofon Stratigós (general de divisió i ex-ministre); a la condemna a mort i afusellament dels sis primers el 15 de novembre; i, sobretot, a la designació de l'exiliat Elevthérios Venizelos com a representant a la conferència de Lausana, de la qual el 24 de juliol de 1923 sorgiria el tractat homònim amb Turquia pel qual s'intercanviaren «1.650.000 súbdits otomans de religió cristiana per 670.000 súbdits grecs, de religió musulmana».

Aquest intercanvi de poblacions, fet, com es veu, segons el criteri de la religió, va suposar la segona i més nombrosa onada de refugiats, que per molts anys romandrien com una mena de cos estrany a Grècia sense incorporar-se per complet a la societat grega. Una gran part d'aquesta —en essència la facció antivenizelista, però també la comunista— els va fer sentir massa vegades com a estrangers a la seva suposada pàtria, dificultant —per bé que suposaven aproximadament una cinquena part de la població grega total— el seu assentament a les terres de conreu que se'ls adjudicaren per dotar-los de mitjans de vida, entrebancant el seu dret al vot, mantenint-los en penoses condicions de subsistència en tendes de campanya i poblaments de barraques a les rodalies d'Atenes i el Pireu, de Salònica, de Volos i en molts altres llocs...

Aquest traumàtic desarrelament i aquest problemàtic rearrelament suposen, encara avui, una ferida mal tancada; la mutilació de què em va parlar el jaio Pandelís. Una prova n'és la gran quantitat de bibliografia, de documentals, de literatura de tota mena que ha inspirat

des de sempre, i especialment aquests darrers anys anteriors al centenari; però sobretot, la facilitat amb què s'encenen els ànims i la passió enterboleix la raó, en primera instància, quan es tracta el tema, i no sols en xerrades de cafè sinó fins i tot en congressos o jornades que se li dediquen. Qui no té un avi refugiat o que va fer el soldat a la campanya d'Àsia Menor?

M'és difícil cloure aquest escrit d'una manera optimista, ni tan sols positiva; les meves pròpies vivències hel·lèniques m'han fet identificar-me amb l'Hel·lenisme d'Àsia Menor i amb els refugiats. El més paregut és el que va dir el fill d'un amic —de família procedent de Prusa i reasentada en 1923 a Serres, a 80 km de Salònica, on viuen actualment— quan brindàvem en memòria de tantes pàtries perdudes: «Si no hi hagués hagut el Gran Desastre, si ens haguéssim quedat allí, el que pareix segur és que no seríem avui ciutadans de la Unió Europea ni tindríem el nivell de vida que tenim». Aquestes paraules, crec que carregades de seny, ens han de fer reflexionar. He començat referint-me a la cançó «Η Σμύρνη, μάνα, καίγεται», pertanyent al disc Μικρά Ασία, editat el 16 d'octubre de 1972, any del cinquantenari del Gran Desastre. Una altra de les cançons d'aquest disc porta per títol «Πέτρα πέτρα χτίσαμε», i parla de Kokinià, un barri del Pireu en què s'assentaren molts refugiats:

Πέτρα πέτρα χτίσαμε μια φτωχή γωνιά,
τη ζωή μας κλείσαμε μες στην Κοκκινιά.

Δάκρυ δάκρυ φτάσαμε ως τη λησμονιά,
τι είμασταν ξεχάσαμε μες στην Κοκκινιά...

Μα το βράδυ που 'ρχεται τ' όνειρο μας παίρνει,
στην Πέργαμο μας φέρνει και στο Μαρμαρά!

Δρόμο δρόμο βρήκαμε χώμα και νερό,
απ' τον πόνο βγήκαμε κι από το χαμό.

Συννεφάκια αρμένισαν σ' άλλους ουρανούς,
τα παιδιά μας γέννησαν κόρες κι εγγονούς...

Pedra a pedra vam construir un pobre racó,
vam tancar la nostra vida dins de Kokinià.

Llàgrima a llàgrima vam arribar a la desmemòria,
dins de Kokinià vam oblidar allò que fórem...

Però de nit, quan el somni arriba ens pren,
ens porta a Pèrgam i a Màrmarà!

Camí caminet vam trobar terra i aigua,
vam sortir del dolor i de la pèrdua.

Van salpar com nuvolets cap a altres cels,
els nostres fills van engendrar filles i nets...

La història no es pot canviar; però cal estudiar-la i conèixer-la. El Gran Desastre d'Àsia Menor és ja un objecte d'estudi —venerable, això sí, i li correspon el més gran respecte— i com a tal se li dediquen moltes pàgines d'aquest número de *Torre dels Vents – Αέρηδες*. Llegiu-les.

Salònica – Castelló de la Plana
Agost – novembre de 2022



I. ESTUDIS I ASSAIGS

A'. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΔΟΚΙΜΙΑ

Redescobrir Màntzaros (Corfú, 1795-1872): l'Himne a la Llibertat

Rediscovering Mantzaros (Corfu, 1795-1872): The Hymn to Freedom

Joan-Carles Blanco Pérez
Músic i hel·lenista

Article rebut: 4 de febrer del 2022

Sol·licitud de revisió: 5 de febrer del 2022

Article acceptat: 15 de març del 2022

Blanco Pérez, Joan-Carles. 2022. Redescobrir Màntzaros (Corfú, 1795-1872): l'Himne a la Llibertat. *Aérides* 3, pàgs. 21-25.

Resum: Amb motiu del bicentenari de la Independència Grega (1821), s'ha pogut sentir per primera vegada la versió polifònica que va realitzar Nikólaos Màntzaros sobre el poema de Dioníssios Solomós. La investigació del musicòleg Kostas Zervópulos ha permès de restablir una versió definitiva a partir dels nombrosos manuscrits i versions en les quals Màntzaros va treballar al llarg de trenta-set anys, fins al 1865. Qui conegui l'himne nacional grec i escolti aquesta magnífica gravació,¹ només reconeixerà els versos de Solomós. Es tracta d'una «altra» peça musical diferent de la que estem acostumats a sentir com a himne nacional grec.

Paraules clau: Solomós, Màntzaros, himne nacional grec.

Abstract: On the occasion of the bicentennial of Greek Independence (1821), the polyphonic version of Nikolaos Mantzaros on the poem by Dionissios Solomos can be heard for the first time. The research of the musicologist Kostas Zervopulos has made it possible to restore a definitive version based on the numerous manuscripts and versions in which Mantzaros worked for thirty-seven years, until 1865. Whoever knows the Greek national anthem and listens to this magnificent recording,¹ will only recognize verses of Solomos. This is a «different» piece of music from what we are used to hearing as a Greek national anthem.

Keywords: Solomos, Mantzaros, Greek national anthem.

Els aires de llibertat que bufaren a Europa a finals del segle XVIII inspiraren tot un seguit de moviments revolucionaris. I així, mentre Grècia es troba al camp de batalla, a les illes jòniques, sota domini britànic, la «lluïta» també està inspirada en els ideals dels revolucionaris i en les idees liberals. I la llengua també s'erigeix en eix vertebrador del sentiment nacional.

El maig de 1823, dos anys després de l'inici de la Revolució, Dioníssios Solomós (Zákynthos 1798 - Corfú 1857) va començar a compondre l'*Himne a la Llibertat*, que l'any següent es publicaria a Messolongui. Cal recordar que Solomós, amb formació italiana, havia escrit, fins al 1823, únicament en italià. La lluita d'alliberament nacional grec el

¹ https://www.youtube.com/watch?v=c94UuBck6No&list=PLBQJ_c_BP9-nJQh5LdXCXLJNBRJyBtQkB&index=2&t=337s

marca profundament i, en no tenir models literaris en els quals inspirar-se, s'imposa a si mateix la difícil tasca de dur la llengua popular a la més alta expressió poètica.



Nikólaos Khalikiópulos Mántzaros
Imatge: Wikipedia Commons

Curiosament i de forma paral·lela, Mántzaros també «abandona» el seu passat italià i, el 1826, s'estableix definitivament a Corfú, on havia nascut, després de rebutjar l'oferiment de seu mestre Nicola Zingarelli de substituir-lo en la direcció del prestigiós Reial Conservatori de Nàpols.

Mántzaros és un ferm, i pioner, defensor d'emprar la llengua pròpia en les composicions musicals, en consonància amb els postulats del denominat nacionalisme musical. No oblidem que fins llavors la llengua de les composicions vocals, especialment les òperes, era l'italià.

Quan Solomós s'estableix a Corfú, l'any 1828, comença una ferma amistat i una admiració mútua entre els dos creadors. Tot i que Mántzaros coneixia l'*Himne* des de la seva publicació l'any 1825, és en aquest moment quan comença a musicar-lo i a treballar conjuntament amb el poeta. No només els uneixen uns mateixos ideals, sinó les mateixes idees sobre la poesia i la música, i el desig de promoure un renaixement espiritual de la nació grega.

És innegable l'admiració que Mántzaros sentia per l'*Himne a la llibertat* del seu amic, si tenim en compte que no va deixar de treballar-hi durant uns trenta-vuit anys. Es poden establir tres composicions musicals diferents de l'*Himne*.

Mántzaros, en conèixer Solomós, l'any 1828, musicà inicialment vint-i-quatre parts de l'*Himne* (158 versos) per a quatre veus masculines amb acompanyament de piano.² Es tracta d'una composició d'escriptura bella i magistral en un estil popular i senzill. I, en efecte, les primeres estrofes de seguida es fan populars a Corfú i a les illes Jòniques, la gent les canta en tota mena de celebracions i festivitats, i quan el rei Jordi I arriba a Corfú per a la cerimònia d'integració de les illes Jòniques al nou Estat grec, l'any 1865, el poble el rep entonant els vuit primers versos d'aquest himne «inicial». L'agost d'aquell mateix any s'emeta un reial decret que l'estableix com a himne nacional.³ Tot i que l'*Himne a la llibertat* de Solomós consta de 632 versos, dividits en 158 estrofes (quartetes), només les sis primeres constitueixen oficialment l'himne nacional grec, i, d'aquestes sis, tan sols es canten les dues primeres. Cal dir que ens trobem davant d'un excel·lent compositor amb un gran domini de la forma musical, però que ha de «cedir» als imperatius d'una música que pugui ser cantada per tothom. Aquesta (auto)imposició no li impedeix de continuar

² Aquesta versió es conserva en l'única edició impresa de Clayton & Co, Londres, 1873. La podeu sentir a càrrec del *Taller de Música Antiga* (Το Εργαστήρι Παλιάς Μουσικής) dirigits per Iorgos Konstantzos i acompanyats al piano per Aris Garufalis: https://www.youtube.com/watch?v=NHm_sH54fBI

³ El 1861, Dimítrios Bótsaris, ministre de l'exèrcit del rei Jordi, li demana que compoigui una marxa militar sobre l'*Himne* de Solomós. Mántzaros canvia el ritme per adequar-lo al de marxa militar, a *passo doppio*.

treballant, des del primer moment, per donar a l'himne una forma musical adient a la seva qualitat literària.



El cor del Meizon Ensemble amb el pianista Stathis Sulis, dirigits per Agathànguelos Georgatakos.
Concert celebrat el 25 de març de 2021 i ofert en *streaming* per l'EPT (Ràdio-Televisió Grega).

Setze anys més tard, el 1844, finalitza el que s'ha anomenat «composició intermèdia». Consta de trenta-nou parts sense numerar i es conserva en el manuscrit dedicat al rei Otó I. També existeix una altra còpia manuscrita, en gran part fidel, apareguda a Alemanya i que també es conserva al Museu Benaki. El rei, en agraïment, va concedir al compositor la Creu de Plata dels Cavallers de la Reial Orde del Salvador; tanmateix en cap moment no es va decidir que fos l'himne nacional. Serà, com ja s'ha dit, el rei Jordi qui ho faci després de veure que el poble se l'havia fet seu.

Cinc anys més tard d'haver començat a musicar el poema de Solomós, Mántzaros escriu la composició «polifònica», anomenada així perquè la majoria de les quaranta-sis parts tenen textura polifònica. És aquesta, sens dubte, la més interessant de totes les composicions de l'himne, la més treballada i a la qual l'autor dedica trenta-quatre anys de la seva vida. Kostas Zervópulos, en el seu exhaustiu estudi, estableix com a segures cinc revisions: la primera el 1831 i la cinquena el 1865. Aquesta és la versió que recentment hem pogut sentir i esperem que es pugui editar i gravar completa, ja que només s'ha ofert al públic vint-i-dues de les quaranta-sis parts.⁴ És innegable el gran interès musical que té aquesta «nova»

⁴ En realitat la composició polifònica ja es va enregistrar la primavera de 2018 pel *Cor de veus masculines de Corfú* sota la direcció de Khristina Kal-liaridu i amb la revisió musical de K. Zervópulos. Malauradament, aquest esdeveniment va tenir molt poc ressò.

i recuperada versió, amb un llenguatge modern —és a dir, romàntic—, però amb una tècnica compositiva i factura clarament antiga, bachiana.

Tant de bo, a partir d'ara, Nikólaos Mántzaros sigui merescudament recordat no només com un gran mestre, compositor de l'himne nacional grec, excel·lent crític i teòric musical, impulsor de l'Escola jònica de compositors i filantrop, sinó també com un gran compositor digne de formar part dels programes de concert més exigents.

BIBLIOGRAFIA

Michels, Ulrich. 1989. *Atlas de música*. Madrid: Alianza Editorial.

Mitsakis, Kàrolos. 1979 = Κάρολος Μητσάκης. *Νεοελληνική μουσική και ποίηση. Ανθολογία / Modern greek music and poetry. An Anthology*. Prefaci de Mikis Theodorakis. Atenes: Editions Grigoris.

Zervópulos, Konstandinos. 2008 = Κωνσταντίνος Ζερβόπουλος. *Ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος - Μάντζαρος και οι μελοποιήσεις του σολωμικού ύμνου*. Tesi doctoral. Corfú: Universitat Jònica [Ιόνιο Πανεπιστήμιο]. Disponible en línia: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20917?lang=el#page/1/mode/2up>

DISCOGRAFIA

Taller de Música Antiga. 1991 = Το Εργαστήρι Παλιάς Μουσικής, Ο Εθνικός Ύμνος. Βύρων Φιδετζής - Γιώργος Κωστάντζος, διευθυντές & Άρης Γαρουφαλής, πιάνο. ΛΥΡΑ. CD 0064.

DICTIONARIOGRAFIA

https://el.wikipedia.org/wiki/Διονύσιος_Σολωμός (última consulta: 2021-09-01)

https://el.wikipedia.org/wiki/Νικόλαος_Μάντζαρος (última consulta: 2021-10-22)

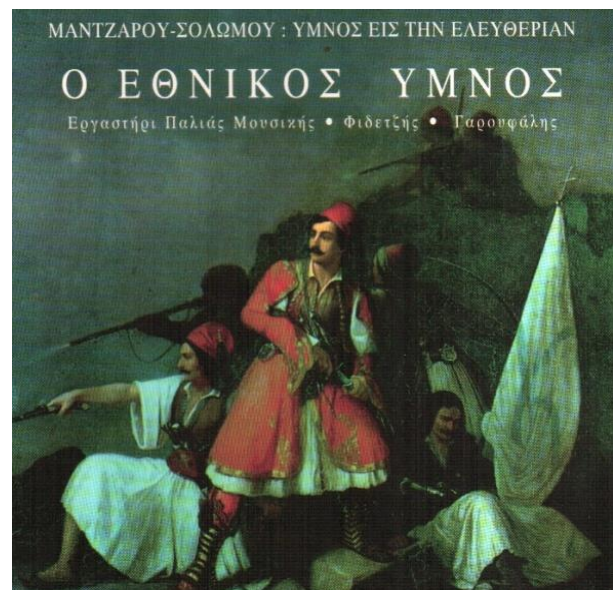
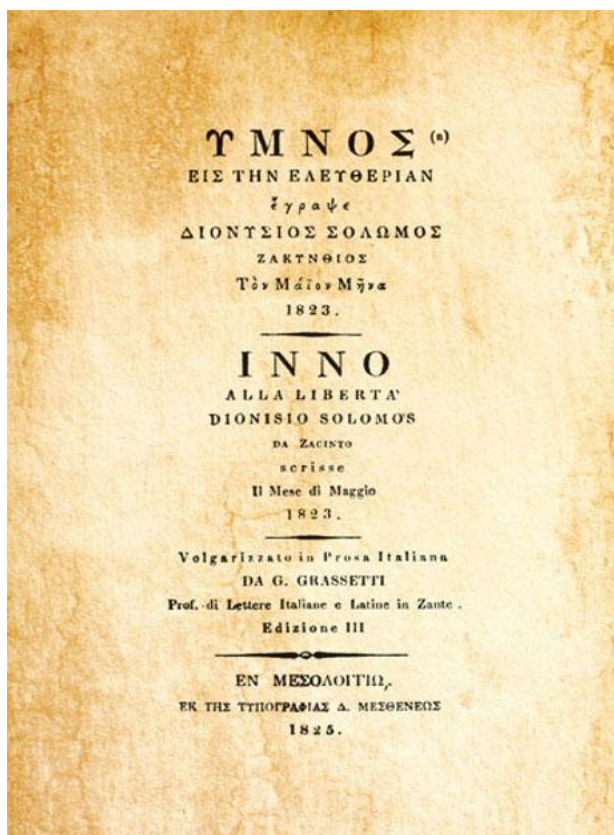
https://el.wikipedia.org/wiki/Ύμνος_εις_την_Ελευθερίαν (última consulta: 2021-12-09)

https://www.youtube.com/watch?v=c94UuBck6No&list=PLBQJ_c_BP9-nJQh5LdXCXLJNBRJyBtQkB&index=3&t=337s (última consulta: 2022-01-03)

https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd.id=10&text_id=3384 Ύμνος εις την Ελευθερίαν (última consulta: 2022-01-04)



Portada i primera pàgina de la primera edició musical de l'*Himne a la Llibertat*, publicada a Londres per Clayton & Co. un any després de la mort del compositor.
Imatges: Universitat Aristotèlica de Tessalònica [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]



Dalt: portada de la primera edició (juny de 1991) del CD amb la gravació de l'*Himne «inicial»* de 1828, a càrrec del Taller de Música Antiga, amb A. Garufalís al piano, dirigits per I. Konstantzos i B. Fidetzis.

Esquerra: portada de la primera edició de l'*Himne a la Llibertat*, publicada el 1825 a Messolongui.

Entre imperis i nacions. Elissàvet Mutzan-Martinengu i la seva *Autobiografia*

Between empires and nations.
Elisavet Moutzan-Martinegou and her Autobiography

Ioanna Nicolaidou
Universidad de Málaga

Article rebut: 1 de setembre del 2022
Sol·licitud de revisió: 15 de setembre del 2022
Article acceptat: 15 d'octubre del 2022

Nicolaidou, Ioanna. 2022. Entre imperis i nacions. Elissàvet Mutzan-Martinengu i la seva *Autobiografia*. *Aérides* 3, pàgs. 27-44.

Resum: Les primeres tres dècades del segle XIX coincideixen amb els anys de vida de l'escriptora Elissàvet Mutzan-Martinengu (1801-1832), que després de molt de temps en la invisibilitat, avui és reconeguda com a precursora de la consciència feminista i primera dona a escriure en prosa a la Grècia moderna. Dels seus escrits literaris i traduccions no n'ha sobreviscut sinó una ínfima part, de la qual destaca la seva *Autobiografia*, escrita entre 1827 i 1830, una obra insòlita per al temps, lloc i gènere de la seva autora. Aquest article indaga sobre l'encaix d'un relat autobiogràfic escrit per una dona en un període de transformacions grans i radicals per a la seva terra natal, les illes Jòniques i la Mediterrània en general, i sobre la seva rellevància des de la nostra perspectiva actual.

Paraules clau: Elissàvet Mutzan-Martinengu, autobiografia, illes Jòniques, gènere, Il·lustració, estat nació.

Abstract: The first three decades of the 19th century coincide with the life of author Elisavet Moutzan-Martinegou (Zakynthos 1801-1832) who, after a long time in complete oblivion, is now recognized as the precursor of feminist consciousness and first woman to write prose in Modern Greece. Of her literary writings and translations only a tiny part has survived, of which her *Autobiography*, written between 1827 and 1831, stands out as a highly remarkable text given the time, place and gender of its author. This paper seeks an insight into how a woman's autobiographical narrative fits into that period of great and radical transformations for her homeland, the Ionian Islands and the Mediterranean at large, and what its significance might be for us today.

Key words: Elisavet Moutzan-Martinegou, autobiography, Ionian Islands, gender, Enlightenment, nation state.

[...] su tentativa de dejar su huella, hacer más difícil su negación o su difuminación o su olvido, es su manera de decir «yo he sido» [...] y de impedir que los demás digamos [...] «no cruzó el mundo ni pisó la tierra, no existió».

Javier Marías, *Tu rostro mañana*

I

«El mar és un camí obert. El Mediterrani, una plaça aquàtica. I al voltant, palaus i barraques de gentes que parlen llengües diferents, veneren déus diferents, vesteixen robes diferents, però saben que si bufa el vent a favor de les veles, arribaran a l'altra riba, a altres terres, per donar i rebre».¹ Un pont entre ribes. Així era, i així descriu Thomàs Skassis a la seva novel·la *Το ρολόι της σκιάς* (*Relotge d'ombra*), el Mediterrani de la primera meitat del segle XIX: solcat per humils pescadors, intrèpids comerciants, salvatges saquejadors, ambiciosos conquistadors imperialistes, ardents nacionalistes i savis que «simplement viatjaven per veure i conèixer» (Skassis 2004, 63).

En aquest Mediterrani va viure Elissàvet Mutzan-Martinengu [Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου] en les primeres tres dècades del segle dels nacionalismes, el segle XIX, a l'illa grega de Zàkinthos [Ζάκυνθος], ubicada, juntament amb la resta (Corfú, Cefalònia, Ítaca, Lèucada, Paxí i Citera) de les anomenades illes Jòniques, no a l'Egeu sinó al mar Jònic, a l'oest de la Grècia continental, molt a prop d'Itàlia. Va néixer el 1801 al si d'una família, els Mutzan, rica, noble, poderosa i profundament conservadora, i allà va morir, el 1832, als 31 anys, pocs dies després de donar a llum el seu únic fill, fruit d'un matrimoni no desitjat que s'havia celebrat només catorze mesos abans (Serras, 2002).

A diferència de la majoria dels seus compatriotes de les illes Jòniques i els seus coterranis de Zàkinthos –entre ells, els llorejats poetes Ugo Foscolo, Andreas Kalvos i Dioníssios Solomós,² o els seus mateixos pare, oncle i germà–, ella no sols mai no va poder viatjar més enllà de la seva illa natal, sinó que va viure els seus trenta-un anys de vida sota un règim familiar extraordinàriament patriarcal, que la va mantenir enclaustrada a l'asfixiant àmbit domèstic, l'àmbit de les dones del seu temps, lloc i classe. A diferència d'ells, per a ella no hi va haver sortides de casa,³ ni de bon tros viatges, escola o universitat. Tot i així, gràcies a un amor tan precoç com incondicional per la lectura, l'escriptura, la traducció i

¹ Les traduccions a l'espanyol de citacions en altres llengües són de l'autora, Ioanna Nicolaidou. Al català, en la present traducció, de Rubén Montañés (n. del t.).

² Ugo Foscolo (1778-1827); Andreas Kalvos (1792-1869); Dioníssios Solomós (1798-1857). Nascuts a Zàkinthos, tots tres es van establir a Itàlia en els seus anys joves. Foscolo i Solomós es van convertir en poetes nacionals d'Itàlia i Grècia, respectivament. De tots tres, només Solomós va tornar a les illes Jòniques per quedar-s'hi, encapçalant des de llavors el cànon literari grec. Per a més informació biogràfica sobre ells vegeu Zanou (2018).

³ Llevat de les ocasionals visites, amb la seva família, a la finca que aquesta posseïa a la localitat de Pigadàkia [Πηγιάδακια], a Zàkinthos.

les llengües, Mutzan va aconseguir convertir-se en l'autora d'un total de trenta textos escrits en grec o italià —entre ells, onze diàlegs i drames morals, cinc comèdies, sis tragèdies, una oda i dos assaigs (un d'ells sobre economia)—,⁴ i en traductora al grec modern d'obres gregues clàssiques.⁵ A causa, en part, de la seva condició de dona i en part d'una sèrie de circumstàncies tràgiques —el devastador terratrèmol i els posteriors incendis, que el 1953 van arrasar l'illa de Zàkinthos, i van reduir a cendres tots els seus manuscrits—,⁶ d'aquesta producció literària no ha sobreviscut més que una ínfima porció de la qual destaca la seva (encara inèdita a l'estat espanyol) *Autobiografia* (Mutzan-Martinengu 1997),⁷ redactada paulatinament entre 1826 i 1831 (Arvanitakis 2005, 403; Calotychos 2003, 102). Una obra insòlita per al seu lloc, temps i gènere gràcies a la qual, després d'haver estat mig segle condemnada a la invisibilitat més absoluta i més d'un als marges del cànon literari grec, Elissàvet Mutzan-Martinengu és avui reconeguda com a precursora de la consciència feminista grega, primera dona a escriure en prosa i primera a escriure en mode autobiogràfic a la Grècia moderna.⁸

II

Per a la seva illa natal i la resta de les illes Jòniques —i no en menor mesura per a la Mediterrània en conjunt i fins i tot Europa en general—, les tres dècades del segle XIX, que coincideixen amb la seva vida, van ser un temps de grans turbulències i de transformacions radicals que, lentament però inexorablement, conduirien primer a la Revolució grega de 1821 contra l'imperi otomà, després al reconeixement de Grècia com a estat independent el 1830 i finalment, després de mig segle de protectorat britànic, a la incorporació de les illes al jove regne grec el 1864. Elissàvet Mutzan va viure, doncs, en un període de transició: la transició de l'era dels imperis a la dels nacionalismes i els estats

⁴ Segons el seu propi testimoniatge, entre 1820 i 1825 Mutzan-Martinengu va escriure vint-i-dues obres de teatre de les quals ha sobreviscut només una, la comèdia *L'avar* [*Ο φιλάργυρος*]. Sobre aquesta obra, que es va representar per primera vegada el 1989, vegeu Tabaki (2005, 219-243).

⁵ L'*Odissea* i les tragèdies d'Èsquil *Prometeu encadenat* i *Les suplicants*. La seva versió de l'*Odissea* s'ha perdut, mentre que de les seves versions de les dues tragèdies d'Èsquil se'n conserven només uns quants fragments.

⁶ En el moment del terratrèmol, els manuscrits de Mutzan, pràcticament tots inèdits, així com la majoria de les seves cartes i valuosos documents històrics relacionats amb la seva família, es trobaven sota la custòdia del literat i editor local Dinos Konomos que, uns sis anys abans, havia publicat en la revista literària de Zàkinthos *Fulls de l'Heptanès* [*Επτανησιακά Φύλλα*] (núm. 10, novembre 1947) dues cartes seves, un fragment de la seva traducció de *Prometeu encadenat* i un petit fragment de la seva obra de teatre *Rodopi*. En aquest mateix número, Konomos havia promès als seus lectors publicar tot el llegat de Mutzan. El tràgic terratrèmol va deixar aquesta promesa sense complir. Més endavant, el 1965, sortiren a la llum pública alguns manuscrits més: dues cartes, fragments de la seva traducció de *Les suplicants* i la seva obra de teatre *L'avar* [*Ο φιλάργυρος*] (Athanasópulos 1997, 9-16; Khrissanthópulos 2015, 135-138).

⁷ Totes les cites textuais de l'*Autobiografia* procedeixen d'aquesta edició i la traducció a l'espanyol en l'original és de l'autora, Ioanna Nicolaidou; d'aquest al català, de Rubén Montañés (n. del t.). Per a altres edicions i traduccions, vegeu Mutzan-Martinengu, 1956, 1989, 2013, 2021.

⁸ Només a partir de la segona meitat del segle XIX l'autobiografia va consolidar el seu nom i es va consolidar com el gènere literari que avui coneixem (Brierley 2000).

nacions. Com encaixa el relat autobiogràfic de l'escriptora de Zàkinthos en aquest període de processos que acabarien cristal·litzant en les dècades següents i quina és la rellevància d'aquest relat avui, són els interrogants que informen aquest article.

Una de les particularitats històriques i culturals que han diferenciat les illes Jòniques de la resta de l'àmbit grec és el fet que mai no van conèixer la subjugació al poder otomà ja que, després de la desvinculació de l'imperi bizantí, van passar a formar part de l'imperi venet ni més ni menys que des del segle XV i fins al 1797, any en què, pel tractat de Campo Formio, després d'un període de gradual declivi, l'anomenada Serenissima Repubblica de Venècia, l'antany esplendorosa potència marítima més important d'Europa, va deixar d'existir. Després de l'ocàs definitiu, tan sols quatre anys abans del naixement de Mutzan, van seguir altres ocupacions i dominacions estrangeres, que les van convertir en un camp de batalla entre vells, canviants o nous imperis, emergents nacionalismes i estats nació: la francesa revolucionària (1797-1798) que va portar a les illes el republicanisme; la de l'aliança russo-otomana (1799-1807) durant la qual es va crear la Repubblica Settinsulare [Επτάνησος Πολιτεία] i les illes van aconseguir un estatus de semi-autonomia; la francesa imperial (1807-1814) sota la qual la República Septinsular fou dissolta; i, en darrer lloc, gradualment a partir de 1809, la de la Gran Bretanya, que el 1815 les va convertir en el seu protectorat sota la forma d'una federació de les illes anomenada Estat Unit de les Illes Jòniques [Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων], fins a la seva cessió i definitiva unió amb el Regne de Grècia el 1864 (Zanou 2016, 119-120; Kremidàs 1988).

Des d'època molt primerenca, la proximitat geogràfica de les illes Jòniques al continent europeu, les seves cales i ports, la facilitat de transport, la creació de mercats i l'intens comerç de productes⁹ les havien convertit en un lloc no només cobejat pels poders imperialistes de cada moment —àvids de dominar la Mediterrània i controlar les rutes comercials entre Europa i l'Orient mitjà, el nord d'Àfrica i el sud d'Àsia—, sinó també en un lloc de trànsit incessant de persones, de trobada i intercanvi entre gentes de diferents procedències, així com d'asil per a successives onades de refugiats de la conca mediterrània (Creta i Xipre) i altres parts en diferents moments: Grècia continental, Itàlia, Malta i França (Anguelomati-Tsungaraki 2018, 152-153). Encara que la llengua grega havia estat, i continuaria sent, la de la majoria de la població, amb el temps es va anar creant un espai multiètnic, pluricultural i multilingüe en què, juntament amb la població grega, convivien diferents comunitats en un cresol d'identitats, religions i llengües: la grega, la italiana, la veneciana, l'hebrea, la francesa i anglesa (més tard), l'ortodòxia, el catolicisme i protestantisme, el judaisme. No és estrany, doncs, que l'inevitable flux d'idees i pràctiques que allò comportava, les acabés dotant d'un caràcter cultural i lingüístic bulliciós i heterogeni, obert i cosmopolita, ben distint de l'endormiscat àmbit de la Grècia continental i les illes de l'Egeu. Gràcies a aquest continu vaivé i interconnectivitat de persones, pràctiques i idees, especialment des del segle XVIII fins a mitjans del segle XIX, les illes

⁹ «Des del segle XVII Zàkinthos havia començat a convertir-se en la primera escala dels vaixells europeus que viatjaven rumb a l'Est [...]. A això va contribuir la seva posició geogràfica, però també la seva producció i exportació de panses, el principal i més lucratiu producte de l'illa» (Anguelomati-Tsungaraki 2018, 149).

acabarien exercint un paper destacat en la difusió dels corrents ideològics il·lustrats, així com en la construcció d'una literatura nacional —amb Dioníssios Solomós al capdavant—, pilar fonamental per a la construcció d'una consciència, una nació i un estat grecs moderns.

III

Per bé que totes les dominacions estrangeres van marcar d'una manera o altra l'esdevenir de les illes Jòniques, cap no ho va fer de manera tan fonda com la veneciana. No sols perquè va ser amb escreix la més extensa sinó perquè, com explica N. G. Svoronos (1994, 35), Venècia va saber adaptar la seva administració a les particularitats locals de les illes i, així, dotar-les d'una llarga i profunda estructura social i política: «Venècia concentrava els seus esforços en el manteniment de l'ordre interior, la defensa exterior i l'explotació econòmica del seu imperi». Concedí privilegis a l'aristocràcia local, que no es diferenciava gens de la veneciana, i que així, solidària amb el conquistador, esdevingué la seva sustentació principal.

Juntament amb la llengua italiana i l'aparell legal, aquest va ser el llegat més important de la colonització veneciana: la creació d'una noblesa, una aristocràcia local i casta governant —tant la família Mutzan com la de Nikólaos Martinengos, marit d'Elissàvet, hi pertanyien—¹⁰ l'estreta i privilegiada relació de la qual amb la metròpolis li permetria dirigir el destí de les illes i fins i tot incidir en el futur de l'àmbit grec en conjunt. I en això, l'aparell educatiu va ser clau. En no comptar amb escoles, universitats, biblioteques o impremtes pròpies¹¹ fins a la creació d'un estat grec, el centre d'educació per a les elits de les illes havien estat les escoles i les prestigioses universitats italianes —Pàdua, Pavia, Pisa, Bolonya— a les quals les famílies nobles i acabalades enviaven els seus fills a estudiar, formar-se i accedir a carreres, sovint brillants, en la política i la diplomàcia, la medicina, l'advocacia o les lletres, desenvolupades bé a Itàlia o a les illes mateixes o en altres centres de la diàspora grega —des de Constantinoble i els principats del Danubi fins a Rússia. Els exemples són nombrosos i il·lustratius. A les lletres, els llorejats poetes Ugo Foscolo, Andreas Kalvos i Dioníssios Solomós; a la política local de Zàkinthos, el mateix pare de l'autora, Franguiskos Mutzan, membre de l'Assemblea Legislativa de les illes Jòniques i governador [ἐπαρχος] de Zàkinthos entre 1818 i 1823 sota el règim de protectorat britànic;

¹⁰ Ambdues eren branques de famílies nobles d'origen italià que gaudien de la màxima distinció: estar inscrites en l'anomenat *Libro d'oro*, establert per Venècia al segle XVI perquè hi figuressin les famílies de soca aristocràtica. La família Mutzan, d'ascendència potser vèneto-espanyola, va ser inscrita en el *Libro d'oro* de Zàkinthos el 1633. La família Martinengu, d'ascendència lombarda i procedent de Xipre, on presumiblement s'hauria convertit a l'ortodòxia, el 1572.

¹¹ Les primeres impremtes es van establir a Corfú el 1798 i a Zàkinthos el 1810, sota ocupació militar britànica (Zanou 2018, 63).

a la diplomàcia i la política més enllà de les illes Jòniques, el primer governant de la Grècia independent, Ioannis Kapodístrias.¹²

D'una banda, la doble política veneciana d'imposar l'italià com a llengua oficial i de crear a les illes nuclis de població procedents de la península que, en instal·lar-s'hi, portaven els costums i el seu propi dialecte venecià¹³ i, de l'altra, l'accés dels nobles a col·legis i universitats italianes, va crear-hi una situació de diglòssia en què, per als assumptes domèstics i quotidians s'utilitzava el grec local, és a dir, la llengua dels camperols i de les classes baixes de les ciutats, mentre que l'italià era la llengua oficial de l'administració i de la política, de l'educació i de la cultura i, per tant, la de les elits, el poder i el prestigi social; un atribut de distinció de classe que només gradualment, en les dècades següents, es convertiria, juntament amb la religió, en un atribut pròpiament nacional. L'italià era la llengua en què estaven redactades les successives constitucions de l'Estat jònic i —més significatiu encara— aquella en què polítics i intel·lectuals pensaven, escrivien i es comunicaven entre ells, inclosos aquells qui, especialment després de la Revolució de 1821 i la independència de Grècia (1830), en els seus escrits advocarien per l'italià o exigirien la seva abolició i substitució pel grec com a llengua oficial en tots els àmbits.¹⁴ En definitiva, durant segles, a través de l'educació i el seu vehicle, la llengua de l'imperi, l'aristocràcia local havia rebut els patrons socials i l'hegemonia política, ideològica i estètica de Venècia (Arvanitakis 2007, 17-18). En *aquest* mirall es veia reflectida i *aquests* costums emulava (fins i tot quan a la metròpoli ja haurien canviat o desaparegut) i això explica, crec, el conservadurisme i el sever règim patriarcal a què va estar sotmesa Elissàvet Mutzan.¹⁵

Fos com fos, el resultat de tot plegat va ser la creació d'un sentiment de «doble consciència», d'un «doble sentit d'identitat» i «pertinença» (Arvanitakis 2007, 20) i d'uns vincles tan forts entre les illes i la seva metròpolis que ni tan sols l'extinció *de facto* del vell imperi el 1797 davant la puixança de l'exèrcit francès va poder trencar-los del tot. Això deixa entreveure el relat de Mutzan. Quan al voltant de 1827, ja sota domini britànic, la jove Elissàvet de vint-i-sis anys pren ploma i paper per explicar la seva història i hi insereix les seves freqüents súpliques epistolars —redactades en italià i adreçades al seu

¹² Ugo Foscolo (1778-1827), nascut a Zàkinthos i establert a Itàlia, és considerat poeta nacional d'aquest país. Andreas Kalvos (1792-1869), també nascut a Zàkinthos, poeta nacional de Grècia. A diferència d'ells, Dioníssios Solomós va tornar a les illes Jòniques després d'haver viscut prou anys a Itàlia, i s'hi va quedar fins a la seva mort (1857). Ioannis Kapodístrias, nascut a Corfú el 1776 i educat a la Universitat de Pàdua, va servir com a ministre d'Exteriors a la cort del tsar Alexandre I, va exercir un gran paper en els escenaris polítics de l'Estat jònic i va ser primer governant del nou estat independent de Grècia des de 1828 fins al seu assassinat el 1832.

¹³ Sobre les mútues influències entre el grec, l'italià i el venecià en el dialecte heptanèsic vegeu Minniti-Gonia 2018 i Raïli 2018.

¹⁴ La definitiva abolició de l'italià i la consagració de l'ús del grec com a llengua oficial en tots els àmbits, inclosos l'administració i la justícia, no es van aconseguir fins a 1852. Sobre els avatars d'aquest llarg procés, vegeu Mackridge 2014.

¹⁵ Sobre costums de la societat veneciana relacionats amb el matrimoni i l'enclaustrament de les dones nobles, la seva pervivència i el seu impacte a les illes Jòniques, vegeu Dendrinou Kolias 1989, xvii-xxi i Skhinà 2021, 18-19.

pare i oncle perquè li permetessin ingressar en un convent en lloc de casar-se—, no és a la França revolucionària, ni a la Rússia ortodoxa ni a l'Anglaterra de la llibertat de premsa i pensament on somia fugir, sinó a Venècia. I si, com es desprèn del seu relat, el seu amor per les llengües (ja ho veurem) les abraçava totes, va ser la italiana aquella en què va posar més afany i interès per dominar i en què va escriure alguns dels seus textos literaris.

Per a la noblesa heptanèsia, però també per a sectors de la pagesia i de la petita burgesia, la ruptura del 1797 va ser viscuda com «un trauma, com la violenta amputació d'un cordó umbilical» (Arvanitakis 2021, 41). Però en 1827, no en va havien conegut les illes les ocupacions francesa, russa i britànica, no en va havia tingut lloc i encara seguia viva la Revolució de 1821 a la Grècia continental, esdeveniments tots ells que engegarien processos polítics i ideològics de profund abast. Les ocupacions franceses havien portat a les illes el republicanisme i els ideals il·lustrats radicals de la Revolució francesa, encara que també, més tard, el temor dels nobles per la pèrdua dels seus privilegis, així com l'horror davant dels excessos de la França imperial; la russa, en afavorir la creació de l'Estat Septinsular, havia fet possible l'abast de cert grau d'autonomia i (molt important) havia promès l'enfortiment i fins i tot restauració de l'hegemonia ortodoxa davant del catolicisme; la britànica prometia «protecció» i una administració liberal; encara que, a la pràctica, va ser «més la d'una colònia» (Paschalidi 2009, 363) que la d'un protectorat.

Amb totes aquestes experiències, realitats canviants i els seus discursos corresponents com a fons, els membres de l'elit governant van haver de posicionar-se davant de la seva pròpia autonomia, la independència de Grècia i una eventual unió de les illes amb aquesta. Una disjuntiva complexa i difícil que va generar tensions i postures diverses ja que, entre altres coses, implicava gestionar aquests sentiments de doble identitat a què al·ludia abans. Per als intel·lectuals i les elits de la resta de l'àmbit grec —amb Adamàndios Koraís al capdavant, des de París— la revolució i la independència del poble grec significaven alliberar-se d'un passat d'alguns segles i d'un present «obscur», d'un opressor (els otomans) que avorrien i consideraven culturalment inferior a l'Europa de les llums i del neoclassicisme. La construcció d'una nació i un estat grecs exigia apel·lar a una sola llengua i un sol passat: els dels avantpassats de l'antiguitat hel·lènica. Per a la classe governant de les illes Jòniques, tanmateix, la revolució i la independència, l'exigència d'una sola llengua i un sol passat significaven desvincular-se d'una herència política, cultural i lingüística que no tenia res a veure amb l'otomana, una herència europea amb la qual s'havia identificat i encara s'identificava (Arvanitakis 2007, 15-16). Tot i així, la majoria va acabar donant suport a la causa d'una Grècia lliure i independent, com ara la mateixa Mutzan.¹⁶

¹⁶ Segons Anguelomati-Tsungaraki (2018, 171), després de l'esclat de la Revolució uns 500 zacintins van creuar el Peloponnès i la Grècia Central per lluitar contra els turcs.

IV

A la seva *Autobiografia* Mutzan-Martinengu (1997, 124-125) relata com el 25 de març de 1821 havia rebut la notícia (encara sense difondre a Zàkinthos) de l'esclat de la revolució contra els turcs amb aquestes paraules:

[...] jo vaig sentir la meua sang cremar, vaig desitjar des del més profund del meu cor poder agafar les armes, vaig desitjar des del més profund del meu cor córrer a ajudar aquella gent que (pel que sembla) no lluitava sinó per la seva religió i la seva pàtria, i a favor d'aquesta anhelada llibertat que, quan es fa servir cabalment, sol brindar als pobles la immortalitat, la glòria i la felicitat. Ho vaig desitjar, dic, des del fons del meu cor, però llavors vaig mirar les parets de la casa que em mantenien tancada, vaig mirar les llargues faldilles de l'esclavitud femenina, i vaig recordar que sóc una dona, és més, una dona de Zàkinthos, i vaig sospirar, però no vaig deixar de suplicar a Déu que els ajudés a vèncer i així arribar fins i tot jo, que tan abatuda estic, a veure la llibertat retornada a Grècia i, juntament amb ella, veure les modestes muses retornades als pedestals dels quals la tirania turca les ha mantingut allunyades durant tant de temps.¹⁷

Són les paraules d'una persona il·lustrada, d'algú que creu en el dret dels pobles a la llibertat i l'autodeterminació. Però no són les paraules d'una patriota —per a ella, Grècia no era encara una pàtria— ni, molt menys, les paraules d'una heroïna —com ara Bubulina o Mandó Mavrogenus, per exemple— perquè Mutzan no ho va ser. Són les paraules d'una dona la doble lluita *personal* de la qual per eludir el matrimoni com a destí femení inapel·lable i per veure's reconeguda com l'escriptora i traductora que ella sabia que era, va fracassar estrepitosament: no va veure publicat cap dels seus escrits i va acabar cedint davant un matrimoni no desitjat. I, tanmateix, sí que es pot dir —amb la paradoxal però encertada expressió d'Athanassópulos (1997, 20) —, que són les paraules d'una «insubmissa obedient».

Per bé que Elissàvet Mutzan no va agafar armes per lluitar, sí que va agafar ploma i paper per relatar la seva lluita i drama personal en veu pròpia i en primera persona, en un manuscrit al qual ella es referia simplement com «la meua història», i que no veuria la llum pública fins al 1881, és a dir, mig segle després de la seva mort. Aquella publicació, gràcies a la qual avui podem llegir el seu relat autobiogràfic quan gairebé tota la resta s'ha perdut, la va emprendre el seu únic fill, Elissavétios, batejat així en honor a la mare que mai no va conèixer. Amb pròleg i epíleg seus, l'edició de 1881 es titulava *La meua mare*, se

¹⁷ «Εγώ εις τα λόγια του άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνει, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, οπού δι' άλλο (καθώς εφαινότο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία καλώς μεταχειριζομένη, συνηθά να προξενεί την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών. Επεθύμησα, είπα, από καρδιάς, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του 'σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικειάς σκλαβίας και ενθυμήθηκα πώς είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογής να αξιωθώ και εγώ η ταλαίπωρος να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθερίαν και μαζί με αυτήν επιστρεμμένας εις τας καθέδρας τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσο και τόσο καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας».

subtitulava *Autobiografia de la senyora Elissàvet Mutzan-Martinengu* i incloïa, a més, diversos poemes del mateix Elissavétios, que aspirava a ser poeta. Tot i això, el fill no es va limitar a publicar el manuscrit de la seva mare —encara «acompanyat de diverses poesies compostes per ell», segons diu el subtítol— sinó que va considerar necessari ometre certs passatges del text matern: «[...] circumstàncies familiars, primerenques impressions infantils, algunes simpaties i antipaties cap a persones de l'entorn familiar, que només em concerneixen a mi mateix, el seu fill, i als familiars més íntims de l'honorable família Mutzan», assenyala ell mateix al seu «Epíleg» a l'edició (Mutzan-Martinengu 1997, 179). De manera que l'única versió del manuscrit original de què disposem avui és un text retallat, expurgat; en definitiva, censurat segons criteris patriarcals sobre allò que a una dona se li permet (o no) dir. Els punts suspensius que de vegades creuen el text imprès indicant aquestes omissions parlen d'un cos textual maltractat, i d'una veu que ens arriba, a través de més de dos segles, esquerdada, però així i tot audible.

Malgrat l'intent d'Elissavétios Martinengos per donar a conèixer la figura literària de la seva mare —o per promocionar-se a si mateix com a poeta (cosa que no va passar), o per prestar la legitimitat i autoritat de la seva pròpia signatura (masculina) a la firma femenina del text matern, que no en tenia—, aquella primera edició de l'*Autobiografia* va passar totalment desapercebuda. Potser perquè era un text en prosa en un moment en què el gènere privilegiat era la poesia; o bé perquè en la producció literària grega postrevolucionària el que era convencional era una llengua *katharévussa* arcaïtzant i expurgada de barbarismes estrangers, mentre que el text de Mutzan estava escrit en un grec vernacle esquitxat d'elements dialectals. En el seu text, ella es refereix a aquest grec com a «la nostra llengua, el romaïc [τα Ρωμαίικα]» i el diferencia no només de l'italià, sinó també del grec antic, que ella anomena ἑλληνικά, és a dir, grec.

Però per què Mutzan va escriure el seu relat en el romaïc —la llengua dels camperols i de les classes urbanes baixes, recordem— quan els seus compatriotes i coterranis cultes escrivien sempre en italià? Segurament perquè ella, en no haver rebut cap educació formal —tret de classes esporàdiques de la mà de clergues ortodoxos que durant un cert temps la visitaven a casa—¹⁸ no dominava l'italià. No era ni podia ser més italoparlant que grecoparlant, com Dioníssios Solomós i Andreas Kalvos, per exemple; ni tampoc bilingüe, com altres, entre ells els seus pare, oncle i germà. Però no és només això. Ja s'ha dit que el romaïc era la llengua dels camperols i de les classes urbanes baixes o, per dir-ho altrament, la dels no poderosos. I entre aquests, hi havia també les dones de la seva classe, allunyades de l'àmbit públic, invisibles i confinades «rere les gelosies de les finestres» (Anguelomati-Tsungaraki 2018, 150), en major o menor mesura com ella mateixa. ¿Com parlar des d'aquest lloc, com emprendre la tasca de relatar la seva història, el jo, allò estrictament personal, sinó en la llengua del que és quotidià i domèstic —encara que aquesta pràctica del que és autobiogràfic, no feia sinó mantenir-la lluny de l'espai públic, a l'esfera d'allò privat?

¹⁸ Geórgios Tsukalàs, Theodóssios Dimadis i Vassílios Romantsàs.

Així i tot, emperò, el relat de Mutzan està esquitxat de textos escrits en italià. Textos literaris propis, d'una banda, que ella insereix com a proves de la seva «innata» capacitat per a les lletres, i textos epistolars, de l'altra, adreçats als homes de la seva família i inserits com a proves de la seva capacitat per al raonament i el bon judici. Textos, en definitiva, escrits en la llengua del (masculí) món literari en el qual aspirava a ser admesa. Com a conseqüència d'això, i també del caràcter «dialògic» malgrat el monologuisme intrínsec de l'autonarració (Athanasópulos 2002), l'*Autobiografia* presenta una barreja de llengües que és, alhora, una juxtaposició i contrast entre llenguatges/discursos pertanyents a diferents categories socials: el prestigiós, autoritzat i públic de les veus masculines (representat per l'italià i grec antic) davant del marginat, emotiu i íntim de les veus femenines (representat pel romaic, és a dir, grec modern, culte o popular). Una subjacent polifonia lingüística, en altres paraules, que reflecteix els múltiples eixos de la seva identitat —el seu temps, lloc, classe i gènere—, i que va poder ser una altra de les raons per les quals, el 1881, la seva figura i relat autobiogràfic van caure en l'oblit. Perquè, en les dècades que van seguir el punt final del relat de Mutzan —un 26 de juny de 1831, tot just un mes abans de convertir-se en esposa—, el monolingüisme i el predomini de la *katharévoussa*, part essencial dels processos que Zanou (2018, 24) anomena «des-venetització, hel·lenització i ortodoxització» i que s'havien posat en marxa en les primeres dècades del segle XIX, va acabar per cristal·litzar.

Però, més enllà de les particularitats lingüístiques d'aquest relat autobiogràfic, hi ha una darrera possible explicació de per què va romandre en la foscor fins a mitjans del segle XX, que està relacionada amb la modalitat mateixa del gènere utilitzat per la seva autora: no és un diari, ni tampoc unes memòries, sinó una autorepresentació, un típic o pur exemple d'autobiografia, en la línia de la frase de Jean Jacques Rousseau «Això és el que vaig fer, això el que vaig pensar, això el que he estat»¹⁹ (Rousseau 1985 [1770], 29). I és que el text d'una dona exclusivament i obstinadament centrat en si mateixa, en la seva història i propi drama personal, poc o nul interès crític o lector podia tenir per a un país abocat a les «grans qüestions de la nació» en els contextos polítics i ideològics de les darreres dècades del segle XIX i fins a ben entrat el segle XX —només cal recordar les guerres, dictadures i catàstrofes militars que es van succeir en aquest espai de temps. Així les coses, passarien setanta-cinc anys més abans de tornar a editar-se, ja en 1956.

La definició del relat de Mutzan com a purament autobiogràfic —o millor escrit auto(bio)gràfic— no és gratuïta, sinó que pretén assenyalar una de les seves característiques essencials: el predomini de la narrativització i inscripció del «jo» a costa del que brilla per la seva absència: allò històric, allò social, allò col·lectiu; en suma, tot allò considerat per la seva autora com a extern al propi drama personal. El seu objectiu no sembla ser cap altre que transmetre el seu amor i *capacitat* per a les lletres a un imaginat lector (culte, viatjat, cosmopolita i, per tant, masculí), com el seu pare, oncle i germà

¹⁹ «Voilà ce que j'ai fait, ce que j'ai pensé, ce que je fus». Amb els dos toms de la seva obra *Les Confessions*, escrits en plena Il·lustració a partir del 1765 i publicats pòstumament el 1782 i 1789, Jean Jacques Rousseau (1712-1778) va posar les bases per al desenvolupament del gènere autobiogràfic en la modernitat.

potser; encara que, a diferència d'ells, també un lector que fos «capaç d'apreciar els fruits de la intel·ligència» (Mutzan-Martinengu 1997: 161) i reconèixer-hi aquestes qualitats. I per això potser parla (i molt) del seu enclaustrament domèstic —sever, fins i tot per a l'època i el lloc—, que la va mantenir triplement confinada: a casa, en un cos femení i en una atroç asfíxia intel·lectual: «La nostra família tenia (i segueix tenint) aquest antic, bàrbar, aberrant i despietat costum de mantenir les dones apartades de la societat humana» (Mutzan-Martinengu 1997: 82), escriu ja a la primera pàgina. Per això potser parla de les persones del seu entorn familiar només en la mesura que aquestes van tenir un paper positiu o negatiu en la cerca de llibertat per dedicar-se sense traves al que desitjava: la lectura, l'escriptura i la traducció. I, sobretot, per això parla dels «dissortats escrits» i les traduccions, les lectures i els avenços en l'aprenentatge de llengües (italià, grec antic, francès).

Una aliada crucial en aquest inusitat afany per les lletres va ser la fabulosa biblioteca de la casa paterna,²⁰ a la qual acudia una vegada i una altra la filla gran dels Mutzan; unes vegades amb l'alegria de llegir obres ja traduïdes que suscitaven la seva curiositat intel·lectual, i d'altres amb desesperació i frustració davant d'uns llibres que, encara que a l'abast de la mà, li resultaven inassolibles, ja que la majoria parlaven en llengües per a ella —«una dona, és més, una dona de Zàkinthos» (Mutzan-Martinengu 1997: 124)— desconegudes. El desig de conèixer-les i a través d'elles conèixer els llibres i els seus autors va ser el que va portar Mutzan a la traducció, com s'evidencia en aquestes línies: «Si no tenia un mestre no tenia la passió, el desig d'aprendre [...], desitjava aprendre la llengua italiana [...], de manera que llegia unes quantes línies en italià, després mirava la traducció i, així, anava aprenent amb gran facilitat» (Mutzan-Martinengu 1997, 86).

El paper alhora formatiu i emancipador que la traducció va exercir a la vida/obra de Mutzan difícilment es pot exagerar. Gràcies a ella, en plena joventut ja pogué tenir accés a autors clàssics com Homer, Virgili o Boccaccio, i a autors il·lustrats del segle XVIII com el francès Charles Rollin (1661-1741), el suís italo-parlant Francesco Soave (1743-1806), els italians Luigi Antonio Muratori (1672-1750), Gian Vincenzo Gravina (1664-1718) i Alessandro Verri (1741-1816).²¹ I encara que no els anomeni de manera explícita en el seu relat, probablement també Dante, i de manera indirecta Voltaire, Diderot i Rousseau. Gràcies a la traducció, Mutzan va poder conèixer les convencions del llenguatge literari i els secrets de l'expressió escrita, i convertir-se així en escriptora dels seus propis textos, malgrat el disgust (quan no oberta hostilitat) de la seva família cap a aquest afany, i malgrat el paper que la societat mateixa de Zàkinthos esperava d'una jove de la seva classe social, apta per al matrimoni. Gràcies a la traducció va poder trobar esclatxes d'autonomia, diàleg, llum i llibertat que la seva enclaustrada i fosca vida li negava, perquè en els autors que van poblar la seva vida, encara que tots homes i de temps o llocs llunyans dels seus,

²⁰ Franguiskos Mutzan consta com un dels donants de llibres per al fons que constituïria la primera Biblioteca Pública de Zàkinthos. Va quedar totalment destruïda després del gran terratrèmol de 1953, i va ser reconstruïda immediatament després, amb nous fons (<https://vivliothiki-zakynthou.gr/istoriko>).

²¹ Sobre aquests autors i la formació italiana de Mutzan, vegeu Luciani (2015).

va trobar paraules, formes i personatges que, intel·lectualment i ideològicament, devien resultar molt més propers que les persones vives del seu entorn més íntim (Dendrinou Kolias 1989, xxx; 1990). Gràcies a ella, finalment, va poder rebre idees i valors il·lustrats que, altrament, no hagués rebut: el valor del dret d'individus i pobles a l'autodeterminació, la fe en el poder de la Raó, el dret a la recerca de la felicitat individual, la certesa en la importància de la paraula escrita, la fe en la traducció i la vocació d'aquesta de servir i ser «profitosa» per al conjunt de la societat (Mutzan-Martinengu 1997, 97) i, sobretot, el valor —evident al llarg de tot el relat— del dret a l'educació com a bé universal i inalienable (Kitromilides 1983; Bakalaki 1994).

En aquest últim —valor il·lustrat per excel·lència—, cal aturar-nos breument, mitjançant una de les persones que, segons es desprèn del seu relat, va ser de les més estimades i significatives de la seva vida: el seu mestre i preceptor, el clergue ortodox Theodossis Dimadis (1766-1823).²² Tot i que la relació mestre-alumna va durar només dos anys de visites esporàdiques, el relat d'Elissàvet permet col·legir que la influència ideològica del preceptor va ser profunda. En les línies següents Mutzan expressa el que significava per a ella l'absència d'educació: «Em vaig imaginar a mi mateixa immersa en la foscor d'aquells núvols densos i tèrbols que solen ennegrir la vida i el nom de les persones ignorants i incultes» (Mutzan-Martinengu 1997, 15). En un altre passatge, després de lamentar la pèrdua del mestre, reflexiona sobre el valor de l'educació en aquests termes: «Volia posseir les joies de la meua mare per poder regalar-li la més valuosa, però ni tan sols això, pensava, aconseguiria per mostrar-li fins on arribava la meua gratitud, perquè opinava (i segueixo opinant) que res no s'ha d'igualar al valor benefactor de l'educació» (Mutzan-Martinengu 1997, 97).

El 1814, tres anys abans d'acceptar el lloc de preceptor de la filla gran dels Mutzan, el pare Dimadis, home culte amb una sòlida formació en filosofia i filologia clàssica, havia estat convocat des de Constantinoble a les illes Jòniques, per fer-se càrrec de la primera escola pública de Zàkinthos. A diferència dels altres dos sacerdots preceptors de la jove, el pare Dimadis era un home liberal que combregava amb els principis bàsics de la Il·lustració i donava suport a la causa d'una Grècia lliure —va ser ell qui va portar a la casa dels Mutzan la feliç notícia de l'aixecament dels grecs contra els turcs el març de 1821— i, de fet, uns anys abans del seu trasllat a Zàkinthos, havia jurat com a membre de la *Filikí Eteria*.²³ Sospitós de ser-ho, les seves classes van ser bruscament interrompudes quan les autoritats britàniques van aprofitar un breu viatge d'aquest per denegar-li el permís de tornada a Zàkinthos.²⁴

²² Per més informació, vegeu Panaretu 2006.

²³ Societat secreta i clandestina, fundada el 1814 a Odessa (Ucraïna) per grecs de la diàspora, per tal de propagar la idea d'un aixecament contra els turcs i mobilitzar tots els grecs, dins i fora de l'imperi otomà, a favor de la independència de Grècia. El 1818 la seva seu va ser traslladada a Constantinoble. Per a 1821, any en què aquest alçament es va dur a terme, l'organització ja comptava amb desenes de milers d'afiliats.

²⁴ La denegació de permís de tornada a Zàkinthos es va dur a terme tot i que el pare d'Elissàvet era llavors governador de l'illa.

Aquest perfil ideològico-polític del pare Dimadis no n'era exclusiu. Era propi d'un sector del clergat ortodox —en sintonia política i ideològica amb un cercle de prominents intel·lectuals oriünds de les illes Jòniques—²⁵ que no compartia el laïcisme i anticlericalisme del (radical) corrent francès de la Il·lustració, però tampoc «l'entestada resistència del Patriarcat Ecumènic de Constantinoble a les idees nacionalistes i liberals» (Zanou 2018, 118). Per a aquest sector del clergat, així com per als polítics i intel·lectuals propers a ell, certs principis il·lustrats —com el de l'educació del poble pla, juntament amb l'estudi dels clàssics i la filosofia europea moderna—²⁶ no només no contradeien, sinó que formaven part de la Divina Providència, és a dir, un pla diví teleològicament dissenyat que, segons la seva visió, amb l'ajuda (espiritual) de l'Església Ortodoxa i l'ajuda (política) de Rússia,²⁷ conduiria a la creació d'una ortodòxia ecumènica, que amb el temps alliberaria la cristiandat de l'imperi otomà i desplaçaria l'Europa catòlica en favor d'una hegemonia ortodoxa. Així es va anar gestant una versió pròpiament «septinsular» de la Il·lustració²⁸ que, temerosa del radicalisme de la República francesa, buscava reinterpretar els ensenyaments il·lustrats i adaptar-los a un entorn cada cop més pretesament hel·lenitzat i alhora ortodox i oriental. L'èxit de l'alçament del 25 de març de 1821, un alçament que en aquell moment ningú no esperava que es convertís en una guerra que durés deu anys, afegiria a aquest ideal —en principi religiós i cultural— el projecte polític de la construcció d'un estat grec (Zanou 2016, 123).

En el relat obstinadament autonarratiu de Mutzan, només entre línies i seguint pistes i al·lusions textuais diverses, és possible detectar ressons del turbulent panorama ideològic, cultural i polític que va dominar les primeres tres dècades del segle XIX i, per tant, la seva vida i desenvolupament intel·lectual. Però n'hi ha, i es poden percebre en, per exemple, les lectures, l'estreta relació amb el pare Dimadis, les referències al concepte de Divina Providència, el discurs alhora neoclàssic, il·lustrat i ortodox, occidental alhora que oriental. Tot això permet percebre-la com a filla no només de la seva classe, les seves lectures i traduccions, sinó també d'aquesta versió septinsular de la Il·lustració, fruit alhora del període de transició que li va tocar viure, a cavall entre dues èpoques: la vella dels (vells i nous) imperis (otomà, rus, francès, britànic) i la nova i emergent dels estats nacions (Itàlia, Grècia).

²⁵ Entre ells, Ioannis Kapodístrias (nat a Corfú), el bisbe Ignatius (nat a Lesbos), el comte Giorgio Mocenigo (Geórgios Motsenigos, nat a Zàkinthos), l'historiador i filòleg Andreas Mustoxidis (nat a Corfú i ministre d'Educació al primer govern grec de Kapodístrias), Spiridione Naranzi (nat a Zàkinthos).

²⁶ Segons Zanou (2016, 121-122), aquests homes devien la seva formació intel·lectual a dues grans figures clericals de les illes Jòniques, Evgénios Vúlgaris (1716-1806) i Nikiforos Theotokis (1731-1800).

²⁷ La promesa i interès polític de Rússia a restaurar l'ortodòxia a tota la Mediterrània oriental datava dels temps de la tsarina Catalina la Gran.

²⁸ Es diferenciava d'altres com, per exemple, les representades per Adamàndios Koraís o Rigas Fereos. Per a més informació, vegeu Zanou (2016 i 2018).

V

Deia al principi que la veu d'Elissàvet Mutzan-Martinengu ens arriba a través de més de dos segles esquerdada, però tot i així audible; la veu d'algú que «volgués parlar i tingués la boca tapada» (Porfiris 1956, 5, citat a Khrissanthópulos 2015, 147), o temés no ser escoltada, o intuís no disposar de temps suficient per fer-se sentir. En tot text autobiogràfic sempre hi ha quelcom «d'epitafi [...], de comiat, de darrers mots» (Fernández Prieto 2005, 50). En vigílies del seu matrimoni, Mutzan (1997, 177) escrivia: «Jo hauria de sentir-me la dona més feliç del món, però després de tants i tants disgustos [...] el meu cor ja no és capaç de sentir cap alegria. [...] Avui, 26 de juny de 1831, he acabat una part de la meva història. Pel que fa a l'altra part, l'escriuré a la meva vellesa (si arribo a envellir)».

Avui sabem que no va arribar a la vellesa. Crida l'atenció la seva voluntat de narrar la seva història tan a destemps en la vida, i la seva mort prematura al llit de partera incita (almenys a mi) a pensar en la desgana de viure. Però també sabem que sí que va tenir el valor —coneixedora intuïtiva potser del valor imperible de la paraula escrita— d'agafar ploma i paper i narrar-se a si mateixa, construir i negociar una identitat pròpia, explicar no *la* història de la seva vida sinó *la seva* història de la seva vida: un gest insòlit en algú del seu temps, lloc i gènere, que suposava traspasar la línia divisòria profundíssima entre l'esfera privada (reducte de marginació femenina) i la pública (font d'autoritat masculina) i deixar al descobert el seu desig d'ocupar un lloc visible al món. Un desig gens «femení» que significava trencar el mandat social i cultural d'invisibilitat i passivitat femenines. Un desig transgressor fins i tot, en tant que significava dotar-se de la condició, tan defensada per la Il·lustració per a tots els homes, de subjecte autònom i sobirà, que implicava rebutjar la posició d'«objecte *del* discurs» per ocupar la posició de «subjecte *en el* discurs» (Jones 1986, 79). Un desig transgressor, en suma, de convertir-se en subjecte pensant, parlant i desitjant, que significava trencar el silenci cultural de les dones en reclamar per a si mateixa, i per extensió per a totes, allò que la seva època els negava: l'autoritat cultural, implícita en tot acte d'autoria literària o artística, d'anomenar-se a si mateixes i d'anomenar els desitjos propis. Un desig, la realització del qual comportava llavors —i entranya encara avui en moltes situacions i parts del món quan es tracta de trencar els silencis culturals de qualsevol col·lectiu— assumir riscos: en el cas concret, el de veure's qüestionada en la seva condició mateixa de dona, perdre el respecte del seu entorn social, provocar la ira, la desaprovació o el rebuig dels seus. Riscos que ella va assumir en atorgar-se l'autoritat discursiva de narrar-se / interpretar-se (Anderson 1986 i 2001; Smith 1987).

En definitiva, l'*Autobiografia* de Mutzan-Martinengu ofereix avui un testimoniatge doble. D'una banda, permet entreveure —sempre des de la seva posició de subjecte femení— els lents processos pels quals, en un context de transformacions i canvis radicals, el mar que durant segles havia estat un pont entre les ribes de tota una comunitat multiètnica, multicultural i multilingüe esdevindria frontera entre nacions, i les illes Jòniques passarien de ser una colònia imperial a ser una de les regions d'un nou estat-nació. D'altra banda, si bé no va prendre les armes per lluitar contra l'opressor otomà, sí que va deixar un testimoniatge de lluita personal contra l'opressió a casa: el règim patriarcal que mantenia

les dones separades de la societat humana i en un estat de deplorable desigualtat. I aquest, diria, és el llegat d'Elissàvet Mutzan-Martinengu.

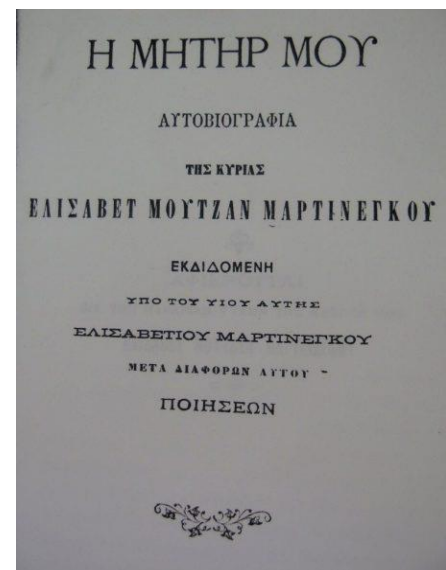
BIBLIOGRAFIA

- Anderson, Linda. 1986. «At the Threashhold of the Self: Women and Autobiography», en Moira Monteith (ed.). *Women's Writing. A Challenge to Theory*. Sussex: Harvester Press, pàgs. 54-71.
- 2001. *Autobiography*. Londres - Nova York: Routledge.
- Anguelomati-Tsungaraki, Eleni. 2018. «Ζάκυνθος: η Φιλική Εταιρεία σε μια κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», en Olga Katsardí-Hering i Anna Karapanu, *Πρακτικά Ημερίδας: Οι πόλεις των φιλικών: οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου, Αθήνα, 14 Ιουνίου 2015*. Atenes: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων [Fundació del Parlament dels Grecs], pàgs. 149-172.
- Arvanitakis, Dimitris. 2021. «Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη. Εννοιολογήσεις της ρήξης στο Ιόνιο των αρχών του 19ου αιώνα», en Dimitris K. Zimaris (ed.) *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: 200 Χρονια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο. Σάββατο 30 Νοεμβρίου 2019. Μέγαρο Παλαιάς Βουλής, Αθήνα*. Kérkira: Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων», pàgs. 39-64.
- 2005. «Η Αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου: Οι ρωγμές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του κόσμου». *Τα Ιστορικά* 22, 43, pàgs. 397-420.
- 2007. «Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στο Ιόνιο κατά τον δέκατο ένατο αιώνα». *Τα Ιστορικά* 24, 46, pàgs. 15-24.
- Athanassópulos, Vanguelis. 1997. «Εισαγωγή». *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία*. Atenes: Ωκεανίδα, pàgs. 9-73.
- 2002. «Οι φωνές της ζωής της». *Περίπλους* 51 (2a sèrie), pàgs. 43-57.
- Bakalaki, Alexandra. 1994. «Gender-Related Discourses and Representations of Cultural Specificity in Nineteenth-Century and Twentieth-Century Greece». *Journal of Modern Greek Studies* 12, pàgs. 75-106.
- Brierley, Jane. (2000). «The Elusive I». *Meta* 45 (1), pàgs. 105-112.
- Calotychos, Vangelis. 2003. «De Man, the Woman, and her Story: Moutzan- Martinegou's Autobiography (1831)», *Modern Greece. A Cultural Poetics*. Oxford - Nova York: Berg, pàgs. 99-111.

- Dendrinou Koliass, Helen. 1989. «Introduction», en Elisavet Moutzan-Martinengou. *My Story*. Georgia: University of Georgia Press, pàgs. xv-xxxi.
- 1990. «Empowering the Minor: Translating Women's Autobiography», *Journal of Modern Greek Studies* 8, pàgs. 213-221.
- Fernández Prieto, Celia. 2005. «La muerte, pulsión autobiográfica». *Archipiélago. Cuadernos de crítica de cultura* 69, pàgs. 49-56.
- Jones, Ann Rosalind. 1986. «Surprising Fame: Renaissance Gender Ideologies and Women's Lyric», en Nancy K. Miller (ed.). *The Poetics of Gender*. Nova York: Columbia University Press, pàgs. 74-95.
- Khrissanthópulos, Mikhalis, Vassilis Vassiliadis, Ianna Delivorià i Katerina Tiktopulu. 2015. *Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα*. Atenes: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. <http://hdl.handle.net/11419/3355>
- Kitromilides, Paschalis M. 198. «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion». *Journal of Modern Greek Studies* 1, pàgs. 39- 61.
- Kremidàs, Vassilis. 1988. *Εισαγωγή στην ιστορία της Νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*. Atenes: Exandas.
- López Villalba, María. 2008. «La traducción ilustrada como acción revolucionaria», en María José Hernández Guerrero i Salvador Peña (eds.). *La traducción, factor de cambio*. Berna: Peter Lang, pàgs. 27-58.
- Luciani, Cristiano. 2015. «Η βιβλιοθήκη Μουτζάν. Η ιταλομάθεια της Ελισάβετ Μαρτινέγκου (1801-1832)», en Constandinos A. Dimadis (ed.). *Πρακτικά: Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014. Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, 2*. Atenes: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, pàgs. 246-329.
- Mackridge, Peter. 2014. «Venise après Venise: official language in the Ionian Islands, 1797-1864». *Byzantine and Modern Greek Studies* 38 1, pàgs. 68-90.
- Minniti-Gónia, Domenica. 2018. «Ιταλική γλώσσα και Βενετσιάνικη διάλεκτος στην Κέρκυρα: Μια πρώτη προσέγγιση», en Dimitris Konidaris (ed.). *Ι' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. V. Μουσική – Γλώσσα – Πολιτιστική παράδοση – Επτανησιακή διασπορά (= Κερκυραϊκά Χρονικά 12)*. Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, pàgs. 193-206.
- Mutzan-Martinengou, Elisavet. 1956, 1983². *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (1801-1832). Αυτοβιογραφία* (edició, introducció i notes de Kostas Porfiris). Atenes: Digenís.

- 1989 = Dendrinou Kolias, Helen
- 1997. *Αυτοβιογραφία* (edició, introducció i notes de Vangelis Athanassópulos). Atenes: Okeanida.
- 2021. *Αυτοβιογραφία* (introducció de Katerina Skhinà). Atenes: Metékhmio.
- 2013. *Autobiografia e teatro. L'opera superstite di una nobildonna zantiota* (edició, introducció i traducció de Cristiano Luciani). Roma: Edizioni Nuova Cultura.
- Panaretu, Annita. 2009. «Από την Κωνσταντινούπολη στα Επτάνησα: ο λόγιος διδάσκαλος και πατριώτης Θεοδόσιος Δημάδης (1766-1823)», en *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006. IV2*. Atenes: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, pàgs. 183-197.
- Paschalidi, Maria. 2009. *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses*. Londres: University College (tesi doctoral no publicada).
- Porfiris, Kostas. 1956. «Εισαγωγή» en *Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (1801- 1832). Αυτόβιογραφία*. Atenes: Digenís, pàgs. 7-22.
- Ral·li, Anguelikí i Vassilikí Makrí. 2018. «Η προσαρμογή Ιταλικών και Ενετικών δανείων στην επτανησιακή διάλεκτο», en Dimitris Konidaris (ed.). *Ι' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. V. Μουσική – Γλώσσα – Πολιτιστική παράδοση – Επτανησιακή διασπορά (= Κερκυραϊκά Χρονικά 12)*. Kérkira: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, pàgs. 207-220.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2008. *Las confesiones* (pròleg, traducció espanyola i notes de Mauro Armíño). Madrid: Alianza Editorial.
- 1985. *Les confessions* (traducció catalana de Jaume Fuster i Joan Casas). Barcelona: Edicions 62.
- Serras, Dionissis. 2002. «Χρονολόγιο για την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (16^{ος} -20^{ος} αιώνας)». *Περίπλους* 51 (2a sèrie), pàgs. 27- 41.
- Skhinà, Katerina. 2021. «Εισαγωγή» en *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Αυτόβιογραφία*. Atenes: Metékhmio, pàgs. 11-30.
- Smith, Sidonie. 1987. *A Poetics of Women's Autobiography. Marginality and the Fictions of Self-Representation*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Skassis, Thomàs. 2004. *Το ρολόι της σκιάς*. Atenes: Polis.

- Svoronos, Nikos G. 1994. *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας (Histoire de la Grèce Moderne*. París: Presses Universitaires de France, 1972. Trad. d'Ekaterini Asdrakhà). Atenes: Themélio.
- Tabaki, Anna. 2005. *Το Νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Atenes: Díavlos.
- Zanou, Konstantina. 2016. «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story Between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca. 1800-30», en Maurizio Isabella i Konstantina Zanou (eds.), *Mediterranean Diasporas. Politics and Ideas in the Long 19th Century*. Londres: Bloomsbury, pàgs. 117-134.
- 2018. *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850. Stammering the Nation*. Oxford: Oxford University Press.



Retrat d'Elissàvet Mutzan-Martinengu (1820) per Nikólaos Kandunis (Museu d'Art Postbizantí [Μουσείο Μεταβυζαντινής Τέχνης], Zàkinthos) i portada de la seva *Autobiografia* editada pel seu fill Elissavétios en 1881.

Josep Massanès i Mestres o els límits del filhel·lenisme

Josep Massanès i Mestres or the limits of philhellenism

Eusebi Ayensa

Filòleg clàssic i neohel·lenista.

Ex-director de l'Institut Cervantes d'Atenes

Article rebut: 7 d'octubre del 2022

Sol·licitud de revisió: 15 d'octubre del 2022

Article acceptat: 15 de novembre del 2022

Ayensa, Eusebi. 2022. Josep Massanès i Mestres o els límits del filhel·lenisme. *Aérides* 3, pàgs. 45-50.

Resum: La documentació conservada permet de revisar el suposat intent d'intervenció de l'arquitecte i enginyer militar català Josep Massanès i Mestres en la Revolució grega de 1821, i de constatar que, encara que amb objectius no aclarits, fou anterior a aquesta i del tot aliè.

Paraules clau: Revolució grega, filhel·lenisme, Josep Massanès i Mestres.

Abstract: The preserved documentation makes it possible to review the alleged attempt to intervene by the Catalan architect and military engineer Josep Massanès i Mestres in the Greek Revolution of 1821, and to verify that, although with unclear objectives, it was prior to it and completely unrelated.

Keywords: Greek revolution, philhellenism, Josep Massanès i Mestres.

Les guerres d'independència són un terreny adobat per posar a prova els esperits més coratjosos, i la insurrecció grega de 1821 contra l'invasor otomà no en va ser una excepció. Els estudis recents d'Eva Latorre sobre aquest tema —al qual va dedicar la seva documentada tesi doctoral— han posat de manifest el paper jugat pels diversos territoris hispànics i hispanoamericans en aquesta efemèride, de la qual l'any passat es va celebrar el dos-cents aniversari, un paper significatiu, tot i que menor que el d'altres països europeus com França, Anglaterra, Alemanya i Itàlia, on el filhel·lenisme comptava amb una llarga i sòlida tradició (Latorre 2019). Aquests enfrontaments, però, també oferien lucratives oportunitats de negoci, que molts suposats filhel·lens no van desaproveitar. A jutjar per documentació inèdita conservada a la Biblioteca de Catalunya, aquest sembla ser el cas de l'arquitecte i enginyer militar Josep Massanès i Mestres, nascut a Barcelona l'any 1777 i mort en aquesta mateixa ciutat a l'edat de vuitanta anys. D'ell i de la seva relació amb la Grècia prerevolucionària se'n va ocupar per primera vegada Felio A. Vilarrubias fa més de mig segle en un treball que prengué com a base l'arxiu particular de Massanès, conservat, com he dit, a la Biblioteca de Catalunya (amb els números d'inventari 1374 i 1375) i constituït per la correspondència rebuda i per les memòries i projectes urbanístics que va dur a terme aquest enginyer al llarg de la vida (Vilarrubias 1966). Amb relació a la seva frustrada aventura grega, Vilarrubias (1966, 23) escriu el següent:

El espíritu romántico de la época sedujo también a Massanés, el cual escribió al Duque de Bailén, General Castaños, una nota sobre su deseo de ir a servir a la causa de la Independencia de Grecia. Sobre este negocio se conservan varias cartas de los primeros meses del año 1819, por las que los agentes griegos en España le ofrecen «contratarle por dos años y por cuatro mil duros...», a cuya propuesta un amigo suyo —Guillermo Oliver, de Tarragona—, colaborador de dichos agentes, le escribe: «si yo me hallase como VM, iría a discreción del patricio (D. Ipsilantis, o Mavrocordato?), que costea la obra y que no puede ser un tacaño, ni insensible al ver en su Gabinete, en los confines de Persia donde habita, los hermosos planes que VM le remitirá de la Obra que colma de gozo a aquellos isleños».

Per a Vilarrubias és indiscutible l'esperit filhel·lènic que animava Massanès en la realització d'una obra que no s'acaba de precisar i per la qual rebria la quantitat gens menyspreable de quatre mil duros, pagats per un «patrici» rere el qual aquest historiador creu identificar Aléxandros Ipsilandis o Aléxandros Mavrokordatos, membres de dues importants famílies fanariotes que van jugar un paper molt important dins de l'anomenada *Filiki Eteria*, la societat secreta fundada a Odessa l'any 1814 amb l'objectiu de fomentar la insurrecció grega, que acabaria triomfant uns anys més tard, amb el reconeixement de Grècia com a estat independent —tot i que amb una extensió molt més reduïda que l'actual— en virtut del tractat de Londres, signat per França, Gran Bretanya i Rússia el 3 de febrer de 1830.

Força anys després, Alexis Eudald Solà tornà a ocupar-se de la figura de Massanès en un breu article que no aporta pràcticament cap dada nova sobre la seva vinculació amb Grècia i els vertaders motius que el van animar a acceptar —tot i que sense cap resultat pràctic, com veurem— l'oferiment d'aquests misteriosos agents grecs. El títol de l'article és ja simptomàtic i posa de manifest el to de profund abrandament filhel·lènic que l'anima: «*That Greece might still be free*. Nota sobre un filhel·lè català que no va ser» (Solà 1992). Els mots inicials, com és ben sabut, van ser escrits pel més famós dels filhel·lens, el poeta romàntic anglès George Gordon Byron, més conegut com a lord Byron, que es desplaçà a Grècia amb la intenció d'ajudar el poble grec en la seva lluita desigual contra el poderós dominador otomà, però que tingué una mort ben poc heroica, a Missolongui, l'any 1824, afectat per unes febres reumàtiques. Solà (1992, 437-438), doncs, posa Massanès al nivell del famós poeta anglès, arribant a afirmar que al nom de Byron o d'altres liberals europeus que van anar a lluitar i a morir per la llibertat de Grècia, «si les circumstàncies haguessin estat diverses, potser s'hauria pogut afegir el d'un militar català, el del coronel Josep Massanès i Mestres». Però això no és tot: per a Solà no hi ha cap dubte que, a banda del «patrici» anteriorment citat, fins i tot els seus intermediaris (els misteriosos agents grecs que farien d'intermediaris entre ell i Massanès) serien membres de la secreta *Filiki Eteria*.

Tanmateix, les circumstàncies històriques i el fons Massanès no semblen avalar la hipòtesi plantejada per Vilarrubias i recollida apassionadament per Solà amb relació als vertaders motius que portaren Massanès a acceptar l'oferiment de col·laboració plantejat pel «gobierno de Ipsara» (és a dir, la petita illa de Psarà, davant per davant de Quios), del qual ens parla Guillem Oliver en la carta anteriorment citada.

Són cinc les cartes referides a aquest assumpte en el fons Massanès —la transcripció de les quals (així com el seu savi assessorament) dec a l'amiga Eva Latorre, a qui vull donar des d'aquí ben de cor les gràcies—: la de Guillem Oliver de 4 de febrer de 1819, la d'un enigmàtic J. Santacruz de la mateixa data, una nova missiva, molt breu, de Guillem Oliver, de 22 de febrer, i dues darreres cartes, de Francisco de Requena i de Juan Blanes, de 5 i 6 de març d'aquell mateix any respectivament. Per començar, cal no oblidar que totes aquestes cartes, emeses per amics de Massanès que van intercedir d'una manera o altra amb els agents grecs citats més amunt, són dos anys anteriors a l'esclat de la insurrecció grega, que, com és ben sabut, es va produir el 25 de març de 1821, al monestir d'Agia Lavra, a la ciutat peloponèsia de Kalàvrita, quan Germanós, l'arquebisbe de Patres, va fer públicament una crida a l'aixecament de la població grega contra els turcs. A Psarà, des d'on va arribar precisament la invitació de col·laboració a Massanès, la revolta trigà encara un mica més, fins a la Pasqua d'aquell any, i, com sabem també, va ser reprimida durament pels turcs, que hi feren un carnatge horrible: més de mil cinc-centes persones van ser assassinades i totes les noies foren venudes com a esclaves per als harems de l'imperi, episodi recordat per Solomós l'any 1825 amb un poema cèlebre i que immortalitzà el pintor Nikólaos Gizis en el quadre *Després de la destrucció de Psarà* (1898). Fos com fos, però, a principis de 1819 estem encara molt lluny de l'esclat de la guerra d'independència grega, i de cap manera el «patricio» que, segons Guillem Oliver, havia de sufragar l'obra encarregada a Massanès, sembla que es pugui identificar ni amb Ipsilandis ni amb Mavrokordatos. En aquella època, el primer, com a general que era, estava al servei del tsar de Rússia i no sembla que s'hagués implicat a fons encara en la revolta grega (cosa que sí que faria a partir de l'any 1821), i el segon es trobava exiliat a Rússia. Cap dels dos, doncs, devia estar en condicions de desprendre's de quatre mil duros per pagar els serveis de Massanès, que tot fa pensar que serien d'ordre material. Efectivament, cap de les cinc cartes anteriorment reportades fa la més mínima referència al suposat esperit filhel·lènic d'aquest arquitecte català. En la primera d'aquestes missives, Oliver s'adreça a Massanès en aquests termes: «Mi amigo y yo hemos conferenciado con el sr. de Santacruz y los griegos, y a propuesta mía deben asegurarse a Vm cuatro mil duros para los dos años, que contarán desde el día que Vm se embarque en esta hasta el que regrese, y a proporción si más tiempo tardare, pagándole o llevándole, y volviéndole a costa de la Obra». I en un altre passatge d'aquesta mateixa carta li diu que l'obra projectada «colmará de gozo aquellos isleños». A la segona d'aquestes cartes, J. Santacruz es refereix al «asunto consabido», sense més precisions, i confirma la quantitat dels 4.000 duros («por ahora se han convenido en 4.000 duros en dos años») per a l'obra encarregada, alhora que li demana la seva conformitat al respecte abans que el seu contacte grec torni al seu país («debe Vm contestar sin falta a Oliver por el mismo correo que llega aquí el domingo, respecto a que el lunes o martes se marcha el griego y desearía saber su voluntad de Vm»). En la tercera carta, Oliver li confirma la partida del comissionat de Psarà i l'informa del fet que abans del mes d'abril tindran la conformitat definitiva de l'ajuntament d'aquella illa («El comis^{do} de Ipsara ya marchó, y según sea el tiempo que tendrá antes de Abril tendremos aviso del acuerdo de aquel Ayuntam^{to}»). A la quarta carta, el tinent general Francisco de Requena —que sembla ser l'intermediari entre Massanès i el Ministeri de la

Guerra—, l'informa de la recepció en aquell ministeri d'un seu memorial sobre l'esmentada obra, amb l'objectiu d'obtenir la preceptiva autorització perquè es pogués absentar d'Espanya durant tant de temps («Muy estimado amigo: me alegraré consiga VM la real licencia p^a ir temporalmente a servir a los Griegos en su Archipiélago, como me manifiesta deseos en su carta de 24 del mes pasado: el memorial que me remitió nuestro común amigo Dn Guillermo Oliver se entregó al Ministerio de la Guerra y tengo hablado al Oficial de la Secretaría a quien corresponde, es regular que pidan informe al Inspector Gral como también q^e éste lo dé favorable, de este modo consiga Vm hacer un buen servicio a los habitantes de aquellas Islas»).

Donat el perfil professional de Josep Massanès (en el full de serveis del qual figuren importants obres com ara un plànol topogràfic de Tarragona, diverses obres en el port d'aquesta ciutat, la reforma del Pla de Palau i un primer projecte per a l'Eixample de Barcelona, entre d'altres), és de suposar que l'obra a la qual fan referència els documents anteriors, per molt que es defineixi com a un bon servei als habitants d'aquella illa grega, als quals «colmará de gozo», no pot ser de cap manera la insurrecció contra els turcs *in abstracto* —que trigaria encara dos anys a produir-se— sinó una obra arquitectònica, el contingut de la qual no podem acabar de determinar sense conèixer el memorial abans citat i que sembla que s'ha perdut. Tampoc no coneixem la identitat del patrici que havia de sufragar-la i que la primera de les cartes ubica en els confins de Pèrsia. Tot apunta al fet que es tractaria d'un mecenes grec originari de Psarà que residiria a la Mediterrània oriental, com tants n'hi va haver (els Avérof, els Varvakis, els Rizaris o els Zapas, entre d'altres) en els anys anteriors i posteriors a la creació del nou Estat grec, que hauria pres la iniciativa de pagar de la seva butxaca una gran obra a la seva illa nadiua. El perfil liberal de Massanès està fora de tot dubte (per la seva ideologia, després de ser confinat entre 1827 i 1829, s'exilià a França fins a l'amnistia de 1832), però d'aquí a incloure'l en la nòmina de filhel·lens hi ha un abisme, entre altres raons perquè no va arribar a desplaçar-se mai a Grècia, atès que, com recorda Eva Latorre (2011, 292), en comptes de rebre l'autorització preceptiva per embarcar-se cap a aquell país, va rebre del Ministerio de la Guerra l'ordre d'incorporar-se a la guarnició de Barcelona.

Això no vol dir, de cap manera, que el poble català fos insensible als afanys de llibertat dels grecs. Ben al contrari. Per començar, durant l'anomenat Trienni Liberal (1820-1823), donà una hospitalària acollença —obrint fins i tot una subscripció popular per sufragar-ne les despeses— als revoltats piemontesos i napolitans que varen veure fracassar els seus alçaments contra la Casa de Savoia i contra l'absolutisme borbònic respectivament, i va ser també l'escenari d'un frustrat projecte d'aquests refugiats italians de noliejar un vaixell a les ordres d'un capità polonès per dur ajuda als grecs, que s'acabaven d'aixecar en armes contra els turcs (Latorre 2019, 238-240). Des de les aules de la universitat barcelonesa i des de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de la qual era membre, l'hel·lenista Antoni Bergnes de las Casas jugà decididament la carta de la llibertat dels grecs,¹ i anys a venir, el 1897, les principals autoritats polítiques i acadèmiques catalanes se solidaritzaren

¹ Sobre el perfil filhel·lè de Bergnes, vegeu Ayensa 2021.

amb els afanys de Creta de treure's del damunt el jou otomà i unir-se a la mare Grècia, fent una declaració pública de solidaritat amb el sofrent poble cretenc —que va ser durament reprimida pel govern espanyol— en el famós Missatge a S.M. Jordi I, Rei dels Hel·lens.² A la llum de la documentació que ens ha arribat, però, no crec que puguem atorgar de cap manera a Josep Massanès i Mestres el mèrit d'haver impulsat (ni tan sols d'haver-ho intentat) el moviment filhel·lènic català abans fins i tot de l'esclat de la guerra d'independència grega, al qual tan justificadament aquest número d'Αέρηδες / *Torre dels Vents* ha volgut sumar-se.

BIBLIOGRAFIA

- Ayensa, Eusebi. 2014. «Antoni Rubió i Lluch y la *Cuestión cretense*», en Pedro Bádenas de la Peña, Paloma Cabrera Bonet, Margarita Moreno Conde, Arturo Ruiz Rodríguez, Carmen Sánchez Fernández, Trinidad Tortosa Rocamora (eds.), *Homenaje a Ricardo Olmos. Per speculum in aenigmate. Miradas sobre la Antigüedad*. Madrid: Asociación Cultural Hispano-helénica [Estudios y textos de Erytheia, 7], pàgs. 522-528.
- . 2021. «Antonio Bergnes de las Casas (1801-1879) y la Grecia moderna. Perfil de un filoheleno catalán», en Álvaro García Marín i Eva Latorre Broto (eds.), *Periferias de la Revolución. Contextos transnacionales de la insurrección griega de 1821*. Madrid: Asociación Cultural Hispanohelénica [Estudios y Textos de Erytheia, 11], pàgs. 299-316.
- . 2022. *Un català a Grècia. Una mirada a una història compartida*. Lleida: Pagès Editors [Argent Viu, 167].
- Latorre, Eva. 2019. *Filohelenismos hispánicos. Lo griego como referente de autorepresentación en los discursos ideológicos de España e Hispanoamérica (1821-1824)*. Madrid: Universidad Complutense [Facultad de Filología]. Tesi doctoral no publicada.
- . 2011 «Los filohelenos españoles: Estado de la cuestión y actualización de nómina» *Erytheia* 32, pàgs. 279-319.
- Solà, Alexis Eudald. 1992. «*That Greece might still be free*. Nota sobre un filhel·lè català que no va ser», en Antoni González Senmartí i Esther Artigas (eds.), *Homenatge a Josep Alsina. Actes del Xè Simposi de la Secció Catalana de la S.E.E.C. Tarragona, 28-30 de novembre de 1990*. Tarragona: Diputació de Tarragona, pàgs. 435-440.

² M'he ocupat d'aquest episodi que tant honora Catalunya i la seva aposta decidida per la llibertat de Grècia en Ayensa 2014 i en Ayensa 2022, 139-161.

Vilarrubias Solanes, Felí A. 1966. *Noticia de una colección de papeles de José Massanés y Mestres (1777-1857) y Josefa Massanés de González (1811-1887) existentes en la Sección de Manuscritos*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona, Biblioteca Central. L'enllaç de l'Arxiu Josep Massanès i Mestres a la Biblioteca de Catalunya és aquest: www.bnc.cat/Fons-i-col-leccions/Cerca-Fons-i-col-leccions/Massanes-Josep.



El Portal de Mar, construït per Josep Massanès i Mestres entre 1844 i 1848, amb la font del Geni Català. Imatge dels voltants del 1858. La font encara hi és; l'edifici fou enderrocat en 1888.



II. LITERATURA: NOVETATS I RESSENYES

Β'. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ· ΝΕΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

LITERATURA NEOGREGA

Títols publicats a casa nostra després de la relació del número anterior (any 2022)

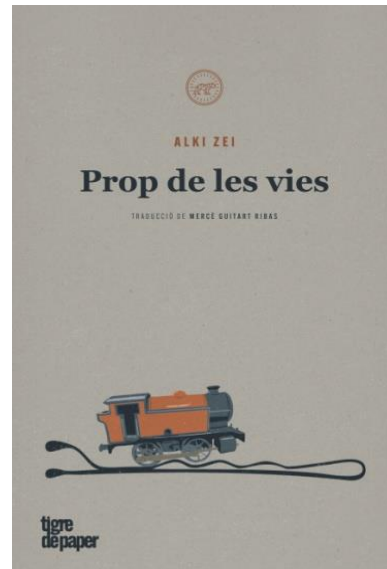
METAMORFOSIS DE CIUTATS

ANTOLOGIA POÈTICA (1978-2021)
MIKHALIS PIERÍS
SELECCIÓ I TRADUCCIÓ DE JOAQUIM GESTÍ

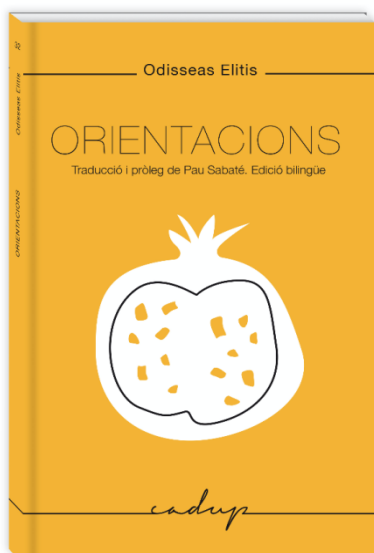


1984 POESIA

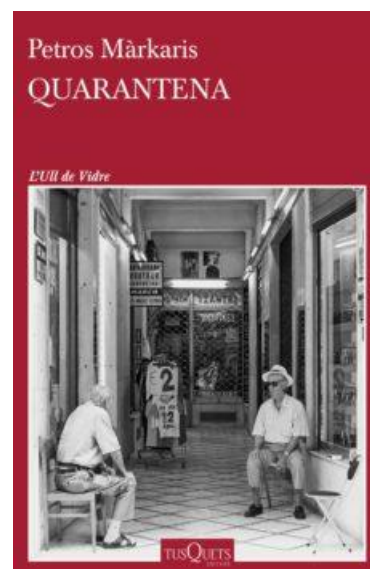
Mikhalis Pierís, *Metamorfosis de ciutats. Antologia poètica (1978-2021)*. Selecció i trad. Joaquim Gestí. Barcelona: Edicions de 1984, 2022. 272 pàgs.



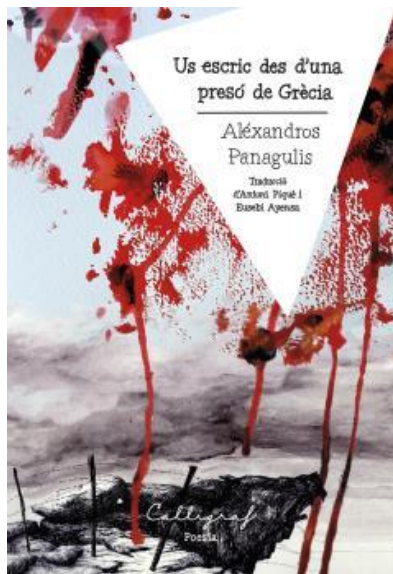
Alki Zei, *Prop de les vies*. Traducció Mercè Guitart. Barcelona: Tigre de paper, 2022. 179 pàgs.



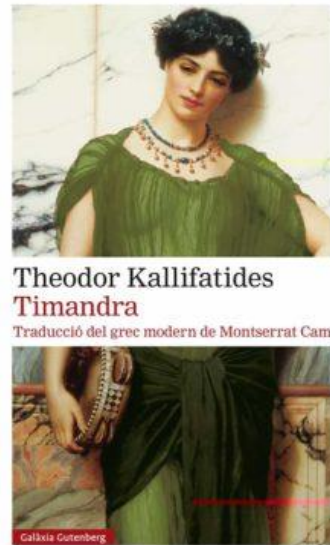
Odisseas Elitis, *Orientacions*. Traducció i pròleg Pau Sabaté. Sant Esteve de Noya: Godall edicions, 2022. 227 pàgs.



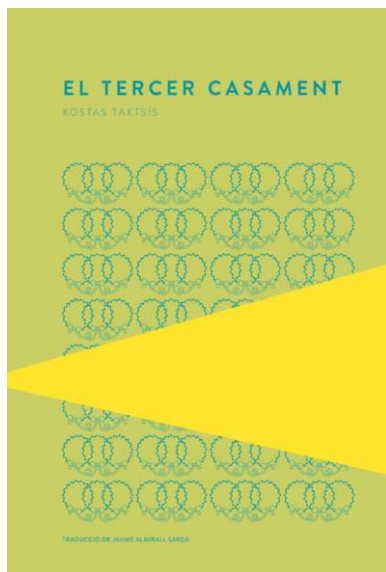
Petros Mărkăris, *Quarantena*. Trad. Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2022. 224 pàgs.



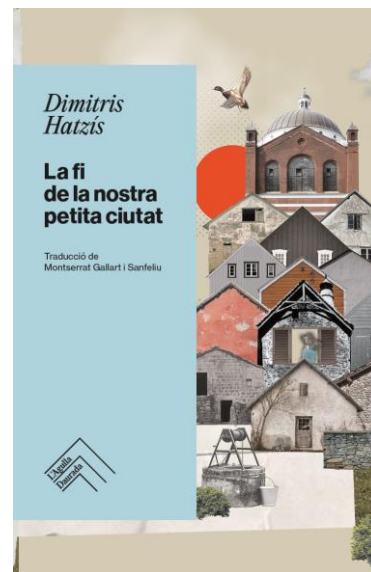
Aléxandros Panagulis, *Us escric des d'una presó de Grècia*. Trad. Antoni Piqué i Eusebi Ayensa. Figueres: Cal·lígraf, 2022. 134 pàgs.



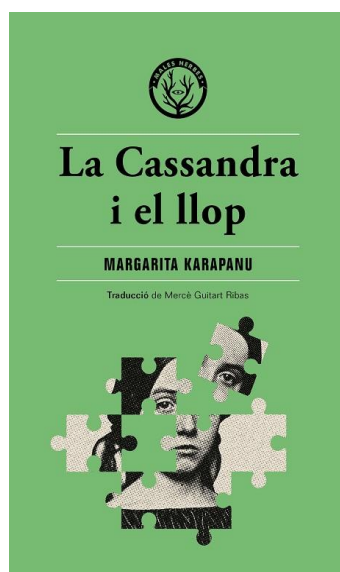
Theodor Kallifatides, *Timandra*. Trad. Montserrat Camps. Barcelona: Galàxia Gutenberg, 2022. 192 pàgs.



Kostas Taksís, *El tercer casament*. Traducció Jaume Almirall. Andorra la Vella: Trotalibros, 2022. 332 pàgs.



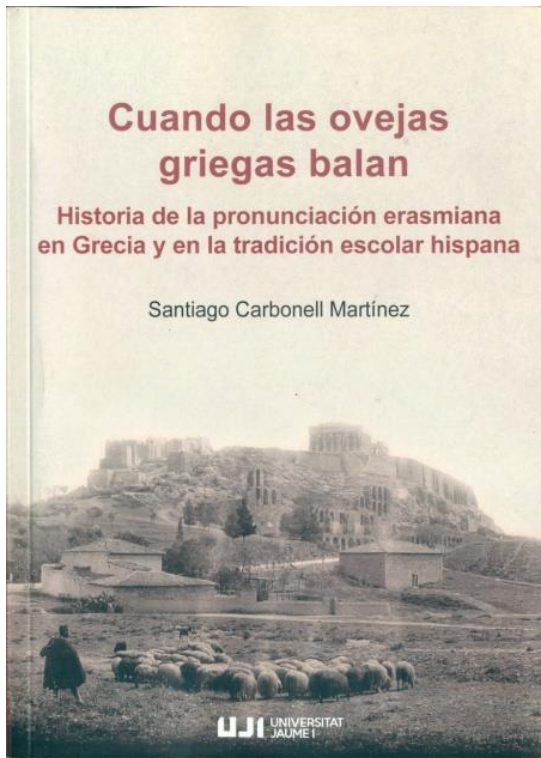
Dimitris Hatzís, *La fi de la nostra petita ciutat*. Traducció Montserrat Gallart i Sanfeliu. Barcelona: L'Agulla Daurada, 2022. 200 pàgs.



Margarita Karapanu, *La Cassandra i el llop*. Trad. Mercè Guitart Ribas. Barcelona: Males Herbes, 2022. 200 pàgs.

¿Com sonava la llengua de Plató?

Jaume Almirall Sardà



Santiago Carbonell Martínez, *Cuando las ovejas griegas balan. Historia de la pronunciación erasmiana en Grecia y en la tradición escolar hispana*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2021. 334 pàgs.

Tothom que hagi rebut lliçons de grec antic, sovint anomenat també clàssic, segurament recordarà com és confusa la descripció de la seva pronúncia; i qui n'hagi impartides sabrà, segurament també, com resulta difícil fer entendre les correspondències entre el sistema alfabètic grec i la suposada articulació fonètica dels seus signes. La vera veritat és que ningú no sap com es pronunciava exactament el grec parlat a l'Antiguitat: aquesta asseveració gairebé no necessita justificació. Però també cal recordar que «grec antic» és un concepte ben imprecís: en rigor, abasta centúries de la història de la llengua i, dins d'aquesta, s'estén a una notable varietat de dialectes, sense oblidar la diversitat dels seus registres i de les seves modalitats literàries. I cal tenir en compte, encara, el fet que l'escriptura és sempre un instrument més o menys perfecte per representar una llengua. Quan a l'Europa occidental culta es desvetllà l'interès per les obres gregues i els primers humanistes, fascinats, volgueren accedir-hi sense la intermediació del llatí, aprengueren la llengua sobretot per mitjà de personatges vinguts del ja migrat imperi de Bizanci, que sovint en fugien portant amb ells valuosíssims manuscrits grecs, amb els quals, al mateix temps, s'anava acreixent, a Occident, el coneixement de les obres gregues antigues. L'aprenentatge del grec, així, per boca de «mestres nadius», determinà naturalment que se n'adoptés també la pronúncia tal com aquests, i tots els grecs contemporanis seus, la

realitzaven. Per dret propi i sobretot per coherència històrica, el parlant grec, sigui dels llargs segles bizantins, sigui dels temps moderns, pronuncia el grec antic, de manera natural i espontània, segons la fonètica del seu propi grec, que és el resultat de l'evolució secular de la llengua antiga. I aquest mestratge havia de resultar als erudits occidentals, també pel que fa a la pronúncia de la llengua, el més autoritzat i, per això, acceptat així mateix amb naturalitat. Un dels casos més coneguts és el del gran humanista Johannes Reuchlin (1455-1522), que estudià la llengua grega amb mestres grecs, primer a Basilea, amb l'erudit Andrónikos Kondovlakas, i després a París amb l'erudit i diplomàtic Geórgios Ermónimos, el primer que ensenyà grec a la Sorbona. Reuchlin, en la seva pràctica docent i en els seus escrits defensà la pronúncia «grega» del grec, tal com l'havia adquirida dels seus mestres; per aquest motiu s'anomena també pronúncia reuchliniana. Tanmateix, altres humanistes, entre els quals Antonio de Nebrija i Aldo Manuzio, trobaren que aquella pronúncia no s'adeia amb les descripcions fonològiques que del grec havien fet els gramàtics de l'Antiguitat, i proposaren pronúncies diferents, que suposadament eren més fidels. Aquesta tendència culminà en la proposta d'un altre gran humanista, Erasme de Rotterdam, el qual l'exposà en la seva obra *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (1528). Tal pronúncia, anomenada erasmiana, és la que tradicionalment s'ha imposat arreu, llevat dels països de parla grega. Cal dir, de fet, que de la pronúncia erasmiana cada llengua n'ha construït la seva particular adaptació, a efectes, en general, d'un acostament a la pròpia fonologia. El resultat ha estat que, durant segles i fins avui, hi ha una diversitat de pronúncies del grec, que es justifiquen, a partir de la proposta d'Erasme, per constituir una reconstrucció més fidel de la llengua original que no la que els grecs han realitzat sempre i continuen realitzant. La paradoxa que implica aquesta bigarrada i inconciliable diversitat de pronúncies no és l'únic punt feble de la pronúncia erasmiana en què es fonamenten.

Santiago Carbonell acredita no solament una llarga dedicació a la docència del grec, tant antic com modern, sinó també un encomiable interès en la renovació didàctica d'aquesta llengua, com ho prova el seu excel·lent mètode *Griego moderno. Nociones y recursos para el aula de griego antiguo*.¹ En el present llibre, el professor Carbonell s'ocupa de la qüestió de la pronunciació del grec antic, que és un assumpte d'evident interès per a la didàctica, atès que, com ell mateix subratlla encertadament, és de vital importància que l'alumnat no es limiti, en el seu aprenentatge d'aquesta llengua —com de totes— a la lectura silenciosa, sinó que hi accedeixi a través de la completa realització oral i auditiva.² És, doncs, un treball d'inspiració didàctica que pretén fonamentar i justificar l'opció personal de l'autor per la pronúncia del grec antic «a la grega» o, com ell també l'anomena, «tradicional» o «històrica». Però el gran interès del llibre rau sobretot en el fet que presenta una investigació rigorosa i virtualment exhaustiva de la polèmica que sobre el tema de la pronunciació del grec antic s'ha prolongat al llarg de cinc-cents anys a Occident en

¹ Publicat el 2019 i ressenyat en el número 1 d'Αέριδες – Torre dels Vents: <https://www.e-revistas.uji.es/index.php/aerides/article/view/5892/6359>.

² En els seus fonaments, les tesis del llibre havien estat avançades per l'autor en l'article «Pronunciación hispano-erasmiana vs. pronunciación griega: razones didácticas y emocionales», *Erytheia* 39, pàgs. 181-194.

general, amb especial atenció a l'àmbit hispànic i a la mateixa Grècia.³ Un per un, Carbonell analitza minuciosament els plantejaments oferts per una llarga nòmina d'autors, des del segle XVI fins a l'actualitat, i ofereix, així, un panorama riquíssim de la polèmica que ha transcorregut generalment dins els límits de la discussió científica, però amb no poca intervenció de l'apassionament i fins i tot l'abrandament en el debat. Completa l'estudi un exhaustiu i molt útil índex onomàstic que recull el conjunt d'autors analitzats i ofereix, de les aportacions de cadascun, un breu resum.

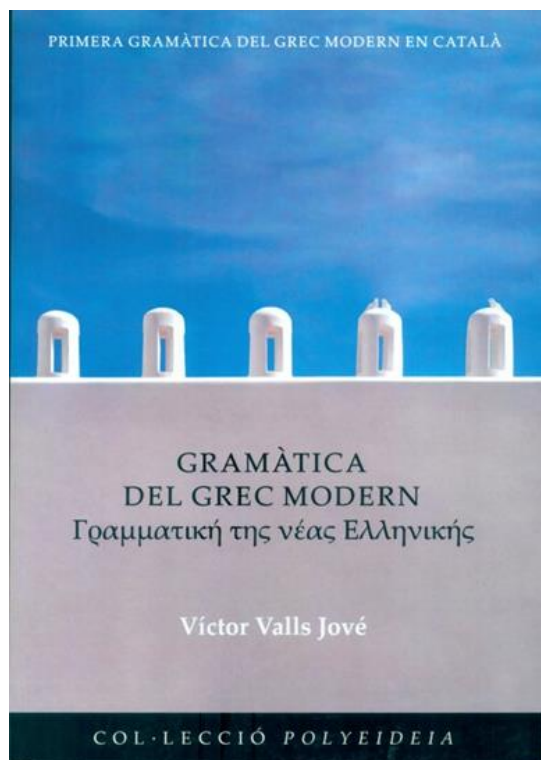
El llibre de Carbonell, per l'amplitud d'autors analitzats i per la minuciositat de les seves anàlisis, constitueix un interessantíssim treball filològic sobre un tema aparentment secundari; però és també un recorregut apassionant per un capítol de la història de la Filologia Clàssica, que mostra fins a quin punt han influït, i segueixen influïnt, en la ciència les mentalitats, els apriorismes, els prejudicis, les inèrcies i els doctrinarismes.

No podem, i mai no es podrà, reconstruir la pronunciació del grec d'èpoques passades, excepte de forma parcial. Però tampoc no sembla que es pugui arribar a un acord sobre la pronunciació convencional més oportuna. En els diferents àmbits de l'ensenyament i en les institucions acadèmiques de tradició occidental continua essent preponderant el sistema neo-erasmià en les nombroses seves variants, i són minoria els casos d'opció pel sistema «a la grega». El llibre de Santiago Carbonell, precisament per ser un sòlid treball filològic i històric, demostra com tots els sistemes de pronunciació del grec són i no poden ser sinó convencionals. I és la prova que, quan s'esgoten els arguments científics, poden ser vàlides les raons personals i emotives, com és el cas del seu mateix autor.

³ És prova del caràcter exhaustiu de la investigació la presència en ella també de l'hel·lenista català Antonio Bergnes de las Casas (1801-1879), primer catedràtic de grec de la restaurada Universitat de Barcelona, a propòsit de la seva postura sobre la qüestió.

«Normalment no sopo»: el grec frase a frase

Jaume Almirall Sardà



Víctor Valls Jové, *Gramàtica del grec modern*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida [Col·lecció *Polyeideia*], 2021, 196 pàgs.

Des d'ara, els interessats en l'estudi del grec modern a casa nostra disposaran d'un instrument en la pròpia llengua, un fet que malauradament resulta excepcional. Fins al moment, pel que fa a gramàtiques, mètodes, lèxics i diccionaris, encara cal recórrer a publicacions en llengües foranes, i no solament en les publicacions convencionals en paper, sinó també en el vast àmbit dels materials accessibles per internet.

La *Gramàtica del grec modern* de Víctor Valls afegeix a l'indubtable mèrit de la llengua una característica que pot fer-la atractiva als seus potencials usuaris: es tracta d'un mètode clarament basat en la senzillesa expositiva. En efecte, les descripcions i explicacions gramaticals generalment hi són expressades de manera molt succinta. Aquesta particularitat pot semblar adequada per l'estudiant en un nivell inicial i elemental, especialment per a aquell que no tingui cap coneixement previ del grec, ni modern ni antic; i adequada també per a aquell estudiant que no necessiti o no busqui una gramàtica convencional, de tipus tradicional.

Però, al costat d'aquesta simplificació gramatical, el veritable fonament d'aquest mètode és l'abundància d'exemples que il·lustren pas a pas els fenòmens morfològics i sintàctics que

s'hi exposen. Es tracta, en general, de frases breus, sempre acompanyades de la corresponent traducció. Sistemàticament, les frases emprades amb aquesta funció exemplificativa pertanyen, tant des del punt de vista gramatical com del lèxic, al registre col·loquial de la llengua i corresponen clarament a contextos dialògics: una circumstància que resultarà profitosa sobretot al lector interessat en la llengua grega com a instrument de conversa.

Però les mateixes característiques que fan d'aquesta *Gramàtica* una proposta atractiva com a introducció a l'estudi del grec poden constituir-ne, alhora, les flaqueses.

D'una banda, la reducció de les descripcions gramaticals a fórmules mínimes pot resultar, en ocasions, excessiva, i conduir a imprecisions i inexactituds. Resulta confusa, per exemple, la distinció entre transitivitat i intransitivitat verbal que s'estableix a la pàgina 103; o, a propòsit de la noció de «disposició verbal», a les pàgines 101 i 102, tampoc no s'entén com la frase «El Iannis va comprar un automòbil nou» exemplifica la disposició activa, i la frase «El Dimitris té dos diplomes» pot exemplificar, en canvi, la disposició neutra. O bé és molt dubtós, per exemple, que siguin equivalents, com s'afirma a la pàgina 90, les expressions *η πόρτα του σπιτιού* i *η πόρτα από το σπίτι*. En un altre sentit, no és correcta l'afirmació feta a la pàgina 184 que la conjunció *μα*, un evident italisme, procedeixi del grec antic.

D'altra banda, la presentació del material té fins a cert punt un aspecte acumulatiu que li resta atractiu i la seva ordenació resulta en alguns llocs, en certa mesura, incoherent; i l'índex és massa sumari per a tenir un valor prou orientatiu. La descripció dels adjectius numerals, per exemple, a les pàgines 43 i 44, apareix molt abans que no la de la categoria general de l'adjectiu, sense que cap remissió interior pugui ser útil en aquest sentit.

Sens dubte, hauria estat de gran utilitat un apèndix de quadres sinòptics de la morfologia nominal i verbal que recollís i ampliés els que apareixen al llarg del llibre i en facilités la consulta.

Per concloure: aquesta primera gramàtica del grec modern en català mereixerà una nova edició que en corregeixi convenientment les errates i els errors de diversa naturalesa que una publicació potser massa apressada hi ha propiciat; la seva qualitat hi sortirà guanyant.

El mètode de Víctor Valls té, malgrat tot, unes virtuts innegables que en faran un instrument útil per a la iniciació en l'estudi del grec modern. Si de cas, convindrà completar-lo amb altres recursos, com gramàtiques sistemàtiques convencionals, diccionaris i, òbviament, el contacte amb la llengua viva en classes presencials, i la freqüentació de contextos orals de tot tipus.

Dones intrèpides del 1821

Iannis Zumbulakis¹

(Traducció: Rubén Montañés)



Γιώτα Αγγελοπούλου, *Επανάσταση 1821. Γένους θηλυκού. Αληθινές ιστορίες*. Αθήνα: Εκδ. Αγγελάκη, 2021, 418 σελ.

Iota Anguelopulu, *Revolució de 1821. Gènere femení. Històries verídiques*. Atenes: Ed. Anguelaki, 2021, 418 pàgs.

Fent servir els testimoniatges d'un lluitador esmirniota a la revolució, l'escriptora Iota Anguelopulu posa de manifest l'important paper de les dones a la Revolució Grega del 21.

Històries reals de dones, conegudes i desconegudes, de totes les classes socials, de dones que obraven fusell en mà i feien aixecar-se la gent per alinear-se amb el moviment revolucionari per la llibertat de Grècia es troben en primer pla al llibre de Iota Anguelopulu *Revolució de 1821. Gènere femení. Històries verídiques*, recentment publicat per edicions Anguelaki, on també s'ha publicat la novel·la històrica d'Anguelopulu *Το νησί πέρα από την ακτή* (L'illa més enllà de la costa, 2021) tant en grec com en anglès.

¹ Ressenya apareguda el 26 de març de 2021 a *To Βήμα* [La Tribuna]: <https://www.tovima.gr/2021/03/26/books-ideas/atromites-gynaikes-tou-1821/>

Rere l'edició de *Revolució de 1821, gènere femení. Històries verídiques* es troben els testimoniatges de Petros Mengus, d'Esmirna,² en els quals s'ha inspirat l'escriptora. De nen Mengus admirava les històries sobre les lluites dels *kleftes* contra els turcs i esperava l'hora d'anar a Grècia per combatre juntament amb ells. I de fet així fou. Als dinou anys va marxar amb un vaixell austríac a Trieste i des d'allí acabà a Messolongui, des d'on va començar la seva lluita contra els turcs. Va prendre part en moltes batalles importants per tot Grècia (Rúmeli, Moriàs, Arta, Quios, Creta) i fou company d'armes d'emblemàtics cabdills de la Revolució (Miaülis, Kolokotronis, Sakhturis, Bótsaris).

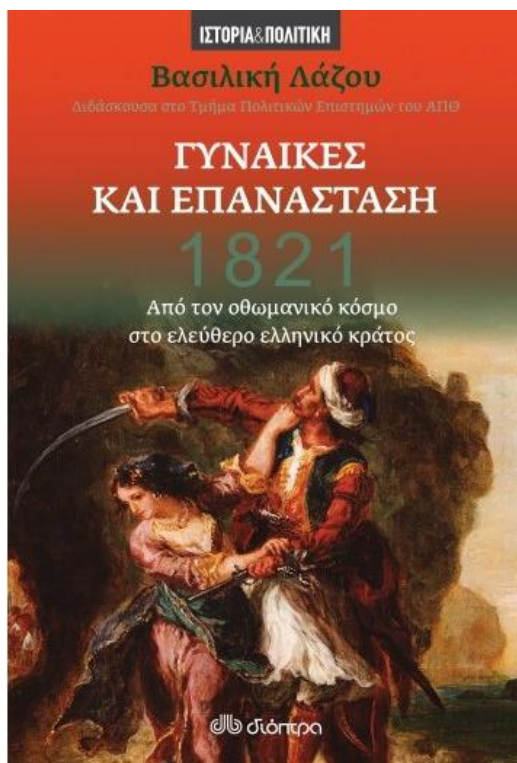
«Els seus testimoniatges són commovedors, tant pels herois juntament amb els quals va actuar com per les increïbles escenes de barbàrie dels turcs contra dones i nens, que va veure amb els seus ulls en qualsevol lloc de l'esclavitzada Grècia per on va passar», diu l'escriptora del llibre, que ha creat una doble narració que gira al voltant de les dones que van sofrir, van viure i van lluitar a la seva manera, amb abnegació i heroisme contra totes les esgarrifances de l'esclavitud, del desarrelament, de la mort.

Cal assenyalar, finalment, que cada capítol del llibre es clou amb un poema o algun cant popular sobre la Revolució del 1821, juntament amb una imatge en color d'una obra d'art autèntica d'un gran artista, pintor o filhel·lè d'aquella època. En total vint-i-sis obres d'art que tenen per tema la dona heroïna.

² L'edició grega és: Πέτρος Μέγκους. 2009. *Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου. Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821*. Μετάφραση του Βαγγέλη Κούταλη. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ιονάφι. L'edició original, en anglès: Petros Mengous. 1830. *Narrative of a Greek soldier: containing anecdotes and occurrences illustrating the character and manners of the Greeks and Turks in Asia Minor, and detailing events of the late war in Greece, in which the author was actively engaged, by land and sea, from the commencement to the close of the Revolution*. Nova York: Elliott & Palmer.

La Revolució també era de gènere femení, en 1821

Dimitris Katsoridas¹
(Traducció: Rubén Montañés)



Βασιλική Λάζου, *Γυναίκες και Επανάσταση, 1821*. Από τον οθωμανικό κόσμο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Περιστέρι: Εκδ. Διόπτρα, 2021, 280 σελ.

Vassilikí Lazu. *Dones i Revolució, 1821. Del món otomà a l'estat grec lliure*. Peristeri: Ed. Dioptra, 2021, 280 pàgs.

Continguts

Introducció

Les dones en l'àmbit hel·lènic otomà a través de les referències dels periegetes.

Les dones en els preparatius de la Revolució.

Dones en guerra

Dones d'anomenada dels 1821: Laskarina

Bubulina i Madó Mavrogenus

Dones esclaves als mercats d'Orient

A trenc d'alba de la llibertat

Dones en l'època de Kapodístrias

Bibliografia

Notes

D'habitud coneixem les dues figures femenines emblemàtiques de la Revolució del 1821, Bubulina i Madó Mavrogenus, així com el sacrifici de les dones de Suli a Zàlongo. Tanmateix, hi va haver milers de dones anònimes, que van jugar un important paper en la Revolució, actuant a rereguarda. La historiadora Vassilikí Lazu restitueix la visibilitat d'aquestes dones en el seu llibre *Γυναίκες και Επανάσταση, 1821. Από τον οθωμανικό κόσμο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος* (*Dones i Revolució, 1821. Del món otomà a l'estat grec lliure*, 2021). Certament, l'havia precedit el llibre de Kula Xiradaki, *Dones del '21*.² Com assenyala Lazu, potser la història del 1821 la van escriure només barons, tanmateix, «als 200 anys de l'esclat de la Revolució és el moment de conferir a les dones la posició de concreadores de la Història».

¹ Ressenya apareguda el 3 de desembre de 2021 a <https://rproject.gr/article/i-epanastasi-itan-kai-genoyis-thilykoy-1821>

² Κούλα Ξηραδάκη. 1995. *Γυναίκες του '21: προσφορές, ηρωισμοί και θυσίες. Συμβολή στην έρευνα* [*Dones del '21: oblacions, heroïsmes i sacrificis*]. Atenes: Dodoni. Reedició en 2021: *Γυναίκες του '21: προσφορές, ηρωισμοί και θυσίες. Συμβολή στην έρευνα* [*Dones del '21: oblacions, heroïsmes i sacrificis*]. Atenes: Kukkida.

En conseqüència, a banda de les personalitats il·lustres i d'anomenada, té interès veure també el paper de les dones sense anomenada, de totes aquelles dones senzilles del poble que hi van contribuir d'altres maneres, igualment necessàries. «Van ser allò que en termes militars en diem la intendència de la lluita». Com que els seus homes, en armes, mancaven per trobar-se als combats, elles van portar el pes de la família: conreaven els camps, pujaven els nens, es refugiaven en coves per salvar-se – les anomenades *apoklistres* 'enfonyalls'. Tanmateix, també van ajudar als setges, especialment en ciutats o castells, de diversos modes. En essència, les dones eren les «mans treballadores» a la rereguarda dels enfrontaments bèl·lics, encarregades del transport de materials per a les obres de fortificació o per a la seva reparació. A més a més, portaven provisions de guerra a les muralles, recollien boles de canó, atenien els malalts i els ferits posant-los benes fetes amb els seus llençols, enllestien medicaments improvisats, procuraven roba, cuinaven i transportaven queviures als seus homes combatents, i havien assumit la recerca d'aliment i refugi.

D'una altra banda, al llarg de la Revolució foren les dones i la mainada les principals víctimes que van patir la brutalitat de l'ocupant (massacres, saqueigs, lesions, empresonaments, esclavitud, condició de refugiats, fam, epidèmies, privacions, pobresa, exhauriment etc). Quant a la sort d'aquelles que queien en mans dels adversaris, fou sovint tràgica. «La violació era només la primera fase dels patiments», com assenyala Lazu.

En general, el paper de la dona va estar estrictament predeterminat les primeres dècades del s. XIX, amb escassos accessos a les noves activitats econòmiques. La vida i l'acció de les dones es definien per factors locals i de classe més generals. Per exemple, la vida de les dones a les contrades illenques era diferent de la de les continentals. Diferent la de la ciutat de la del camp, com també la vida de les dones de les classes més altes era distinta de la de les pobres. Així, allà on s'havia desenvolupat el comerç i les dones entraven en contacte amb periegetes estrangers, comerciants i mariners o allí on les dones participaven a les activitats productives, el seu comportament era diferent i posseïen una relativa llibertat, al contrari d'aquelles que vivien tancades i confinades.

Fos com fos, tret d'escasses excepcions, la majoria de les dones no tenia possibilitat d'intervenir, a causa de les limitacions socials, en la conformació de l'estructura global de la societat grega. Com subratlla Lazu, «limitacions i manca de formació mantenien les dones absolutament recloses a casa, almenys fins que es casaven. Les bodes eren acordades per les famílies. La formació es considerava supèrflua [...] Parir molts infants en edat jove, amb tots els perills que comportava, endanyava el cos femení, així com la manca de calci pels molts embarassos. Gepes i cames tortes pel raquitisme s'afegien a les malformacions. Malalties com la verola deixaven marques al rostre. El dany erà més visible en les dones de les classes populars que s'ocupaven en tasques agrícoles i sovint estaven subalimentades». I més endavant, observa ben encertadament que «[...] les dones es van trobar activament de manera passiva en l'aventura bèl·lica».

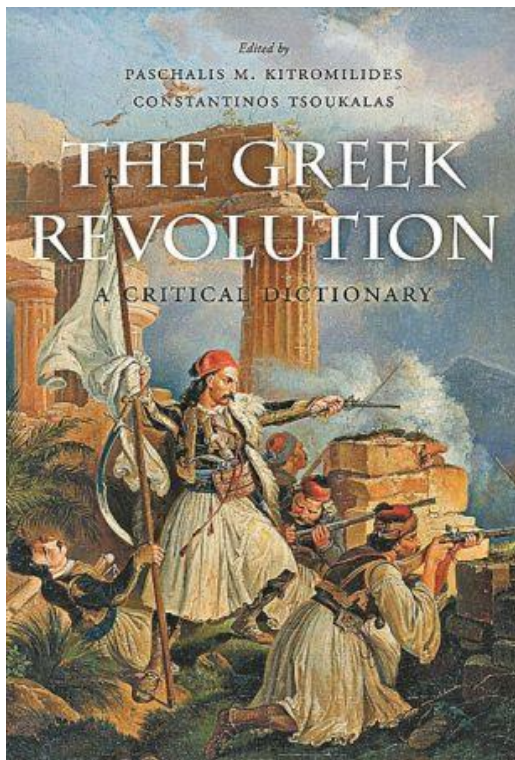
Això i molt més es proposa mostrar el llibre de Lazu: una nova aproximació i extracció de les fonts de la presència femenina, al llarg de la Revolució del 1821, i restituir a les dones la posició de con creadores de la Història. I com que aquest llibre parla des de la perspectiva de les dones, i provoca esquerdes en la nostra unilateral perspectiva de gènere, mereix ser llegit.



Retrats de Laskarina Bubulina (esquerra) i Madó Mavrogenus (dreta), tots dos pintats per Adam de Friedel (c. 1780 - c. 1868) en 1827 i 1830, respectivament.

Paskhalis Kitromilidis: «Incloure el model grec en la historiografia internacional»

Lambriní Kuzeli¹
(Traducció: Jaume Almirall i Rubén Montañés)



Paschalis M. Kitromilides i Constantinos Tsoukalas (eds.), *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*. Cambridge (Massachusetts): Belknap Press (Harvard University Press), 2021, 428 pàgs.

El professor de Ciències Polítiques de la Universitat d'Atenes i acadèmic parla amb *To Vima* sobre l'edició emblemàtica que posa la Revolució Grega a disposició del públic mundial d'especialistes i lectors.

El 1989 França celebrava —com nosaltres enguany, quin bon moment!— els dos-cents anys de la Revolució Francesa de 1789. Convidat aleshores a les celebracions i al congrés internacional de la Sorbona sobre la repercussió mundial de la Revolució Francesa, l'ara acadèmic i professor emèrit de Ciències Polítiques de la Universitat d'Atenes **Paskhalis Kitromilidis** va quedar impressionat pels dos diccionaris que havien estat publicats amb motiu de l'aniversari, el *Dictionnaire historique de la Révolution Française*, a cura de

¹ Aquesta ressenya, que com es pot veure pren un format proper a l'entrevista, va aparèixer el 24 de març de 2021 a <https://www.tovima.gr/2021/03/24/books-ideas/pasxalis-kitromilidis-na-entaksoyme-to-elliniko-ypodeigma-sti-diethni-istoriografia/>

l'historiador marxista **Albert Soboul**, i el *Dictionnaire critique de la Révolution française*, a cura de **François Furet** i **Mona Ozouf**. Va proposar com a model aquest últim a **Konstandinos Tsukalàs**, professor emèrit de Sociologia de la Universitat d'Atenes i ex president de Fundació Grega de Cultura, el 2016, quan estudiaven la preparació d'una publicació per a l'aniversari dels 200 anys de l'inici de la Revolució Grega.

Aquesta és, explica a *To Vima* Paskhalis Kitromilidis, la petita autobiografia que hi ha rere *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*, la gran publicació de l'any de l'aniversari 2021 que estàvem esperant, que firmen com a curadors conjuntament els dos professors grecs. El volum es publicarà en anglès el 25 de març per Belknap Press, el segell de Harvard University Press amb el qual s'imprimeixen obres científiques clàssiques de prestigi, com la col·lectiva *Harvard Guide to American History* (1954), la innovadora *The Ideological Origins of the American Revolution* (1967) de Bernard Bailyn, però també el diccionari de Furet-Ozouf. La Revolució Grega ara es troba editorialment a una alçada digna de la Revolució Americana i de la Francesa.

«L'objectiu de la nostra publicació en anglès era defugir el provincialisme grec», comenta Paskhalis Kitromilidis. «Aquesta va ser constantment la meva preocupació al llarg de la meua carrera científica: la consagració internacional del model grec —*the canonization of Greece*. És per això que vaig publicar en anglès els meus estudis sobre la Il·lustració neogrega i sobre Missiódakas. Ara havia arribat el moment de presentar la sèrie de fets que van fer néixer la Grècia contemporània, des d'una editorial internacional de primera fila, amb una publicació que ha estat considerada per la seva solvència per un grup de científics».

No es tracta d'un diccionari convencional amb entrades breus sobre una gran quantitat de temes, com algú podria pensar, sinó d'un volum d'assaigs reflexius que tracten sobre qüestions de la Revolució Grega. «És un diccionari "crític", en el sentit que es va demanar als autors que meditessin, sobre cada tema, quin era el punt de vista convencional, i que estudiessin si es podia confirmar o si calia reconsiderar», puntualitza el curador, i afegeix: «Al mateix temps, s'ha intentat que el diccionari fos el més plural possible: no segueix cap ortodòxia historiogràfica donada, hi escriuen molts col·laboradors, cadascú al seu aire.»

Tot plegat, trenta-nou prestigiosos professors universitaris, però també investigadors bel·ligerants de la més jove generació, grecs i estrangers, firmen els quaranta-sis assaigs del volum, en el qual es veuen representats els departaments d'estudis històrics de gairebé totes les universitats gregues però també estrangeres, amb la destacada presència del King's College de Londres, important centre dels estudis neohel·lènics.

El material s'organitza en set unitats temàtiques, començant pel context històric i geogràfic en el qual es va produir la Revolució, prosseguint amb les seves manifestacions locals i els fets més destacats de l'activitat bèl·lica, i acabant amb la creació d'institucions, amb la seva repercussió mundial i amb les seves representacions simbòliques i els seus referents culturals. Els textos van acompanyats per mapes procedents del Centre Cartogràfic

Nacional i del Patrimoni Cartogràfic de Tessalònica, i per reproduccions d'obres de museus grecs i estrangers. El pròleg de la publicació ha estat escrit per l'expresident de la República, el sr. **Prokopis Pavlópulos**, «el qual ha abraçat el projecte i va ajudar molt a trobar finançament per a les traduccions i les costoses il·lustracions».

El 1821 en l'Era de les Revolucions

La publicació va dirigida a l'ampli públic internacional i no tan sols als historiadors especialitzats, i «la nostra ambició era que la Revolució Grega ocupés el lloc que li pertoca en la historiografia de l'Era de les Revolucions. La Revolució Grega constitueix un important punt d'inflexió per a la revitalització de l'Era de les Revolucions, sobretot després de la derrota de la Revolució Francesa, l'establiment de la Restauració i la repressió de les revolucions a Europa. Cal recordar que, el 1820-1821, es produeixen insurreccions a Itàlia, que són sufocades, i quan les notícies de la Revolució Grega arriben al Congrés de Verona, a l'anomenat "Concert d'Europa", el tsar i Metternich naturalment condemnen la insurrecció grega. Per als grecs, tanmateix, evidentment havia arribat el moment. Quan preparava aquesta publicació vaig tornar a adonar-me, d'una manera impressionant, de la importància tan gran que havia tingut la Societat d'Amics, però cal no oblidar que també la societat grega estava preparada», explica Paskhalis Kitromilidis.

«És molt important el fet que la Revolució va sobreviure i va continuar malgrat les guerres civils, sobre les quals fem èmfasi de manera masoquista: totes les revolucions passen per una fase de guerres civils, són un element en el model de les revolucions, i també aquí vam tenir terribles guerres civils, que són un capítol lamentable, però pertanyen a la naturalesa de les coses humanes. Malgrat la incursió d'Ibrahim, és indiscutible que a Creta, per exemple, la Revolució comença, és sufocada i es revifa durant deu anys. A la Grècia continental, el mateix. Al Peloponnès mai no es va apagar. Quan Ibrahim va intentar apoderar-se de la regió de Kalàvrita i Mega Spíleo, no va poder accedir-hi perquè van oposar-li resistència els monjos juntament amb els caps revolucionaris que eren amb ells. Aquest és el gran èxit, que els grecs estaven decidits i van poder mantenir viva la Revolució fins que les Grans Potències es van veure obligades, pels seus propis interessos però també a causa de la pressió del moviment filhel·lènic, a encarar-se amb la qüestió grega com a qüestió seriosa de la diplomàcia internacional».

Des dels Balcans fins a Amèrica Llatina

«És també un gran èxit», continua Paskhalis Kitromilidis, «la idea de l'Estat independent. Els nostres germans, els serbis, com diu també Rigas, tot i que van fer la seva revolució abans, en 1804, i van passar per moltes oscil·lacions de la revolució, van aconseguir finalment tard, en 1831, esdevenir un principat autònom sota domini otomà i la bandera turca onejava a l'Alcàsser de Belgrad fins a 1878, quan fou reconeguda la sobirania nacional del Regne de Sèrbia. La sobirania nacional, que era allò que la Revolució Grega cercava des del principi, fou un important assoliment per als pobles europeus que ens

contemplaven, no sols per als nostres veïns dels Balcans, sinó també per als italians i els pobles de l'imperi dels Habsburg; però també per als pobles que feien moviments d'autodeterminació a l'Amèrica Llatina. Hi ha moltes diferències amb els moviments de l'Amèrica Llatina, però és commovedor el gest del primer país que reconeix la independència de Grècia en 1822, la República d'Haití. Cal destacar també que el moviment filhel·lènic a Gran Bretanya, però particularment a Amèrica, combina la demanda de l'alliberament dels grecs amb la de l'abolició de l'esclavitud. Aquests són els múltiples missatges que emet la Revolució Grega, els quals esperem que amb el bicentenari es revifaran, d'alguna manera, i contribuiran al que era el nostre primer objectiu amb l'edició del *Diccionari crític*, és a dir, treure la Història grega del marge i enquadrar el model grec en la historiografia internacional».

Revisions i innovacions

Quines perspectives convencionals es revisen en el *Diccionari crític*? Heus ací una pregunta bàsica. «No hem fet res especialment subversiu», respon Paskhalis Kitromilidis. «No era intenció nostra fer-nos els espavilats, formular visions que constituïrien un escàndol o provocar les sensibilitats nacionals, sinó narrar els fets prenent com a base el nostre haver dels coneixements que tenim en combinació amb les tendències actuals en un pla de problema teòric. Una nova òptica dels fets porta, per exemple, al debat sobre l'inici de la Revolució als Principats Danubians, el capítol escrit per l'historiador romanès **Andrei Pippidi**, perquè no hi llegim només des del costat grec, sinó també tot allò que succeeix a la societat romana en aquella conjuntura i com s'entrellaça la iniciativa dels membres de la Societat d'Amics i d'Ipsilandis amb el moviment romanès. És una part molt original del *Diccionari crític*. S'hi correspon tot allò que escriu **Slobodan Marković** sobre la participació dels eslaus meridionals, mentre que tenim també la visió otomana dels afers basada en fonts otomanes per l'historiador turc **Şükrü Ilicak**. Allò en què principalment hem reeixit ha estat l'endinsament en molts fenòmens, com, per exemple, en tot allò que s'escriu sobre la literatura i les belles arts. El capítol del neohel·lenista **Peter Mackridge** sobre la creativa correspondència durant la Revolució dels dos nostres grans poetes, Solomós i Kalvos, és també una contribució original».

Una innovació del *Diccionari* és l'assaig sobre les dones en la Revolució, que escriu **Eleni Anguelomati-Tsungaraki**, el qual, com els informa l'editor, van suggerir els editors americans. És un bon exemple de la manera com la historiografia científica grega s'empelta amb les tendències i els interessos de la recerca internacional.

Revolució i historiografia grega

Un lloc comú dels debats dels darrers anys és la referència a l'abandonament de la investigació sobre la Revolució Grega per part dels historiadors grecs els darrers cinquanta anys. «A causa de la difamació del 150è aniversari de la Revolució per la dictadura en 1971, els historiadors grecs emprengueren altres direccions i vam veure, després de la

restauració democràtica, el poderós gir cap a la Història econòmica i l'estudi —exagerat, en la meva opinió— de la dècada de 1940, que van tenir com a resultat que decaigués en certa mesura l'estudi de la Revolució Grega», accepta Paskhalis Kitromilidis. Assenyala, tanmateix, que, en ocasió de l'aniversari d'enguany [2021], s'han ocupat d'aquesta temàtica historiadors més joves que han dut a terme «molts i interessants treballs que constitueixen una forma paral·lela de producció científica amb el *Diccionari crític*». Subratlla, tanmateix, amb èmfasi, la importància que té per a la recerca el coneixement de les obres més velles, que es reclama encara, i insisteix en el fet que «cal estudiar amb serietat el cabal de coneixement que van produir les generacions anteriors. Que no ens prenga la petulància de considerar que les obres més velles estan predeterminades ideològicament. Ens cal llegir tothom i acarar amb un enorme respecte l'esforç, particularment, dels autors de les grans composicions històriques, de Spirídon Trikupis, de Ioannis Filímonas i de Konstandinos Paparrigópulos en el segle XIX. De la producció del segle XX són importants les obres d'Apóstolos Vakalópulos, l'obra *Història de la Revolució Grega* de Dioníssios Kókinos, en molts toms, que ja no la llegeix ningú, el tom dotzè de la *Història de la nació grega* de l'Editorial d'Atenes —una font inapreciable que jo continuament consultava al llarg de l'edició del *Diccionari crític*— així com el tercer tom de la *Història del nou Hel·lenisme* a cura de **Vassilis Panagiotópulos**, un agut cervell que té sempre la possibilitat de posar de relleu aspectes ignorats de les qüestions, i que fou un inestimable conseller en el nostre esforç».

L'estudi de la Revolució en termes institucionals

El bicentenari de l'inici de la Revolució ¿serà motiu per al revifament del seu estudi també a Grècia, amb digitalització de les fonts, sistematització de la recerca i edicions en termes institucionals, com s'esdevenia des del 1937 a l'Institut d'Història de la Revolució Francesa a la Sorbona, que publicava la revista *Annales historiques de la Révolution française*? És una proposta que considera la Universitat d'Atenes, ens diu l'acadèmic grec. «No es fan plans, de moment, de quelcom tan impressionant com a l'institut francès corresponent, sinó d'una unitat d'estudi de la Revolució Grega al si de la Universitat d'Atenes, com feu públic el rector **Thanos Dimópulos** a l'obertura del recent Congrés Internacional "La Revolució Grega en l'època de les revolucions (1776-1848)"».

K. Tsukalàs: «Sense xovinismes ni introversió»

Orgullós de l'edició, «la qual vaig encarrilar quan era president de la Fundació Grega de Cultura, però que constitueix, substancialment, una obra de Paskhalis Kitromilidis», es declara també el professor Konstandinos Tsukalàs. «Fa cinc anys, amb Grècia en un període molt crític econòmicament i política, vam considerar que tenia gran importància adreçar-nos a un públic internacional demanant la col·laboració d'especialistes que podien il·lustrar el caràcter mundial de la Revolució Grega, principalment la seva relació amb el Romanticisme, la filosofia europea, la música, tots aquells aspectes de la cultura europea que van segellar l'Europa postnapoleònica contra l'ortodòxia de la Santa Aliança. La

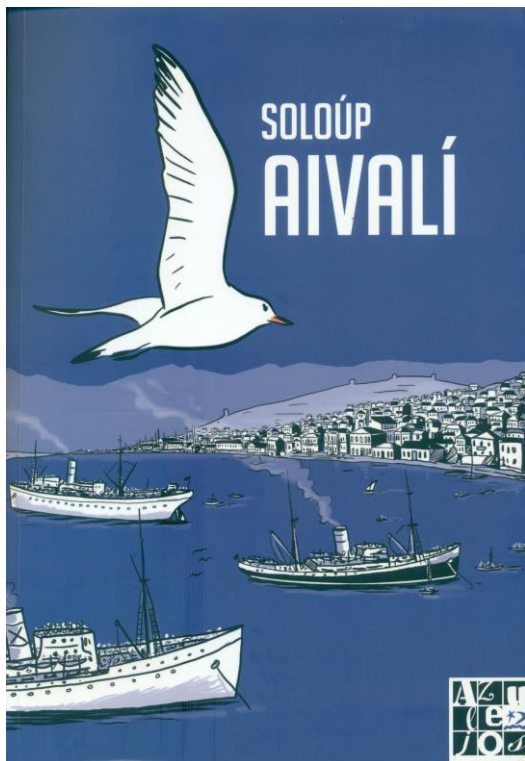
nostra intenció era mostrar al públic mundial que Grècia era present des de llavors, per raons que tenen a veure sens dubte amb la construcció per part d'Europa del gran passat clàssic grec. Ens és indispensable fer aquest acarament distanciat de la Revolució Grega, sense xovinismes ni "introversió familiar", perquè només d'aquesta manera l'acostarem al públic internacional i a les xarxes dels hel·lenistes que ja existeixen i s'ocupen de la llengua, la Història i la cultura gregues».



Paskhalis Kitromilidis (Levkossia, 1949). Analista polític, historiador, professor de la Universitat d'Atenes i membre de l'Acadèmia d'Atenes.

«Els herois d'un bàndol són els monstres de l'altre»: la tragèdia contada amb dibuixos

Jaume Almirall



Soloúp, *Aivalí*. Una ciutat greco-turca en 1922. Traducció a l'espanyol de María López Villalba i Marta Gámez. Madrid: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo [Col·lecció «Azulejos»], 2021, 428 pàgs.

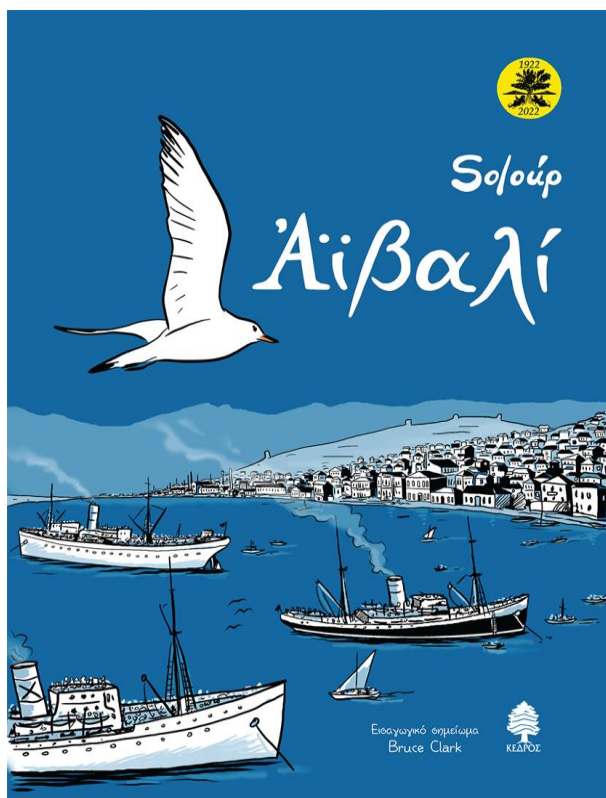
Aivalí —Αἰβαλί en grec, Ayvalık en turc, d'un terme en aquesta segona llengua que tant significa «codony» com «escopinya», ambdós fruits, segons sembla, abundants en el lloc; també anomenada en grec Κυδωνιές [Kidoniés], mot que té exactament el mateix doble significat— és una ciutat portuària de la costa NO de l'actual Turquia, davant l'illa grega de Lesbos. De Lesbos, segons la tradició, procedien els seus primers habitants, que la van fundar a finals del segle XVI. El seu emplaçament estratègic, amb un port ampli i ben arrecerat, va fer-ne un empori comercial de gran importància, que va assolir el seu màxim esplendor en el darrer terç del segle XVIII, gràcies sobretot als privilegis que li va concedir el sultà. Amb una població gairebé totalment grega, va arribar a ser la segona ciutat més important de l'Hel·lenisme d'Àsia Menor, només per sota d'Esmirna. Després del Gran Desastre, els aivaliotes supervivents es van refugiar a Lesbos i en altres indrets de Grècia; a Aivalí es van instal·lar, al seu torn, refugiats musulmans procedents de Lesbos, de Macedònia i de Creta —i, d'aquesta illa, en part de Khanià, l'antiga Cidònia: novament el nom del codony. Aquesta ciutat és l'escenari de la novel·la gràfica *Aivalí*.

Aivalí, publicada originalment el 2014, va ser la primera novel·la gràfica de Soloúp, pseudònim d'Andonis Nikolópulos (Atenes, 1966), conegut autor de caricatures i il·lustracions en diferents diaris i revistes grecs; ha estat traduïda al francès, al turc, a l'anglès, i ara també a l'espanyol. Descendent ell mateix de refugiats d'Àsia Menor, l'autor tracta en aquest llibre sobre el terrible drama del desarrelament forçat de milions de persones com a conseqüència de l'anomenat Gran Desastre. *Aivalí* consta de quatre parts, en cadascuna de les quals un personatge ens narra la seva pròpia història; són quatre persones reals nascudes a Aivalí, tots ells escriptors, tres homes i una dona; tres d'origen grec, Fotis Kóndoglu, Ilias Venezis i la seva germana Agapi Moliviati-Venezi, i un de pares musulmans procedents de Khanià, Ahmet Yorulmaz. El relat es focalitza no en la gran Història, sinó en la gent: sobre l'escenari dels terribles fets històrics, el que se'ns narra són les vides d'aquests personatges i la de molts altres, totes unides per la violència que les aclapara i pel trauma de l'expatriació forçada.

A *Aivalí* no hi ha un bàndol de bons i un de dolents. Hi ha sobretot el dolor de la gent. L'odi, la injustícia i la crueltat no són patrimoni d'un únic bàndol: les atrocitats que apareixen en les pàgines del llibre són protagonitzades tant pels uns com pels altres. I la majoria de la gent són víctimes indiscriminades de la fúria desfermada del vent de la Història. En moltes pàgines del llibre, i des de la seva portada, les gavines i altres ocells sobrevoles les escenes que s'hi descriuen, testimonis muts i estupefactes de les accions incomprensibles dels humans.

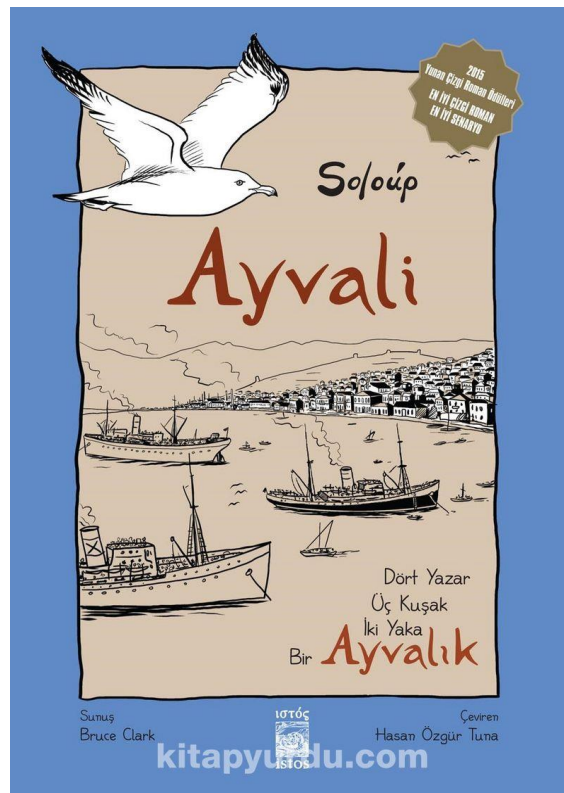
En la presentació que es va fer del llibre a Barcelona, la tardor d'enguany, el seu autor va dir: «Grecs i turcs som nets de Lausana», en al·lusió a la conferència de la qual va sorgir, el 1923, el tractat que imposava l'intercanvi de poblacions. També va explicar que el llibre havia estat especialment ben acollit a Turquia, on els lectors el rebien com la mà estesa d'un amic. Es tracta, sens dubte, no solament del potencial expressiu que té el gènere de la novel·la gràfica, sinó del missatge que *Aivalí* conté: un missatge no només de conciliació a partir d'un cas concret, sinó de valor universal.

El missatge d'*Aivalí* no s'esgota en la narració d'uns fets ja centenaris. A Barcelona, Soloúp recordava com, en les seves visites a Lesbos durant la crisi dels refugiats que arribaven a aquella illa des de la costa turca, el 2015, va ser testimoni de com les àvies del lloc maldaven per tenir atencions amb aquella gent desvalguda i desesperada: revivien les experiències dels seus propis pares, vinguts també, desvalguts i desesperats, de l'altra banda d'aquell estret braç de mar.



Soloúr, Αϊβαλί. Αθήνα: Κέδρος, 2014, 448 σελ.

Soloúr, *Ayvali*: dört yazar, üç kuşak, iki yaka, bir *Ayvalık* [*Ayvali*: quatre autors, tres generacions, dos collars, un *Ayvalık*]. Presentació de Bruce Clark i traducció al turc de Hasan Özgür Tuna. Istanbul: Istos Yayincilik, 2016, 448 pàgs.



Χάρτης, 48

Αφιέρωμα: Χίλια εννιακόσια είκοσι δύο / 2022

(Traducció: Rubén Montañés)

La revista electrònica grega de literatura i arts *Χάρτης* dedica el seu número 48, corresponent a desembre del 2022 als cent anys transcorreguts des del Gran Desastre d'Àsia Menor (<https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwmata/khilia-enniakosia-eikosi-dyo-2022>).

χαρτης, 48

ηλεκτρονικό περιοδικό
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022

Αφιέρωμα
Χίλια εννιακόσια
είκοσι δύο / 2022



Αφιέρωμα:
Χίλια εννιακόσια είκοσι δύο / 2022

Επιμέλεια αφιερώματος:
Θανάσης Αγάθος, Χριστίνα Ντουνιά

Με τη συνδρομή του Γιώργου Β. Μονεμβασίτη
και «Ηχηρά παρόμοια» του Γιάννη Ευσταθιάδη

Αναπαραγωγή φωτογραφικού υλικού από το Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET,
την Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών,
το Θεατρικό Μουσείο και το αρχείο των εκδ. Δήλος

Un segle després del Desastre d'Àsia Menor del 1922 esdevé més que necessària una confrontació amb aquest tràgic capítol de la nostra història més recent, que va deixar la seva empremta profunda en tots els camps —econòmic, cultural, social, polític, ètic— de la vida neogrega.

Χάρτης, sota l'ègida i amb el suport del Ministeri de Cultura i Esports, presenta un homenatge calidoscòpic al Desastre d'Àsia Menor del 1922, un homenatge que pretén rastrejar els modes en què el fet mateix del Desastre, però també les seves conseqüències van fertilitzar la prosa, la poesia, el teatre, el cinema, la música, l'esport, des del 1922 fins els nostres dies. Objecte i objectiu de l'homenatge no és sols capbussar-se en el passat històric, sinó també les irradiacions del drama del 1922 en les arts, les lletres i la cultura en general, així com el paper que representa encara avui en el diàleg sobre els temes dd'identitat nacional, alteritat i crisi social.

En el **camp de la prosa**, s'examinen les imatges dels refugiats del 1922, la temàtica del desarrelament minorasiàtic i de l'arrelament dels refugiats a Grècia, l'empremta de la Gran Idea, el funcionament de la memòria, les estratègies de representació i els motius narratius en una àmplia gamma d'autors i texts des de l'època d'entreguerres fins avui (amb caràcter indicatiu es mencionen S. Dukas, I. Venezis, K. Politis, S. Mirivilis, I. Theotokàs, T. Stavru, D. Sotiriu, E. Vlami, Th. Valtinós, R. Galanaki, N. Thémelis, L. Divani, K. Akrivos, I. Manglinis, D. Papamarkos, Soloúp).

En el **camp de la poesia**, es conversa sobre els modes amb què els poetes grecs de generacions successives han expressat el trauma, inicialment de l'experiència immediata i tot seguit de la seva memòria, la ferida que va obrir el desarrelament i l'arribada dels refugiats i, més tard, el seu establiment, o el seu arrelament, a la seva nova pàtria. I dos poetes contemporanis exposen la seva aproximació.

En el **camp del teatre**, es passa revista a la presència diacrònica del teatre hel·lenòfon en l'imperi otomà des del 1600 fins la seva dissolució després de la Primera Guerra Mundial, s'ofereix una visió panoràmica de l'activitat teatral d'Esmirna fins al 1922 i dels autors, actors, directors i escenògrafs minorasiàtics, però també s'escomet una aproximació hermenèutica a obres focalitzades en el Desastre i en la condició de refugiat.

En el **camp del cinema** es conversa sobre pel·lícules recents de producció grega que se centren en el trauma d'Àsia Menor.

En el **camp de la música**, s'examina el paper determinant dels músics refugiats en la conformació del mapa musical de Grècia després del 1922 i s'aporten informacions sobre la vida musical d'Esmirna, del centre de l'Hel·lenisme minorasiàtic, abans del 1922.

En el **camp de l'esport**, s'analitza la ingent contribució de les associacions esportives d'Esmirna en la configuració de l'esdevenir social i cultural de la Grècia contemporània.

Els *nóstoi* de Theodor Kallifatides

Ana Prieto Nadal
Filòloga i investigadora

Theodor Kallifatides

El passat no és un somni

Traducció del grec modern de Montserrat Camps



Theodor Kallifatides. *El passat no és un somni*. Traducció de Montserrat Camps. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2021. 192 pàgs.

Theodor Kallifatides (Molai, Lacònia, 1938), que ha desenvolupat la seva carrera literària a Suècia, on viu des de 1964, torna a la llengua grega com a vehicle literari per explorar la seva memòria i la dels seus ancestres.

Una altra vida, encara (Galaxia Gutenberg, 2020), la primera obra en què l'autor va recuperar la seva llengua materna per a l'escriptura, li va procurar un reconeixement internacional. En aquest llibre, de naturalesa autobiogràfica i to dolçament elegíac, Kallifatides emprèn una intensa meditació sobre l'estrangeria, la vellesa i l'oblit que amenaça amb invalidar-ho tot, fins i tot la tendresa o la nostàlgia. El viatge geogràfic —de Helsingborg al Peloponès— constitueix, en certa manera, un retorn a la infància, alhora que una oportunitat que es concedeix l'escriptor d'emocionar-se per allò inefable i soterrat —però enormement expressiu encara— que el conforma com a home. En un to de digressió o divagació, com si conversés amb un amic, l'autor va filant pensaments, confidències i

anècdotes, i reflexiona sobre qüestions com l'exili, el pas del temps i, per damunt de tot, la llengua grega, l'única pàtria que li queda. El redescobriment de la bellesa de l'idioma matern, en aliança amb la tradició i l'empenta de les noves generacions, salva allò que encara pot ser salvat.

A *Mares i fills* (Galaxia Gutenberg, 2020), l'autor se centra en la figura de la mare, de noranta-dos anys, per endinsar-se en la rememoració d'un món perdut i rastrejar les traces d'una història marcada per les dues guerres mundials, la contesa civil i la Dictadura dels Coronels. D'altra banda, alterna el diàleg maternofilial —ple de complicitats, amanyacs i concessions— amb el resseguiment biogràfic del periple del pare —de Trebisonda a Atenes, passant per Constantinoble i el Peloponès—. Kallifatides evoca el poble de la infantesa i el barri atenès on viuria després, com una manera de continuar la conversa amb el seu pare —un home íntegre que mai no es va rendir— i de mantenir-se fidel al seu record. A l'escriptor, però, aquest abeurar-se en el passat li ve de la mare, que vetlla per la memòria dels avantpassats i es nodreix d'un món mític, inacabat i fèrtil, en què s'insereix sense ni tan sols adonar-se'n.

El passat no és un somni és l'última entrega —ara com ara— d'aquestes memòries, que Montserrat Camps, traductora també dels dos volums anteriorment esmentats, ha vessat al català en un treball novament molt precís i acurat. L'inici resulta ja enormement emotiu i evocador: «Tenia vuit anys quan l'avi em va agafar de la mà i no em va deixar anar fins a trobar els pares, a Atenes». L'autor es remunta a la primavera de 1946 i a un viatge que va durar tres dies fins a reunir-se amb la seva família al barri atenès de Gizi. En aquesta narració autobiogràfica, que reflecteix la misèria i la rudeza d'un temps de repressió, se succeeixen etapes i fets que traspuen una emoció viscuda. No hi falten, com en tot relat iniciàtic, els primers amors, el despertar de la consciència política i el descobriment entusiasta de nous referents i estètiques. Cal destacar l'època daurada que Kallifatides va viure i compartir amb dos amics «teatraires» molt talentosos —el temps així ho corroboraria— i amb el cèlebre director Kàrolos Kun a l'Escola d'Arts Escèniques, així com la coneixença del poeta Manos Eleftheriu, que escrivia versos «reconfortants com una carícia inesperada al front». Per descomptat, s'hi consignen també revessos i complicacions, com el veto de la universitat a causa del passat polític del pare o la duresa del servei militar. Va ser precisament aquesta manca de perspectives, juntament amb la convulsió del moment històric, el que va portar el jove escriptor a emigrar: «Deixo darrere meu el sarró amb el poble, el barri, la pàtria. Prenc el camí de l'estranger. Havia arribat l'hora de llançar una pedra negra darrere meu, com diuen els grecs».

La pel·lícula d'Ingmar Bergman *La font i la donzella* li va descobrir la sonoritat de la llengua sueca, com una premonició capaç d'avaluar el somni de marxar i esdevenir algú altre. A Suècia coneixeria la soledat absoluta de l'emigrant però també la serena satisfacció que produeix aprendre coses noves cada dia. Allà va construir una família i va forjar-se una carrera, adoptant el suec com a llengua literària —«La llengua grega no encaixava amb la meva nova vida, amb la ciutat, amb el temps, amb els arbres i els llacs»—. Se sentia com un til·ler amb «la capçada a terra i les arrels nues a l'aire».

Theodor Kallifatides, que no deixa mai d'examinar el seu periple com a escriptor que té dues llengües —mai no es tradueix, sinó que es reescriu, intentant enriquir cada versió—, sap emocionar amb unes veritats universals i senzilles, vehiculades a través de sentències de caire generalista que extrapola a partir d'escenes i anècdotes quotidianes. Amb un estil bonhomíós i el gest didàctic de qui és a dins i a fora al mateix temps, imposa la seva voluntat de «salvar la vida de l'oblit» a través del testimoniatge, i palesa una certa ambició de relligar-se amb «la humanitat, aquella matriu càlida i voluptuosa». Són característiques de la seva escriptura l'alternança —i alhora la fusió— entre allò íntim i allò universal, el recurs al mite i la continuïtat orgànica que s'estableix entre present i passat.

El passat no és un somni continua la labor de memòria dels dos volums anteriors. En tots tres, amb una saviesa natural i matisada, que emanen de l'edat i de l'ofici, l'autor trama un *nostos* o viatge de retorn —ple de ports i d'aventures— com a manera de recuperar la infància estremida i atènyer el temps de la reconciliació.

ANA PRIETO NADAL



III. FETS I GENT

Γ'. ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΑ

Montserrat Franquesa Gòdia (1966 - 2021)



El febrer del 2006 es va publicar un volum que es pot considerar l'inici de l'ACNH: es tractava dels vuit relats de Geórgios Viziinós, traduïts per una desena de torsimanys. Un dels contes, «Les seqüeles d'una antiga història», a càrrec de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí, ve a ser un homenatge al Romanticisme alemany fet per un autor que acabaria convertit en un personatge dels seus propis relats. El porto a col·lació perquè em sembla un bon exemple de l'amplitud d'interessos de la Montserrat, a qui el grec i l'alemany li quedaven petits: esperantista, melòmana, professora, filla, esposa, mare, germana, amiga i tantes altres coses; en totes va excel·lir, les va omplir d'il·lusió i entusiasme, donant sentit a la seva vida i a la de les persones que li eren properes, amb les quals es mostrà sempre infinitament generosa. Empenta i generositat són potser dues de les seves qualitats més unànimement reconegudes. Però se n'hi podrien afegir moltes altres: l'amabilitat, la intel·ligència, el sentit de l'humor, la vitalitat encomanadissa...

Llicenciada per la UB en Clàssiques (1989) i Germanística (1993), es va doctorar per la UAB en Teoria de la Traducció el 2009; exercí com a docent d'alemany i responsable de programes internacionals a l'Escola del Treball (2005-11) i com a professora a la Facultat de Traducció i Interpretació de la UAB (2009-2021). Podríem classificar les seves publicacions en cinc grans grups: 1) les traduccions fetes del grec modern juntament amb Joaquim Gestí; entre elles destaquen obres de Lilí Zografu, Litsa Psaravti, Dora Iannakopulu, Maria Skiadaressi, Soti Triandafil·lu, Thanassis Valtinós, Andreas Staikos, Fílipos Filipu i sobretot Petros Màrkaris; b) les traduccions de l'alemany, des de llibres historiogràfics com els volums de Sebastian Haffner *Observacions sobre Hitler* (2004) i *La revolució alemanya 1918-1919* (2005) fins a les narracions de Joseph Roth *Històries d'exili* (2020), passant per la literatura infantil i juvenil; c) els articles i treballs d'investigació, com ara la seva tesi convertida en el llibre *La Fundació Bernat Metge, una obra de país* (2013); d) la tasca com a codirectora de la revista *Visat*, com a cap de redacció de *Kataluna Esperantisto* o les seves col·laboracions en altres revistes, com ara al magazín musical *Sonograma*; e) la traducció

d'obres de consulta com el *Diccionari de mitologia grega i romana* de Pierre Grimal (2008) o la redacció d'alguns articles per al *Diccionari de literatura catalana* (2008).

Van ser moltes les mostres de preocupació que va atendre pacientment en els mesos de malaltia; moltes han estat les mostres de condol en saber-se la notícia: «bàlsam davant la mediocritat i la mesquinesa», diu una de les més afinades. Jo hi afegiria: davant la misèria del nostre sistema educatiu, que la va menystenir i desaprofitar, un sistema que es dedica a cremar els seus millors professionals i a encolomar camàndules pseudo-pedagògiques als seus alumnes. Els qui vau tenir el goig de conèixer-la sabeu que fem curt. Els qui no, recordeu les pintures de C. D. Friedrich, que ella coneixia tan bé; imagineu-les sense color: a la 2GM alguns originals es van perdre i només en resten les fotografies de l'època, en blanc i negre. Així, com una foto en blanc i negre és la seva semblança en aquestes línies. Ens queden les paraules del turmentat personatge de Viziinós: «el cor em diu que no ha mort per sempre» perquè sempre estarà en el nostre record.

ANDREU MARTÍ

Mikis Theodorakis (1925-2021)



Fotografia: Wikimedia Commons

«Quan els vostres tancs s'hagin rovellat,
les meves cançons encara seran cantades».

Paraules adreçades per Theodorakis
al ministre Ioannis Ladàs,
membre de la junta militar.

Apropar-se a una figura cabdal de la música com Mikis Theodorakis representa també endinsar-se en la història de Grècia de la segona meitat del segle XX. Si per a la música grega ho va ser tot, també ho fou per a la política.

Des de les primeres composicions datades el 1940 fins a l'última de les seves obres, *El cant del cigne* (2013), per a baríton i orquestra de cordes, ens trobem davant d'un creador infatigable amb una colossal producció de música «culta» i de música popular (*éntekhni laiki musiki*, έντεχνη λαϊκή μουσική) en la qual el mateix Theodorakis inclou les cançons, τραγούδια, més d'un miler, que formen part dels seixanta-nou cicles de cançons (1960-1996) sobre poemes de Ritsos, Seferis, Elitis, però també de poetes poc coneguts fora de l'àmbit grec com Kambanel·lis, Bostantzoglu, Thalassinós o Livaditis.

Després de la seva formació musical al Conservatori d'Atenes, es trasllada a París gràcies a una beca que li permet estudiar amb Olivier Messiaen. D'aquests fructífers anys (1954-60) són el ballet *Antígona*, estrenat el 1959 al Covent Garden, la primera de les seves simfonies, quatre quartets de corda, i una suite per a piano, obres aclamades per l'exigent crítica musical francesa, però també pels seus mestres i per grans compositors del moment, com

Britten, Xostakóvitx, Zoltán Kodály o Darius Milhaud, que no dubta a proposar el jove Theodorakis com a «millor compositor europeu de l'any».

Theodorakis, per tant, tenia una sòlida formació musical «culta» i alhora era un gran coneixedor de la música grega, des de la riquíssima música bizantina fins a la cançó popular i tradicional i el menyspreat *rembétiko*. Aquesta circumstància el va dur, l'any 60, a fer un gir estètic inesperat en compondre i enregistrar *Epitáfios*¹ del seu amic Iannis Ritsos. Era previsible que una obra tan seriosa i dramàtica com *Epitáfios* fos, formalment, una cantata o oratori solemne, però ho fa —provocant una gran controvèrsia en el món cultural i musical grec— amb una música genuïnament grega com el *rembétiko*, menystinguda, menyspreada i fins i tot prohibida. A partir d'aquest moment la seva música ja tindrà un volgut i inconfusible segell grec, fruit d'un esforç per recuperar i dignificar tota la tradició musical grega des d'una estètica (inicialment) clàssica/«culta», com ja ho havien fet en altres geografies Mahler o Xostakóvitx. La unió d'aquestes tradicions diferents donarà obres molt personals i de gran bellesa com *To àxion estí* (*To άξιον εστι*) d'Odisseas Elitis, publicat el 1964, tot i haver començat a treballar-hi quatre anys abans, estant a París. Aquesta proposta estètica tan valenta, personal i ferma farà un gir a tota la música etiquetable com a «grega» que qualsevol músic compingui a partir d'aquell moment i, en especial, la que estigui basada en textos poètics.

La primerenca sortida en escena musical, a disset anys, és paral·lela a la política, en unir-se a la resistència contra els invasors italians i després alemanys durant la Segona Guerra Mundial. En aquest moment coneix per primera vegada la detenció i la tortura, que patirà amb més virulència amb la dictadura dels coronels (1967-74). I també la censura, com molts músics d'aquest darrer segle (Schönberg, Berg, Webern, Bartók i altres representants de l'*entartete Musik*), però —si se'ns permet l'atreviment— amb l'«honor» de ser el destinatari nominal d'una estricta i detalladíssima ordre de prohibició de la seva música.²

Fundador, el 1963, arran de l'assassinat del metge i polític Grigoris Lambrakis, de les *Juventuts Lambrakis*, és elegit diputat (1964-67) per una aliança de socialistes i comunistes i, més tard, en tornar de l'exili, ho serà pel Partit Comunista (1981-86). Molta gent, no només grecs, no van entendre el seu possibilisme en acceptar l'acta com a diputat independent (1989-92) pel partit de dretes *Nea Dimokratia*, i un càrrec ministerial (1990-92).

¹ Poemari inspirat en el plany d'una mare pel fill mort en una manifestació durant la vaga de les fàbriques de tabac de Tessalònica, el maig del 36. La fotografia de la mare, agenollada davant el fill mort, esdevé iconogràfica i, fins i tot, és representada en la portada de les edicions d'aquest poemari.

² Ens referim al decret número 13 de l'exèrcit (*Diàtagma Anguelí* [*Διάταγμα Αγγελή*]) fet públic a Grècia el primer de juny de 1967 pel general Odisseas Anguelís, mitjançant el qual es prohibia terminantment l'audició, reproducció, venda i possessió de música de Theodorakis. El compositor i director d'orquestra alemany Paul Dessau (1894-1979), col·laborador habitual de Bertolt Brecht, va compondre, el 1968, una obra per a recitador, cor mixt i nou instruments, *Für Mikis Theodorakis*, sobre el text —tan poc poètic— d'aquest decret de l'exèrcit.

L'inesgotable activisme polític no li va impedir mai d'escriure. Ja fos el convuls 1963, amb la música per a *Zorba the Greek*, de Mikhalis Kakogiannis —així com amb la composició de tres cicles de cançons: *El barri dels Àngels* (*Η γειτονιά των Αγγέλων*), de Kambanel·lis, *Ciutat Màgica* (*Μαγική Πόλη*), de diferents poetes, i *Petites Cíclades* (*Μικρές Κυκλάδες*) d'Elitis—, o durant el mig any (octubre de 1969 - abril de 1970) a la presó d'Oropós on, en un precari estat de salut, escrivia cançons contra la junta militar que després sortien clandestinament a l'estranger i eren cantades per Melina Mercouri o Maria Faranduri.

Amb les armes que li eren pròpies, la lluita política i la música, participà en totes les lluites del seu temps i, simbòlicament, en les antigues, en musicar un llibre prohibit per Metaxàs, *Epitàfios* de Ritsos, amb una música també prohibida pel general, el *rembétiko*.³

Pocs pobles, com el grec, poden enorgullir-se de tenir un vastíssim corpus de cançons com el que els (ens) ha llegat Mikis Theodorakis, cançons d'una qualitat musical i poètica excel·lent, esdevingudes ja populars i part del seu imaginari col·lectiu.

JOAN-CARLES BLANCO

³ Recordava Theodorakis que, en l'exemplar d'*Epitàfios* que Ritsos li havia enviat a París, hi havia una nota manuscrita del poeta que deia: «Aquest llibre que tens a les mans va ser cremat pel general Metaxàs el 1938 al peu de les columnes del temple de Zeus Olímpic».

Vangelis (Βαγγέλης) (1943-2022)



Fotografia: Creative Commons

«La música no és l'expressió més noble del so de l'Univers.
La música és l'Univers mateix».

Nascut a Agrià, antic municipi annexat avui a la ciutat de Volos, Evànguelos Odisseas Papathanassiou (Ευάγγελος Οδυσσέας Παπαθανασίου), va morir a París aquest proppassat maig acabats de complir els setanta-nou anys.

De formació autodidàctica, aprengué a tocar el piano a quatre anys i a «experimentar» noves textures, sons i timbres (segons sembla, introduïa dins el piano del seu pare culleres, gots i tota mena d'objectes per tal de modificar-ne el so). No és d'estranyar que fos un dels primers músics que, als anys seixanta, ja treballava amb el nou i revolucionari orgue Hammond.

La seva vasta producció va més enllà del que es podria denominar «eclectica», per tal com sabia fer, magistralment i amb inusitat bon gust, síntesi de totes les músiques, des de la música tradicional i religiosa grega fins al jazz, el blues o la música *new age*, aconseguint, com pocs ho han sabut fer, un caràcter universal que corrobora les seves pròpies paraules: la música no té límits territorials ni lingüístics.

Al llarg de més de quatre dècades, Vangelis va produir un ric treball amb més de 40 àlbums editats, als quals cal afegir composicions per a ballet, representacions teatrals, actes culturals i accions solidàries.

A principis dels anys seixanta formà el seu primer grup, *Formynx*. Més endavant, juntament amb Lukàs Sideràs i el seu cosí, el cantant Demis Russos, formà un nou grup, *Aphrodite's Child*, amb el qual va conèixer l'èxit a escala mundial. Durant aquesta època el grup va veure's obligat a exiliar-se a Londres i, posteriorment, el 1967, a París a causa del cop d'estat anomenat «dels coronels».

Encasellat primerament per la crítica dins l'anomenat «rock psicodèlic progressiu», va saber crear un estil i un llenguatge musical propi allunyat de qualsevol etiqueta que no fos la de ser un dels pioners avantguardistes de la música electrònica.

L'any 1975 va decidir traslladar-se a Londres i va fundar Nemo Studios, un gran estudi de gravació que li permeté d'experimentar sense cap mena de limitació les seves idees musicals. El reconeixement internacional li va venir en crear la música incidental per a la sèrie documental de divulgació científica *Cosmos: A Personal Voyage* (1980) de l'astrofísic Carl Sagan.

A més d'escriure la música d'innumerables documentals i sèries televisives, un dels seus treballs més sòlids i reconeguts han estat les bandes sonores per a dotze pel·lícules. Lluny de semblar una música molt freda i distant per l'ús de sintetitzadors i d'altres recursos tècnics, Vangelis va aconseguir emocionar el públic amb la commovedora banda sonora per a la pel·lícula de Costa-Gavras *Missing* (1982). Segurament la seva trajectòria estarà marcada sempre per l'Oscar a la millor banda sonora, que va obtenir l'any 1982 per l'olímpica *Chariots of Fire* del director britànic Hugh Hudson, tot i que la partitura per a la pel·lícula de ciència-ficció de Ridley Scott, *Blade Runner*, estrenada el mateix 1982, ha esdevingut —juntament amb la pel·lícula— objecte de culte per la seva qualitat i per la seva profunda comunió amb la narració visual.

Malgrat ser de caràcter molt reservat i gens procliu a mostrar-se en públic, tret dels nombrosos concerts en directe, els seus amics apreciaven la seva bonhomia, una vasta cultura humanística i científica i la seva passió per l'art. No oblidem que també era pintor, i va ser València la ciutat que el 2003 va acollir la seva primera exposició, amb una setantena d'obres.

JOAN-CARLES BLANCO

Anguelikí Ionatu (1954-2021)



Concert de Ionatu a Marsella (2016).

Fotografia: Gérard Ponthieu

«Per a mi, grega de la diàspora, la meva veritable pàtria és la meua llengua.
En efecte, crec que si la poesia no existís, no m'hauria convertit en música».

Anguelikí Ionatu, *De Sappho à Elytis*¹

La compositora, cantant i guitarrista atenesa Anguelikí Ionatu (Αγγελική Ιονάτου), internacionalment coneguda com a Angélique Ionatos, va morir a París, el 7 de juliol de 2021, a l'edat de seixanta-set anys.

L'any 1969, arran del cop d'estat dels coronels, tota la seva família s'exilia, primerament, a Bèlgica i després, ja definitivament, a França. És en aquesta segona pàtria on comença una primerenca i brillant carrera, en ser premiat, l'any 1972, el seu primer treball discogràfic, *Résurrection*, en col·laboració amb el seu germà Fotis. Ella mateixa ens recordava que l'any 1970, després d'assistir, al Conservatori de Lieja, amb tota la seva família, a un emotiu concert del també exiliat Theodorakis i veient l'emoció que aquest havia suscitat en aquell auditori amb majoria de compatriotes grecs, va decidir dedicar-se a la música.

Tot i que al llarg de cinquanta anys de carrera va donar més rellevància als concerts en directe, ens ha deixat una considerable discografia: quinze títols en solitari i cinc en col·laboració amb altres artistes. D'aquestes col·laboracions és memorable, i a casa nostra va tenir merescut èxit, el treball conjunt amb Nena Venetsanu a *Sappho de Mytilène* (1991), amb adaptacions i recreacions d'Odisseas Elitis sobre poemes de Safo.

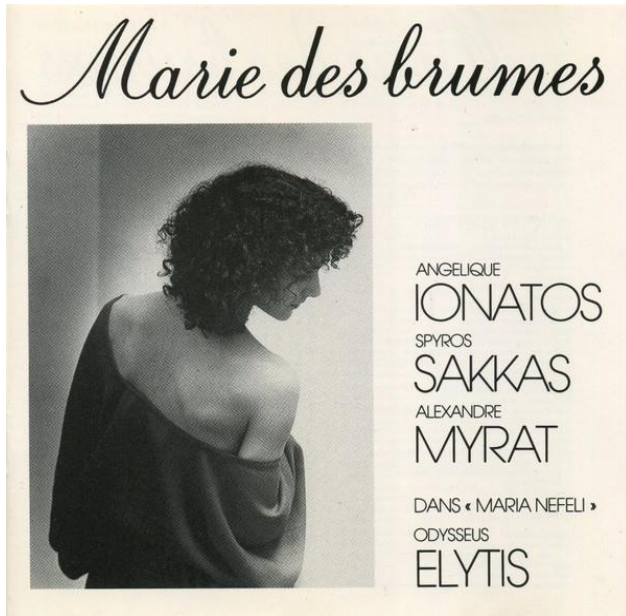
A partir de 1977 les lletres de les seves cançons són ja gregues i és Elitis el poeta més musicat en els seus treballs discogràfics, com *Marie des brumes* (1984), *Le monogramme. Sept chants d'amour d'Odysséas Elytis* (1988) o *Parole de juillet* (1996), entre altres.

Habitual participant, a Barcelona (i a Torroella de Montgrí l'any 2003), de diferents edicions del *Festival de músiques del món*, no oblidarem el del 2000, en el qual la seva

¹ Anguelikí Ionatu. 2009. «De Sappho à Elytis», *La Pensée de Midi* 28.

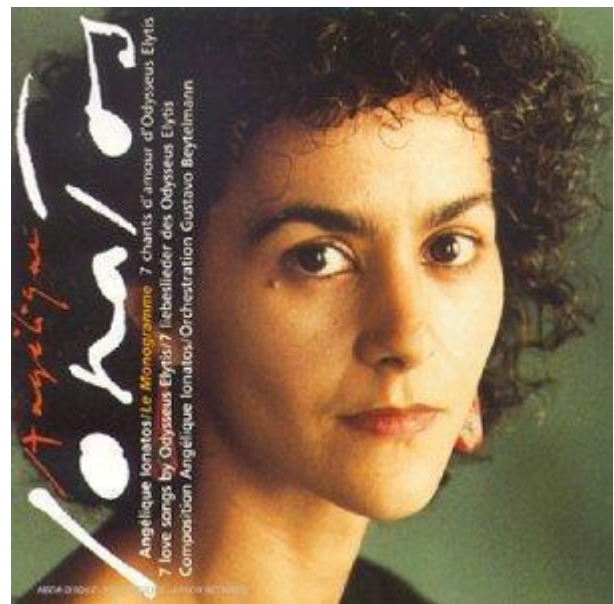
persona i la seva veu lluminosa es tornaven tràgiques i commovedores en interpretar *a cappella* els laments, *threni*, de les dones de l'illa de Creta i de l'Epir.

JOAN-CARLES BLANCO



Marie des brumes
(Auvidis, 1984)

Le monogramme.
Sept chants d'amour d'Odysséas Elytis
(Auvidis, 1988)



Mikhalis Pierís (1952-2021)



Fotografia: Stamatia Laumtzi

Després d'una vida intensa dedicada a la literatura (tant en la seva vessant de filòleg com de creador), moria sobtadament a Nicòsia, fa poc més d'un any, el professor, poeta, dramaturg i director teatral Mikhalis Pierís. Nascut en una illa reiteradament envaïda i que —en paraules seves— «no ha viscut mai en una situació de veritable llibertat», Pierís, com un nou Ulisses, després de molts anys d'estudi i docència a Tessalònica, Creta i Sidney, va tornar a la seva illa natal l'any 1992, per posar en marxa el Departament de Filologia Neogrega de la Universitat de Xipre i dirigir el Centre Cultural d'aquesta mateixa universitat. No és estrany, doncs, que el volum que aplega la seva poesia completa —traduïda a les principals llengües europees, entre elles la catalana per Joaquim Gestí— porti precisament el títol de *Metamorfosis de ciutats (Poemes 1978-2009)*.

Al principi de la seva carrera literària, l'estada en diferents ciutats es va deure a obligacions acadèmiques i laborals. Així, es va llicenciar en literatura grega moderna a Tessalònica l'any 1978, ciutat en la qual va seguir també estudis d'art dramàtic (1972-1975), es va doctorar l'any 1982 a Sidney —on residia bona part de la seva família— amb una tesi dedicada al poeta alexandrí Konstandinos Kavafis, del qual en va arribar a ser un dels majors especialistes, i l'any 1983 va començar la seva llarga i brillant carrera acadèmica a la Universitat de Creta, amb seu a la veneciana Réthimno. El seu *cursus honorum*, que va culminar amb el càrrec de degà —exercit en quatre ocasions— de la Facultat de Lletres a la Universitat de Xipre, el va portar a viatjar per moltes ciutats europees (sobretot italianes) per impartir conferències i seminaris entorn dels seus grans temes d'especialització, sobretot Kavafis —a l'arxiu particular del qual va treballar durant molts anys sota la direcció del professor Iorgos Savidis—, les obres de l'anomenat renaixement cretenc (en especial l'*Erotòcrit*, de Vitsentzos Kornaros) i la literatura de la seva illa nadiua, a la qual va dedicar bona part dels seus més de dos-cents articles i llibres, amb una atenció molt particular a la *Crònica* de Leóndios Makheràs, del segle xv, en l'edició crítica de la qual estava treballant quan el va sorprendre la mort.

Una altra de les grans passions de Pierís va ser el teatre, tant com a traductor (va versionar al grec modern les *Fenícies* d'Eurípides) com, sobretot, com a director de companyies d'estudiants de les universitats en les quals va treballar. Així, va portar a escena, entre

d'altres obres, la *Crònica* de Makheràs i l'*Erotòcrit* de Kornaros, però també una selecció de poemes de Kavafis, la *Lisístrata* d'Aristòfanes (en traducció del poeta xipriota Kostas Mondis) i la cançó popular grega d'*El pont d'Arta*.

El professor Pierís, a més, va ser un gran amic de Catalunya, que visità en diverses ocasions i a la qual dedicà uns quants poemes. Els motius dels seus sovintejats viatges al nostre país van ser sobretot dos: la difusió de la seva obra poètica, que va donar a conèixer per primer cop al festival de poesia de Barcelona l'any 2000, i la figura d'Elionor d'Aragó, la controvertida reina xipriota, cosina de Pere el Cerimoniós i muller de Pere I de Lusignan, que té un paper tan important a la *Crònica* de Makheràs. Aquesta reina, que va morir en olor de santedat a Barcelona l'any 1416 i que va ser enterrada amb l'hàbit de monja terciària franciscana (el moviment que va abraçar fervorosament en els darrers anys de vida), va fer tronar i ploure a la llunyana Xipre, fins al punt de convertir-se en una de les inductores (tot i que de manera involuntària) de l'assassinat del seu marit per diversos nobles de la cort l'any 1369 i, en el seu afany per venjar-ne la mort, en la causant directa de la invasió de la ciutat de Famagusta per part dels genovesos, que amb els anys s'acabarien convertint en els amos indiscutibles de l'illa. Seguir la petja d'Elionor va ser un altre dels motius que va portar Pierís a casa nostra i a escriure poemes com *Passejada per Barcelona*, en el qual el rostre d'una noia amb la qual es va topar casualment al carrer li recordà la seva admirada Elionor, com indiquen els següents versos, en versió catalana de Joaquim Gestí:

Més tard ens endinsàrem pel carrer Mercaders
i a la cantonada de dalt vam topar amb una colla
de joves que venien en sentit contrari
enmig dels quals una bella noia catalana
cabells negres, negríssims en una cara blanca
cos robust, harmònic, fet amb art
es voltà i ens mirà. No era un esguard
era un coltell que em travessà les entranyes
i aleshores et vaig recordar. M'enfurismes
deies, i em dones un impuls tan gran
com ningú m'ha pogut donar mai.

[...]

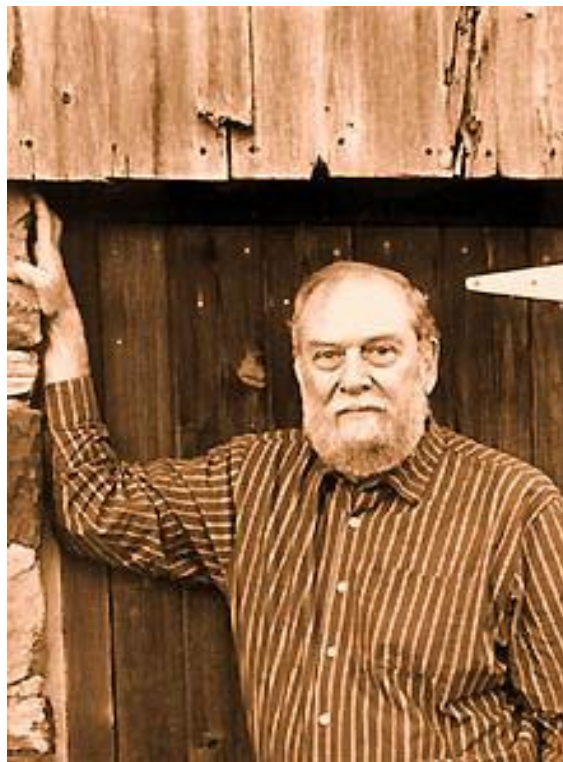
Al vespre el meu amic m'abastà totes les fonts.
Se'ns va fer de dia sense haver trobat de debò
Elionor. Elionor d'Aragó, Lionor
de l'amor inconfés, de les passions salvatges
i dels amors perversos, crec que ho vas odiar tot
menys el poder, l'únic amic fidel.
Per un caprici de la sort et vaig veure
de nou voltar, reina d'una colla,
pels carrerons estrets de Barcelona.

La teva mirada em tiranitza encara.

Aquells que vam tenir la immensa sort de conèixer Mikhalis Pierís —qui això signa va ser alumne seu a la Universitat de Creta durant dos cursos, del 1990 al 1992— en recordem sobretot la bonhomia i una generositat infinita amb els alumnes, que trobàvem en ell aquella rara combinació d'erudició, senzillesa i afabilitat. En són una bona mostra els nombrosos homenatges que ha rebut arran de la seva mort —i que se sumen a diversos premis internacionals que havia guanyat com a poeta—, com ara un volum d'homenatge titulat *Amb el ritme de la memòria* (Atenes, 2022), un congrés celebrat fa poques setmanes a la Casa de Xipre, d'Atenes, en el qual van participar una vintena d'especialistes vinguts de diversos països europeus, i el fet que el Centre Cultural de la Universitat de Xipre, que va dirigir durant tants anys, porti ara de manera permanent el seu nom. Que aquesta breu nota serveixi de modest homenatge al mestre i amic que ens va deixar d'una manera tan inesperada i al qual trobem tant a faltar.

EUSEBI AYENSA

Edmund Keeley (1928-2022)



Fotografia: Mary Cross

Edmund Keeley va néixer el 5 de febrer del 1928 a Damasc, Síria, fill d'un diplomàtic dels EUA. Passà part de la seva infància a Grècia, estudià a la Universitat de Princeton i es doctorà en Literatura Comparada a la d'Oxford. A diferència de molts neohel·lenistes, Keeley no provenia de la Filologia Clàssica. Fou professor a Princeton i feia freqüents estades a Grècia; president del Pen America, va exercir de fet com a ambaixador cultural entre els dos països.

Traduí a l'anglès Kavafis, Sikelianós, Seferis, Ritsos i Elitis entre d'altres. A més, també va escriure poesia, novel·la i obres de no-ficció, sovint inspirades en el món grec contemporani, com ara *Cavafy's Alexandria: Study of a Myth in Progress* (1976) o *The Salonika Bay Murder: Cold War Politics and the Polk Affair* (1989).

Keeley va morir el passat 23 de febrer a Princeton, a l'edat de noranta-quatre anys.

ANDREU MARTÍ

Peter Mackridge (1946-2022)



Fotografia: Associació d'Escriptors Grecs
(Εταιρεία Ελλήνων Συγγραφέων)

Peter Mackridge va néixer el 12 de març del 1946 a Harpenden, Regne Unit. Estudià francès i grec modern; feu una estada a Atenes de 1969 a 1972 com a becari del Queens College per preparar el seu doctorat sobre la novel·la grega d'entreguerres. Exercí com a professor de Grec Modern a la Universitat d'Oxford entre 1981 i 2003. El 2022, poc abans de morir, se li concedí la ciutadania honorífica de la República Grega.

Va traduir a l'anglès Solomós, Viziinós, Papadiamandis i Kavafis. Fou autor d'obres de referència com la coneguda anàlisi descriptiva *The Modern Greek Language* (1987) o l'il·luminador estudi *Language and National Identity in Greece, 1766-1976* (2009). Fou editor del butlletí *Byzantine and Modern Greek Studies*, i també publicava a revistes com ara *The Athens Review of Books*.

Mackridge va morir el 16 de juny, a l'edat de setanta-sis anys.

ANDREU MARTÍ

Irene Papas (1929-2022)



Fotografia: Wikimedia Commons

Irini Papà, coneguda internacionalment com a Irene Papas (amb l'adaptació fonètica corresponent en cada llengua), va néixer a Khiliomodi, al sud de Corint, el 3 de setembre del 1926 o 1929, depèn de la font. Ella mateixa, en tot cas, sostenia que l'any correcte era el 1929. Irini Leleku, que era el seu nom de soltera, va néixer en una família de mestres i professors. Als quinze anys se'n va anar a estudiar art dramàtic a Atenes, a l'Escola del Teatre Nacional, que la va formar en teatre clàssic. Allà va conèixer el dramaturg Alkis Papàs, amb qui es va casar el 1947 entre dues funcions de l'obra *Erofili*, del mateix Papàs, que es representava a Tessalònica. El matrimoni va durar quatre anys, però Irini va conservar el cognom del seu home, segurament perquè poc després de la separació va començar a fer-se famosa amb el nom de casada.

Malgrat que va començar la carrera d'actriu al teatre, ben aviat va debutar al cinema, primer al film de 1948 *Àngels perduts* (*Χαμένοι άγγελοι*) i després, de manera més decisiva, a *Ciutat morta* (*Νεκρή πολιτεία*), de 1951, tots dos produccions gregues. Aquesta darrera es va projectar al Festival de Cannes i això la va fer conèixer fora de Grècia. Poc després, els seus papers en pel·lícules d'època de la productora italiana Lux Films la van fer arribar al cinema americà, on va aconseguir el primer paper important amb el western *Tribute to a bad man* (en castellà es va traduir com *La ley de la horca*). Aquests èxits internacionals també es van reflectir al seu país, on va encarnar els rols de Kirà Frossini i Laskarina Bubulina a *El llac dels gemecs* i

Bubulina, totes dues del 1959. Aquests papers d'heroïna tràgica i de dona decidida amb una forta presència escènica ja prefiguraven els rols que encarnaria a la dècada següent i que l'han fet passar per la porta gran a la història del cinema.

En efecte, es pot dir que els deu anys que van del 1961 al 1971 són el període culminant de la carrera cinematogràfica de Papas. Els seus papers de guerrillera a *Els canons de Navarone* (1961) i de vídua a *Zorba the Greek* (1964) la van consagrar definitivament al món sencer, especialment el segon. Aquests també són els anys de les grans interpretacions d'heroïnes de la tragèdia grega, amb *Antígona* (1961) i, sobretot, *Electra* (1962), pel·lícula que va marcar l'inici de les col·laboracions amb el director xipriota Michael Cacoyannis, que prosseguiren amb *Zorba*, que ja hem esmentat, *Les troianes* (1971), en què Papas com a Hèlena també fa un paper notable, i *Ifigenia* (1977), on encarna el rol de Clitemnestra. Altres papers notables d'aquesta època són el de Caterina d'Aragó a *Anna dels mil dies* (1969) i el de Penèlope a la telesèrie italiana *Ulisses* (1968). Amb el cop d'Estat de 1967 i la instauració de la dictadura dita «dels coronels», l'actriu s'exilià de manera voluntària. Especialment rellevant, en aquest aspecte, és la seva interpretació a la pel·lícula *Z* (1969), inspirada en l'assassinat, el 1963, del polític d'esquerra Grigoris Lambrakis, en la qual encarna la dona del polític màrtir.

Després de la caiguda del règim dels coronels, Irene Papas va tornar a Grècia i va continuar treballant en un bon nombre de pel·lícules i sèries televisives, tot i que sovint en papers secundaris, com a *Mahoma, el missatger de Déu* (1976), *Crist s'ha aturat a Èboli* (1979), *Eréndira* (1983) i *Dolç país* (1987), l'última col·laboració amb Cacoyannis. Destaquen, entre els seus últims treballs, el paper d'Anticlea a la minisèrie *L'Odissea* (1997) i la seva aparició a *La mandolina del capità Corelli* (2001).

Irene Papas sempre va ser molt discreta amb la seva vida personal i se'n saben poques coses. Fonts fidedignes apunten que va viure força temps en algun indret de la costa valenciana i que parlava castellà amb fluïdesa. Destaca, en aquest sentit, la seva aparició a l'adaptació cinematogràfica espanyola (1998) de *Yerma* de Lorca. Després de la mort del famosíssim Marlon Brando, Papas va revelar que l'actor havia estat l'amor de la seva vida i que hi havia mantingut una relació llarga i secreta. Irene Papas va morir el 14 de setembre d'enguany a Khiliomodi, el seu poble natal, on havia passat els darrers anys de vida.

PAU SABATÉ MARQUÉS

Vassa Solomú-Xanthaki, *in memoriam*

Montserrat Gallart Sanfeliu

Vassa, professora, amiga tan pròxima com família de sang. «Mare intel·lectual» que propiciava la reflexió, que em plantejava preguntes significatives, i que posava al meu abast innumerables aspectes de la seva experiència. Vassa, font d'aprenentatge. Dona forta com soca d'olivera...

M'impresiona el fet que hagi estat en vida després de tots els mesos en què s'ha barallat amb les xacres creixents que s'afegien a una salut ja molt minvada. En el seu cas em refereixo a la pèrdua de visió i a la pèrdua de les facultats que la mantenien viva, activa, desvetllada, crítica i comprensiva alhora. Xacres pròpies d'una vellesa ja avançada i, des de feia anys, molt posada a prova.



Fotografia: ertnews.gr

Cadaqués me la recorda; em recorda com n'estava de bé aquí i com va impressionar-la aquest poble la primera vegada que hi vingué; tant, que s'hi quedà tres o quatre dies més, tota sola, quan jo vaig haver de baixar a Barcelona perquè hi tenia les meves classes! Tant, que, en aterrar a Barcelona quan hi venia per presentar alguna de les meves traduccions d'obra seva, em feia sempre la pregunta recurrent: «Que no anirem a Cadaqués?» Cadaqués, tan semblant a una illa grega...

Què puc dir de les presentacions de tots els llibres seus a casa nostra? *La carta*, *El casament*, *Relats mitològics*, *Ciutat estimada*, *El caprici*, *Europa*, *el Euro y otros mitos*, *La boda*... Vassa excel·lia en la descripció de la vida quotidiana, senzilla, i en la creació de personatges d'una gran profunditat en la seva simplicitat. L'arrel de tot, la seva estimada Ambelàkia, prop de l'Olimp. Cada presentació de les meves traduccions era una festa, una ocasió de compartir dies, àpats, vivències, grups humans, amistats i relacions diverses, una ocasió de bescanviar obsequis, de rebre objectes i sabors de l'estimada Grècia... Un any va celebrar amb nosaltres la revetlla de Sant Joan i en gaudí com una criatura; també va seure

a la nostra taula de festa en la celebració dels 75 anys de vida junts dels meus pares, i en va participar amb l'emoció de poder acompanyar «una parella tan sòlida», com deia ella. Sens dubte, aquesta solidesa era la que ella havia presentat a la seva obra *Ο Γάμος (El casament)*, magistralment interpretada en bon nombre de teatres grecs per l'actriu Anna Vagenà.

Poques persones grans he conegut amb la seva obertura mental i la seva comprensió de la vida i del destí. De la natura i de la naturalesa humana (92 anys ben joves!). La considero una persona sàvia, i dono molt valor a aquesta paraula perquè, per a mi, indica un conjunt de qualitats, entre les quals destaca una vida intel·lectual i emocional en plenitud. També la considero amiga exigent i bona confident. Cada contacte nostre, ja fos telefònic o presencial, feia créixer el lligam, aquest «ser família» que sovint ella esmentava; la seva família catalana...

I què puc dir d'aquell punt sorneguer i irònic que tot sovint posava a les situacions quotidianes, a fotografies, a persones... Un paraula, una mirada, unes dents mal posades o inexistents podien desencadenar-li unes riallades d'adolescent! M'abellix de citar, a l'atzar (en podria haver triat tantes altres!) les darreres paraules de *Ciutat estimada*, que il·lustren el seu tremp:

A la nit he ballat pels carrers de tres grans ciutats. A Edimburg, ja fa més de vint anys, amb el sol de mitjanit damunt del cap i l'Aléxandros al meu costat; a Barcelona, no fa gaire temps, on vaig assistir a un congrés sobre l'analfabetisme als nostres dies, amb dues altres gregues i tres irlandesos; i ara, a Sant Petersburg, la ciutat estimada, amb l'Alina, en Boris, en Dimitri i la Natasha, mentre esperava, contenta, que en Volontia ens recollís.

Vaig compartir amb ella un viatge a Toledo, on cercava els espais i els cromatismes del seu avantpassat Theotokópulos. Va insistir que li organitzéssim una estada a Mallorca per trobar l'entorn i la pau dels mesos en què Chopin va viure a la Cartoixa de Valldemossa... Perquè per a la Vassa era determinant la creativitat, la capacitat d'inventar, l'art en qualsevol de les seves formes.

Aquesta nit escric aquestes línies a la terrassa de casa insomne, amb la presència de la mar que ens unia, amb tramuntana benèfica i amb una ampolleta de cava que m'he obert per brindar per ella i per mi, per l'escriptura, per la poesia, per la vida de l'esperit...

I, del meu primer llibre publicat ja fa quinze anys, rescato aquest paràgraf:

Sense cap mena d'encimbellament pel fet de ser escriptora, ans al contrari, amb una notable senzillesa i saviesa, aquesta dona ha aportat i aporta molt a la meua vida, malgrat la distància que ens separa i el fet de no veure'ns sovint. Mantinc amb ella una relació literària i creativa molt fructífera basada en el respecte i l'afecte mutus.

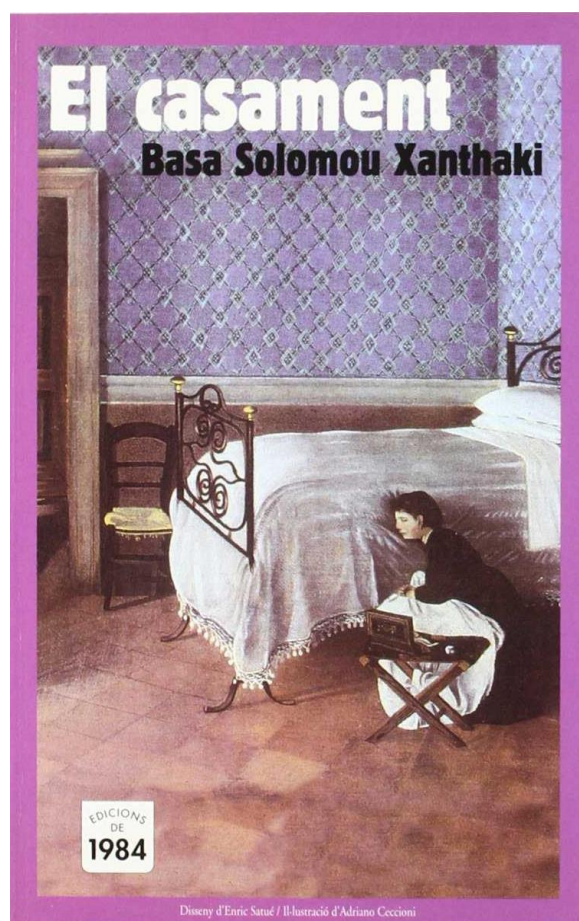
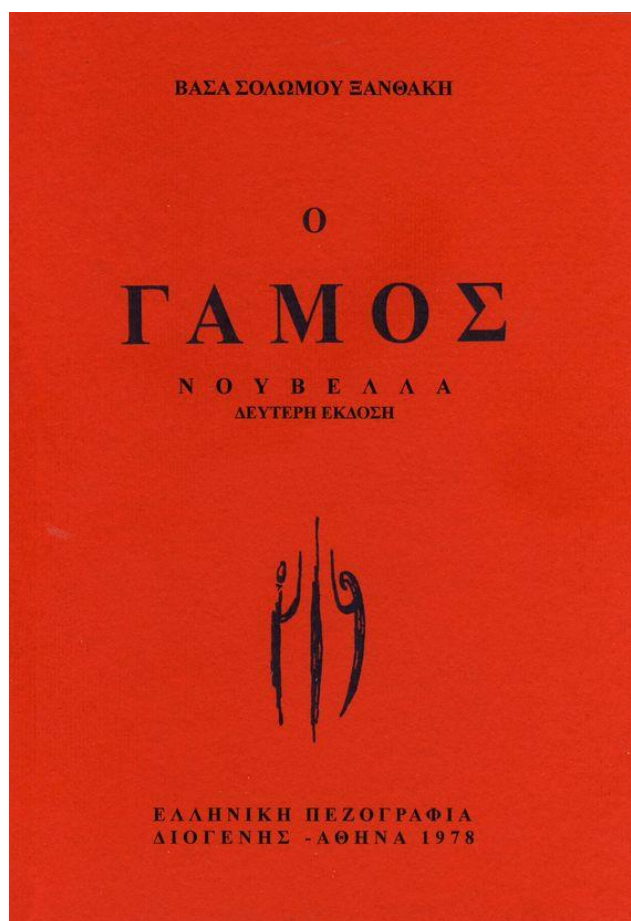
Hi ha éssers humans que són com àngels: ens observen amb mirada encoratjadora, arriben a la nostra vida només per ressaltar-ne els elements positius, aquells que són gairebé divins, diria, faciliten el nostre pas per aquest món, se'ns donen generosament, i fan que cada instant present tingui un pes específic i sigui significatiu. Alhora, saben perfectament mantenir-se al seu lloc i defensar la seva llibertat, el seu espai i la seva pròpia vida; amb aquesta actitud fan possible que nosaltres també continuem aprenent a

viure. Li dec, entre altres dons, l'estructura de la meua tesi doctoral, la traducció al grec d'un poema meu que va néixer a Súnion com un cant, i molt coneixement de la seva llengua, que estimo i considero també meua. Li professo una especial gratitud i la considero una relació-regal que m'ha fet la vida.

Καλό Παράδεισο, αγαπημένη μου Βάσα! Ο Θεός μαζί σας!

Cadaqués, juliol del 2022 – Barcelona, setembre 2022

MONTSERRAT GALLART SANFELIU



Kostas Kazakos (1935-2022)



Fotografia: Simela Pantzartzí
ΑΠΕ-ΜΠΕ (Αθηναϊκό & Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων)
Agència Atenesa i Macedònica de Notícies

Kostas Kazakos va néixer a Pírgos, ciutat principal de l'Èlida, el 29 de maig de 1935. Als 18 anys se'n va anar a estudiar a Atenes. Segons algunes fonts, la vinculació de la família de Kazakos a l'esquerra li va impedir cursar la carrera de Pedagogia, fet que va portar-lo a estudiar art dramàtic a l'Escola de Cinema Likurgos Stavrakos i al Teatre d'Art Kàrolos Kuhn, on es va llicenciar el 1957. Aquell mateix any va interpretar el primer paper a l'escena d'un teatre, al *Cercle de guix* de Brecht. Així va començar una carrera brillant, amb grans papers en grans obres de grans autors del seu temps, com ara Arthur Miller, Jean-Paul Sartre, Tennessee Williams i el dramaturg grec Iàkovos Kambanel·lis, així com en obres del teatre clàssic (Shakespeare, Goldoni, Sòfocles).

Un any abans del seu debut teatral, Kazakos es va estrenar al cinema, a la pel·lícula *El rapte de Persèfone*, una sàtira amb guió de l'esmentat Kambanel·lis. Els anys següents, en paral·lel amb la dedicació al teatre, seguien moltes interpretacions a la pantalla gran, entre les quals destaca la col·laboració amb Michael Cacoyannis i Irene Papas a *Ifigenia* (1977), en què Kazakos interpreta el paper d'Agamèmnon. Aquest va ser, segurament, el rol que més va transcendir les fronteres del seu país. També destaca, per altres motius, *Concert per a metralladores* (1967), en què Kazakos va conèixer la gran actriu grega Jenny Karezi, amb qui compartia protagonisme a la pel·lícula. L'any següent, Kazakos i Karezi es van casar i al cap d'un any van tenir un fill, anomenat igual que el pare i també actor.

Kazakos i Karezi, a banda de les respectives carreres com a actors, també van dedicar-se conjuntament a la direcció d'obres de teatre. En aquest sentit, la seva obra més recordada és *El nostre gran circ* (*Το μεγάλο μας τσίρκο*, 1973), amb text de Kambanel·lis i música de Stavros Xarkhakos, que, gràcies a l'al·legoria finament velada, va aconseguir superar la censura del règim i va ser entesa ràpidament pels espectadors com un clam contra la dictadura dels coronels. Al cap de poc de l'estrena, en ple èxit de públic, el teatre va ser clausurat, l'obra, cancel·lada, i Kazakos i Karezi, detinguts i empresonats breument. El mes següent, el novembre del 73, després dels fets de la Politècnica, van tornar a ser detinguts. Malgrat això, la parella d'actors-directors no es va deixar atemorir i va tornar a posar en escena l'obra el desembre d'aquell mateix any. L'estiu de l'any següent, caiguda la

dictadura, l'obra es va tornar a representar amb les escenes censurades i una cançó que commemorava els morts de la Politècnica.

En efecte, Kazakos va heretar les conviccions polítiques de la família i sempre va tenir molt clar el seu rol d'artista militant. Ja de gran, es va presentar a les llistes del Partit Comunista Grec i va ser elegit diputat en dues ocasions, a les eleccions del 2007 i a les del 2009. El setembre del 2021, un any abans de la seva mort, encara va actuar en una obra musical del festival de les joventuts del partit. Kostas Kazakos va morir a 87 anys el 13 de setembre d'enguany per problemes respiratoris i és recordat, per la gran presència escènica, la veu profunda i imponent i la varietat de recursos interpretatius, com un dels grans actors grecs de l'últim segle.

PAU SABATÉ MARQUÉS



IV. ENTREVISTES

Δ'. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ



Dimitris Georgiadis: la memòria de les pàtries perdudes

Nascut en 1960 a Tessalònica, al barri de l'Estació Vella, segon oficial a la marina mercant en la seva joventut, cap de supervisió d'estiba al port d'aquesta ciutat i ara jubilat, coral amic meu des del 1988, quan ens vam conèixer per casualitat a l'oficina de correus del carrer Tsimiskí, Dimitris Georgiadis és per a mi la veu de la memòria més dolorosa i amarga de l'Hel·lenisme, que m'ha ensenyat en innumbrables converses, la majoria estiuenques. La veu dels refugiats d'Àsia Menor, la veu de les pàtries que es van perdre en 1922 i en 1923, la memòria tot just centenària.

Dimitris Georgiadis és membre de la Unió Panhel·lènica de Kuvukliotes «Óssios Varadatos de Prusa», de la qual la seva germana Tassula és ex-presidenta. Això ens porta al punt de partida —i de referència— d'aquesta entrevista: almenys una cinquena part de la població de Grècia és d'origen refugiat, d'Àsia Menor, però tota aquesta gent no manté la mateixa consciència del seu origen.

Aquesta entrevista es realitza el 25 de novembre del 2022, telemàticament, per la recent operació de cataractes a què s'ha sotmés, amb èxit, l'entrevistat. Cal agrair al seu fill Aléxandros Georgiadis el seu suport tecnològic, especialment per la transcripció a text escrit, de la traducció del qual s'han encarregat l'entrevistador per a *Αέρηδες – Torre dels vents*, Rubén J. Montañés, Antoni Góngora i Pau Sabaté.

Quins són els vostres avantpassats més immediats, és a dir, els avis i els pares? Quin és el seu origen?

Jo sóc refugiat de tercera generació. De la Tràcia oriental quant a la família del meu pare, i d'Àsia Menor per banda de la meva mare. La família del meu pare — i crec que he de fer-

ne esment, d'això, perquè és un senyal de l'etern viatge de l'Hel·lenisme, de la nostra constant odissea —, eren *sarakatsani* de la contrada de l'Epir, expatriats després de la caiguda de Suli, perquè així ho van voler el temps i el destí. Es van trobar, com a *sarakatsani* nòmades, a la zona de la Tràcia oriental, a la contrada entre Kessani i Makrià Gèfira (Uzunköprü). Aquesta gent va viure en un poble que s'anomenava Tatarköy, avui Tatar, ha canviat el seu nom. Nosaltres continuem dient-ne Tataraki, i l'he visitat.

A la família de la meva mare, vivint el seu viatge odisseic, els van obligar a expatriar-se de la terra dels seus avantpassats, de la contrada de Mani, al sud del Peloponnès, una contrada on hi havia el poble, el vilatge de Kuvúklia, a prop de l'actual Areópolis, i al costat d'un altre poble que es deia Kita. Els van expatriar a la zona de Prusa, que havia quedat despoblada, aproximadament des del 1300, després de diverses fams, daltabaixos i epidèmies, però també després del pas dels almogàvers dels catalans, i encara més, després del pas dels otomans, la primera capital dels quals era a prop d'allí, a Nicea, avui Iznik. Totes dues famílies van recórrer, doncs, la totalitat d'allò que anomenem espai hel·làdic, el qual incloïa l'Hèl·lada continental, l'Hèl·lada minorasiàtica i les illes de l'Egeu. Es van assentar, per fer la seva nova vida, a la Tràcia oriental, i al nord-oest d'Àsia Menor, l'antiga Bitínia, a Kuvúklia. Els meus avis es deien, per la banda de Tràcia, la del meu pare, Dimitris i Anastassia; per la banda de la meva mare, Apostolis i Arkhondí.



Fotografia feta en 1918, a Prusa, abans de la partida de Iorgos Mavridis (centre), cap a Amèrica, on s'anomenaria George Kontiles. A la seva esquerra la seva germana Anthiopi; a la dreta, amb els peus al tamboret, Pandós Mavridis; a sota, amb feç, Apostolis Mavridis, avi matern de l'entrevistat.

Aquestes famílies, aquesta gent, aquesta generació, van tenir el trist privilegi de veure's forçats, cent anys i escaig després una família, i vora els tres-cents anys la família de Mani, a expatriar-se de nou, aquesta vegada en condicions molt pitjors, i retornar a l'espai grec continental. La família del meu pare va marxar, no se sap amb certesa quan, entre els anys 12 i 14, i vingué a la Grècia continental. Vingué a la zona de Tessàlia, a la plana. No s'hi van assentar per diverses raons. S'assentaren, tanmateix, a la contrada de Serres, a la vall de l'Estrímon, de l'Aigua Negra, com en deien els otomans, Karasu. La família de la meva mare va marxar de Kuvúklia de Prusa el 1922, no amb l'intercanvi de poblacions del 23, sinó sota pitjors condicions, més desfavorables, perquè hi vingué l'exèrcit turc, que acompanyava un tropell de partides irregulars, els anomenats *tsetes*.



Dimitrós Ioannidis [o Georgiadis], amb la seva esposa Anastassia, i d'esquerra a dreta els seus fills Kostandís, Vassilikí (única que viu encara), Ànguelos i Triandàfil·los, pare de l'entrevistat. Fotografia feta en 1935, a Serres.

Tot exèrcit regular pot ser un exèrcit d'ocupació, però és un exèrcit regular. Les partides paraestats, els grups paramilitars massacren, saquegen. Violèn. Van marxar, doncs, en setembre del 22, deixant-s'ho tot. Quan diem «tot», és «tot». El pare de la meva mare, Apostolis, portava el meu besavi a les espatlles, perquè era vell i molt dèbil. El camí, la història és el camí, la història és Kuvúklia. El port més proper, Mudanià. Amb un episodi molt, molt, molt lleig a Mudanià...

Quan el front es va ensorrar, l'exèrcit grec, en la seva gran majoria va recular. En desordre. Molts soldats van quedar aïllats, isolats de les seves unitats. Alguns van ser fets presoners, alguns foren massacrats. Això té la guerra... Al moll de Mudanià... És una història que mai no li vaig sentir al meu avi, la vaig sentir de la meva mare, i la meva mare l'hauria sentit de la seva mare o dels germans; del germà de l'avi, el petit, que va ser l'únic que es va quedar a Grècia, els altres dos havien marxat, Dimitrós l'any 14 i Iorgos el 19, per defugir l'enllistament obligatori als batallons de treball. El meu avi protagonitzà un greu episodi que mostra, tanmateix, com eren de revolts els temps, com eren de revoltes les aigües històriques. Al moll un *tsetis* turc va trobar i apartar un soldat grec que feia voltes com foll. Estava desarmat. Va intentar matar-lo. El meu avi, que no tenia precisament fama pel seu caràcter tranquil, era molt geniüt —i en general tots ho eren; tot el poble eren *maniates*, tenien sempre la faixa solta— s'hi va abocar, arrabassà el soldat grec que anava perdut, no estava en el seu seny, i va matar el *tsetis* turc. Era *tsetis*, era soldat? Soldat no crec que fos. Era un civil turc? Probablement. Això no m'ho revelà mai l'avi. Fou un trist episodi, com tot el que s'esdevingué. Mudanià, Tekirdağ, la vella Redestós. Pas a Tràcia, a peu, i van acampar després d'alguns dies de camí, a la contrada de Xanthi. Hi van restar un mes a la tardor del 22, octubre. Després van marxar. No tenien res per menjar. Menjaven herbes com les ovelles. Això són dades històriques que m'ha llegat la meva mare. Mig poble el van exterminar el tifus i la disenteria. No tenien res per menjar. Van acabar a Serres, i també a Serres va acabar la família del meu pare, l'avi Dimitris i els seus germans.

I així s'hi van quedar les dues famílies. I així, entre els esdeveniments històrics del període, de les èpoques, es van conèixer la meva mare i el meu pare. I així vaig nèixer jo, a Grècia, ja com a refugiat de tercera generació.

Per tal d'ubicar millor tothom que llegeixi açò, quines són les dates i llocs de naixement dels vostres pares?

El meu pare va nèixer en 1925 al poble Kumarià de Serres. La meua mare va nèixer en 1934 en un poble veí que es deia Adelfikó. Aquí, a Adelfikó, s'havien assentat; hi havia habitants autòctons, també a Kumarià hi havia habitants autòctons. Els pobles eren en finques d'un bei turc. Quan van marxar els musulmans otomans que hi habitaven, i dissortadament no sabem on va anar aquesta gent, s'hi van assentar [els refugiats] i van fer les seves vides. El poble va prendre el nom «Adelfikó» [Fraternal]; un altre poble veí va prendre el nom «Kuvúklia». I el nom «Adelfikó» el van donar probablement perquè la majoria de la gent d'Àsia Menor era d'un raval de Kuvúklia que en deien Agiopígado; a Agiopígado hi havia un cafè que es deia «Adelfato». Hi faig una connexió que no s'ha demostrat, però en gran part pot donar-nos el motiu pel qual van anomenar el poble «Adelfikó».



Nadal del 1955. Els pares de Dimitris Georgiadis, Triandàfil·los i Evstratia, anant de Kumarià a Adelfikó per dinar a casa de la família d'ella, segons costum.

I tant. Pel que sé, a la vostra família sempre ha estat present aquesta consciència del desarrelament i del rearrelament. Com ha restat en la memòria familiar l'expatriació violenta de les terres pairals? Ha estat un record persistent, dolorós, com d'una pèrdua irreparable?

És la definició de «pèrdua». És el compendi de la pèrdua. Aquesta gent, sense comprendre-ho, van ser, en realitat, naufrags de la Història. Així vaig tenir la sort, vaig tenir l'excel·lent sort, de ser un nen a Tessalònica —on vaig néixer jo en 1960—, en una Tessalònica dels refugiats, els quals van reemplaçar, en gran mesura, la comunitat jueva de la nostra ciutat, que fou anihilada pels nazis als camps d'extermini. Vaig tenir, doncs, la sort de néixer en 1960 a la Tessalònica dels refugiats. A la Tessalònica dels jueus. A la Tessalònica dels pocs eslaus que hi van restar; però també a la Tessalònica dels molts jueus absents. Tessalònica, aquells anys, era una «mare de refugiats». Per tot arreu, refugiats. La majoria de Tessalònica sabia turc. Això ho he verificat també per unes altres fonts, tant turques com gregues, però sobretot per la meua família. El meu avi, com la meua àvia, parlaven molt bé turc; quan jo era un nen petit i no volien que entengués quelcom, parlaven turc. Així, gratis, vaig rebre les primeres lliçons d'aprenentatge de la llengua turca, de les quals no em penedeixo en absolut, a casa meua. Vaig tenir, doncs, la sort de

viure a casa amb els avis, diguem-ne, tracis, amb l'avi traci i l'àvia tràcia. Aquesta meva àvia procedia d'un poble a prop del poble de l'avi —el vell Tatarköy— que abans s'anomenava Dervén, és a dir, congost entre muntanyes, i avui s'anomena Karabürçek.

Vaig viure, doncs, catorze anys amb aquests avis. L'avi tenia un torrador de cafè. Flairava espècies, galetes; flairava braser. Allí vaig escoltar les primeres històries, juntament amb altres jaios. Escoltant d'amagat, perquè al voltant del braser tenien lloc les primeres anàlisis de les batalles, els primers records. Sempre hi havia discrepàncies. El meu avi havia tingut la trista sort de fer el soldat si fa no fa durant deu anys, dels quals tres va ser presoner a Alemanya durant la Primera Guerra Mundial, va estar a Görlitz, que aleshores era Polònia i ara torna a ser-ho [Zgorzelec], és a la frontera, en un riu, [el Neisse]; els oficials monàrquics hi van rendir el IV Cos de l'Exèrcit. Jo ho escoltava tot, escoltava noms, escoltava ubicacions, escoltava records. I escoltava també quelcom que m'ha guiat: el meu avi va estar, més o menys deu anys, soldat i presoner; va estar també a la campanya d'Àsia Menor. [Però] mai no el vaig sentir parlar amb odi, sense dignitat, de l'adversari, de l'enemic, dels turcs.

Vaig tenir també la sort de sentir contes de l'àvia tràcia, molts dels quals, recercant, existeixen, talment els mateixos, en la mitologia infantil turca, en els contes infantils turcs. És molt bonic créixer amb un avi i una àvia que tenen, sense voler, inconscientment, aquest carisma de transmetre't allò que demà, després-demà, et serà riquesa de vida i llegat d'esperit. El llegat d'esperit del meu avi i de la meva àvia són els que defineixen per mi la pèrdua.

Alhora, tanmateix, vaig tenir la sort, a banda d'estar de nen amb els meus avis de Tràcia, d'estar, ja gran, amb la banda d'Àsia Menor de la família, que coneixia només a l'estiu al poble, a casa de l'avi Apostolis i de l'àvia Arkhondí; també per Nadal, amb la *gurnokharà* [«joia del porc»], amb les tapes, amb els aiguardents, amb els vins. Les grans joies dels nens, dir les nades... Totes aquestes joies em recorden la meva àvia Arkhondí, que vaig perdre molt prematurament, quan tenia set anys, poc de temps abans de la dictadura [dels coronels] a Grècia. La meva àvia era una jaia clàssica d'Àsia Menor, amb el *tsemeri* [mocador de cap], com l'altra àvia, també amb una altra mena de *tsemeri*; aquesta portava al seu endins el mateix trauma que tothom portava, però dues vegades. El seu germà va desaparèixer en la Primera Guerra Mundial, als anomenats «Batallons de Treball» de l'exèrcit otomà, els Amele Taburları, als quals anaven obligatòriament els no musulmans, amb la perspectiva de desaparèixer. La raó és una altra història; qui llegeixi que eren els Amele Taburları ho comprendrà. És clar que no deien que va morir als Amele Taburları; deien que va morir a la batalla dels Dardanels, als Dardanels, el 14, el 15, el 16... Aquesta àvia, doncs, tenia un trauma doble, per la pèrdua del seu germà. I recordo, com recordo els contes de l'àvia Tassó de Tràcia, les cançons d'Àsia Menor, els menjars d'Àsia Menor, perquè la meva àvia hi tenia la mà d'or: les coques, els dolços, els menjarets que em feia per amanyagar-me perquè era un net que vivia lluny. Recordo els *mirológia* [cants de vetllatori]. Recordo, tanmateix, quelcom que em digué també la meva mare molts anys després: era una cançó, que existeix encara en la discografia grega tradicional i diu: «Que

s'abaixen les muntanyes...» L'àvia la deia amb una altra lletra: «Que s'agenollin les muntanyes, perquè pugui veure Kuvúklia»...

Molts anys després, quan jo ja era un home —no diria pas un jove— va emmalaltir el pare de la meva mare, l'avi Apostolis —l'avi Dimitrós havia mort el 80, en agost, a l'edat de vuitanta-set anys, fou el dia que vaig anar a Serres a acomiadar-me'n perquè anava a embarcar-me en pràctiques en un vaixell de càrrega; la meva àvia Tassó va morir el 74, més aviat, i l'àvia Arkhondí va morir el 67 de càncer de pulmó, la nostra malaltia familiar, l'ha segat, aquesta família, el càncer— i així, allà pel 1989, jo casat i amb un fill, l'avi Apostolis, el d'Àsia Menor, el de Kuvúklia, vingué a viure amb nosaltres, a la casa de la seva filla, la meva mare, i del meu pare, el seu gendre, després d'un ictus cerebral.

L'avi estava paralític; ictus cerebral. Jo li pregava que s'aixequés; no s'aixecava mai i deia «no m'ho permet la meva edat» amb una pronúncia característica, la dels d'Àsia Menor de la contrada, en un parlar local. Un dissabte a la tarda, fred de novembre, venia desembre i havia de marxar a principis de desembre per anar a terres ibèriques, a la vostra pàtria, perquè fou el cas que em vaig casar amb una noia catalana, i anàvem a passar-hi el Nadal, a veure la família perquè veiessin el nen, la criatura, el meu primer fill, Triandàfil·los. Ens havíem aplegat aviat, jo pintava fora i ens vam recollir aviat perquè em rentés i prenguéssim un cafè amb l'avi. L'avi, que sempre es negava, i jo li ho vaig pregar també aleshores, «no puc», i estava ajagut. En algun moment, que la mare m'havia servit un bon cafè grec doble, amb força crema, dels de cent bambolletes, va començar un documental, a les sis, al segon canal de la televisió pública que parlava de Prusa. Vaig fer dues xarrupades al cafè i li vaig tornar a dir «avi, aixeca't, aixeca't». «Vinga, que no puc», em diu. «Avi, fes un esforç i vine, fes coratge, aguanta, que fan un documental sobre Prusa». No hi digué res, no va parlar. Amb una mà va arrossegar les mantes, perquè feia fred. Arrossegà els peus, no caminava, portava sense caminar dos mesos, dos mesos i mig, potser tres. El vaig ajudar. L'avi va sortir i va caminar. Llavors vaig comprendre, llavors vaig comprendre què significava una paraula, cinc, sis, set lletres, per aquest home...

Vivint deu anys amb el meu avi d'Àsia Menor vaig aprendre moltes coses; vivint tants anys amb la meva mare i amb el meu pare, vaig aprendre altres tantes. Però, quan l'avi es va recuperar, vaig tenir una biblioteca d'on vaig poder treure molt de material. L'avi mai no volia que en parléssim. Volia que parléssim [de la guerra] d'Albània, que parléssim de com era la vida aquí, després... Però mai no tenia la boca per parlar de festes i de joies. No volia que parléssim del poble, només de les festes del poble... Malgrat això, vaig aprendre moltes coses que després em van ser útils. El seu patrimoni no era només un patrimoni de dolor i ira. Era un patrimoni inextingible. Era de dolor, d'ira; gens de perdó! Però de molta comprensió.

El vostre interès pels orígens familiars us ha fet interessar-vos també per la història. Poques persones han llegit tanta bibliografia sobre la Grècia de Venizelos, sobre la Primera Guerra Mundial, sobre els esdeveniments que van portar al Gran Desastre d'Àsia Menor amb les seves conseqüències – l'intercanvi de poblacions, etc. Quina és la

vostra opinió personal amb relació a les circumstàncies que van provocar el Gran Desastre?

Bé...

Més endavant tornaré a preguntar sobre la qüestió de manera més detallada.

Sí. Bàsicament... primer voldria dir que no soc de les poques persones que han llegit tant sobre el tema. Fa molts anys que intento entendre en profunditat què és això. Sempre he tingut interès per la història. Però fa alguns anys, bastants, que hi esmerço esforços abans d'arribar a algunes conclusions, no sols perquè m'interessa el tema des del punt de vista històric, sinó també com a ciutadà actiu a Grècia. No em considero un simple particular, vull ser un ciutadà grec, perquè és... em considero —i no és que me les doni de res, ni és cap presumpció—, fa molts anys que em considero, per dir-ho així, un ciutadà actiu amb interès per la vida pública. I un ciutadà actiu amb interès per la vida pública a Grècia, que no és Portugal, que no són les illes Cèlebes, que no és Xile, vivint en un país com Grècia amb tot aquest veïnat, un ciutadà actiu ha de tenir allò que es diu perspectiva històrica. Sempre disculpava els meus fills de no ser bons estudiants de matemàtiques, de física, de llengües estrangeres, però no els permetia mai ser mals estudiants d'història. Si vius en un veïnat que, com deia Churchill, «produeix més història de la que pot consumir», cal que tinguis perspectiva històrica.

Bé, doncs, llegeixo molt, llegia molt. Primerament us voldria dir, en la mesura que pugui, quines són les raons, quines considero que són les causes d'allò que anomenem el Desastre de l'Àsia Menor. Si no m'equivoco, aquesta era una de les preguntes.

Sí.

Bé, doncs, comencem amb el que considero molt important. Alguns pobles tenen gravat al seu ADN una característica antropològica. Crec que a l'ADN del grec, a l'ADN antropològic dels grecs hi ha gravada la dissensió. Aquesta dissensió que recorre històricament la història de Grècia, des de l'època arcaica a l'hel·lenística fins avui. El segon factor important va ser l'absència de lideratge en el període 1919-1922, d'un lideratge, per exemple, com el de Venizelos. Se'n va anar després de les eleccions de 1920 i va deixar d'existir aquell lideratge que inspirava alguns, que alguns veneraven i altres odiaven. I alhora, un cop desaparegut Venizelos, els dirigents polítics que arriben al poder tenen com a tret distintiu el fet de no ser acceptats per les potències vencedores de la Primera Guerra Mundial, les mateixes potències que amb el Tractat de Sèvres i amb les seves decisions posteriors havien imposat l'exèrcit grec com a força d'ocupació, de pacificació, d'ordre, cadascú que ho digui com vulgui, a Esmirna. L'atac de l'exèrcit grec no es va produir perquè sí, sinó basant-se en certes decisions. Aquestes decisions no venen al cas, les coneixem tots. Més o menys així va ser com hi va anar l'exèrcit grec, amb uns compromisos determinats i amb una missió determinada. Després de les eleccions de 1920 la direcció política no tenia una percepció clara de la correlació internacional de forces, de

la seva posició en el joc geopolític i en la realitat geoestratègica canviant. El 1916 se signen els acords de Sykes-Picot. Aquests acords, que van ser violats per la part anglesa, van dur, a partir de 1920, a contramesures per la part francesa amb el tema de Cilícia. L'ascens dels bolxevics a la Rússia de l'època era un altre factor. Tot això els dirigents polítics després del 1920 no ho van poder ni tan sols percebre. No van interpretar correctament gairebé res, malgrat haver-ne rebut els avisos. I encara que els havien advertit del que passaria tant militars destacats com polítics de la seva mateixa línia ideològica, com ara Ioannis Metaxàs, el que més tard seria dictador, van seguir la política que van seguir, van seguir la idea que van seguir, que culminarà amb l'expedició al Sangàrios l'agost de 1921, la immobilització després en la línia defensiva concreta d'Afyonkarahisar i el posterior enfonsament del front. Si no veiem la qüestió en conjunt, no podrem entendre per què vam arribar al Desastre d'Àsia Menor. El Desastre d'Àsia Menor és conseqüència del fracàs de l'expedició militar a l'Àsia Menor. Si l'expedició no hagués fracassat, no sabem com serien les coses llavors, però sabem molt bé que va fracassar. El preu que es va pagar, l'hem vist. Això és la resposta a la primera part de la pregunta. Em podríeu recordar la segona part?

I tant! És una mica el mateix, diguéssim, però més detalladament. Podríeu destacar quines són les causes i quines les conseqüències principals del Desastre d'Àsia Menor? Com van influir el període i els fets en qüestió en la idiosincràsia de la Grècia actual?

A les causes, ja m'hi he referit.

Sí.

Sobre les conseqüències, doncs, si han influït en la Grècia actual, la Grècia actual no seria la que és, si no s'hagués produït el Desastre d'Àsia Menor. El Desastre d'Àsia Menor no és una derrota militar, és un desarrelament que engendra el Tractat de Lausana, que engendra els intercanvis de població. La Grècia actual, n'estic completament segur, és el resultat de l'empelt de l'Hel·lenisme d'Àsia Menor, i quan dic Hel·lenisme de l'Àsia Menor, vull dir la cultura dels refugiats, vull dir l'Hel·lenisme del Pontos, l'Hel·lenisme de la Tràcia i aquest Hel·lenisme que anomenem d'Àsia Menor. Les conseqüències, les hem vistes, perquè avui veiem una altra Grècia. Però les conseqüències no han afectat només Grècia. Han afectat enormement l'actual Turquia. I influeixen encara sobre allò que anomenem Mediterrània oriental. A Grècia res no seria igual, si no s'hagués produït aquest empelt. És clar que hauria estat millor que no hagués existit l'expedició d'Àsia Menor, que no s'hagués produït el Desastre d'Àsia Menor. Sens dubte hauria estat millor que ningú no hagués estat desarrelat. I avui de segur que nosaltres no seríem aquí parlant d'aquest assumpte. La Grècia actual és filla del Desastre d'Àsia Menor. I per què dic això? Repeteixo, no va ser una derrota militar, va ser un desarrelament cultural. Quan ets desarrelat culturalment, dus amb tu la gastronomia, la música, la manera de veure el món, els oficis, dus els costums, les penes, dus la fesomia, ho dus tot, allò que has perdut i allò que has trobat, tot el que pots dur. Van empeltar Grècia amb tanta riquesa! Però hi ha una cosa amb què va ser empeltada la Grècia moderna i que van dur els refugiats, i em sembla

que això hi va deixar una marca: quan no tens res, quan ho has perdut tot, comences de zero, de no res. La nostra família va viure més o menys fins l'any 1930 en tendes de campanya. Ja des del primer hivern quan s'hi van instal·lar, l'ajuda que arribava per als refugiats tant de l'estranger, de països europeus i d'Amèrica com de l'Estat grec, era escassa. Aquesta gent va començar de no res, amb una agulla. D'agulla, en tenien, de fil, no. Calia sobreviure, només un exemple: tallaven fusta verda per a escalfar-se. La poca fusta seca que hi havia s'havia acabat. No hi havia carn. Ja des del primer hivern van desaparèixer els castors del riu. Recordo que el meu avi em deia: «Beneïts sien els castors, ens els vam menjar tots». De llavors ençà no han tornat a aparèixer castors al riu, però fa tres anys vaig tenir la sort de veure una llúdria en una riba de l'Estrímon, un vespre de desembre abans de dur els béns de Déu a casa meva, carn de porc, salsitxes, aiguardent, vi. Sempre m'assec en aquell pont, hi fumo una cigarreta, hi bec un conyac i en llenço una mica al riu. Aquell vespre vam veure una llúdria cruspint-se una carpa a la vora del riu. Torno al tema. La gent havia de sobreviure. Doncs bé, de les pedres, en treien pa; feien fang, hi barrejaven palla i feien maons. I així, amb toves, van construir les primeres cases. El que va marcar la Grècia actual és la set insaciable de creació i de vida que tenien els refugiats grecs. M'enteneu?

Sí. L'estiu del 2008 va fer un viatge llarg, en part a peu, des de Salònica fins a Kuvúklia, al nord-oest de Turquia, del qual hem parlat abans, a uns dos-cents quilòmetres de la mar Egea, entre Prusa, avui Bursa en turc, i la Propòntida. Ens podeu explicar quin va ser el motiu d'aquest viatge, que d'alguna manera va repetir després? Què cercàveu?

Bé, el viatge del 2008. Quan era jove, sabia que pertanyia a una família de refugiats. Sabia que era d'Àsia Menor per part de la mare i de Tràcia per part del pare. Tenia idees però eren rudimentàries i niaven de manera creativa en un racó del cervell i hi covaven. A mesura que em feia gran, vaig crear la meua pròpia família, però en els anys dels meus viatges, els anys dels meus estudis, sempre em passava pel cap la pregunta, com és que ens trobem aquí, com és que em trobo aquí. Els primers anys de l'adolescència i la joventut vaig ser arrossegat pel remolí dels grans ismes, capitalisme, socialisme, comunisme. A Grècia havíem sortit d'una dictadura. Havíem sortit del trauma de la invasió i l'ocupació del 40% de Xipre. A mesura que em feia gran, doncs, tot això que era dins meu no ho podia treure, perquè m'havien arrossegat les necessitats, el corrent de la vida. Als trenta i escaig —l'avi ja era amb nosaltres des dels trenta—, diguem-ne cap als trenta-tres anys vaig començar a llegir sobre el tema, a seguir-ne la bibliografia. Dels trenta-cinc als trenta-set més o menys, això es va intensificar. I cap als quaranta la meua mare volia anar d'excursió per visitar Kuvúklia amb l'associació de kuvukliotes «Óssios Varadatos». Hi va anar i, en tornar, jo ara ja disposava de fotografies, impressions fresques de com és avui. Un vespre, entre els llibres que tenia en vaig trobar un al qual no havia donat gaire importància: era el *Llibre negre de l'Hel·lenisme*, del periodista Kapsís, que es referia als fets posteriors al Desastre. Aquell era el primer vespre després d'haver deixat de fumar; vaig restar despert fins a dos quarts de cinc. A les vuit entrava a la feina. Vaig fumar quatre

cigars i vaig beure massa conyac tenint en compte que era estiu. Al matí no em vaig aixecar per anar a la feina, primera vegada i darrera que m'ha passat. Quan em vaig despertar, després d'algunes trucades telefòniques, em vaig adonar del que havia fet. Va ser un problema. Si normalment no em despertava amb facilitat, imagina aquella nit i aquella matinada com em podia despertar. Vaig decidir no sols que hi aniria, sinó que hi aniria ben preparat. Des del 2000, 2001, amb la pèrdua, a més, de l'avi Apostolis el 1999 —va morir als noranta-cinc anys— que hi volia anar. I per al viatge d'aquell any vaig optar per anar directament a Àsia Menor. Com que m'havia organitzat molt bé, perquè no volia només anar a veure el poble, sinó l'Àsia Menor, el trajecte era: vaixell al vespre de Salònica fins a Quios, i d'allà vaig passar a Çeşme. Recordo la sortida del sol quan arribàvem a Quios, una alba rosada. Sorgia de les profunditats d'Àsia Menor solcant el cel. Jo intentava veure els estels per l'altra banda, els estels del matí. I venia un aïret agradable, una brisa fresca, perfumada, des de dins de Turquia, de l'orient, de l'Àsia Menor, de Jònia. Vaig passar a Çeşme, i d'allà a Erithrés, fora d'Esmirna, Teos, Klaros. Arqueologia. D'allà vaig anar a l'antiga Colofó, on no hi ha res, només ruïnes. I d'allà a Focea, Menemeni, Aivalí, a Làrissa, vora el riu Hermos.



Dimitris Georgiadis, a Aivalí.

Fins arribar a Kuvúklia vaig passar per Paleókastro, avui Balıkesir, pel llac d'Apol·lònia, per diferents pobles i ciutats. I vaig arribar a Kuvúklia. Duia mapes de Kuvúklia. Vaig acabar en una residència d'estudiants que era com una pensió per a visitants, també. I quan vaig deixar la pensió i vaig anar on era el poble —és a dir, l'antic poble històric existia, però anaven construint tot al voltant—, vaig trobar les cases tal com les van deixar els avis. Vaig trobar les places com llavors.

Vaig trobar la plaça d'Agiopígado, no com llavors, però gairebé igual. No sé per quina raó m'orientava amb tanta facilitat, molt probablement perquè els mapes eren molt bons. Em vaig dirigir a la zona d'Óssios Varadatos, ho vaig demanar, m'ho van dir i hi vaig anar. Els turcs hi feien obres, llavors. Hi vaig anar, vaig seure i ho vaig veure. Hi vaig fer coneixença amb turcs. Els habitants actuals de Kuvúklia són de Kavala, l'antiga Kavala, de Sokhós, de Nigrita i de Langadàs. També hi ha uns quants pomacs de Nevrokopi i de Tràcia, de per allà dalt. Aquesta gent, doncs, em va mostrar la font d'Óssios Varadatos. Óssios Varadatos era un sant d'allà, més aviat un monjo ermità, no ho sé, aquest és el que tenien i, a aquest, el van fer sant els nostres avis. Em va mostrar el monument i em va dir en un to molt amable: «Mireu això. És la font sagrada d'Óssios Varadatos» —fent servir *àgiasma*, el mot grec per a «font sagrada»—, «ets el primer que la veu com la veien els avis. Els primers anys, els anys turbulents, els nostres la van cobrir amb terra perquè no es veiés, però ara que fem el parc aquí i l'ajuntament fa un aparcament per als cotxes i tenim les alzines,

unes alzines enormes» —com em deia l’avi—, «hem pensat que estaria bé descobrir-lo i que estigués aquí perquè el vegeu». La vaig veure tal com era, vaig ser el primer, és probable que no la veiés així ningú altre, perquè va ser completament restaurada i restauració d’alguns monuments a Turquia, i probablement a altres països i al meu país, a Grècia, significa separar-los d’allò que eren, de la seva matriu. Jo he arribat a temps de veure’l.

I, doncs, per què hi vaig anar? Abans que tot hi vaig anar per veure imatges, imatges que tenia a la memòria. Hi vaig anar per verificar algunes coses, les que veia, les que creia, les que considerava. Sobretot hi vaig anar per empalmar la corda que es va trencar el setembre del 22. Considerava que era el meu deure tornar a connectar amb una part de la meva família. Calia lligar-m’hi. El lloc, el temps, l’espai actuaven com a calmant, eren un bàlsam. Allò que no van poder sentir l’avi i l’àvia, i la meva família en conjunt, va tenir la sort de poder sentir-ho la meva difunta mare. Molt més afortunat vaig ser jo. Aquell any no vaig anar al poble de l’avi. Voleu que us parli del segon viatge?

Per què no? De tota manera, abans de parlar del segon viatge, com que heu dit que havíeu parlar amb turcs del poble, us volia demanar si vau sentir cap neguit, cap por en relació amb la rebuda que us esperava.

Cap neguit ni cap por. Per raó de la meva feina —com a vell mariner i després estibador, supervisor i més tard coordinador de supervisió, però llavors era supervisor— treballava amb molts vaixells turcs, amb els mariners turcs. Mai no vaig tenir problemes amb ells i crec que ells no van tenir cap problema amb mi. No cal dir que jo era molt professional, les coses clares, primer la feina i després tota la festa que calgui. Però mai no vaig tenir problema amb ells. No m’han provocat mai, llevat d’alguna mínima excepció; si ho haguessin fet, hauria donat les respostes que he après a donar, perquè no soc d’aquells que callen. Ningú no em va ofendre mai, ningú mai em va tractar de manera insolent, i en general puc dir que tenia una molt bona química amb ells. Hi estava avesat. Allà on anava trobava ajuda, allà on fos. Des de la jove farmacèutica a Baidir fins aquell bon noi que em va dur 35 km, de nit, amb el seu cotxe perquè no em cansés, a la serralada del Tmolos, a Birgi, des dels arqueòlegs, alguns arqueòlegs —perquè els arqueòlegs quan veuen grecs a Turquia, no sé, es com si uns experts els llevessin el pa—, des d’alguns arqueòlegs a Erithrés que em van ajudar moltíssim, fins al vellet que em va obsequiar amb un meló perquè no tenia res més a oferir. No vaig tenir cap problema, em van ajudar pertot. Si he entrat en contacte mil vegades amb gent, recordo tres cops només que no m’hagin ajudat, tres de mil. No vaig sentir ni por ni neguit. Em van acollir, però jo els vaig explicar que hi anava a veure els llocs, a visitar-los. No, no vaig sentir cap por, cap neguit. No em plantejava el problema que podia anar a algun lloc on em podien veure com un enemic. Mira com venen les coses de vegades. Jo que he voltat per mig món, per mig planeta, que he viatjat on he viatjat, que m’he casat amb una catalana i una part de la meva família és a Catalunya, a Sabadell, pertot em sento com un turista, i amb els vaixells allà on anava així em sentia. Em sentia un mariner turista. A Turquia, per una estranya raó, em fa l’efecte que soc un viatger. No anava a un lloc estranger, si l’expressió segona pàtria no es prestés

a malinterpretació, i realment s'hi presta, diria que la nostra segona pàtria, la meua segona pàtria és allò que avui es diu Turquia, és l'antiga Àsia Menor, l'antiga Tràcia, d'aquí ve la meua família. Si demà vaig a Bulgària, a Albània, que són països veïns, si vaig a Skopje o a Belgrad, m'hi puc trobar molt bé, però hi sóc un turista. A Turquia sóc un viatger, com peix a l'aigua, com vaixell en alta mar.

Això és vàlid també per al segon viatge?

Al segon viatge vaig triar una altra ruta, perquè volia veure el poble de l'avi de Tràcia. I de l'àvia també, per part de pare. Hi vaig anar després del cop d'Estat del 2016, que va ser un moment històric per a Turquia i per a tota la regió. És el començament d'una deriva que no sabem on acabarà; jo sí que ho sé. Ho capeixo, ho noto i per desgràcia, com si fos una Cassandra, els últims anys em donen la raó. Em vaig posar en camí per veure aquest lloc i vaig marxar de Tessalònica en tren, un tren de tarda. Vaig dormir en una església a la vora del riu. L'endemà em van ajudar uns del Peloponnès que anaven en cotxe, perquè estava prohibit passar el pont, a peu. Em van passar a l'altra banda del pont, doncs, i vaig entrar a Turquia. Tot just entrar-hi, vaig tenir una sorpresa agradable. Així com als turcs els feien passar un control exhaustiu —a unes turques vestides de negre, amb burca, les van deixar en calces, literalment, i als homes que les acompanyaven els apuntaven amb les armes tota l'estona—, a mi el policia turc del control em va preguntar: «Per què has vingut aquí?» I jo li vaig dir, en turc: «*Ben dedem köy gitmek istiyorum*, vull veure el poble del meu avi». No es va ni mirar el document d'identitat, me'l va donar i em va dir: «*Git, git, vés, vés*». Es va adonar que, encara que ho digués en turc, jo no sóc turc, perquè no en tinc l'accent. «Passa», em diu, i jo vaig marxar i vaig arribar al poble. Després de voltar molt, tot sigui dit, perquè els turcs no sabien el nom antic, només sabien el nou. Vaig anar a Kessani, vaig agafar l'autobús, vaig arribar a Khariúpoli. Allà, en una parada de taxis hi havia uns taxistes i uns quants vells. Els vaig preguntar si coneixien el poble. No coneixien un poble que era allà al costat! Un jaio amb gorra que fumava un cigarret va i els diu (ho va dir en turc, jo no ho vaig entendre tot): «Sí, home, Bağpınar». El poble avui dia s'anomena Bağpınar. El nom vell és Tatariki. Llavors van entendre quin era i m'hi van portar. La rebuda al poble va ser la rebuda d'un vell amic. Vam seure al cafè. Te i cafè sense parar, converses sense aturador... Al vespre hi vam anar a menjar xai i mandonguilles. Em va acollir a casa seva un dels que portaven el cafè. Tenia una habitacioneta petita, una cofurna, i m'hi vaig allotjar. El seu fill em va portar al cementiri vell dels avis. Em va portar a l'antic camí bizantí que connectava Adrianòpolis amb Redestós. Em va ensenyar on els seus avis havien trobat l'antiga fonda. Vaig estar amb ells gairebé un dia sencer i me'n vaig anar amb la millor de les impressions.

Des d'allà vaig anar a Adrianòpolis, en turc Edirne, i després a Constantinoble. M'hi vaig quedar un parell de dies, perquè hi viu la meua neboda, que està casada amb un turc. Des d'allà vaig anar a Nicea, que és un monument vivent, un museu obert. Després vaig anar a Prusa per segona vegada i em van acollir a Kuvúklia els amics del primer cop: el Hassan, l'Ahmet, l'altre Ahmet, el Mustafà, que ja és mort, i el Mehmet, és clar, que me l'estimo molt. Ell també em va acollir a la seva torre, que té una vinya i un hort. Mentre m'ho

ensenyava, tot això, em va dir amb orgull: «Mira, Dimitris, aquí hi havia les vinyes dels teus avis». Al poble vaig buscar i vaig trobar el que no havia vist la primera vegada. Em van portar a les ruïnes de l'església, vaig trobar la Palestra de Sant Atanasi i la Font de Santa Paraskeví. Vaig anar a Óssios Varadatos, vaig anar a la plaça de Sant Jordi i encara hi havia aquella columna que hi diu que l'any de gràcia 1890, tal dia, amb l'ajuda de tal i tal prohò i de l'església es va construir aquest monument. Vaig buscar i vaig trobar, amb l'ajuda d'un turc de la meua edat, que ja estava jubilat i em va convidar a una síndria ben fresca, a beure te i menjar coca, vaig trobar, dic, el lloc on hi havia hagut la casa del meu avi, a Kuvúklia. Això que diré ara ho dic perquè hem de dir les veritats tal com són: la casa, la va cremar el meu avi perquè no caigués en mans dels turcs. Gran part del barri es devia cremar per això. Eren uns anys de molts trasbalsos.

I tant.

Després de marxar d'allà i de rebre els bons consells dels meus amics turcs —perquè les coses eren difícils, llavors, i ara encara ho són més—, vaig seguir els passos del meu avi Dimitris, com a soldat, de Prusa al Sangàrios. Volia veure els monuments històrics, volia veure els jaciments arqueològics, que no els coneix ningú. Tothom va a Troia, a Efes, amb una mica de sort a Clazòmenes, al defora d'Esmirna, perquè són molt a prop. La qüestió és que per a mi era molt important seguir la ruta del meu avi, que havia aconseguit a la Secció d'Història de l'Estat Major de l'exèrcit grec. Sabia exactament per on havia anat el seu regiment, així que vaig seguir-ne la ruta. És una ruta molt bonica que no va per les carreteres, sinó per camins de muntanya, pels boscos de l'Olimp de Bitínia. Vaig marxar de Kuvúklia i del llac d'Apol·lònia, vaig passar per Mudanià, Tríglia i Siği, i per la vall del riu Adranós vaig baixar cap a Kütahya.

A un poble on vaig passar la nit em van portar uns policies turcs. Jo feia autostop i em van agafar. No vaig tenir cap problema, però allà sí que em vaig preocupar. Vaig passar la nit al cafè del poble. L'amo del cafè era un «llop gris» [*bozkurt*], un feixista turc, un nacionalista que odiava els grecs. Doncs bé, no li va fer res que dormís al seu cafè. No vaig pagar ni un te, no em deixaven. És impressionant com en són, d'hospitalaris. Doncs bé, la nit que hi vaig dormir vaig tenir un desencontre amb la gendarmeria turca, però no cal que en parlem. En tot cas, la cosa podia haver acabat molt malament. Me'n vaig anar l'endemà i vaig voltar amb diversos *dolmuşlar* per les muntanyes de Kütahya. Hi va haver molta bona gent que em va ajudar. Els bombers em van portar amb el seu vehicle fins allà on volia anar, que era el jaciment arqueològic de Çavdarhisar, l'antiga Ezanos. El temple de Zeus, l'antic teatre, el buleuteri, el gimnàs... Vaig marxar d'allà i me'n vaig anar a Sivrihisar, i després vaig baixar a peu, fent autostop, dalt de camionetes plenes de fems, al darrere, amb una quinzena de cabres i ovelles que feien una pudor espantosa, i jo també en feia, és clar.

Vaig arribar a Sivrihisar i vaig voltar cinc dies pels camps de batalla del Sangàrios. Vaig caminar pels marges del Desert Salat, com els pobres soldats de la 9a Divisió, que van caminar deu dies sota el sol d'agost. De dia et rosteix el sol i de nit et mors de fred. Vaig

visitar tots els camps de batalla i vaig arribar a Kale Grotto. En aquest lloc hi ha una forta presència kurda. És al poble de Haymana, a sota d'Ankara. No vaig trobar odi enlloc, no vaig trobar maldat enlloc, però sí que vaig trobar una altra Turquia. És una Turquia que, si en treus els cotxes, les televisions, i les antenes parabòliques, encara porta bombatxos i barba. És una Turquia que, en saludar una dona que devia tenir més o menys la meua edat, va amagar de sobte la mà al darrere. És una Turquia on resen cinc cops al dia. És una altra Turquia, un altre món. Vaig arribar al Sangàrios, en vaig marxar i vaig anar a Afyonkarahisar. Hi vaig passar cinc dies més. Vaig pujar al turó des d'on Kemal Paixà dirigia l'atac al front. Vaig veure moltes coses, vaig caminar pels camps de batalla. Vaig caminar per Sinanpaşa, vaig caminar pels afores d'Afyonkarahisar, per Kalecik, per Dumlupınar, vaig caminar per la vall d'Aliveran... Vaig viatjar fins a la línia de tren d'Esmirna. A Dumlupınar m'hi vaig quedar tres dies. Em vaig quedar a l'estació, a la mateixa estació per on anaven i venien milers de persones. A l'estació d'Afyonkarahisar vaig collir llavors de terra, llavors de clavells de moro, perquè estaven regades amb sang de soldats grecs i turcs. A fora al balcó encara hi tinc uns quants clavells de moro d'aquells, després de tants anys.



Vassilis Kotandís, besavi de Dimitris Georgiadis. Monjo fins als quaranta-nou anys, després es va casar i va tenir família. Parlava grec, turc, armeni, àrab i arameu. Va morir als cent anys, en gener del 1944. Fotografia feta a Serres en 1931.

Després vaig tornar, amb les cames destrossades i plenes de llagues, i passant per Usak, Filadèlfia, Salihli i Sardis vaig arribar a Esmirna, i des d'allà me'n vaig anar directe cap a Pèrgam. A Pèrgam em vaig estar en una pensió que havia estat una casa armènia. El propietari em va ensenyar uns papers antics que havia trobat i vaig veure que estaven en grec. La casa no era de grecs, era d'armenis, però estava escrit així perquè ho entengués tant l'armeni que n'era l'amo i se la venia com el notari grec, i també les autoritats turques, perquè també estava escrit en lletres àrabs.

En fi, Pèrgam és un museu a l'aire lliure: l'acròpolis, el teatre... Però tinc molta sort d'haver pogut veure el jaciment arqueològic d'Ezanos, tinc molta sort d'haver-hi pogut veure els mosaics de les termes, que estaven tancades per a tothom però el guarda, fora d'horari, me les va obrir per a mi sol perquè era grec. Vaig veure com corria el riu Pégasos, bellíssim, entremig de flors, ocells i esquiroles que robaven fruita.

Vaig tenir la sort, baixant cap a la vall del Sangàrios i els camps de batalla, de passar per un poble on vaig beure aigua de la font antiga, que està tota decorada amb marbres que tenen lletres frígies i gregues antigues, toros, moltons, llorers. D'aquella font també havia begut el meu avi, el 1921. Vaig tenir la sort d'anar a l'antiga ciutat de Pessinunt, que és en un poble molt pobre on fa excavacions la Universitat de Melbourne. Hi vaig arribar rebentat, després de caminar moltíssim. M'hi van acostar en cotxe uns turcs begudíssims que anaven a pescar. No els vaig acompanyar perquè em feia por acabar a urgències. Total, que entro esgotat en aquell poble, que era tan pobre, tot ple de pols i sense aigua enlloc. Vaig trobar una dona gran amb bombatxos que collia prunes vermelles i un home gran, també amb bombatxos i amb turbant, que estava assegut al pedrís. El carrer era de terra. Els vaig saludar i em van tornar la salutació. L'home em va preguntar d'on era i li vaig dir que grec. La dona em va preguntar directament «Fill meu» —jo tenia cinquanta-sis anys, ella en devia tenir seixanta-cinc i l'home setanta, però semblaven molt més grans, eren gent pobra i soferta—, «fill meu, tens pa?». «No». «*Oğlum, suvarmı*, fill meu, tens aigua?» D'aigua sí que en tenia. «I de pa?». «No, jaia, no en tinc». Abans que l'home tingués temps de dir-li que entrés va anar a portar-me un panet calent farcit de patates, pebrot picant i herbes aromàtiques, i em va posar a les mans tantes prunes com havia collit.

Sabeu què és, això? D'una banda, veus les muntanyes escarpades i els camps de batalla i les trinxeres. Sabeu que aquell turó que es diu Kızıl Tepe, Turó Vermell, s'anomena així perquè va quedar amarat de sang. Vaig preguntar a un vell tàtar —perquè allà hi viuen tàtars— i quan li vaig dir on volia anar em va dir que era el seu poble. Després vaig saber que Toydemir en tàtar vol dir «muntanya de ferro». M'ho va dir una tàtara que vivia aquí a Tessalònica. Doncs bé, quan li vaig dir on volia anar, em va donar un bastó, perquè em va dir que hi havia molts gossos salvatges i que era perillós. Quan ens vam acomiadar em va dir «*Savaş kahrolsun*, maleïda la guerra». Doncs això, les muntanyes esquerpes, les trinxeres, els milers de morts a Toydemir, a Kale Grotto...



A les ruïnes de Pèrgam.

Quan vaig trobar dos kurds que hi vivien i parlaven el kurmanji, la seva llengua, i em van ajudar moltíssim, després a un li vaig dir: «Moltes gràcies, però per què ho has fet?», es va posar la mà al cor i em va respondre: «*İnsanlık*, humanitat». Si lligues tot això amb els jaciments arqueològics que vaig veure, amb l'aigua que vaig beure d'aquella font antiga

que encara existeix avui dia, si ho lligues amb Pèrgam, amb Aivalí i amb el retorn a la ciutat pairal, entens que això no és turisme, és un retorn a les arrels estroncades de les famílies.

Parlem una mica més de Turquia. Anem primer al passat i després a l'actualitat. En primer lloc, com interpretaven el Gran Desastre les persones amb qui vas parlar? Quina opinió en tenien? Pot haver-hi un punt de trobada entre les dues posicions històriques, grega i turca, sobre aquest tema?

La història s'escriu. Diu la dita occidental que la història l'escriuen els vencedors. No és veritat: la història l'escriuen vencedors i vençuts, i en una guerra la qüestió de qui és el vencedor i qui el vençut es perd entre la boira. Nosaltres interpretem l'expedició a l'Àsia Menor com una expedició per alliberar germans grecs cristians i territoris ancestrals i els turcs la veuen com una guerra d'alliberament. Hi ha el caire militar de la història i el polític i diplomàtic. En part estem d'acord, però nosaltres sempre ho veurem d'una manera i la banda turca d'una altra. Ara bé, és rellevant el fet que els últims vint-i-cinc, trenta anys historiadors importants de tots dos països s'han posat d'acord en alguns punts. En d'altres no, és clar: els turcs diuen que va ser una invasió i nosaltres que no ho va ser, sinó que complíem l'ordre de la Societat de Nacions i les grans potències. També crec que no ens posarem mai d'acord, amb l'excepció de molt pocs historiadors turcs, com Taner Akçam, en el tema de si hi va haver genocidi dels grecs de l'Àsia Menor, del Pontos, durant aquell període. Si prenem el terme genocidi en sentit estricte, sí, n'hi va haver, però si jo vaig i dic això a la televisió turca, em cauran uns quinze anys de presó. Molt pocs historiadors turcs poden acceptar aquest terme i, per tant, és difícil que ens posem d'acord. Cal investigar el període dels Joves Turcs i de les persecucions que hi va haver llavors. Per exemple, la primera persecució a Tràcia, del 1914 al 1922. No pas perquè les duguessin a terme els musulmans de l'imperi otomà, la gent corrent, sinó les autoritats, els mecanismes estatals. Com he dit, la historiografia turca no ho acceptarà mai, això; un dels pocs que sí que ho accepten és Taner Akçam, un altre és Mert Kaya. En tot cas, cal respectar sempre la veritat. D'altra banda, el fet que no s'arribi a un consens sobre el que Grècia defineix com a genocidi, sobre qui va començar les atrocitats, el fet que no hi hagi acord sobre certes qüestions no vol dir que hagi d'haver-hi enemistat i odi per sempre.

Passem a la Turquia moderna. Vós seguïu de molt a prop l'actualitat política turca. La deriva que ha portat els últims quinze anys sembla que implica el retrocés del nacionalisme popular kemalista i el creixement de l'islamisme més o menys fundamentalista. En quin grau afecta això les relacions entre Turquia i Grècia?

Els últims catorze anys es pot dir que la segueixo de molt a prop, sí. Després de tornar de Turquia, el 2008, em vaig posar malalt de càncer. Em vaig passar tretze mesos a casa, pels tractaments. Doncs bé, em vaig imposar el costum de llegir diaris turcs cada dia i vaig començar a aprofundir en la Turquia actual. Els últims vint anys, des de la victòria de l'AKP [Adalet ve Kalkınma Partisi 'Partit de la justícia i el Desenvolupament'], del partit d'Erdogan, el país ha fet un gir determinat. Aquest gir es manifesta d'una manera

especialment aguda després del trencament del partit d'Erdogan amb el moviment liderat per Fethullah Gülen. El 2014 i 2015 encara es va aguditzar més, després dels escàndols de corrupció i la intervenció a la guerra civil de Síria contra els kurds. No oblidem que hi ha entre vint i vint-i-cinc milions de kurds a Turquia i que, amb l'índex actual de natalitat, que és molt alt per als kurds i molt baix per als turcs d'adscripció nacional turca, el 2050, quan la població del país arribi als cent milions, aproximadament, la meitat seran kurds.

En tot cas, no tinc el punt de vista occidental sobre Turquia. És un punt de vista erroni, que condueix a un error rere l'altre. Per començar, cal entendre que el país està constituït, en termes geogràfics, religiosos i d'organització política, per tres unitats: la Turquia de l'Egeu, Anatòlia i el Kurdistan. Kurdistan és com anomenen els kurds la Turquia sudoriental, és clar; els turcs, si senten aquesta paraula, es posen negres. En tot cas, la divisió geogràfica és claríssima, això ho corroboren els turcs mateixos. En termes religiosos, hi ha musulmans sunites, hi ha alevites (el 25% de la població) i una part important de ciutadans turcs que, a causa del llegat kemalista, es consideren ateus. Tot això cal esmentar-ho.

Doncs bé, per als occidentals sembla que el problema sigui el president Erdogan. Per a un observador independent, emperò, el problema no és ell. És una cosa que es pot descriure de la manera següent: revisionisme estructural de l'Estat turc. La Unió Europea i els Estats Units han escollit Turquia perquè sigui la Xina d'Europa. Això implica el trasllat de tecnologia i unitats de producció a Turquia, en lloc d'importar producte xinès. A això es deu l'enorme desenvolupament industrial de Turquia, cosa que ha fet pujar molt el nivell de vida del poble turc, i això no cal dir que és molt positiu. Ara bé, també era d'esperar que això faria créixer la sensació de grandesa, que es tradueix en una redescoberta del passat otomà. Avui dia vivim una realitat neo-otomana, un Estat turc amb una visió de futur que acabarà, molt em temo, en un desastre per a la Turquia moderna.

Turquia sempre havia estat una democràcia d'aquella manera, però ara ja és una dictadura democràtica, una dictadura que es vota a les urnes, per paradoxal que sembli. Per exemple, si fas la més mínima al·lusió al president, com nosaltres podem dir que Mitsotakis és un lladre o que Tsipras és un mentider, allà et jutgen per injúries al president. Si dius alguna cosa que contradiu la política oficial turca es considera una injúria a la República de Turquia. Tal com la veig, la realitat del país és desesperançadora, també per a una part molt gran del poble turc. Ha intervingut militarment a l'Irak, a Síria, a Líbia, no reconeix el dret internacional ni el dret marítim i fa tres anys que Turquia i Grècia estan en crisi permanent. Això és molt lleig. Jo voldria una Turquia democràtica i popular amb voluntat de cooperació, perquè som veïns. La geografia ens ha condemnat.

Parlant d'això. Ens coneixem des del 1988 i hem parlat un munt de vegades d'aquest tema. Vós, per ascendència familiar podríeu detestar sense matisos tot el que té a veure amb Turquia i els turcs, però en canvi no us he sentit dir mai res que vagi en aquesta direcció. Al contrari, més aviat sembla que sentiu simpatia pel poble turc i que el considereu víctima dels seus dirigents i, en general, de la seva història. Podríeu

confirmar, o refutar, aquesta impressió meva? Quines són les relacions actuals, no entre Grècia i Turquia, sinó entre grecs i turcs?

Cal molt d'esforç, com us podeu imaginar, per deixar enrere mil anys de guerres. D'aquests mil anys, uns quatre-cents o cinc-cents nosaltres, els grecs, en tant que «bizantins», vivíem sotmesos, com a esclaus. Això són molts anys. Constantinoble va caure el 1453; Tessalònica, el 1330 i va ser alliberada fa amb prou feines una mica més d'un segle. Vam patir una islamització i una turquització que de vegades eren voluntàries però molts cops van ser a la força. Vam patir l'impost de sang, el *devşirme*, que va fer que milers de nens grecs, armenis, cristians en general fossin islamitzats i constituïssin el cos dels geníssers. Tot això van patir els meus avantpassats, això vam patir els grecs. D'altra banda, durant tots aquests segles vam conviure amb turcs musulmans, amb armenis, amb jueus, amb albanesos, i es van crear, inevitablement, relacions de veïnatge, d'humanitat, d'amistat. També vam ser bons veïns.

Així doncs, tinc comprensió i no odi. Però tampoc no oblidó. No vull oblit. Però comprensió i simpatia pel poble turc, tota. No els odio ni els penso insultar mai. Estimo el poble turc. Ara bé, diguem-ho tot i no amaguem les dificultats: sé molt bé que l'exèrcit turc s'entrena per envair Grècia un dia. I també sé que l'exèrcit grec, on jo vaig servir fa temps, s'entrena per repel·lir aquesta invasió. Per repel·lir-la, perquè dir que nosaltres atacarem Turquia des de les illes és ridícul.

La qüestió és que jo els veig com a germans i voldria que ells m'hi veiessin a mi. Aquesta mena d'antipatia que diem només la tinc per qualsevol Estat, no només el turc, que en lloc de donar al seu poble pa, educació i llibertats, li alimenti l'odi pels veïns, pels altres éssers humans. I em sap molt de greu que Grècia i el poble grec, no només els seus dirigents, rebin insults i menyspreu. En el pla personal, però, malgrat que de vegades la primera impressió que pot tenir un grec d'un turc és de sospita i d'antipatia, si ens coneixem més bé les coses milloren. Ho veig en mi i ho veig en els altres. La manera que la situació millori, em sembla a mi, és que ens coneguem millor amb el poble turc, amb la gent de l'altra banda de l'Egeu.

Hem arribat al final de l'entrevista. Acabem amb una mirada al present i l'intent de construcció d'un futur. Té solució, el desastre de l'Àsia Menor? Les conseqüències d'aquest esdeveniment històric es poden redreçar?

El desastre d'Àsia Menor és una invalidesa permanent. Va comportar el desarrelament d'una cultura amb tres mil anys d'antiguitat. Aquesta pàtria nostra sempre s'aguantava sobre dos peus. Ara ens en falta un. Això no vol dir que l'haguem de recuperar envaint altres països o destrossant Turquia, de cap manera. Sigui com sigui, confio que aquesta amputació no conduirà a una invalidesa espiritual.

Això ho dic perquè la construcció del futur va començar l'any 1923 amb els nostres avantpassats, que a totes les desgràcies que havien patit no es van preguntar mai «per què ens ha passat això a nosaltres?». D'esdeveniments històrics n'hi ha molts de decisius.

Sobre si les conseqüències es poden redreçar, no, no hi ha res a redreçar, són pàtries perdudes. La qüestió és no oblidar. Com he dit abans, ni odio ni oblidó. Si oblides, et torna a passar el mateix.

A partir d'aquí, tenim una pàtria petita i hi hem de crear tradicions noves. Defensar la nostra civilització i la nostra pàtria. Quina és la nostra pàtria? El nostre veïnat antiquíssim en aquest món. Per mi, el millor homenatge als meus avantpassats, als grecs d'Àsia Menor, Tràcia, el Pontos, Cilícia, Armènia, Capadòcia... és que responguem a una pregunta fonamental: si continuarem sent un eixam d'afàsics o si serem els agents, els subjectes, d'un renaixement de la civilització grega.

Ni odi, ni oblit. D'aquesta manera, em sembla, honoro la meva història i la meva vida, i d'aquesta manera estarem orgullosos dels nostres avantpassats, i ells de nosaltres.

Us agraïm enormement la bona disposició i l'amabilitat. Ens heu donat un munt d'informació d'interès tant per al passat com per al present. Voleu afegir-hi alguna cosa més?

Que tant de bo que veiem dies millors. Que visquem en pau, sense massacres ni onades de refugiats, i que tinguem un futur millor, nosaltres i el planeta on vivim.



Dimitrós Ioannidis [Georgiadis], a cavall de *Kitsos*, de raça àrab, que en 1940 fou requisat per l'exèrcit grec i va anar a la guerra d'Albània; mai no en va tornar.

Foto feta en 1933.

Entrevista: RUBÉN J. MONTAÑÉS

Transcripció: ALÉXANDROS GEORGIADIS

Traducció: RUBÉN J. MONTAÑÉS, TONI GÓNGORA i PAU SABATÉ



Ítaca a Castelló de la Plana (o com les cançons no coneixen temps ni espai)

Que a Barcelona, a València —a grans ciutats amb tendència cosmopolita i presència de comunitats gregues més o menys organitzades— hi haja gent, en grup o en solitari, dedicada a allò que genèricament podem anomenar «música grega», no sorprèn ningú. Que n'hi haja a Castelló de la Plana, en principi sorprèn més. *Torre dels Vents – Αέριδες* entrevista als components del grup *Ítaca* d'aquesta ciutat.

La primera pregunta és obligada: algun membre del grup procedeix de Grècia, o ha tingut especial contacte amb aquesta? Canteu en grec, és a dir, no en traducció. Sou hel·lenòfons, o algun de vosaltres ho és?

No, cap de nosaltres tenim antecedents grecs, excepte un dels membres més «joves» que s'ha incorporat més recentment i que és professor de Filologia Grega a la Universitat Jaume I de Castelló. A la resta l'únic que ens uneix és l'estima a la música grega,

Com es forma el grup? Es dedica directament a la música grega, o hi arriba a través d'altres d'abast més ampli, la música mediterrània en general? A què respon el seu nom?

Inicialment, la major part dels membres del grup estàvem a la rondalla de l'Associació Folklorica El Millars de Castelló, grup de referència a les comarques del nord del País Valencià. Ens dedicàvem per tant a les jotes, seguidilles, fandangos, boleros... de la nostra terra. Quant al nom, ¿que potser hi ha en la literatura occidental un referent geogràfic més antic que Ítaca? Amb totes les seues connotacions de viatge enriquidor tan ben recollides per Kavafis en el poema homònim, traduït per Carles Riba i musicat per Lluís Llach...

Al mateix temps, el nostre amic i company Pere Pallarés ens ensenyava cançons gregues a les quals era molt aficionat. Ens encisava aquella barreja de música oriental i occidental, amb ritmes estranys a què no estàvem acostumats.

Va haver un moment en què ens vam «jubilar» tots junts d'El Millars, però el cuquet de la música va fer que tornàrem a quedar, en aquest cas ja



dedicant-nos a la música grega que ensenyava Pere Pallarés, el nostre estimat «director espiritual», que lamentablement va faltar fa 5 anys.

No ens tanquem, emperò, a la música grega. Tota la música de la Mediterrània ens agrada. Cadències orientals, occidentals... i totes són música de corda. Vull dir, que ocasionalment s'utilitzen altres instruments, com acordions, percussió, violins... Però nosaltres que fem música de corda amb bandúrries, llaüts i guitarres hem comprovat que, mes enllà de les dificultats idiomàtiques, ens permet endinsar-nos en l'execució i reinterpretació d'aquest tipus de música que, com s'ha dit abans, estimem.

Quins són els membres del grup? Quins els instruments? Algun dels membres es dedica professionalment a la música, d'una manera o una altra?

Els membres del grup són Isabel Escudero i Lluís Martínez, veus; Pepe Tomàs i Àlvar Serrano, bandúrries; Toni Méndez, llaüt; Juli Domingo i Sebas Vidal, guitarres; i Rafa Gutierrez, baix. També comptem, els darrers anys, amb la col·laboració de Rubén Montañes, que és el nostre hel·lenista de capçalera i col·labora amb les veus.

Tots els membres som aficionats a la música des de fa molt de temps, però cap de nosaltres ens dediquem professionalment a ella.

Sorprèn una mica que entre els instruments no figure el buzuki, que és potser el més representatiu de la música grega contemporània, ni el seu germà menut, el baglamàs. És això deliberat? Us mantindreu en aquesta línia?

Pere sí que tocava el buzuki. Però la resta continuàvem amb els instruments que havíem tocat la música del País Valencià: bandúrries, llaüts i guitarres. Però és que la música mediterrània és fonamentalment música de corda, d'instruments de corda com els que he mencionat. La música grega no utilitza els mateixos, excepte la guitarra, però podem fer un clar paral·lelisme entre el buzuki i el llaüt, entre el baglamàs i la bandúrria. No tenen exactament el mateix timbre, clar, la cadència del buzuki sembla inigualable, però també juga al nostre favor, per exemple, que la bandúrria pot fer melodies molt agudes, que pel que hem sentit no sol fer el baglamàs, habitualment més utilitzat per a fer acords.

És una cosa que ens encanta, veure com sona de bé una música de l'est de la Mediterrània, tocada amb instruments de l'altra banda de la mar.

El vostre repertori presenta una gran varietat d'estils, dins de la música grega del segle XX. S'hi observa un cert predomini del *rembétiko* «clàssic» dels anys trenta o quaranta, però també abunda el *laikó* dels cinquanta o seixanta, així algunes peces d'*éntekhno*, cançons de compositors de vegades molt coneguts com ara Mikis Theodorakis o Manos Khatzidakis, i d'altres que no ho són tant. Això configura una seqüència cronològica, prou representativa. Ho heu fet amb intenció, o simplement ha sorgit així del vostre gust personal o per altres motius?



Sí, sí, és amb intenció. Al principi senzillament anàvem coneixent la música grega, sobretot *rembétiko* i *laikó*, i eren senzillament les que ens ensenyava Pere. Però després vam anar coneixent-la millor i ampliant-ne l'espectre, la cronologia. Sempre basant-nos fonamentalment en el *rembétiko*, però també toquem unes quantes cançons de Mikis Theodorakis, per exemple. I és ben bonic veure l'evolució: des de la «senzillesa» de les primeres cançons

rembétiques de Markos Vamvakaris, la riquesa de les cançons de Vassilis Tsitsanis i Manos Loïzos, l'evolució al *laikó* de Iorgos Zambetas, i arribar a la música més actual de Mikis Theodorakis.

En 2022 ha fet 100 anys de l'anomenat «Gran Desastre d'Àsia Menor», la desaparició traumàtica i cruenta de les poblacions gregues d'Àsia Menor i la seua arribada massiva a la Grècia tal com ara la coneixem, com a refugiats i refugiades. Sou conscients que dels seus assentaments suburbials ix, en gran mesura, el *rembétiko* original, el més marginal i dur? Una de les cançons del vostre repertori, *San apókliros girizo* (*Vaig errant com un desheretat*), pareix feta a posta en referència a aquells refugiats, o en la pràctica als refugiats de totes les èpoques i tots els llocs. És una inclusió conscient?

Com ja hem esmentat, l'apropament a la «música grega» fou producte dels nostres gustos musicals independentment del seu origen i evolució. Però, donada la nostra procedència musical dintre de les músiques populars, és evident que l'aprofundir en aquest àmbit de la «música grega» ens condueix a una nova comprensió d'aquesta.

Tres són les qüestions plantejades i les tres esdevenen lligades al fet musical que tractem. La música popular, aquella que expressa de forma fefaent els sentiments de la gent, està íntimament lligada als esdeveniments soferts per la població. Per tant, som conscients del

que suposa el centrar-se en el *rembétiko*. I sí: *San apókliros girizo*, forma part, de forma conscient, de la denúncia a una situació actual on el Mediterrani sembla un fossar per a tanta gent i no un espai comú dels diferents pobles i cultures que hi vivim.

Què té ara mateix *Ítaca* en projecte?

El projecte que sempre ens ha fet més il·lusió és gravar aquesta música i donar-la a conèixer. En qualsevol cas, continuarem explorant la música i les cançons gregues en la mateixa línia, perquè és la que ens agrada i amb la que gaudim.



Per finalitzar, voleu dir alguna cosa que s'haja quedat per dir?

Que totes les fotos que acompanyen aquesta entrevista són, deliberadament, de fa uns anys, i en totes apareix Pere Pallarés; és el nostre particular homenatge a qui ens va descobrir la música grega. Va per ell!



D'esquerra a dreta: Toni Méndez, Juli Domingo, Pepe Tomàs, Lluís Martínez, Isabel Escudero, Rubén Montañés (entrevistador), Pere Pallarés, Sebas Vidal i Àlvar Serrano.



V. BELLES ARTS

Ε'. ΚΑΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Pel camí d'Esmirna

Pere Alberó

Director acadèmic de l'Escola de Cinema de Barcelona

Ex-assistent de direcció de Theo Angelopoulos

L'hivern de 2001 començava, al nord de Macedònia, al llac artificial de Kerkini, que formava l'Estrímon, el rodatge de *Τριλογία 1: Το λιβάδι που δακρύζει* (*Trilogia 1: el prat que plora*). El dotzè llargmetratge de Theo Angelopoulos. La història arrencava amb l'arribada d'una família grega fugida d'Odesa després de l'entrada de l'Exèrcit Roig. A aquests pròfugs se'ls va assignar un tros de terra a prop d'un riu. Aquest poblat, per a la ficció, es va començar a construir l'estiu del 2001 en un racó de la cua del pantà, amb la idea que en arribar la primavera l'aigua que aporta l'Estrímon faria pujar el seu nivell i inundaria el poblat, un element clau en el desenvolupament de la trama de la pel·lícula. El poblat estava format per una cinquantena de cases fetes amb fustes i maons de fang i per donar-li vida calien uns centenars d'extres que van venir dels poblets que envoltaven el llac. Zona agrícola, força despoblada i amb molta emigració, sobretot cap a Alemanya.

Entre l'octubre del 2001 i el març del 2002 vaig fer tres viatges a Grècia per seguir el rodatge d'aquella pel·lícula i poder recollir imatges per fer un documental que partia d'aquell rodatge i no sabia on podia arribar.

El que més es fa en un rodatge és esperar i en les escenes corals es podien ajuntar en aquell poblet de mentida més d'un parell de centenars d'extres que alleugerien l'espera estirats per terra, xerrant i cantant. Un dels avantatges de ser estranger, parlar una mica la seva llengua i portar una càmera, és que despertes la curiositat de la gent. Així que a més de cantar i ballar, és fàcil que t'expliquin la seva vida i la seva història familiar. Va ser així com vaig descobrir que tota aquella gent tenien pares o avis que havien arribat a aquella terra als anys vint, expulsats de l'Àsia Menor, i alguna dona encara parlava turc.

En acabar la jornada cadascú es retirava pels diversos allotjaments dels voltants. Jo em vaig instal·lar en una fonda a Neo Petritsi. Als vespres m'acostava a sopar en un petit *estiatório* a la plaça principal del poble, on només trobava la família que ho portava i menjava el que havien preparat per a aquell dia. Vaig establir relació, sobretot, amb en Iorgos, que vorejava la seixantena. Alertat per la procedència dels seus veïns, ja que aquell poble portava el prefix Neo, i perquè el que més m'interessa quan vaig allà on sigui és sentir que aquell lloc ha tingut més vida de la que es pot veure a simple vista, vaig voler saber sobre la seva família i l'origen d'aquella Neo Petritsi.

Els seus records arribaven fins als avis, habitants del Petritsi originari, just darrere les muntanyes que marquen la frontera amb Bulgària. En Iorgos explicava que després de les Guerres Balcàniques i el tractat de pau entre grecs i búlgars, el rei Constantí va pujar fins a

Petritsi a fi d'encoratjar els grecs per anar a viure als nous territoris que acabaven d'engrandir l'Estat grec. A tots els que varen abandonar Petritsi se'ls va proporcionar un dels habitatges que havien abandonat les famílies musulmanes després de l'esclat de la Primera Guerra Balcànica. A partir d'aquell moment, en record de la seva procedència, el poble va passar a anomenar-se Neo Petritsi. Però en Iorgos encara tenia una sorpresa per a la meua curiositat: la casa turca que havien heretat els avis encara restava dempeus i me la volia ensenyar perquè n'estava molt orgullós.

Era una esplèndida casa de dues plantes, espaiosa, amb molt terreny pel davant, ara sense treballar i sense animals. Tenia una estructura de fusta i dues galeries cobertes, comunicades per una escala, també de fusta. La casa feia més de trenta anys que estava abandonada, la família d'en Iorgos s'havia construït una casa nova al costat.

La història de la família d'en Iorgos i les altres famílies del llac, creaven una curiosa proximitat amb la família protagonista de la pel·lícula d'Angelopoulos, tots pròfugs a les dècades dels deu o dels vint. Per a mi va ser un descobriment l'envergadura d'aquelles estranyes anades i vingudes entre grecs (que sobretot ho eren per la seva religió, encara que no parlessin un borrall de grec) i turcs (que ho eren per la seva religió, encara que la seva llengua fos el grec) i aquest tema, que era la memòria viva d'aquella gent, es va anar apoderant d'aquell documental que vaig titular *Una mirada sobre el prado que llora* (2004) i que l'atzar va voler que tingués una clausura inesperada. A l'últim viatge a Kerkini i Neo Petritsi, en Iorgos em va rebre amb una notícia que semblava tenir especialment guardada per a mi: la casa havia caigut. Van venir dies de pluja i una nit un soroll molt fort els va despertar, quan van sortir un núvol de pols s'aixecava cap amunt, i a sota, només quedava una muntanya de pedres i fustes. Com em va dir, i així apareix al documental: «ha sigut el final de la casa, ara només és un descampat».

Aquestes runes rimaven, a més, amb el poblat de la pel·lícula d'Angelopoulos que un any més tard vaig poder filmar destrossat per l'aigua i l'abandonament. Les dues runes eren un exemple gràfic i simbòlic d'aquesta contradicció, tan difícil d'entendre, entre l'orgull que manifesten els grecs pel seu passat i la poca cura que tenen d'allò que pot semblar vell.

Per a mi, el cinema és, fonamentalment, una eina per veure com el temps incideix o ha incidit sobre les coses. Res més captivador que anar a la recerca de les capes i les empremtes que deixa el pas del temps. Ara, amb tot el que havia descobert fent aquell documental, se'm plantejava una pregunta que es convertiria en l'empenta per començar-ne un altre: si tants grecs havien marxat, d'un dia per l'altre, especialment de l'Àsia Menor, després de gairebé tres mil anys de ser-hi, què havien deixat allà? Què quedava d'una cultura quan els seus generadors abandonaven els seus espais vitals? Em vaig proposar fer un recorregut, que vaig complir al llarg de dos anys i quatre viatges, l'objectiu del qual seria trobar empremtes que els musulmans haguessin deixat a l'actual Grècia i les que havien deixat els grecs a l'actual Turquia. I el meu punt de partida: Tessalònica.

Fotograma de la pel·lícula *El prat que plora*.

Més enllà de llibres d'història i guies turístiques, els meus acompanyants més propers van ser els escriptors que havien viscut el món anterior a aquell terrabastall i havien presenciat el seu desenllaç. Elias Venezis em va guiar per Eòlia, i Maria Iordanidu per Constantinoble; Didó Sotiriu em va marcar el camí d'Esmirna cap Afyonkarahisar i també el de tornada; per *El Crist de nou crucificat* jo tenia una adoració que venia de lluny; i, per sobre de tots, Seferis em va guiar per l'hel·lenisme i pel paradís perdut d'Esmirna. I jo vaig afegir-hi Hölderlin, poeta que sempre que es pensa en Grècia està bé tenir a prop. Era conscient que aquella recerca estaria descompensada pel meu acostament des de l'hel·lenisme, però afortunadament no em movia cap impuls, ni de denúncia, ni de reivindicació. Puc dir, com atenuant, que tant Orhan Pamuk com Nâzim Hikmet van acompanyar, amb el mateix entusiasme, els autors grecs i que una figura com Mustafa Kemal Atatürk (com Hikmet, nascut a Tessalònica) va agafar per a mi una dimensió que creixia i creixia, mentre s'empetitia la de Venizelos.

El primer viatge havia de ser al centre d'aquell món, a la Ciutat, i calia arribar-hi a poc a poc, endinsant-me per Tràcia, on la presència musulmana no era cosa del passat, sinó que estava ben viva, tant a ciutats com Xanthi com en els pobles de la muntanya, especialment entre els pomacs. En aquests poblets vaig tenir una impressió contrària a la que havia tingut a Kerkini. Aquí, com estranger, amb càmera i balbotejant grec, no era massa benvingut. Aquesta seria una primera topada que posteriorment entendria en tota la seva dimensió: havia plantejat el documental com el relat d'un viatger que, passant pels llocs, pren notes amb la seva càmera. Això tenia la part positiva d'atrapar les coses al primer cop d'ull, les primeres impressions, un contacte directe i gairebé automàtic sobre allò que, fins fa poc, era desconegut; però tenia una part també negativa: la violència d'una càmera desconeguda que desperta suspicàcia i la constatació que, molts cops, per poder treure

alguna cosa de veritat s'ha de guanyar la confiança de la gent amb temps i paciència. Era el risc que vaig haver d'assumir per enfocar el documental sense cap mena de preparació, ni guió, ni contactes previs; havia de ser un viatge a la descoberta de coses que encara no sabia, però que despertaven la meua curiositat.

Una curiositat que sempre he tingut és per a les estacions de tren, i a Grècia són (fins al moment) un dels pocs espais que s'han salvat de la indiferència per deixar caure les coses velles que no porten turistes. L'última estació de Grècia, a Píthio, just abans de travessar el riu Evros i entrar a Turquia, era bessona i tan encantadora com la primera de Turquia, la d'Uzunköprü. Només canviava la bandera. Sembla que ja no és possible fer aquest recorregut. He arribat a una edat que em permet dir d'haver anat per llocs que, després de molts i molts anys, sembla que ja no serveixen. Fa poc vaig saber, també, que l'estació de Virónia, on baixariem si anéssim al llac Kerkini, s'havia salvat de la destrucció de la indiferència perquè algú va pensar que podria fer bé de taverna.

Amb aquell tren que va travessar l'Evros vaig arribar per primer cop a la Ciutat. Empès per *Loxandra*, havia de visitar la Verge de Baluklí, els cementiris i els pocs grecs que quedaven per la ciutat. Vaig estar per les esglésies i les escoles, on hi havia més alumnes cristians àrabs que grecs. A diferència de la gent del llac, aquí i a Atenes vaig conèixer persones que van haver de fugir de Constantinoble el 1955. Una nova tongada de pròfugs! Sembla que els grecs han de tenir un trasbals de població per cada generació. Les darreres, sembla que només són per motius econòmics.

Una cosa em va quedar clara després de les visites a Constantinoble i a l'illa d'Imbros: els grecs havien sigut més respectuosos que els turcs amb el Tractat de Lausana de 1923. La presència de musulmans a Tràcia era ben visible i normalitzada; la presència de grecs, en aquells espais que havien quedat exclosos de l'intercanvi de població, era marginal i aquests havien sofert per part de l'Estat turc unes quantes estratègies concebudes per dissoldre la seva presència.

També volia veure Turquia des de les costes de les illes del davant i descobrir què quedava dels musulmans que hi havia viscut al cap de moltes generacions. A Quios hi vaig anar per primer cop. Lesbos era una illa que me l'estimava, hi havia anat sovint perquè hi vivia la Irini. Allò era abans que es convertís en un enorme camp de concentració, també de pròfugs, però procedents d'altres indrets. Aquest cop la volia veure amb els ulls del qui busca empremtes deixades pels musulmans, i el que em va passar va ser una d'aquelles màgiques intervencions de l'atzar.

Vaig sortir de Mitilini seguint la carretera en direcció nord que discorre paral·lela a la costa i des de la qual es ressegueix la costa turca. Volia arribar per dinar a Skala Sikamineas, on va néixer l'escriptor Stratis Mirivilis. Un indret encantador que semblava d'un altre temps. En aquella part la costa és escarpada i verda, i no deu haver-hi molt més de 10 quilòmetres fins a la costa turca. Allà, just al davant, hi ha Assos, un d'aquells llocs on les ruïnes aconsegueixen multiplicar la bellesa de l'espai natural, tot i que les columnes del temple

d'Atena suporten millor el pla general que el primer pla, on la mà dels restauradors es fa massa visible. Aquell era el meu destí, quan a mitjan trajecte un cartell anunciava, cap a l'esquerra, Nees Kidoniés. Haig de reconèixer que el processador del meu cervell no és d'una gran velocitat. Allò de *Nees* o *Nea*, ja ho tenia molt interioritzat; em va costar una mica més recordar que, just a l'altra banda, a la mateixa alçada, es trobava la zona d'Ayvalik, que havia tingut el nom de Kidoniés perquè n'estava plena. Vaig caure, també, que aquella paraula s'assemblava molt poc al castellà, però molt al català: codony. El processador del cervell no va poder evitar que el desviament passés de llarg. Valia la pena tornar? De llocs amb *Nea* ja n'havia vist un grapat, però llavors un altre pensament va començar a ser processat. Feia pocs dies (estàvem al novembre) havia estat al Festival de cinema de Tessalònica, on vaig encarregar-me de preparar una retrospectiva sobre Víctor Erice. Ell va venir a fer les presentacions de les seves pel·lícules i jo el vaig enregistrar presentant *El sol del membrillo* (1992); entre altres coses deia (i així ho vaig incorporar al meu documental) que aquella pel·lícula s'havia rodat sense una sola línia escrita —i justificava— «perquè escriure sobre una aventura, prèviament, ja no seria una aventura». Quan un està de viatge sembla que té els sentits més oberts i està més atent a totes aquelles pistes que deixa anar l'atzar, i en aquell rètol semblava que n'hi confluien moltes. Només calia incorporar Rossellini (a qui sempre tinc present) per fer-li cas quan diu: «el cineasta ha de confiar en la realitat». Quan vaig poder, vaig fer mitja volta, vaig desfer el camí i em vaig desviar muntanya amunt per veure què em proposava l'atzar assenyalant Nees Kidoniés.

El que em vaig trobar és el nucli del meu documental, l'escena on conflueixen tots els temes que m'havien impulsat a començar-lo. Va ser com la unió de totes les peces d'un trencaclosques del conflicte entre grecs i turcs. Està clar, però, que la imatge que podia sorgir-ne havia de ser-ho tot menys nítida i precisa.

Nees Kidoniés és un lloc minúscul. Només deixar el cotxe ja vaig veure davant meu una mesquita reconvertida en església. Només vaig tenir temps d'enregistrar un pla, i una veu em va cridar. En aquella època les càmeres permetien posar el tap davant l'objectiu i continuar enregistrant el so sense que semblés que l'aparell estava en marxa. Vaig fer això, en espera de veure cap a on petava aquell crit. Era un home d'uns cinquanta anys, venia per convidar-me a la taverna i compartir taula amb ell i un parell més d'amics. Menjar, no vaig pas menjar, però els vaig acompanyar amb l'*uzo*. Quan van saber el que estava fent, el seu entusiasme es va desfermar i van acceptar que enregistrés el que volgués, i van compartir amb mi la història de les seves famílies.

Els seus avis venien de l'interior d'Eòlia. Van haver de marxar-ne el 1923. La seva llengua era el turc i els van enviar a aquell poblet que havien abandonat els musulmans i que s'anomenava Baltzik. Li van canviar el nom per Nees Kidoniés i a la mesquita li van posar Àgios Iorgos Khiopolitis, i a partir d'aquell moment ja eren grecs. Sabien que a l'altra banda de l'estret canal d'aigua hi havia una casa que havia sigut de la família, però no els interessava saber què se n'havia fet, ni volien trepitjar aquella terra que veien cada dia davant seu. Un bon grapat d'aquells avis tenien les fotos penjades a les parets de la

taverna i em van oferir una de les poques coses que encara conservaven de l'Àsia Menor, una dansa amb el nom d'*aivaliôtikos*. Aquella taverna era un microcosmos d'una Grècia insular, al centre la taula amb tot el que es pugui esperar d'un lloc a prop del mar; la beguda; l'hospitalitat; després la música i la dansa; un passat recent molt viscut des de cada família i amb moltes ferides obertes, però on les fronteres entre grecs i turcs resultaven, absolutament, imprecises, excepte per la religió; i, és clar, novament tot aquell pes i orgull de la memòria, contradit pel manteniment de les velles cases: totes estaven en ruïnes. Quan vaig tornar-hi uns anys més tard per invitar aquella gent a la projecció del documental a Mitilini, ja no quedava cap resta del passat. La taverna era un local anodí, amb finestres d'alumini, llum fluorescent i parets blanques, d'on havien desaparegut les fotos dels avis i l'estufa de llenya del centre de la sala.

Des de qualsevol lloc de Nees Kidoniés es pot veure la costa d'Ayvalik i les illetes que protegeixen la seva badia (Ekatónnissi, antigament). Jo l'havia visitat la primavera anterior, però hi volia tornar arribant per mar des de Mitilini. Si algú em donés l'oportunitat de triar un lloc per viure-hi a començament del segle XX, segurament triaria Ayvalik o la veïna illa de Cunda (Moskhonissi per als grecs). Ayvalik era la ciutat grega que mai no havia trobat a Grècia. Allà es podia sentir com podia ser la ciutat feia 50, 60 o 80 anys. La paradoxa és que el que no havien sabut conservar els grecs, ho havien conservat els turcs. Ayvalik deixava veure encara l'univers tancat i harmònic que havia sigut. Plenament grega (molt més que Esmirna, encara que també més petita) és el lloc on he sentit que els seus habitants sabien viure millor en un espai urbà. Tot un ideal de benestar! Un entorn paradisiàc pel mar (l'Egeu en tot el seu esplendor) i també per la terra; un conjunt arquitectònic, bàsicament de començament de segle XX, que proclamava des de l'arquitectura una mena d'Isonomia. Allà semblava que tothom hagués tingut el mínim per tenir una casa bella i agradable, i ningú la necessitat de fer-ne ostentació; una ciutat d'iguals. El repte era estar en harmonia amb l'entorn, i els seus habitants ho havien aconseguit. Planyo la gent que va haver d'abandonar aquell paradís, perquè era impossible trobar algun lloc que se li acostés.

A l'illa de Cunda, que està connectada per un pont amb el continent, vaig poder fer el contraplà dels habitants de Nees Kidoniés, però ells encara conservaven la llengua dels seus avantpassats. Pel carrer vaig sentir un parell d'avis saludant-se en grec i vaig seguir-ne un. Tot i que era nascut a Cunda, em deia que era cretenc, i la seva dona mitilenesa. A casa parlaven grec, i l'entristia que la seva filla, que devia estar per sobre dels trenta, l'entengués però ja no el parlés. En vaig trobar més, tots nascuts allà mateix, encara que reivindicaven la seva procedència de Creta o Mitilini, com si això els donés una especial rellevància.

Esmirna és ben bé l'altra cara de la moneda d'Ayvalik. És una ciutat muda sobre el seu passat. Simplement, un dia va haver-hi foc i es va cremar. Tot i que m'havia creat la ficció que Esmirna seria el punt d'arribada i el final del documental, ja l'havia visitat en el meu primer viatge i vaig evitar entrar-hi ara o en el viatge següent. L'enclavament era privilegiat, però era molt més interessant veure fotos antigues (sobretot si sortien camells)

i llegir cròniques de començament de segle, que veure la ciutat actual. Pel documental ja m'havia ofert tot el que em podia oferir: la constatació de com s'havia aconseguit eliminar el passat grec de la ciutat, i això quedava molt clar al primer cop d'ull, no calia donar-hi més voltes.

En aquesta ocasió el meu destí era a l'interior de l'Àsia Menor: Afyonkarahisar, que tenia un fantàstic nucli antic otomà que podia haver estat a qualsevol ciutat del nord de Grècia, si els grecs hi haguessin mantingut una mica el patrimoni arquitectònic. Fins aquest lloc, equidistant d'Esmirna i d'Ankara, va arribar l'exèrcit grec el 1922. Tres anys per arribar-hi, en cinc dies del mes d'agost, l'exèrcit d'Atatürk els va posar en desbandada fins a Esmirna, i abans d'un mes la ciutat cremava. Al poblet veí de Dumluinar un munt de tombes, la majoria de nois de poc més de vint anys, recorden aquella batalla, determinant per a la nova república turca. Com altres vegades al llarg del segle XIX —i també al segle XX—, els grecs es van trobar al mig d'una partida d'escacs entre les potències europees, i ells tenien poc per oferir. La major part dels conflictes territorials del nostre entorn europeu mediterrani i encara més endins (ja sigui als Balcans, a Xipre o a Palestina), tenen a veure amb la pèssima resolució de la fi de l'Imperi Otomà, i com a causa final sempre apareix la rapinya de les potències europees. Amb tot, Elefthérios Venizelos, després de signar, el 1923, el tractat de Lausana que posava fi a la guerra greco-turca i posava en marxa els grans intercanvis de població, no va tenir la dignitat de tallar-se després la mà.

Aquell segon viatge el vaig tancar esquivant, de nou, Esmirna i visitant la part sud de la seva badia. Tenia un deute amb Iorgos Seferis i era just m'acostés al que considerava el seu paradís: un poblet marítim, ara ja enganxat a Esmirna, damunt l'antiga Clazòmenes, i que tenia un nom tan familiar com Skala. Allà vaig trobar un hotelet amb el nom de Iorgos Seferis i una placa on deia que aquella havia estat casa seva. No se semblava massa a una foto que es va fer el poeta l'any 1950 quan va poder tornar-la a visitar. Després vaig saber que aquella placa l'havien col·locat en una casa més o menys propera, en un moment de distensió entre grecs i turcs, per fer veure que la cultura els ajuntava.

Tota aquella zona, fins a arribar a Çeşme, la veïna Alaçatı i la península de Karaburun, estan plenes d'empremtes gregues. Les esglésies que no havien estat reconvertides en mesquites mostraven públicament el seu abandonament i el que més impressionava eren les imatges pintades a les parets, amb els rostres sistemàticament punxats fins a fer-los desaparèixer. Al documental hi vaig afegir unes paraules que va deixar escrites Seferis quan va tornar a visitar la seva antiga terra: «Hi ha alguna cosa cruel en aquest enviliment dels temples; fora millor que els demolissin». És clar que també va haver de reconèixer: «Tot i que nosaltres també ho fem amb les seves mesquites». Hi havia una mena de venjança, per ambdues parts, en la manera impúdica de mostrar les restes dels llocs de culte. Vaig pensar en el cadàver de Polinices.



Ruïnes d'una església grega a Cunda (Moskhonissi).
Fotograma de la pel·lícula *El prat que plora*.

Contràriament, a la part sud d'aquella península que tanca el golf d'Esmirna hi havia un indret on les ruïnes harmonitzaven meravellosament amb un entorn de camps de blat i oliveres: les restes del temple de Dionís a Teos, un lloc que impressionava més per la idea romàntica de les ruïnes grecollatines que pel seu origen grec.

Ja que Esmirna era un final visualment inexpressiu per al documental, vaig proposar-me un darrer viatge per recollir imatges que poguessin completar allò que ja tenia i mirar de trobar una forma de cloure aquella peripècia tan poc sistemàtica. La paraula clau podria ser Kayaköy, un poble al sud de l'Àsia Menor, a la província de Fethiye i davant de Rodes. Pels grecs tenia un altre nom: Livissi. Havia estat una ciutat pròspera que abans de la Primera Guerra Mundial tenia al voltant dels 10.000 habitants, molt majoritàriament grecs. Després del Tractat de Lausana es va quedar pràcticament buida a l'espera que musulmans arribats de Macedònia l'ocupessin, però aquella gent estaven acostumats a les planures fèrtils del nord de Grècia i en aquella zona de mitja muntanya i poca terra per cultivar no van veure futur. No s'hi van establir. Livissi s'ha quedat com una ciutat fantasma amb prop de 500 construccions i sense cap veí. No hi havia millor manera per posar fi al documental que mostrant aquella impressionant concentració de cases de pedra abandonades enfilant-se muntanya amunt, i per sobre d'elles, les esglésies. En aquell indret s'encarnaven totes les «grans idees» amb què els grans homes intenten seduir la població. Feia poc havia sigut la Pasqua ortodoxa, a l'ossari d'una d'aquelles esglésies vaig trobar dos ous pintats de vermell.

El documental el vaig poder enllestir el 2008, té una durada de 74 minuts i porta com a títol *Por el camino de Esmirna*.



VI. REVISTA DE REVISTES

ΣΤ'. ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

La Revolució de 1821 i les seves celebracions als 200 anys de la Revolució

Vangelis Karamanolakis

(Traducció: Rubén J. Montañés)

«Η Επανάσταση του 1821 και οι εορτασμοί της στα 200 χρόνια της Επανάστασης», *Χάρτης* 33 (setembre 2021). L'article de Vangelis Karamanolakis ha estat publicat en el número especial de la revista *Khartis* dedicat a la commemoració dels 200 anys de la Revolució grega; aquest n'és l'enllaç: <https://www.hartismag.gr/hartis-33/afierwma/h-epanastash-toy-1821-kai-oi-eortasmoi-ths-sta-200-xronia-ths-epanastashs>



Fotografia: Departament
d'Història i Arqueologia.
Universitat d'Atenes.

Vangelis Karamanolakis (Atenes, 1965) és historiador i professor de Teoria i d'Història de la Historiografia a la Universitat d'Atenes. Sobre la seva especialitat ha publicat algunes monografies i abundants articles.

Banderetes descolorides pel sol i retrats escrostissats de lluitadors; poemes que van ser oblidats immediatament després d'haver-los declamat; acudits «grossos» esperant l'inici de la desfilada i vestidures que a poc trobaven de nou el seu lloc als baguls amb naftalina. La commemoració del 25 de Març continua sent encara avui, amb diferència, la festa escolar més ensopida dels meus anys d'infantesa, millor dit, la més indiferent. Ja fos per la distància temporal des de l'heroic 1821, ja fos pels retorismes dels meus mestres i professors, no sé què de tot tenia la culpa, però va caldre que els darrers anys d'escola s'hi afegís Makrigiannis i més tard, en el batxillerat, Kordatos o Skarimbass, perquè el dia comencés a adquirir interès.

Aquesta sensació, tanmateix, no era només meua. Amerada en les fresques aigües de la Junta Militar, la celebració de 1821 havia de passar per molts anys a un segon pla en la Transició que, en els seus primers anys, semblava girar l'esquena fins i tot al període mateix. En la meua vida escolar a l'ensenyament mitjà era el Politècnic que predominava, connectat amb la consagrada absència anual a les classes. En el pas del gimnàs al liceu, allà pel llunyà 1981 i els primers dies del PASOK no sols es fixà com a festa escolar el 17 de Novembre, sinó que a més a més el 28 d'Octubre va ser rebatejat en la música de Theodorakis i en les cançons guerrilleres. El 25 de Març semblava llunyà, sense referència directa a l'avui. Itineraris de les commemoracions, moments de la memòria pública.

No seria original si assenyalés que cap celebració no s'esdevé senzillament per tal de recordar el passat, sinó per parlar amb l'avui i planificar el demà. Les celebracions són fites, precisament perquè tornen a portar les experiències del passat enquadrant-les en les estratègies del present. I en aquest sentit, quines experiències es triïn i com s'evoquin constitueix un element integrant de la conformació de la memòria de la commemoració. La commemoració del 25 de Març ha tractat en tota la conjuntura amb les necessitats de l'avui, però també, paral·lelament, amb el pòsit del coneixement històric que s'havia format al voltant dels fets als quals es refereix. No era una marxa en línia recta, ni tampoc òbvia.

Des del dia en què es va consagrar el 25 de Març com a festa nacional, en 1838, la celebració de la commemoració esdevingué punt de convergència, de desacord, de conflicte (Karamanolakis 2020).¹ Si la seva consagració fou resultat d'un consens, basat en l'estreta relació d'allò nacional amb allò religiós, per l'altra banda la seva celebració, inspirada, com ha mostrat Khristina Kuluri, per la tradició dinàstica europea, constituí objecte de conflictes (Kuluri 2020). La pregunta crítica era qui podia expressar el sentit d'aquesta commemoració. Així, en l'hora que la doxologia oficial es realitzava en presència del rei, el 25 de Març de 1841, la guàrdia bavaresa negligia les canonades d'honor previstes. El fet es va considerar una ofensa als lluitadors que participaven en la commemoració. Un gran grup d'estudiants i lluitadors van reaccionar i començaren a cridar consignes contra Otó. La protesta va acabar amb la intervenció de la policia i les detencions de molts dels participants, tanmateix va deixar enlaire la pregunta si la dinastia estrangera podia expressar els ideals de la Revolució (Orfanidis 1841).

En tota circumstància i com succeeix amb tots els grans esdeveniments que marquen les nostres vides, la marxa de la celebració va connectada amb el trajecte de la memòria viva a la memorificació, a la creació d'una memòria col·lectiva comuna, que elaboraria aquest passat-present. En aquest sentit la celebració dels 50 anys de la Revolució, la primera gran celebració a la capital, constituí un pas crític. L'acte de presentació pública de les dues estàtues, de Rigas Fereos i de Gregori V, davant els Propileus de la Universitat, simbolitzava aquest nou lloc de consens on els protagonistes eren dos personatges que havien xocat en vespres de 1821. Si Rigas es donava més o menys per suposat, Gregori provocava moltes reaccions per haver excomunicat la Revolució. L'estàtua de Rigas es va presentar el 16 de juny de 1871. L'estàtua del segon fou presentada el 25 de març de 1872, perquè l'any anterior havia tingut lloc el trasllat dels seus ossos des d'Odessa. I, en tots dos casos, les cerimònies foren públiques, en presència de milers d'habitants de la capital. I en les dues cerimònies fou protagonista el nou rei, Jordi I, que havia pujat al tron en 1864. La presentació de l'estàtua de Gregori fou acompanyada per la lectura del famós poema d'Aristotelis Valaoritis «Com ens contemples immòbil? On corre el teu pensament?». La recitació pel mateix Valaoritis d'un poema escrit en llengua demòtica intensificava el caràcter multitudinari de la cerimònia, implicant, en conseqüència, la nació sencera. Vuit

¹ Versió prèvia i més breu d'aquest text.

anys després de pujar al tron Jordi I, la incorporació festiva del Patriarcat Ecumènic a les forces que van donar suport a la Revolució contribuïa, de manera determinant, a la projecció de la unitat de la nació que expressava el nou rei (Mikoniatis 1984).

A aquest sentit de la memorificació de la Revolució també contribuïa, raonablement, el final biològic dels seus herois: la vivència donava pas a la memòria. D'altra banda, més o menys en el mateix període, té lloc l'entrada de l'ensenyament de la Revolució en el programa escolar, mentre que la publicació de la *Història de la Nació Grega* de Konstandinos Paparrigópulos configurava un poderós relat del que hi havia succeït, i creava una norma per als següents intents de relatar-ho i interpretar-ho. Paral·lelament, en 1884 s'esdevingué la primera exposició amb objectes de la Lluita i poc després el primer museu sobre la Revolució, el Museu Històric Nacional (Karamanolakis 2011). En 1914 es van crear els Arxius Generals de l'Estat, sota la direcció de Iannis Vlachogianis, la persona més crucial per a l'estudi del 1821 en la primera meitat del s. XX. Es completà també el complex memorial davant dels Propileus. Al costat de Rigas i de Gregori V s'afegiren Koraís i Kapodístrias, configurant, com ha assenyalat Filípos Iliú, un «panteó nacional» (Iliú 1989).

Des del final del s. XIX i després, la Revolució es va connectar amb les noves lluites irredemptistes dels grecs, la de Creta, la de Macedònia i tot seguit les Guerres Balcàniques i el Desastre d'Àsia Menor. Així la Revolució adquiria un nou sentit, esdevenia la Revolució incompleta, que havia de completar-se amb la incorporació de les noves poblacions. En aquest sentit es van accentuar encara més el paper dels *kleftes* i dels *armatolí* i es van posar de relleu herois militars, com ara Kolokotronis o Karaiskakis. Aquests processos havien de fer-se manifestats amb la celebració dels 100 anys, en 1921. L'Estat grec començà a preparar les celebracions ja des de 1916, però la vida va dur les coses d'una altra manera. La Campanya d'Àsia Menor portà a l'ajornament de la celebració, amb la lògica que Grècia festejaria la commemoració havent sortit vencedora de la guerra.

L'endemà va trobar les coses totalment distintes. Amb el trauma del Desastre d'Àsia Menor, l'Estat grec havia de gestionar el problema d'un país dividit, amb habitants de diferents «velocitats». La Grècia Vella, els habitants dels Nous Països que s'hi havien incorporat després de 1912 i certament els centenars de milers de refugiats de l'imperi otomà. Les celebracions s'esdevingueren finalment en 1930 pel govern d'Elevthérios Venizelos i foren les més brillants que havien tingut lloc fins aleshores. El seu missatge no es referia tant a la Revolució com a les realitzacions del nou Estat. Venizelos volia fer memòria de tot allò en què Grècia havia reeixit, però també de tot allò en què podia reeixir, i sota aquesta visió configurar una nova memòria col·lectiva. Per a la coordinació de les manifestacions de la celebració, per decisió governamental es va formar una comissió especial de personalitats importants de l'època, la Comissió Central del Centenari (Triandafil·lu 2016). La celebració fou la més important fins llavors a l'Estat grec i es desplegà per tot el país; una de les manifestacions cimeres en fou el trasllat dels ossos de Theódoros Kolokotronis d'Atenes a Trípoli, cerimònia que donava el paper de protagonista al general peloponnesi. En l'epicentre hi havia la reconfiguració nacional

després del Desastre d'Àsia Menor i l'accelerament de l'assimilació dels Nous Països al tronc nacional.

Alhora que es festejava per la nació sencera la commemoració, el diari *Rizospastis [Radical]*, òrgan del llavors recentment fundat Partit Comunista de Grècia, invitava els ciutadans d'esquerres a celebrar el 25 de Març de 1930 la Comuna de París, i a deixar la Revolució de 1821 per als burgesos.² No es tractava d'un acudit: si la Revolució semblava adquirir un caràcter consensuat, com un sinònim del mateix Estat grec, fou una primera, intensa dubitació d'aquest clima. En 1924, Iannis Kordatos, llavors secretari del KKE, publicà un llibre que marcà un canvi radical en l'estudi i la percepció de la Lluita, *El significat social de la Revolució de 1821*, un llibre que per primera vegada posava en dubte el caràcter exclusivament nacional i parlava de la seva dimensió social i de classe. El llibre provocà enormes reaccions, l'autor va estar a punt de ser excomunicat, després fou incautat, va viure moltes peripècies lligades amb la història de l'esquerra a Grècia.

Aquesta primera postura de l'esquerra prendrà un caràcter diferent en els anys següents, a través de l'experiència dels fronts populars i sobretot amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, quan la Revolució es transforma en un qüestió del poble en lluita. Naturalment, en la dècada del 1940, la Revolució de 1821 no fou una referència central exclusivament per al món de l'esquerra. La declaració de la guerra greco-italiana posà de nou en escena el 1821 i el seu recordatori. La commemoració del 25 de Març, sens dubte, constituí un punt de partida estable, al llarg de la durada sencera de l'Ocupació, per a concentracions, manifestacions i xocs amb l'ocupant. Especialment per a l'esquerra de l'EAM, el 1821 es revelà en el seu estimat «lloc» retòric. Combinant la genealogia del lluitador de 1821 amb el guerriller de la Resistència, 1821 esdevingué la Revolució traïda, i havia arribat l'hora de fer-li justícia. Cançons guerrilleres, pseudònims de capitans, estudis i obres de teatre confirmaven aquesta relació que es manifestava en les celebracions a la Muntanya, però també a les ciutats ocupades. El 1821 «resistent» bastia la seva pròpia tradició que en els anys posteriors a la guerra i a la guerra civil havia de constituir un element identitari per al món de l'esquerra, perseguit i majoritàriament exclòs de l'àmbit públic. Als desterraments, a les presons, entre els refugiats polítics la celebració es lligava amb causes polítiques i reivindicacions. La referència al destí comú dels lluitadors del '21 i de la Resistència constituí un lloc comú en les crides de l'esquerra per l'alliberament dels detinguts polítics del període.

Per l'altra banda l'Estat oficial bastia les seves pròpies celebracions, basades en el caràcter nacional de la Revolució. Les glorificacions, les desfilades estudiantils i militars, les festes escolars en delimitaven l'àmbit, que prenia sentit per idees com ara el nacionalisme i la legalitat, d'un patriotisme acceptat i al capdavall divisor. Aquest domini de la memòria històrica dividida havia de trobar la seva forma més extrema en la celebració dels 150 anys.

² Per a la relació de l'esquerra amb 1821, vegeu, provisionalment, els texts i la bibliografia al lloc web dels Arxius d'Història Social Contemporània en <https://aski1821.gr>.

Segons les decisions de la dictadura militar, al capdavant de la celebració foren nomenats l'arquebisbe Jerònim i el vicepresident del govern de la junta, St. Patakós, una tria que confirmava la dimensió religiosa i nacional del fet. El 25 de Març es combinaria amb l'inici dels fonaments del Temple del Salvador, conegut com a «Vot de la Nació», un heroon central per a la revolució de 1821. El temple s'erigiria als Turkovúnia i s'anuncià un préstec públic per a dur-lo a terme. El dia anterior al 24 de Març les càmares enfocarien el monestir d'Àgia Lavra, on en la glorificació es presentaria també el govern en ple. El cent-cinquantenari accentuava l'estreta relació entre ortodòxia i hel·lenisme, revelant l'Exèrcit com a mitjancer principal i efectiu d'aquesta relació, que podia expressar també genuïnament la unitat nacional. A la mateixa hora, les organitzacions contràries a la dictadura, a l'estranger però també, clandestinament, al país, denunciaven el règim militar i paral·lelament organitzaven les seves pròpies anti-celebracions (Kuki 2016).

Jordi I, Venizelos, Jerònim i Patakós. La nova dinastia, el campament venizelista, la junta militar. Els que plantejaven dubtes sobre Gregori, els comunistes, les organitzacions antidictatorials. La incorporació del Patriarcat, la reconfiguració de l'estat grec, la legalització de la intervenció militar. Cada vegada les celebracions van anar lligades a uns protagonistes concrets, els quals van assumir el fet de visibilitzar el seu propi sentir, dins d'unes formalitats de celebració. Un sentir que parlava amb els fets polítics de l'època, buscava afegir-hi el seu propi caràcter, cobrir necessitats contemporànies.

I en 2021? És aviat encara per a recapitulacions, especialment quan una gran part de les manifestacions s'ha traslladat, per motiu de la pandèmia, al primer semestre del 2022. En tot cas, la concepció inicial del govern, que tenia la responsabilitat del recordatori en un pla central, era una forma de celebració, que portà la lògica d'aquell de 1930. Èmfasi en l'itinerari històric de l'Estat grec i en els seus aconseguints, conformació d'una comissió especial, en part independent del govern, per assolir-ho, amb personal, principalment, científic. Aquestes tries es combinaven amb la creació d'un consens al voltant de la celebració mateixa. El sentit central de la celebració, com es va reflectir a les declaracions del personal competent, era la promoció d'una Grècia forta que tornava, sustentada pel canvi de govern, al pla internacional, després d'un gran període de crisi. En aquest sentit era característica l'elecció del President de la Comissió, d'una persona lligada per excel·lència amb els Jocs Olímpics de 2004, l'organització dels quals es considerà que havia ofert a Grècia el reconeixement internacional.

En qualsevol cas, ben aviat el sentit concret es rebaixà. La pandèmia que vingué després alterà el missatge i forçosament va reorganitzar els plans. Va afeblir les cerimònies públiques i va enfortir les organitzacions científiques i altres, amb la intenció de produir coneixement històric. Paral·lelament va afeblir l'element central i reforçà el gir cap al local: en són indicatives les visites de seccions de la Comissió a una sèrie de llocs històrics de la Revolució. La feblesa de configuració d'un discurs central per part de la Comissió no es devia només a la pandèmia, sinó també a la polifonia que es va desenvolupar al voltant de la commemoració amb la forta presència de fundacions culturals, museus, arxius, etc.

En qualsevol cas, el que ha distingit l'actual celebració és d'una banda l'absència d'aquelles grans cerimònies a les quals van lligades commemoracions de tal abast, cerimònies que «es legalitzen» sempre dins la participació de la multitud, del públic. D'una altra i principal, el trasllat de la celebració a les pantalles dels ordinadors ha estat un canvi crític per a la forma, però també per al contingut de les manifestacions, un canvi de la grandària i les conseqüències del qual encara no hem pres consciència.

Durant els dies en què s'escrivia aquest text, el ressò dels grans incendis de l'estiu era molt intens. I com passa cada vegada que el present ens recorda quantíssimes coses no hem preguntat en el passat, pensava què poc hem estudiat la història del medi al nostre país. No sols allò obvi, és a dir, què significava la topografia de l'espai concret per a la conformació de les persones, sinó també per a l'esclat i l'evolució de la Lluita. Però també quina fita suposava, per exemple, en el llarg itinerari històric en allò que en diríem llarga durada, la Revolució de 1821 per al medi, què significava la conformació d'un estat nacional per gestionar-lo i enfrontar-s'hi. Per l'altra banda, reflexiono que, com els sentits i les lectures del passat contínuament es renoven, podem repensar els «missatges» del més gran esdeveniment que festegem enguany dins l'àmbit de les noves conjuntures. Si la Revolució de 1821 constitueix una contínua nota emergent en la lluita comuna, amb tots els conflictes interns, les tensions i els diferents interessos que amaga, en quina mesura seria possible que aquesta lluita prengué noves dimensions a partir dels grans riscos de la conjuntura? Què és, potser, més important avui sinó la protecció i la conservació del nostre medi natural? Si Makrigiannis, dins del marc de la recerca del passat nacional, es referia a les antiguitats quan deia que per això vam fer la guerra, potser per a les nostres generacions això podrà referir-se al medi, allò que hem heretat dels nostres i que hem de lliurar a tothom que seguirà.

BIBLIOGRAFIA

- Iliú, Fílipos. 1989. *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα [Utilitzacions ideològiques del koraïsme en el s.xx]*. Atenes: Ο Πολίτης.
- Karamanolakis, Vanguelis. 2011. «Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884) [Representant la memòria col·lectiva: l'Exposició de Records de la Sagrada Lluita]», en Kostas Burazelis, Vanguelis Karamanolakis i Stélios Katakis (eds.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της [La memòria de la comunitat i la seva gestió]*. Atenes: Καρδαμίτσας-Ιστορήματα 3: 273-287.
- . 2020. «Από το σκοινί του Πατριάρχη στο Τάμα του έθνους: αναζητώντας το νόημα ενός εορτασμού [De la corda del Patriarca al Vot de la nació: a la recerca del sentit d'una celebració]», *Τα Νέα [Les Notícies]*, 26 de juliol.
- Kuki, Eleni-Argiró. 2016. *Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21ης Απριλίου: ιστορικές επέτειοι και μνημεία της Επταετίας*

[Polítiques del règim del 21 d'Abril per al control del passat nacional: commemoracions històriques i monuments dels Set Anys]. Atenes: tesi doctoral inèdita.

Kuluri, Khristina. 2020. *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα, 1821-1930* [*Fustaneles i clàmides. Memòria històrica i identitat nacional, 1821-1930*]. Atenes: Αλεξάνδρεια.

Mikoniatis, Ilias. 1984. «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους [Les estàtues de Rigas i de Gregori V als Propileus de la Universitat d'Atenes i el seu primer públic]», *Ελληνικά* [*Qüestions gregues*] 35: 355-370.

Orfanidis, Th. 1841. *Τα κατά την εορτήν της 25 Μαρτίου τα κατά την δίκην των εωρτασάντων ταύτην και έμμετρος απολογία Θεόδωρου Ορφανίδου* [*Els esdeveniments de la festa del 25 de Març segons el judici mateix dels celebrants i una apologia en vers de Theodoros Orfanidis*]. Atenes: Impremta d'Ilias Khristofidis «Η αγαθή τύχη [La bona sort]».

Triandafil·lu, Khristos. 2016. «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933) [Venizelisme i passat nacional: l'obra de la Comissió Central del Centenari (1928-1933)]», *Μνήμων* [*Memorialista*] 34: 37-66.

«Que sigui el '21!»

Khristos Khomenidis
(Traducció: Jaume Almirall)

«Νὰ τανε το '21», *capital.gr* (març 2021). La commemoració dels dos segles de la Revolució grega ha coincidit amb les restriccions imposades per la pandèmia. L'autor aprofita aquesta avinentesa per aproximar-se amb ironia a l'efemèride. La versió original de l'article es troba a: <https://www.capital.gr/xristos-xomenidis/3533554/na-tane-to-21>.



Fotografia: capital.gr

Khristos Khomenidis (Atenes, 1966) és escriptor i novel·lista. Les seves obres han estat traduïdes a diferents llengües i li han proporcionat alguns guardons de prestigi, entre els quals el Premi del Llibre Europeu 2021 per la seva novel·la *Niki*. Escriu habitualment en diaris i revistes del país.

N'hi ha que ho diuen en veu alta. Encara són més els que ho pensen. «No hi ha mal que per bé no vingui. Almenys la pandèmia ens ha deslliurat de les celebracions pels dos-cents anys del 1921... Ens hauríem afartat de *kitsch*!»

No estan gens equivocats. Els grecs tendeixen de la manera més ostensible vers el melodrama i la grandiloqüència. S'estremeixen amb els cants heroics i fúnebres, s'entusiasmen amb els *tara-ta-txum*, l'ànima els vacil·la entre la pena inefable i l'alegria desenfrenada. Així mateix, s'identifiquen amb els seus ancestres. ¿N'hi ha un que disposa d'una llunyana procedència de Messolongui? Et parla del setge com si hi hagués estat present! Panos Kammenos, com a ministre de Defensa, llançant una corona de llorer a les aigües de Salamina i celebrant un funeral cristià pels combatents de la batalla naval de 480 aC. Concedint a Bubulina el grau de vicealmirallessa —la falta que li feia. Per riure. Versions grotesques d'una tendència tanmateix dominant. No oblidem fins a quin extrem ens entusiasmem (no pas nosaltres, alguns veïns) amb la cançó «Que sigui el '21». Amb quin orgull més autèntic sostenim que la nostra espasa s'incendiaria de dia, mentre de nit dormiríem amb una turqueta entre els braços...

No ens autoflagellem. La idealització del passat i la insistència en ell es troben arreu. La glòria dels avantpassats cèlebres s'instrumentalitza en cada ocasió. I en cada necessitat. El 1989, a París, la seva celebració va ser enlluernadora. El president Mitterrand, rivalitzant amb De Gaulle, va voler encarnar ell mateix la grandesa de França. Uns quants anys més tard, el Front Nacional de la família Le Pen va trobar com a punt de referència Jeanne D'Arc, va proclamar «la Donzella d'Orleans» musa de l'extrema dreta francesa.

Unes quantes dècades abans, quan els alemanys s'acostaven amenaçadorament a Moscou, Stalin va pronunciar un discurs memorable, en el qual, superant el seu propi jo revolucionari, iconoclasta, retornà a la Gran Idea russa. Es va inclinar davant les ombres sagrades dels generals tsaristes Suvórov i Kutúzov. Anomenà la guerra contra els nazis «Gran Combat Patriòtic», vinculant-lo, sense dir-ho però amb tota claredat, amb el rebuig de Napoleó el 1812. I va enviar els seus soldats, encoratjats, directament de la desfilada al front.

El relat històricament precís funciona com una cotilla per a la mitologia nacional. Si no hagués esclatat el coronavirus i estiguéssim honorant el 1821 d'un extrem a l'altre de Grècia, tal com ho havien programat, alguns científics constatarien davant determinat auditori que l'«Escola Secreta» mai no va existir. Que la data del 25 de març va ser escollida arbitràriament, perquè el renaixement nacional coincidís amb l'Anunciació de la Verge —que és dubtós si Germanós de la vella Patres va beneir mai les armes dels insurrectes. I que Gregori V —abans de ser penjat a la porta del Patriarcat— havia excomunicat dues vegades la Revolució, per protegir els grecs de Constantinoble i d'Àsia Menor.

Tothom que disposa de tribuna pública intentaria portar el 1821 al seu camp ideològic.

L'esquerra (ja ho van fer tant Iannis Kordatos com el gran escriptor Iannis Skarimbass) com un alçament purament social. Ara bé, atès que als turcs els succeí el «poder local que afavoria els interessos dels estrangers», la Revolució va fracassar o, si més no, no es va completar...

La dreta emfasitzaria allò de «per la Santa Fe de Crist, per la Llibertat de la Pàtria». Arrodoniria les personalitats dels Herois, les desproveiria de tota irreverència, de tota contradicció, de qualsevol tret aristofànic. Silenciarien que Odisseas Andrutsos s'havia unit als musulmans bektàixites, que molts dels més eminents Lluitadors s'havien criat i educat a la cort d'Alí Paixà. Sobre la liberalitat de Papaflessa? Ni paraula. I encara amb més motiu sobre l'home de confiança de Karaiskakis, Zafiris, que era una dona! I no cal dir de lord Byron, el qual tenia en el seu equipatge un uniforme impressionant, en l'esperança que els grecs el coronarien rei, mentre que la majoria dels que va trobar aquí cobejaven les lliures d'or que havia portat. (Llegiu el relat fascinant de Rodrick Beaton, *La guerra de Byron*).

Els més assenyats anatematitzarien la plaga secular de la dissensió. Recordarien amargament les guerres civils que van esclatar des del segon any de la Revolució, l'assassinat de Kapodístrias, l'incendi, poc abans, de la fragata «Hel·las» per Andreas Miaülis.

Els qui es complauen a desmitificar, emfasitzarien que la Revolució va ser esclafada militarment per Ibraïm. Que si no hagués ocorregut la batalla naval de Navarino, Grècia no s'hauria alliberat aleshores. No cal dir que oblidarien esmentar que les potències

protectores van enviar les seves flotes influïdes tant pel moviment filohel·lè que s'havia encès internacionalment gràcies als triomfs com per les derrotes dels revolucionaris.

Com passa amb tots els fets majors, els moments crítics, també del 1821 cada època se n'apropia. L'honora amb la seva pròpia estètica, servint les seves pròpies prioritats. Em sembla miserable que ens enfadem ja sigui amb el *Papaflessa* hollywoodià de James Paris, ja sigui amb l'herètic *Byron* de Nikos Kúnduros.

Gaudeixo amb les converses de llevant de taula sobre la Revolució. Les considero bells funerals populars. Cadascú té les seves preferències, els seus déus lars. Personalment adoro Kolokotronis, trobo en la seva força i en les seves febleses, augmentades, totes les nostres característiques nacionals, el sento com el nostre iaio. Mentre que no suporto Makrigiannis, amb el seu didactisme i la seva falsa modèstia, el considero el fundador del populisme de casa nostra, em sorprèn que Seferis i Theotokàs el tinguessin en tan alta estima... ¿Quina importància té? Quan passo per l'avinguda dels Herois, al Camp de Mart, sempre penso que, si traguessin del marbre les estàtues, s'esbatussarien entre elles.

Crec que ens ha de quedar una cosa. Que una generació de grecs, allà, a inicis del segle XIX, van néixer com a súbdits i van morir com a ciutadans d'un país lliure. Que el van fundar, van posar-hi els fonaments amb la seva sang. No van veure produir-se el miracle. El van realitzar. Aquesta és la seva eterna herència.

Visca el 1821!

El Desastre d'Àsia Menor. 50 preguntes i respostes

Ànguelos Sirigos – Evanthis Khatzivassiliu

Μικρασιατική Καταστροφή. 50 ερωτήματα και απαντήσεις (Atenes: Patakis, 2022). Es tracta d'una interessant aproximació a la complexa història del Gran Desastre, presentada en forma de preguntes i respostes, de les quals *Αέρηδες / Torre dels Vents* n'ofereix dues en traducció.



Ànguelos Sirigos (1966), doctor en Dret per la Universitat de Bristol, és professor de Dret Internacional i Relacions Exteriors a la Universitat Pàndion d'Atenes; està especialitzat en les relacions greco-turques, la qüestió xipriota i el dret marítim. El 2019 va ser escollit diputat del partit Nea Dimokratia, i des de 2021 és viceministre d'Educació.



Evanthis Khatzivassiliu (1966), doctor en Relacions Internacionals per la Londol School of Economics, és professor d'Història Mundial de la Postguerra a la Universitat d'Atenes i director general de la Fundació del Parlament per al Parlamentarisme i la Democràcia. Especialitzat en la història de la política exterior grega, és autor de nombrosos treballs sobre aquest camp.

Fotografies: Ed. Patakis

PREGUNTA 34

¿Va decidir el govern grec prohibir l'arribada de refugiats a Grècia en estiu del 1922?

(Traducció i notes: Rubén J. Montañés)

Un mite que es relaciona amb el Desastre d'Àsia Menor i que començà a repetir-se sistemàticament durant la dècada dels seixantes és que el govern antivenizelist de Protopapadakis es preparava per al Desastre d'Àsia Menor i per aquest motiu aprovà, en estiu del 1922, una llei que pretenia prohibir l'arribada de refugiats d'Àsia Menor. Es tracta de la llei 2870 (Full del Diari del Govern A 119/1922) «Sobre el transport il·legal de grups de persones que arriben a ports grecs des de l'estranger».

En l'article 1 determinava que: «Es prohibeix el desembarcament a Grècia de grups de persones arribades des de l'estranger, en tant que aquestes no estan proveïdes de passaports regulars des de la consideració legal [...]». La publicació de la llei un mes abans del Desastre d'Àsia Menor es va considerar (a posteriori) una prova que el govern havia decidit abandonar els grecs d'Àsia Menor *prohibint-los* salvar-se venint a Grècia.

Hi ha evidents salts conceptuals en el mite en qüestió. Caldrà acceptar que el govern Protopapadakis va aprovar l'11 de juny del 1922 la llei 2870/1922 sabent que (a) Kemal engendria dos mesos després un atac general contra l'exèrcit grec; (b) la línia del front grec es trencaria a penes dos dies després de començar l'atac i s'enfonsaria en els dies immediatament següents; (c) a l'entrada de les tropes turques seguiria, sense dilació, el genocidi dels grecs d'Àsia Menor. Siguem raonables: naturalment, això no ho coneixia el govern d'aleshores, per establir legislació sobre els grecs d'Àsia Menor, els quals llavors no eren refugiats, i ningú no s'esperava que ho fossin de manera immediata.

És un fet, certament, que hi havia una intensa antipatia entre els «vells grecs» i els habitants dels Nous Territoris (Macedònia-Tràcia), incloent-hi els d'Àsia Menor. Durant la Dissensió Nacional jugaven un paper crític les tries polítiques. Els habitants grecs dels Nous Territoris i d'Àsia Menor albergaven sentiments amistosos envers Venizelos. Contràriament, els «vells grecs» eren, per regla general, antivenizelistes. Potser la manifestació més extrema de percepcions semblants sobre l'animadversió contra els grecs d'Àsia Menor són els dos articles de l'aleshores director del diari *Kathimeriní* [Quotidià], Geórgios Vlahos, el 14 i el 17 d'agost de 1922, amb el títol «Cap a casa» i «Pomeranis».¹ Els articles van coincidir amb l'atac turc que es revelà fatal per a la Campanya d'Àsia Menor. En el seu primer article Vlahos cridava el govern a abandonar Àsia Menor «als seus ardits habitants», com els anomenava irònicament, que assumirien després d'una breu instrucció la seva custòdia. L'exèrcit [Grècia, com deia, literalment, com si Jònia no fos bressol de l'hel·lenisme] «té l'obligació d'hivernar a casa», és a dir, de tornar a casa. Amb el seu segon article, Vlahos cridava «Ni un sol *évzonos*² per una nova aventura». Els dos articles foren condemnats des de llavors amb vehemència. Foren considerats sinònims d'una manera de pensar partidista «de la Vella Grècia» i curta de mires. Però entre tals percepcions i la prohibició de l'arribada de refugiats d'Àsia Menor, hi ha una gran distància.

La realitat rere l'aprovació de la llei en qüestió és distinta (Vlassis 2020). La llei no es relaciona amb la campanya d'Àsia Menor sinó amb els grecs del Mar Negre, i sobretot del Caucas. Al llarg de les persecucions dels Joves Turcs en detriment dels grecs (1913-1918), desenes de milers de grecs del Pont van fugir cap a la regió del Caucas. Bastants altres van seguir la retirada de l'exèrcit rus de Trebisonda i Kars en 1917. Es calcula que en 1919 al voltant de 85.000 grecs del mar Negre es trobaven al Caucas com a refugiats. El seu retorn als llocs patris era excepcionalment difícil. Partides com la de Topal Osman³ van anorrear

¹ En referència a una frase del canceller Otto von Bismarck: «Els Balcans no valen la vida d'un sol granader pomerani».

² Εύζωνος és mot antic; significa, literalment «ben cenyit», i ja a Heròdot pren el significat de «lleuger, sense bagatge». Avui designa els soldats que, abillats amb indumentària tradicional, fan la guàrdia a la tomba del Soldat Desconegut, a la plaça de la Constitució d'Atenes. En 1922 eren les tropes escollides.

³ En turc «Osman el Coix». Hacı Osman Ağa (1883 - 1923), un dels caps més destacats de les tropes irregulars durant la Guerra de la Independència turca; va arribar al grau de tinent coronel i comandà després la guardia personal de Mustafà Kemal. Entre 1915 i 1922 va dur a terme una neteja ètnica d'armenis i grecs a la zona del mar Negre, amb assassinats massius i violacions sistemàtiques, arribant fins a tal extrem de

la població grega al mar Negre. A l'interior la situació era particularment caòtica. Amb els grecs que havien fugit del mar Negre hi havia també una part important de l'hel·lenisme de Geòrgia i del sud de Rússia. Enduraven penalitats perquè al país hi havia una guerra civil. Tota aquesta gent demanava venir a Grècia.

Fins al març de 1921, el govern grec va organitzar l'arribada escalonada al país de 70.000 persones. Tanmateix, el desviament de grans partides pressupostàries per a l'expedició d'Àsia Menor va interrompre el transport organitzat. Els grecs, a la zona del mar Negre i del Caucas, es van sentir exclosos. Amb els seus propis diners començaren a noliejar vaixells grecs per a traslladar-se a Grècia. Capitans inconscients carregaven milers de persones en condicions miserables. Bastants passatgers morien de malalties contagioses durant la navegació. En arribar a Grècia havien de passar per llatzerets, que eren insuficients pel gran nombre d'arribades. La conseqüència fou que les morts continuaren després de la seva arribada a Grècia.

Fou en aquest context que s'aprovà la llei en qüestió, 2870/1922. Volia impedir l'explotació d'aquesta gent que venia del Caucas, i els milers de morts que acompanyaven el seu viatge cap a Grècia. És significant que, quan es va aprovar al Parlament en juny de 1922, no hi hagué ni un sol diputat, incloent-hi els liberals, que desenvolupés les teories sobre prohibició d'arribada de grecs de Jònia, de les quals n'hi hagué plètora després de la dècada de 1960. A més a més, la realitat demostrà que no hi havia un tal propòsit. En la culminació del drama de l'hel·lenisme d'Àsia Menor (agost-setembre de 1922) arribaren com a refugiades a Grècia al voltant de 800.000 persones.

Els arguments posteriors (a partir de la dècada de 1960) que aquesta llei expressava l'odi i la inhumanitat dels antivenizelistes contra els grecs d'Àsia Menor —arguments, com s'hi ha insistit abans, manifestament absurds i des del punt de vista de la materialització imprecisos— mostren en quina gran mesura van continuar, durant dècades, aquests mètodes miserables de la propaganda negra, així com la mesura en què van afeixugar la cultura política de la nació a llarg termini.

PREGUNTA 50

¿Què va significar per a Grècia el Desastre d'Àsia Menor? ¿Què va canviar el Desastre d'Àsia Menor en els objectius de la política grega?

(Traducció: Jaume Almirall)

Res no va tornar a ser el mateix en la política grega després del Desastre. La derrota a l'Àsia Menor i l'expulsió d'allà dels grecs va marcar la conclusió del primer segle de la

brutalitat que el polític, escriptor, historiador i metge Adnan Adıvar (1882 - 1955) va escriure a Ankara denunciant els seus abusos contra els grecs. Considerat instigador de l'assassinat d'Ali Şükrü (1884 - 1923), diputat per Trebisonda que s'oposava a Mustafa Kemal, fou executat sumàriament a l'endemà de la seva detenció. A la seva tomba a Giresun una inscripció es vanta de l'extermini dels grecs del mar Negre.

independència grega, al llarg del qual l'objectiu bàsic havia estat la materialització de la Gran Idea. Després del 1922 es va produir la transformació de Grècia en força «conservadora» (és a dir, defensora de l'estatus territorial existent), característica que ha dominat en el segon segle de la vida de l'Estat lliure, fins al dia d'avui.

La Gran Idea es referia sempre a la reivindicació de regions habitades per una majoria de població grega. Aquest principi bàsic era gairebé obvi en els primers anys després de la independència (quan les mirades es concentraven sobretot en Tessàlia i l'Epir) i es va consolidar encara més quan, durant la unificació italiana de la dècada de 1860, també va assolir la seva base teòrica paneuropea amb la promoció del «principi de les nacionalitats». Des de llavors, disposant d'aquesta sòlida base teòrica, les reivindicacions gregues sempre es van produir amb invocació de la consciència nacional de la població local i no amb criteris històrics, econòmics o geològics. L'única excepció d'aquesta regla va ser [...] la posterior «correcció» de les fronteres greco-búlgares que es va requerir el 1944-47 per raons estratègiques i per a la protecció del territori grec després de tres incursions búlgares en trenta anys (1913, 1916, 1941). Fins i tot en territoris amb composició multinacional de la població, Grècia va formular les seves reivindicacions sobre la base de la majoria grega en el territori reivindicat. Això succeí, per exemple, per a la Macedònia grega, per a l'Epir Nord i per a la mateixa Jònia en la demarcació concreta de la zona d'Esmirna, que donava —ni que fos limitada— una majoria grega en aquesta. Ara bé, el criteri de comprovació de la identitat nacional d'una població era, de manera constant per la part grega, la consciència nacional i no els anomenats criteris «objectius», com per exemple la llengua. El 1919, en el Congrés de la Pau, Venizelos ho va exposar de la manera més clara (Stefanu 1969, 204):

Mentre tinguem les dades dels principis que hem proclamat al món, no podem acceptar que la nacionalitat es basi en res més que la consciència nacional. Sóc grec. No sé exactament quanta sang grega tinc a les venes. Tanmateix, això m'importa molt poc, mentre la meua consciència sigui grega.

De manera constant i coherent, aquestes van ser la prioritat i la base teòrica de la Gran Idea: les persones, no el territori. Pot ser que *grups de persones*, a Grècia, també hagin formulat ocasionalment reivindicacions sobre una base diferent de la de caràcter nacional, però no l'estat grec oficial.

L'expulsió dels grecs d'Àsia Menor, el Pont, Tràcia Oriental, comportava consegüentment la pèrdua del principal incentiu per a una reivindicació. Sense població grega a Turquia després de 1922 (encara que amb una minoria a Constantinoble, a Imbros i a Tènedos), no es podia imaginar la continuació de la política irredemptista enfront de Turquia. D'altra banda, això és el que va establir clarament Venizelos, en explicar al gran diplomàtic Spirídon Polikhroniadis per què no es podia continuar la política de la Gran Idea després de 1922: «¿Per què hem de seguir reivindicant els brenys d'Àsia Menor, que estan desprovistos dels grecs?».⁴ Naturalment, hi havia, encara després de 1922, zones amb

⁴ Atenes, Fundació Konstandinos G. Karamanlís, Arxiu Sp. Polikhroniadis, pàg. 9.

majoria de població grega que no havien estat incorporades al territori nacional: l'Epir Nord, el Dodecanès, Xipre. Tanmateix, l'envergadura d'aquestes zones no podia mantenir la dinàmica irredemptista global de l'època anterior. D'altra banda, amb relació a dues d'aquestes zones, que es trobaven sota el domini de grans potències europees, sempre hi havia l'esperança de la seva restitució en un temps posterior. Al mateix temps, emperò, l'expansió territorial del país entre 1912 i 1920 comportava també una altra cosa: que, mentre que Grècia mateixa ja no tenia la base per continuar una política d'ampliació, les seves noves fronteres, més extenses, podien ser objecte d'amenaques per part de tercers —per exemple, Tràcia Occidental i la Macedònia grega per part de Bulgària. Amb unes altres paraules, ja no tenia els ressorts per a la seva pròpia expansió, però temia l'expansió *d'altres a costa seva*.

Allò significava que després de 1922, i amb la breu excepció de la dictadura de Theódoros Pàngalos el 1925-26 (l'únic règim grec que va considerar la possibilitat d'una nova guerra amb Turquia per qüestionar la solució del tractat de Lausana), l'Estat grec va ser partidari de l'estatus territorial existent i de la legalitat internacional —la qual, al seu torn, ja va adquirir textura de major valor ideològic i d'opció pràctica l'endemà de la Gran Guerra. La política grega del segon segle de la independència tenia orientació defensiva. Va ser un canvi dramàtic.

No hi ha dubte que el canvi també va portar les seves pròpies tensions. Difícilment pot deixar d'observar-se que la Grècia de la Gran Idea era, en determinades manifestacions, més liberal que no la posterior, la del període «defensiu» i «legalista». Així, per exemple, l'Estat grec de la Gran Idea no rebutjava i no excloïa l'«altre», sobretot el parlant d'una altra llengua; al contrari, intentava incorporar-lo. Per descriure-ho esquemàticament, li deia: «No m'interessa quina llengua parles amb la teva família, quan a casa teva pares taula per dinar. A mi m'interessa només si el teu fill va a una escola grega i tu a l'església del patriarcat el diumenge». Per contra, després de 1922 hi va haver moments en què va dominar una psicosi defensiva, que (especialment durant els anys de la dictadura de Ioannis Metaxàs) es va concentrar de manera especialment injusta contra persones que potser eren parlants d'altres llengües, però que tenien consciència nacional grega. La Grècia de 1939-1940, sota la dictadura, una altra vegada en fallida el 1932 i enmig de la gran crisi internacional de la dècada de 1930, estava plena de fòbies: ¿Per què aquestes persones eren diferents? ¿Què tenien en ment? ¿Al servei dels interessos de quin «estranger» estarien? L'estat era menys liberal després del Desastre —i potser a causa d'ell, potser perquè es trobava de genolls, en fallida i arruïnat. No obstant això, amb l'avenç cap a Europa i les moltes dècades ja com a membre seu, a l'època postbèl·lica aquestes tensions cada vegada es van reduir més i Grècia ha retornat a la llera bàsica liberal de la seva tradició.

El Desastre va portar a Grècia un enorme flux de refugiats: al voltant d'un milió i mig de persones, a un país de quatre milions; esgotats, molts d'ells van morir de fam i de malalties fins i tot després de la seva arribada a la pàtria lliure. I, tanmateix, es van establir, van progressar i van proporcionar progrés també al país, portant amb ells un

esperit diferent del dels grecs hel·ladítics. La xifra dels refugiats de 1922-1924 va ser espantosa. ¿Que potser els EEUU d'avui dia, amb una població una mica superior als 300 milions, podrien rebre i incorporar 100 milions de refugiats? Perquè aquestes són les proporcions, si fem el càlcul amb la Grècia de 1922-1924. La Grècia de 1922-1924 se'n va sortir —tot i que (no hem d'oblidar-ho) també gràcies a la generosa ajuda internacional i a la contribució d'importantes organitzacions humanitàries. En una època en la qual els mitjans de transport estaven molt per sota dels d'avui dia, organitzacions humanitàries (encapçalades per les americanes) repartien diàriament centenars de milers de racions de menjar. Sense elles, altres tants centenars de milers de refugiats haurien mort durant els primers mesos d'exili.

El fet que aquestes persones pertanyessin a la mateixa nació grega va ser un catalitzador per a l'èxit de la incorporació dels refugiats: per més que hi hagués friccions, no era una població «estrangera». Aquesta gegantesca feta, la incorporació dels refugiats, ha estat el major assoliment de l'Estat grec en els seus 200 anys de vida. Un assoliment major que no les guerres que va guanyar, major que el seu ingrés a Europa.

No ha estat només això. La mateixa opció europea de Grècia, com la coneixem avui, va seguir l'experiència del 22 i els canvis que això va comportar a l'orientació de l'Estat. Els anys 1928-1932, en el cant de cigne de la seva carrera política, Elefthérios Venizelos va supervisar l'adopció d'una nova orientació per al país: la Gran Idea, que ja no existia, seria substituïda per l'objectiu del desenvolupament econòmic, que cicatritzaria les ferides, i per l'ingrés en una Europa unida. La Grècia de 1929-1930 va ser un dels pocs països que van acceptar sense reserves la proposta del primer ministre francès (després ministre d'Exteriors) Aristide Briand per a la constitució dels Estats Units d'Europa. Aquesta política no va poder-se posar en pràctica aleshores, a causa de la Depressió Mundial de 1929, que va conduir a l'ascensió de Hitler i a la Segona Guerra Mundial. Va ser posada en pràctica, emperò, de manera coherent i amb èxit en l'època post-bèl·lica i post-guerra civil, quan Grècia es va desenvolupar, va esdevenir membre d'Europa i dels grans organismes occidentals. La persona que va fer realitat el somni de l'adhesió a Europa, Konstandinos Karamanlís, va anomenar l'operació europea «la Gran Idea» de la nació. Cent anys després del Desastre, els grecs i Grècia són parts orgàniques d'Europa, molt diferents dels nostres avis de l'època de les guerres nacionals de 1912-22.

I aquests grecs europeus de 2022 —nosaltres— som un tot únic. Hem deixat enrere les velles rivalitats entre nadius i refugiats, que van perjudicar la generació del 22. La majoria de nosaltres, com els dos autors del present treball, tenim avantpassats que van venir de Jònia, Tràcia Oriental, Constantinoble, Capadòcia, el Pont, Cilícia (o també, abans, de Rumèlia Oriental). En cert sentit, però en un sentit molt diferent del de 1922, tots nosaltres som descendents del Desastre d'Àsia Menor, sobretot de les persones —els nostres avis i pares— que van tenir la força per superar-la, per fer desenvolupar-se el país i per tirar endavant.

BIBLIOGRAFIA

- Vlassis, Konstandinos D. 2020. *Πρόσφυγες, Οικονομία & Νομοθεσία κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία, ο επίμαχος Νόμος 2870/1922, «Περί της παρανόμου μεταφοράς προσώπων ομάδων ερχομένων εις Ελληνικούς λιμένας εκ της αλλοδαπής* [Refugiats, economia i legislació durant la Campanya d'Àsia Menor: la discutida Llei 2870/1922) «Sobre el transport il·legal de grups de persones que arriben a ports grecs des de l'estranger»]. Atenes: Dúrios Ippos.
- Stefanu, Stéfanos. 1969. *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικάί Υποθήκαι ανθολογηθείσαι από τα κείμενα αυτού* [Llegats polítics d'Eleuthérios Venizelos antologats a partir dels seus textos], vol. 2. Atenes.

Llums al front de la Campanya d'Àsia Menor

Lambriní Kuzeli

(Traducció: Rubén J. Montañés)

La crònica de la guerra i del Desastre a través dels records del soldat esmirniota Kharàlambos Pliziotis i els commovedors testimoniatges dels refugiats d'Àsia Menor. L'article ha estat publicat al diari *To Vima* (*La Tribuna*) el 5 de gener de 2022, i la seva versió original pot trobar-se a <https://www.tovima.gr/2022/01/05/books-ideas/fota-sto-metopo-tis-mikrasiakis-ekstrateias/>



Fotografia i resum biogràfic: blod.gr

Lambriní Kuzeli va estudiar Filologia Neogrega, Literatura Comparada i Teoria de la Literatura. Fou coordinadora d'edició de l'enciclopèdia literària *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι* (Diccionari de literatura neogrega. Persones, obres, corrents, termes, Patakis, 2007). Fa crítica de llibres al diari *To Vima*, on també publica articles sobre temes de política del llibre i de les biblioteques, premis, institucions literàries i tendències en el llibre grec. També ha estat curadora d'edicions de *To Vima* i homenatges literaris extraordinaris.

Amb Itàlia mantenint reivindicacions sobre Esmirna després del final de la 1a Guerra Mundial, Lloyd George, Georges Clemenceau i Woodrow Wilson, els dirigents britànic, francès i americà, animats per Elefthérios Venizelos, decideixen l'enviament de tropes gregues a Àsia Menor. «Les grans Potències han pres la decisió que l'exèrcit grec ocupi Esmirna i hi assegurí l'ordre. Una missió, que més honorable que aquesta rarament s'ha encomanat a una secció de l'exèrcit nacional, al llarg de tota la seva llarga història», farà públic en un telegrama al respecte el primer ministre Venizelos.

Al dietari de Kharàlambos Pliziotis es reflecteixen la quotidianitat i els pensaments dels soldats de l'Expedició d'Àsia Menor.

Lluny de les cimeres, els consells diplomàtics i els estats majors militars, Kharàlambos Pliziotis, fill d'una família nombrosa de mariners d'Esmirna, s'allistarà a l'exèrcit grec amb els seus altres tres germans. Al dietari que porta, amb el títol «Records del front, 1920-1921. Àsia Menor – Tràcia» (que *Ta Nea* [Les Notícies] havia ofert als seus lectors en 2019) es reflecteixen la quotidianitat i els pensaments dels soldats de l'Expedició d'Àsia Menor.

Escriu en Cap d'Any, divendres 1-1-1921: «En tota la nit no he aclucat els ulls, m'he gelat sencer! A les 6 ens han donat ranxo, macarrons, i formatge per al vespre, he menjat amb molta gana. A les 7 marxem, i amb prou feines que arrossego les cames, les tinc a la misèria! Som de nou a la rereguarda, la majoria del regiment avança amb retard i tots caminen descalços. Havíem arribat ja a prop de les nostres defenses, quan uns d'un poble

van enxampar un soldat dels endarrerits i a poc que no el maten a cops, per sort se n'adonaren els nostres i els van enxampar a ells, que eren 3, i els van portar al regiment. A les 5 de la tarda érem a les posicions d'avançada que havia pres el 1r batalló. Un pelotó de la nostra companyia ha ocupat les nostres defenses. A la dreta les ha ocupat la 1a companyia i a l'esquerra la 3a. Nosaltres som sota un pujol rocallós, damunt del qual hi ha una bateria d'artilleria de muntanya. Tot just prendre el te, ens hem estirat a dormir. "Avui era Cap d'Any!"»

«He dit: per l'any que ve!»

«Dimecres 6-1-1921: Llums! De nit ha plogut una mica, però el temps ha fet net de nou i el sol crema més que ahir. A migdia de ranxo espinacs amb arròs. Ha tornat a arribar correu, sorra... cartes i paquets, jo res. Dal·lamvelas m'ha donat una mica de coca de Sant Basili que li havien enviat d'Esmirna i he dit: "Per l'any que ve!" A la tarda he escrit carta a casa i a Pezaros! De ranxo, per sopar, macarrons, després del te ens hem assegut al foc i en Trigonis ens ha contat un conte en què hi havia fins i tot dracs!! I hem passat l'estona».

Les marxes, l'alimentació, el temps són temes que apareixen contínuament als seus escrits. De tant en tant hi fica algun comentari pel sentit de l'empresa sencera: «...viven, d'alguna manera, prou bé, tranquils, quan un bell matí veuen arribar els seus germans grecs com a àngels de consolació i Llibertadors!!! Ara, Déu sap què passarà d'ací a 2-3 dies en tots aquests pobles d'aquesta contrada Llibertada!!!»

«Cadascun va recollir i marxà...»

Del que passa en aquests pobles ens assabentem pels testimoniatges dels habitants. Maria Birbili, del poble de Iatzilari, a la península d'Eritrea, a prop de Vurlà, recorda: «Des de juny o juliol començaren les tropes a recular; això ho sentíem, no llegíem periòdics. En agost, quan escampàvem la pansa, ens deien que els grecs marxaran; portaven les notícies des de Vurlà, però res no vèiem i no ens ho crèiem. [...] El 25 d'agost sentíem que el canó disparava sense aturador...». Uns pocs dies després, el papàs i el *muhtar*, en tornar de Vurlà, diuen que hi ha carnatge, els urgeixen a marxar. «Tal com estava cadascun, recollia i marxava; alguns no tingueren temps. Ens van aixafar els turcs dels pobles turcs del voltant, Kuskular i Salaptalar, i el mal fou gran. Van degollar la dona del *muhtar* i els seus cinc fills; el *muhtar* se'n lliurà. La filla del papàs la van deshonrar davant dels seus ulls i en acabat se l'emportaren, no sabem què se'n va fer. Van matar la dona del papàs i els altres seus fills; el papàs se'n lliurà amb catorze ganivetades». Ella mateixa, amb la seva família i una criatura a l'esquena aconseguiren passar amb un caïc a Quios. «Al principi vam viure al port. Enterra, enterra dormíem». Avancen cap al sud, van a un hort. «L'amo ens fa fora, li fa por que ens mengem les mandarines. Anem a un oliverar. També d'allí ens fan fora». Un mes després se n'aniran a Creta. Acabaran, després de vagareigs, a Khanià, i quan en la dècada del 1950 els seus fills marxen a Atenes s'hi aplegarà la família sencera.

Vassilia Lambruku, de la contrada de Sókia, recorda: «Nosaltres, a Sókia, no teníem ni idea de la retirada de l'exèrcit grec. Com cada matí, vaig sortir de casa meva i anava a una cosidora on aprenia costura». Algú li crida que venen els turcs. «Als pocs minuts senties per Sókia: "Venen els turcs, han arribat, han arribat els turcs!". El meu pare era fora, a Balatçik, hi parava un camp i llogava sorts per a figueres. En aquella estació tenia treballadors i collia figues».

La referència a les famoses figues de la fèrtil vall del Meandre que, assecades, envolupades en rodets i luxosament empaquetades en cel·lofana i paper d'or, es venien a les botigues de queviures d'Esmirna en capsos metàl·liques com les xocolates cares a Occident, se sent a la seva narració posterior com a recordatori de la pretèrita pau i benestar. Quan en octubre de 1950 l'esmirniota Iorgos Seferis es retroba a les terres pàtries, un gran comerciant de figues li'n regalarà en «una bosseta de cel·lofana, envolupades en paper estampat» i el poeta trobarà en els pol·lícroms papers d'or «un aire de Cap d'Any». De la població grega de Sókia, aproximadament 7000 persones, entre els quals també hi havia exploradors, es diu que en van sobreviure només 2000. Tots aquells que van poder fugir embarcaren a Kuşadası «en vaixells americans i van arribar, uns a Samos i altres a Tessalònica».

Salvant els records

A la zona de Tessalònica, a la Grècia Central i a Eubea van ser censats els més de 786.431 refugiats que es registraren (opcionalment) en abril de 1923, després de l'intercanvi de poblacions. Després de l'ensulsiada del front, passa també a Grècia Kharàmbos Pliziotis, que emigrarà després a Amèrica. Les seves anotacions diàries s'aturen el 10 d'octubre de 1921. Diries que considerava una esperança d'estabilitat tot el que va escriure enmig de la volatilitat de la guerra, una manera de salvar quelcom d'ell mateix.

El seu dietari es troba a l'Arxiu de Manuscrits del Centre d'Estudis d'Àsia Menor (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών [KMΣ]), on hi ha més de 504 manuscrits de refugiats de totes les contrades d'Àsia Menor organitzats per zona geogràfica. Fou editat en 1991 a cura de Matula Rizu-Kurupú, mentre que una selecció dels testimoniatges orals dels refugiats sobre les condicions en les quals van deixar les seves llars, l'experiència de la condició de refugiat i l'esforç per recomençar en una nova pàtria es publiquen als cinc toms del programa editorial *Èxode* (*Εξοδος*, 1980-2016) del Centre d'Estudis d'Àsia Menor, amb declaracions l'inici de les quals té lloc als districtes de les costes occidentals d'Àsia Menor i acaben a la costa occidental del Mar Negre i a Paflagònia.

¿En 1919 el govern grec hauria pogut reivindicar, en lloc d'Esmirna, Constantinoble?

Vassilis Minakakis – Sakis Ioannidis

(Traducció: Rubén J. Montañés)

«Θα μπορούσε το 1919 η ελληνική κυβέρνηση να διεκδικήσει αντί της Σμύρνης την Κωνσταντινούπολη;» La proposta dels experts britànics Arnold Toynbee i Harold Nicholson, i la seva acceptació per ELEVTHÉRIOS VENIZÉLOS i la conjuntura internacional. Heus ací l'enllaç: <https://www.kathimerini.gr/investigations/561759073/tha-mporoyse-to-1919-i-elliniki-kyvernisi-na-diekdikisei-anti-tis-smyrnis-tin-konstantinoypoli/>

El final de la Primera Guerra Mundial, en novembre del 1918, va trobar Grècia al bàndol dels vencedors, en tant que l'imperi otomà, que s'havia alineat en la guerra amb les Potències Centrals, al bàndol dels vençuts. En conseqüència, les perspectives que s'obrien eren diferents: Grècia esperava una nova ampliació territorial, després d'aquella que havia aconseguit arran les guerres balcàniques, en tant que l'imperi otomà un replegament més dels seus dominis.

Pel que fa a Grècia, doncs, es plantejava una pregunta: quines havien de ser les seves reivindicacions cap a orient als territoris de l'Imperi Otomà, en procés de desmembrament?

Quasi simultàniament amb el final de la guerra (2 de novembre del 1918), ELEVTHÉRIOS VENIZÉLOS va respondre a aquesta pregunta amb un memoràndum que presentà al seu homòleg britànic, Lloyd George. «El projecte comprenia la creació d'un estat armeni independent, la creació, sota l'ègida de la Societat de Nacions, d'un estat independent de Constantinoble i Tràcia Oriental, de manera que s'assegurés la llibertat dels Estrets, i l'annexió de l'Àsia Menor occidental a Grècia» (Llewellyn Smith 2002, 149).

Tres mesos més tard (3-4 de febrer del 1919), en l'àmbit de la Conferència de Pau de París, el primer ministre grec es presentà al Consell Superior Aliat (Consell dels Deu) per a explicar i justificar les postures gregues. La seva anàlisi es basava en l'extensa exposició oficial «Grècia davant del Congrés de la Pau», que havia redactat ell mateix i explicava per què havien de passar a Grècia les illes de l'Egeu que restaven sota l'ocupació turca, el Dodecanès, sota ocupació italiana, l'Epir Nord quasi sencer i Tràcia (occidental i oriental).

Fent referència a Constantinoble, va sostenir que en la realitat era una ciutat grega, però que, atesos els múltiples interessos internacionals sobre ella, proposava un règim internacional especial per al nucli urbà juntament amb una extensa zona al seu voltant,

que es posaria sota el comandament de la Societat de Nacions. Com havia dit fent broma, era «l'únic grec en el món que rebutjava Constantinoble» (Milton 2022, 153).

Certament, en preguntar Lloyd George si proposava la internacionalització de Constantinoble i de la seva rodalia, inclosos Skutari¹ i la riba oposada del Bòsfor, Venizelos va respondre afirmativament, afegint al règim internacional les contrades d'Izmit (Nicomèdia), de Kal·lípoli, de Biga² i de part de Prusa (Rizàs 2015, 63).

De l'elecció en qüestió, és a dir, reivindicar Esmirna i no (o també) Constantinoble, es va parlar molt aleshores —i se'n continua parlant. Sobre ella aporten els seus punts de vista quatre historiadors, il·luminant-la des de diferents perspectives.

Paràmetres crítics en el dilema de Venizelos, per Thanos M. Veremis³

El dilema de Venizelos entre el domini grec de Constantinoble i el mandat a Esmirna sembla paradoxal en dos punts. Que Venizelos, en 1919, reunia l'acceptació de tota la formació governamental, de manera que cada decisió important de política exterior portava el seu nom. L'altra paradoxa era el dilema entre el domini, que constitueix per a Grècia una ocupació superior al simple mandat (*mandate*).

És aquest dilema que intentarem examinar al text que segueix. Al Congrés de la Pau a París, en març-abril del 1919, el futur de la capital otomana va provocar una gran discussió. Els Estats Units d'Amèrica no semblaven desitjosos d'assumir la missió i els britànics no estaven disposats que s'encomanés als francesos o als italians.

El 14 d'abril de 1919, l'historiador Arnold Toynbee i el diplomàtic Harold Nicholson, com a experts del ministeri d'Exteriors britànic, van presentar una proposta revolucionària: com que Grècia havia de prendre Tràcia sencera en el futur proper, el sector europeu de Turquia i una part de Constantinoble, així com els seus territoris occidentals, en el futur farien frontera amb Tràcia, la qual ja seria possessió grega. La proposta de tots dos tendia a la cessió pels aliats del sector europeu de Constantinoble a Grècia. D'acord amb la proposta d'aquests dos homes, Grècia hauria de bescanviar la perspectiva del mandat (*mandate*) a Esmirna per domini a la Constantinoble europea, juntament amb les seves costes europees als Dardanel·ls. Turquia conservaria els seus territoris asiàtics i les seves costes asiàtiques. Així, els dos països tindrien fronteres marítimes. Condició per a assumir el domini a la Constantinoble europea seria abandonar el mandat a Esmirna. Tanmateix, Venizelos preferia el mandat a Esmirna en lloc del domini al sector europeu de

¹ En turc Üsküdar, nucli urbà a la riba asiàtica, a l'extrem sud del Bòsfor.

² El topònim Biga (**Μπίγα**), que als documents eclesiàstics apareix com a Viga dels Dardanel·ls (Βίγα Δαρδανελίων), prové de la denominació antiga Πηγαί 'fonts'. Es trobava a la vall del Vakacak dere, afluent per la dreta del Grànic, en turc Kocabaş çay, a 73 km N-NE d'Adramitèon, 73 km E-NE de Çanakkale, 84 km NO de Balıkesir i 155 km O-NO de Prusa, i a uns 20 km de la Propòntida. En 1914 la seua població constava de 2.500 grecs, 5.000 musulmans, 750 armenis i 25 jueus (n. del t.).

³ El sr. Thanos M. Veremis és professor emèrit de la Universitat Nacional i Kapodistriana d'Atenes.

Constantinoble i de la meitat del control dels Estrets. Potser preveia que les altres grans potències mai no estarien d'acord amb una adquisició tan important per part de Grècia, i especialment amb el fet que s'apropriés una part del control dels Estrets. Venizelos tenia el carisma de veure més lluny que els seus contemporanis i comprenia el canvi que havia començat a aparèixer en les relacions dels vencedors de la Primera Guerra Mundial. En cinc anys, el mandat de Grècia a Esmirna podria convertir-se, mitjançant un plebiscit, en sobirania plena. Sota certs pressupòsits de col·laboració amb els armenis i potser amb els llevantins, seria possible que Grècia aconseguís la ciutat.

Si, en conseqüència, considerava possible en el futur l'adquisició d'Esmirna, preferia arriscar en l'elecció d'Esmirna contra la sobirania en mitja Constantinoble.

En la proposta Toynbee - Nicholson es preveia encara el funcionament de Santa Sofia com a església cristiana, de la mateixa manera que es pensava en la creació d'una comissió internacional per als Estrets, que es correspondria amb la Comissió del Danubi. També donava suport a aquest projecte sir Eyre Crowe, cap d'afers polítics a Europa del sud-est, que havia proposat abans un projecte semblant.

També hi havia, tanmateix, les veus d'aquells que miraven amb prevenció aquest projecte, com ara la de l'ex-ambaixador a Constantinoble, Louis Mallet, el qual temia:

- a. Que Grècia traslladaria la seva capital a Constantinoble, abandonant l'interior grec a la decadència.
- b. Aquesta acció provocaria l'intens desgrat dels turcs, i
- c. permetria als italians reivindicar Esmirna i tot el districte d'Aydın.

Entre les solucions alternatives de Nicholson, la primera era Constantinoble per a Grècia. La segona era que Esmirna i Ayvalık es donessin a Grècia i el futur estat turc s'encomanés a alguna potència mandatària, tret d'Itàlia.

Els retards van limitar les possibilitats de triar de Venizelos al mandat a Esmirna. El projecte Toynbee-Nicholson va naufragar i Venizelos va avançar a la materialització de la seva pròpia preferència pel mandat a Esmirna, el qual mandat potser algun dia es convertiria en domini grec.

Esmirna era més grega que la Ciutat, per Iorgos Mavrogordatos⁴

Seria un error prendre's seriosament el parer que Venizelos potser era indiferent o fins i tot hostil quant als grecs de la Ciutat. Aquesta opinió la fan girar i regirar tots aquells que, encara avui, estan dominats per una animadversió anacrònica en contra seva. Semblen ignorar les batalles que va lliurar i guanyar a Lausana perquè els grecs i el Patriarcat poguessin restar a la Ciutat. Tenia, doncs, unes altres raons per acabar preferint Esmirna

⁴ El sr. Iorgos Mavrogordatos és professor titular de la Universitat d'Atenes.

en 1919. Aquesta qüestió la va posar de manifest fa més de quaranta anys l'inoblidable Nikos Petsalis-Diomidis amb una anàlisi exhaustiva que resta insuperable. A aquesta, ben poc podria afegir ningú.

Cal, tanmateix, accentuar la prehistòria de la qüestió. Des del començament de la Primera Guerra Mundial i fins a la caiguda del règim tsarista en 1917, tenia vigència una dada: Constantinoble i els Estrets havien de quedar sota domini de Rússia si vencia l'Entente. Del cert que des de primeries de 1915 va haver-hi al respecte un compromís definit per part de Gran Bretanya i França, les altres dues Grans Potències que constituïen llavors l'aliança.

Amb aquestes dades, Grècia sens dubte no podia, com a nou aliat de l'Entente, reivindicar el mateix que Rússia. Alternativament, se li podien oferir només guanys territorials a Àsia Menor (és a dir, també Esmirna), exactament com s'esdevingué. D'altra banda, només la internacionalització de la Ciutat i dels Estrets constituïria un supòsit realista més favorable per als interessos grecs que el domini rus unilateral. Així, l'elecció d'Esmirna en lloc de la Ciutat fou dictada ja des de 1914-15 per la conjuntura del moment.

Aquesta conjuntura canvià només a partir de 1917, amb la caiguda del règim tsarista, la retirada de les seves aspiracions territorials i, finalment, la retirada de la guerra de Rússia mateixa, després de la prevalença dels bolxevics. Es recercà, doncs, per part dels aliats alguna forma d'internacionalització de Constantinoble i dels Estrets sota l'ègida de la Societat de Nacions, que havia de constituir-se. Venizelos també continuà preferint aquesta solució. Reivindicava, tanmateix, Constantinoble per a Grècia si la internacionalització no es materialitzava. La idea de crear un petit estat artificial que compregués Constantinoble i els Estrets, i per al qual la Societat de Nacions donaria mandat als Estats Units, va trobar dificultats. Com a reacció, Harold Nicholson i Arnold Toynbee (que després seria un historiador cimer), com a experts de la representació britànica a la Conferència de Pau, van elaborar i presentar una solució alternativa radical, que semblava irresistible en la seva senzillesa i la seva lògica. Grècia obtindria tots els territoris europeus de Turquia i Constantinoble, renunciant als territoris d'Àsia Menor i a Esmirna. En sentit contrari, Turquia quedaria limitada definitivament als seus territoris d'Àsia Menor (mantenint també Esmirna).

Quan Venizelos es va assabentar d'aquest nou projecte de Nicholson, s'enfurià. Es va vantar, certament, que era l'únic grec a la Terra que estava en situació de negar la Ciutat? Petsalis-Diomidis escriu que «aquest potser fou un dels seus errors més tràgics». El justifica, tanmateix. Quatre dies després, els dirigents de Gran Bretanya, de França i dels Estats Units li van demanar que Grècia ocupés Esmirna per a avançar-se als italians. En aquesta conjuntura, com hem vist a la pregunta anterior, no podia negar-se i limitar-se a l'oferta encara incerta de Constantinoble, abandonant Esmirna i els territoris d'Àsia Menor, és a dir, els nombrosíssims poblaments grecs d'allí. Així, el desembarcament de l'exèrcit grec a Esmirna va invalidar qualsevol idea sobre Constantinoble. La seva adquisició restà per a un futur indefinit.

Tanmateix, d'alguna manera cal que ens aproximem a la qüestió prenent distància, deixant de banda les pairals concepcions romàntiques, ni que sigui una mica. Privar la Turquia vençuda definitivament de Constantinoble després de la Primera Guerra Mundial era una elecció extrema, sense precedent. Constantinoble no deixava d'haver estat la capital otomana durant quasi cinc segles. S'havia esdevingut que capitals d'estat es trobessin sota ocupació enemiga al llarg o amb el final de guerres (p. e. París), tanmateix mai no s'havia privat d'aquestes els estats que finalment havien sigut derrotats.

Potser per això Venizelos no considerava inconcebible que la Ciutat continués sent la capital otomana, si podia haver-hi acord i col·laboració greco-turca, amb la cessió de Tràcia i Esmirna a Grècia com a peça d'intercanvi. De nou, les converses al respecte les va expressar Nikos Petsalis-Diomedis. També aquestes quedaren anul·lades pel desembarcament de l'exèrcit grec a Esmirna.

D'altra banda, com que la Ciutat havia fet funcions de capital otomana durant tants segles, era d'esperar que tingués habitants turcs, almenys el doble que els grecs. El contrari valia per a Esmirna mateixa (no la seva contrada). Era, al capdavant, més grega que la Ciutat, només li mancaven els monuments i els records.

L'equilibri de forces i la sort de la Ciutat, per Eleni Gardika-Katsiadaki⁵

La qüestió oculta dos supòsits, cap dels quals no es correspon amb dades reals.

- a. Que en la primavera del 1919 el govern grec podia convèncer el Consell dels Quatre, o molt més imposar-los l'assignació de l'administració de Constantinoble o el domini sobre la Ciutat i la seva rodalia.
- b. Que és possible un control a posteriori de la hipòtesi que l'ocupació de Constantinoble tindria un final més feliç per a Grècia que la solució d'Esmirna.

Podria limitar la meua resposta a això. Si m'hi estenc, és per explicar què significava el domini sobre Constantinoble tant per les Grans Potències com per als estats que es van crear a la zona, des del principi de la Qüestió d'Orient. La manera com van enfrontar la qüestió de la sort de Constantinoble fa palès que, fins i tot en les grans crisis, cap estat no va gosar o no reeixí a prendre-la unilateralment.

A la guerra russo-turca de 1828-1829, la primera d'aquestes crisis, després de les greus derrotes de l'exèrcit otomà i la conquesta d'Adrianòpolis pels exèrcits russos, amb el tractat d'Adrianòpolis (14-9-1829) el sultà es veié obligat a grans cessions territorials als Balcans i al Caucas per tallar la seva marxa cap a Constantinoble. Llavors, davant del supòsit d'ocupació de Constantinoble, o fins i tot de dissolució de l'imperi otomà, el tsar va formar una comissió especial, la proposta de la qual va constituir l'eix de la política russa amb vista a les següents crisis de la Qüestió d'Orient: la caiguda de Constantinoble i de la Turquia europea havia de ser objecte de negociacions amb les Grans Potències. La

⁵ La sra. Eleni Gardika-Katsiadaki és investigadora emèrita de l'Acadèmia d'Atenes.

proposta conclouia que «els avantatges de la conservació de l'imperi otomà a Europa són més que els desavantatges; que la seva caiguda [de Constantinoble] seria en conseqüència contrària als veritables interessos de Rússia; que consegüentment seria assenyalat intentar defugir-la...».

La següent gran amenaça contra l'imperi es feu notar quan Rússia emprengué el restabliment de la seva influència als Balcans i al Caucas, que havia perdut arran de la guerra de Crimea. Aprofitant els moviments nacionals als Balcans, va declarar la guerra contra l'imperi i va irrompre als territoris de Romania a finals d'abril del 1877. Amb la conquesta de Sofia, es feu palès el perill que Adrianòpolis i la mateixa Constantinoble fossin preses. Després de pressions britàniques, Rússia va interrompre el seu avenç a Àgios Stéfanos, al sudoest de Constantinoble. El tractat d'Àgios Stéfanos (3 de març del 1878) constituí l'apogeu de la influència russa als Balcans. La seva immediata revisió amb el tractat de Berlín (13 de juliol del 1878), que porta la signatura, a més de Rússia i de l'imperi otomà, de les altres Grans Potències, restablí un equilibri d'interessos a Orient i constituí l'eix de la Qüestió d'Orient per trenta-cinc anys. Malgrat les crisis que van seguir, les Grans Potències reeixiren a mantenir aquest equilibri fins a 1914.

En 1912 amenaça amb pertorbar aquest equilibri l'Aliança Balcànica, que durant la Primera Guerra Balcànica intentà expulsar l'imperi otomà dels seus territoris europeus. L'exèrcit búlgar, en un impressionant avenç cap al sud-est, s'aturà a Çatalca, fora de Constantinoble. L'amenaça búlgara va ajuntar les Grans Potències, que van decidir que la sort de determinades zones vindria determinada per l'Acord Europeu i no pels països bel·ligerants. Aquestes zones eren: el nou estat d'Albània, Adrianòpolis juntament amb Constantinoble, Mont Atos, els límits de Bulgària i Romania i les illes de l'Egeu. Les aspiracions dels aliats foren restringides per les Grans Potències per salvar el sotraguejat equilibri europeu.

La següent vegada que Constantinoble es veié amenaçada, al final de la Primera Guerra Mundial, Rússia ja no existia. Les potències que s'interessaven pel seu futur eren les vencedores: Gran Bretanya, França, Itàlia i Grècia. Tanmateix, la necessitat que dictava l'equilibrament dels interessos dels vencedors era la mateixa necessitat d'entesa entre les Grans Potències del món de preguerra. Basant-se en l'article VII de l'acord de treva de Mudros (30 d'octubre del 1918), la Ciutat esdevingué *de facto* la seu de l'administració militar aliada, i aquests països se'n repartiren les zones. A la Conferència de París, Venizelos fracassà en assegurar-se, per part del Consell dels Quatre, la creació d'un estat internacional que comprendria Constantinoble amb els Estrets i la zona del voltant i es trobaria sota la protecció de la Societat de Nacions. D'acord amb els articles 27 i 36 del Tractat de Sèvres (18 d'agost del 1920), Constantinoble es mantingué com a seu del govern turc i del sultà, i la seva ocupació internacional durà fins a la treva de Mudanià (11 d'octubre del 1922) i la posterior signatura del Tractat de Lausana (24 de juliol del 1923). En tota l'evolució de la Qüestió d'Orient les Grans Potències van mantenir l'ocupació de Constantinoble fora del camp de la seva rivalitat.

La pèrdua de Tràcia va ser la dissort més gran, per Kostas M. Stamatópulos⁶

El 30 de desembre del 1918, Venizelos, en resposta al requeriment del president Wilson perquè li exposés les aspiracions territorials gregues, no va incloure entre aquestes Constantinoble. De la mateixa manera que no la va incloure el 3 de febrer del 1919 en la presentació oficial de les reivindicacions gregues que feu en presència del Congrés de Pau. Ben a l'inrevés, en ambdues ocasions havia demanat la cessió a Grècia de l'Àsia Menor occidental en la seva totalitat. Probablement el seu pla preveia o bé l'adquisició en el seu moment de Constantinoble, mitjançant una Àsia Menor i una Tràcia oriental gregues, o bé la internacionalització de la Ciutat, com ho volia també el seu principal valedor, Lloyd George. Potser la segona solució fóra el proemi de la primera. Venizelos tenia, més o menys, totes les dades en contra seva, a més de la terrible divisió interna grega que ell mateix, amb fanatisme, conservava:

- a. Grècia no havia declarat la guerra a l'imperi otomà ni els Estats Units a Bulgària, la qual continuava reivindicant un gran sector de Tràcia.
- b. El factor demogràfic era, gairebé per tot arreu, negatiu.
- c. Havia d'enfrontar-se a l'animadversió dels italians, tant a Àsia Menor com a Tràcia, on quasi obertament armaven els komitatzides búlgars, mentre que poderosos agents anglesos i americans donaven suport també a la Bulgària vençuda. La postura dels francesos era incerta.
- d. Els britànics es trobaven pressionats pels musulmans i pels hinduistes (gràcies a la lluita unificadora de Gandhi) de les Índies, que volien evitar l'allunyament del sultà-califa de Constantinoble.

Tot el que s'ha exposat havia dificultat extraordinàriament l'avenç de l'exèrcit grec a Tràcia, havia impedit l'ocupació interaliada de la Ciutat i l'establiment allí d'un comissariat grec, i havien retardat l'arribada del cuirassat *Avérof*, el qual va ancorar al Bòsfor (27 de novembre del 1918) dues setmanes després de l'arribada a port de la flota aliada. Durant tot el primer trimestre del 1919 la situació es mantingué excepcionalment fluïda pel que fa a l'existència o no d'un estat de Constantinoble, pel que fa als seus límits a Tràcia i a Àsia Menor, pel que fa a la Potència que assumiria el mandat sobre aquest, pel que fa a les fronteres meridionals de Bulgària, mentre que hi havia converses sobre l'entrega de la zona d'Esmirna a Grècia juntament amb compensacions territorials italianes al Caucas. Alhora abundaven les informacions intranquil·litzadores sobre un armament massiu dels turcs a Tràcia i l'Orient. El costat grec pressionava on i tot el que podia, sabent que la sort de la zona es trobava en mans de les Potències, en absolut concordes entre elles.

I mentre la incertesa es dilatava i les probabilitats que el sultà restés a la Ciutats eren encara més poderoses, el lideratge dels grecs de la Ciutat —que tenia al capdavant el topoterita del tron ecumènic Dorotheos de Prusa, hierarc nacionalista que tenia el suport d'Atenes— amb l'entusiasme, la impaciència i la superficialitat que sovint ens distingeix

⁶ El sr. Kostas M. Stamatópulos és historiador, doctor en Història Bizantina per la Universitat de la Sorbona, vicepresident de la Societat Grega de l'Entorn i la Cultura.

en moments crítics de la nostra història, van prendre el 16 de març del 1919 la decisió de trencar plenament les relacions amb l'estat otomà. En el mateix moment que Venizelos parava oïda propícia a la iniciativa sense fonament de Barsí Bei, sobre la formació d'una confederació greco-turca, que tant recorda la concepció, en altres temps, d'Íon Dragumis i d'Athanàssios Suliotis-Nikolaïdis. Veient els americans vacil·lar sobre l'assumpció del mandat i la resta de les Potències dividides, els experts britànics Arnold Toynbee i Harold Nicholson van idear una proposta que preveia la cessió de la riba europea dels Estrets, inclosa Constantinoble, a Grècia, i d'Àsia Menor sencera a Turquia, que quedaria sota mandat d'alguna Potència que no fos Itàlia. La solució era clara, atès que ni Esmirna ni la Ciutat se separarien de les seves àrees econòmiques de terra endins, en tant que a efectes de població els grecs eren clarament més nombrosos a Tràcia, que addicionalment constituïa una extensió de la Grècia del nord. La presència conjunta de dos estats als Estrets suposava a més una garantia de lliure trànsit naval. Van seguir propostes complementàries amb la finalitat de protegir els grecs d'Àsia Menor, la satisfacció dels italians, la imposició de control internacional sobre el trànsit naval als Estrets, l'evitació del trasllat de la capitalitat grega a la Ciutat i la no transformació de Santa Sofia en temple ortodox, sobre la qual cosa insistia particularment el Vaticà... Unes altres dues alternatives que es proposaren preveïen l'assumpció del mandat pels americans i la cessió d'Esmirna a Grècia, amb la resta d'Àsia Menor turca sota mandat italià. Inclinant-se per la primera solució, els britànics van donar poders a Nicholson per sotmetre les anteriors propostes als americans. Impacients com estaven per desembolicar-se del vesper europeu, era segur que elegirien la primera proposta. En arribar als Estats Units, Nicholson comprovà que s'havia llençat el dau: perquè els italians no s'avancesin a prendre Esmirna, aquells que tot just havien aprovat la seva proposta hi havien enviat els grecs!

Ufanós fora mida per l'òptima evolució dels afers nacionals, que preïen un gir positiu, Venizelos s'oposà enfurit a la proposta de Nicholson. «Sóc l'únic grec sobre la Terra que renega de Constantinoble», li digué...

Interpretant erròniament les dades bàsiques que militars estrangers i polítics no deixaven d'exposar-li, i que havien accentuat grecs ja des del 1915, Venizelos s'enfonsà en l'atzucac d'Àsia Menor, que finalment va portar a la pèrdua tant d'Àsia Menor com de la Tràcia oriental. En opinió de qui escriu, la pèrdua de Tràcia fou la més gran dissort. Perquè, amb una finestra al mar Negre, l'Hel·lenisme hagués conservat a la zona el paper que era seu des de l'Antiguitat.

BIBLIOGRAFIA

- Llewellyn Smith, Michael. 2002. *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*. Atenes: MIET (*Ionian Vision. Greece and Asia Minor 1919-1922*. Londres: C. Hurst & Co. Publishers Ltd, 1998).
- Milton, Giles. 2022. *Χαμένος παράδεισος. Σμύρνη 1922. Η καταστροφή της μητρόπολης του μικρασιατικού Ελληνισμού. Metamórfosi (Àtica): Μίνωας Εκδόσεις (Paradise Lost: Smyrna 1922 - The Destruction of Islam's City of Tolerance*. Londres: John Murray, 2009).
- Rizàs, Sotiris. 2015. *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας [El final de la Gran Idea]*. Atenes: Kastaniotis.

La posició de Rússia respecte de la Revolució Grega de 1821

Mikhalis Stukas
(Traducció: Pau Sabaté)

«Η στάση της Ρωσίας απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση του 1821». L'article, publicat per *Πρώτο Θέμα* el 7 de març de 2022, es troba en el següent enllaç: <https://www.protothema.gr/stories/article/1219154/i-stasi-tis-rosias-apenadi-stin-elliniki-epanastasi-tou-1821/>



Fotografia: protothema.gr

Mikhalis Stukas va nèixer i viu a Peristeri, de pares epirotes. Llicenciat en Matemàtiques per la Universitat de Patras. A banda de la seva activitat com a articulista és un professional dels mots encreuats: n'ha elaborat vora el mig milió. Des del 2009 col·labora amb Khristóforos Kharalambákis, de la Universitat Nacional Kapodistrias d'Atenes (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών) en el *Diccionari d'Ús de la Llengua Neogrega de l'Acadèmia d'Atenes* (Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών).

La política del tsar Alexandre I envers Aléxandros Ipsilandis i la lluita dels grecs per la llibertat

Una de moltes qüestions que es discuteixen en el marc de la invasió russa d'Ucraïna és la de les relacions entre grecs i russos. S'han escrit i dit moltes coses al respecte. Naturalment, és impossible referir-s'hi en poques línies o uns quants minuts, atès que abasta centenars d'anys.

Així doncs, a l'article d'avui hem pensat de referir-nos específicament a la política russa respecte de la Revolució de 1821. Com veurem, la posició de Rússia va patir molts canvis i vaivens. Va ser decisiu el paper de Ioannis Kapodístrias, però també el de l'ambaixador rus a Constantinoble, Stróganov, l'activitat del qual no és gaire coneguda.

El Congrés de Laibach

Quan van començar les activitats d'Aléxandros Ipsilandis, el tsar de Rússia Alexandre I es trobava, juntament amb Ioannis Kapodístrias, a Laibach (l'actual Ljubljana, capital d'Eslovènia). S'hi havien reunit, des del gener del 1821, els governants de Rússia, d'Àustria i de Prússia, els seus ministres pertinents i delegats de França i Anglaterra. A Laibach es va traslladar la reunió dels dirigents de la Quintuple Aliança que havia començat a Troppau, Moràvia, l'octubre de 1820 per tal d'afrontar la revolució de Nàpols i, en general, combatre els moviments revolucionaris a Europa. Aquest primer congrés,

influït principalment pel ministre d'Exteriors austríac, Metternich, havia decidit que la revolució de Nàpols seria sufocada per l'exèrcit austríac. Ara bé, la forta resistència que va trobar aquest exèrcit va provocar una gran inquietud a Laibach. En aquell moment, va arribar la notícia de la revolució del Piemont. Anteriorment també havia esclatat una revolució a Espanya i s'havia produït l'episodi del regiment Semiónovski a Sant Petersburg, que va provocar molts problemes a Alexandre I.

Alexandre I i Aléxandros Ipsilandis

El 24 o 25 de febrer de 1821, un enviat d'Aléxandros Ipsilandis va partir de Iași amb cartes dirigides a Alexandre I i Kapodístrias. Va arribar a Laibach i les va lliurar poc abans del 14 de març. Ipsilandis volia guanyar-se els sentiments del tsar, presentant l'aixecament com a estès no només a Grècia, sinó a tota la Península Balcànica, i el convidava a aplicar immediatament la política oriental de Rússia:

«El Peloponnès i l'Egeu es mouen, Creta s'alça, Sèrbia, Bulgària, Tràcia i Macedònia corren a les armes, Valàquia i Moldàvia s'espolsen el jou i els turcs, atemorits, a Constantinoble i tot és com si fossin damunt d'un volcà que és a punt d'empassar-se'ls...»

La primera reacció de l'emperador rus envers Ipsilandis va ser favorable: «Sempre havia dit que aquest bon xicot té sentiments valerosos».

Tanmateix, la carta va arribar en un temps i un lloc que no eren els ideals... Metternich va imposar amb facilitat la seva opinió que les activitats d'Ipsilandis formaven part d'un pla revolucionari ben organitzat i sincronitzat que posava en perill la tranquil·litat i l'ordre a tot Europa. En conseqüència, Rússia no va tenir marge per posar en pràctica la seva política oriental, tal com esperaven els membres de la Societat Amical i Ipsilandis mateix. La delegació russa a Laibach es va trobar en una situació molt difícil, atès que Ipsilandis era oficial de l'exèrcit rus i conegut del tsar, havia començat l'expedició en territori rus i havia al·ludit, amb la seva proclama, a un suposat suport a les seves activitats per part de Rússia.

Alexandre I es va afanyar a reunir-se amb l'emperador d'Àustria. A la trobada només eren presents Metternich i el ministre d'Exteriors de Prússia, Bernstorff. El tsar va assegurar que no tenia cap relació amb Aléxandros Ipsilandis, va prometre que desaprovaria les seves accions i, a més, va deixar clar que estava en contra dels moviments revolucionaris a Europa.

A Laibach també era present Kapodístrias, en tant que ministre d'Exteriors de Rússia, que es va trobar en una posició extraordinàriament difícil. Malgrat tot, va aconseguir influir el tsar de manera que les decisions del Congrés no fossin les pitjors per a la Revolució Grega i existissin les condicions per a futurs desenvolupaments favorables en el terreny diplomàtic.

Ioannis Filímon cita en la seva integritat el decret del tsar, segons el qual Aléxandros Ipsilandis va ser destituït irrevocablement del servei militar rus. El tsar desaprovava enèrgicament les seves activitats i deixava clar que no hi havia cap esperança d'ajuda russa. El comte Wittgenstein, commandant en cap de les tropes russes al Prut i a Bessaràbia, rebia l'ordre de mantenir la més estricta neutralitat i imparcialitat respecte dels desordres que havien esclatat als Principats Danubians. Les decisions del tsar van ser comunicades a l'ambaixador rus a Constantinoble, Stróganov, que rebia l'ordre de posar-les en coneixement de la Sublim Porta, reiterant les afirmacions que ja havia expressat sobre la sublevació de Vladimirescu.

Per acabar, insistia «...que la política de l'Emperador és i serà aliena a les intrigues que constitueixen una amenaça per a qualsevol indret...».

Filímon qualifica de «salvadora» la clàusula de neutralitat que incloïa el decret. En efecte, la neutralitat de Rússia va ser salvadora per a la Revolució Grega, tenint en compte que a la mateixa època la Quíntuple Aliança decretava la repressió dels moviments revolucionaris a la resta d'Europa.

Seguí la carta de Ioannis Kapodístrias a Aléxandros Ipsilandis, amb la qual, en tant que ministre d'Exteriors de Rússia, el reprova i censura, al mateix temps que condemna la societat «secreta» i altres moviments. De tota manera, la carta contenia moltes referències afalagadores per a Ipsilandis i opinions favorables sobre la revolució expressades amb cautela: «...moltes circumstàncies justifiquen el desig dels grecs de no romandre indiferents per sempre a la millora de la seva pròpia sort», mentre que a continuació deixa clar que el tsar podria assumir el paper de mitjancer: «... si ens mostreu els mitjans pels quals es poden aturar els desordres sense que s'infringeixin els tractats entre Rússia i la Porta, l'emperador no dubtarà a intervenir i tractar aquesta qüestió amb el govern otomà».

Kapodístrias ha rebut moltes acusacions arran d'aquesta carta.

Cal considerar, per això, que la correlació de forces a Laibach no era gens favorable a la causa grega i que es feien necessàries certes giragonses diplomàtiques.

Kapodístrias havia entès que havia de portar a terme un dur combat diplomàtic contra l'Europa conservadora per tal de defensar la Revolució Grega. Havia de mantenir com fos la seva posició elevada al govern rus i la confiança del tsar.

Tal com escriu, amb molt d'encert, l'enyorat Aléxandros Despotópulos:

De fet, una posició diferent per part seva hauria estat un error polític greu i hauria comportat, segurament, la seva destitució; hauria estat equivalent a una deserció del seu deure envers la nació grega, que aleshores s'enfrontava a un gran repte.

La carta, a part de la Sublim Porta, també va arribar a Ipsilandis, poc abans de finals de març de 1821, el qual va preferir veure'n els aspectes positius i, al seu torn, va enviar cartes al tsar i als seus oficials. A la segona carta remarcava que l'emperador rus s'havia vist

constret a desaprovar-lo, però que el que escrivia Kapodístrias era encoratjador i calia que esperessin una probable intermediació de Rússia.

La posició de Rússia després de l'esclat de la Revolució

La proclamació de la Revolució Grega, el 25 de març de 1821, també va trobar reunits a Laibach els delegats de la Santa Aliança. Al Congrés hi va haver una gran torbació i van seguir intenses deliberacions diplomàtiques. Les converses del Congrés giraven entorn de l'atac al «règim legal» a Europa que suposava la Revolució Grega. Metternich era el principal exponent dels qui consideraven que la Santa Aliança havia d'intervenir per sufocar la Revolució, lluitant al costat del sultà.

El 7 de maig de 1821 el ministre austríac d'Exteriors escrivia en una nota: «Els monarques, units per donar suport a la conservació de tot poder legalment establert, no poden dubtar a aplicar immediatament aquest principi a les complicacions tan desagradables que estan tenint lloc últimament dins de l'Imperi Otomà...». El tsar, però, tenia una altra opinió. Per bé que estava en contra dels moviments revolucionaris a Europa, no podia col·laborar en una acció a favor del sultà i en contra dels seus correligionaris grecs. La declaració final del Congrés de Laibach, el 30 d'abril/12 de maig de 1821, va resultar en un compromís, atès que a la condemna de les revolucions s'hi va incloure la grega, però només amb un esment indirecte.

Àustria, a Laibach, va guanyar la condemna de la Revolució Grega, però Rússia i Kapodístrias van aconseguir la neutralitat de la Santa Aliança i la no-intervenció contra els combatents grecs.

Aquest èxit substancial de Ioannis Kapodístrias a favor dels grecs al Congrés de Laibach era important però tenia un efecte purament dissuassori. Era necessària, també, la implicació activa de Rússia. Kapodístrias intentava influir el tsar de manera que es creés tensió entre Rússia i l'Imperi Otomà.

Un aliat valuós de Kapodístrias va resultar ser l'ambaixador rus a Constantinoble, Grigori Stróganov, que amb el seu suport coratjós als grecs perseguits a la ciutat, les enceses diligències a la Sublim Porta i els informes dirigits al seu govern, on descrivia les atrocitats dels turcs i el seu comportament ofensiu envers l'ambaixada russa, donava arguments a Kapodístrias per defensar la necessitat d'una política contundent de Rússia respecte dels otomans. També va ser de gran ajuda per a Kapodístrias el tercer ministre d'Exteriors rus (el segon era Nesselrode, d'origen saxó, que mantenia una posició cautelosa envers els turcs), Pozzo di Borgo, d'origen cors, que demanava al tsar que exercís una política bel·licosa respecte dels otomans. Di Borgo, d'altra banda, no corria el perill de ser acusat, com Kapodístrias, de parcialitat amb els seus compatriotes. Sigui com sigui, és impressionant que cap dels tres ministres d'Exteriors del tsar el 1821 no fos rus!

El gir d'Alexandre I, de natural un caràcter inestable, cap a les opinions de Kapodístrias va tenir lloc a Varsòvia, quan, mentre tornaven de Laibach a Sant Petersburg, un correu

diplomàtic va portar la notícia que el patriarca Gregori V havia estat penjat. El tsar va quedar desolat i Kapodístrias va trobar l'oportunitat de convèncer-lo que no enviés instruccions a Stróganov abans d'arribar a Sant Petersburg.

Allà, el gran polític grec calculava que amb el suport de l'exèrcit i l'opinió pública aconseguiria l'aprovació d'una política enèrgica envers els turcs.

La Porta, mentrestant, va rebutjar amb menyspreu les diligències de Stróganov a favor dels grecs, així com la seva proposta d'intermediació russa a condició que la Porta aturés les matances de grecs i en garantís la seguretat. L'opinió pública russa s'havia revoltat contra els turcs i el tsar va donar l'ordre d'enviar una comunicació al govern otomà, però també que es mantingués la col·laboració amb les altres potències europees, que van ser posades al corrent dels últims esdeveniments en les relacions entre els dos imperis.

La redacció del document va anar a càrrec de Kapodístrias, que va fer servir un llenguatge especialment dur, cosa que no havia passat mai en aquesta mena de documents, ni tan sols en temps de Caterina la Gran. En certs passatges, fins i tot, Rússia apareixia com a representant de tota l'Europa cristiana.

A més a més, es donava a la Porta un termini de vuit dies per respondre. La comunicació, coneguda com a «ultimàtum Stróganov», va ser lliurada per l'ambaixador rus als otomans el 6 de juliol de 1821. Stróganov, que havia interromput tots els contactes amb la Porta des de mitjan juny, va insistir verbalment que ni Rússia ni les altres potències europees no podien ser mers espectadors de les atrocitats turques.

El sultà es va sobresaltar, però amb l'encoratjament de les potències occidentals va decidir retardar la resposta a la comunicació.

El 14 de juliol, quan s'acabava el termini de la comunicació russa, Stróganov va enviar l'interpret de l'ambaixada, Franguinis, al *reis efendi* (oficial superior otomà)¹ Hamit Bey i va reclamar que respongués per escrit als punts essencials de la comunicació. El *reis efendi* no va donar cap resposta escrita. De tota manera, va dir a Stróganov que «els súbdits cristians en són responsables, perquè s'han sublevat» i va afegir que les esglésies destruïdes es reconstruirien quan es restablís l'ordre, i que els prínceps de Moldàvia i Valàquia serien restituïts al seu càrrec «en un futur». Stróganov va considerar que aquesta resposta no era satisfactòria i aquell mateix dia va demanar, amb una nova comunicació, un salconduït i permís perquè salpessin lliurement sis vaixells que eren necessaris per al transport del personal de l'ambaixada i de les seves pertinences. El 19 de juliol, la Porta va decidir respondre a l'«ultimàtum Stróganov», però l'ambaixador rus no va acceptar la resposta, amb les paraules «és tard». Stróganov va noliejar tres vaixells austríacs, que, juntament amb tres de russos que es trobaven al Bòsfor, van salpar cap a Odessa. En aquests vaixells, que no van passar cap control, s'amagaven 122 grecs que Stróganov va ajudar a fugir. Dioníssios Kókinos escriu a propòsit del diplomàtic rus que era «un autèntic filhel·lè a

¹ En aquesta època, era un càrrec més o menys equivalent al de ministre d'Exteriors (n. del t.).

costa de sacrificis incalculables, la memòria del qual ha de ser conservada no només per la gratitud dels grecs, sinó també per la història dels gestos d'humanitat».

La retirada de Stróganov i la comunicació de Rússia a les altres potències europees van causar sensació. La guerra entre russos i turcs semblava inevitable. 180.000 soldats russos es trobaven a la riba oriental del Prut preparats per atacar l'Imperi Otomà. La guerra, finalment, no va esclatar aleshores, però Kapodístrias havia aconseguit una cosa molt important. Ara a Grècia ja no hi havia, des del punt de vista d'Europa, «súbdits del sultà revoltats», sinó una nació que s'havia alçat contra un conqueridor cruel i bàrbar, l'«autonomia» de la qual reclamava Rússia. La Revolució Grega entrava definitivament a l'ordre del dia de la diplomàcia europea, en tant que assumpte candent que exigia una solució immediata.

La petició de Kapodístrias d'enfrontar-se enèrgicament als otomans

Mentrestant va arribar a Sant Petersburg la resposta a l'ultimàtum del 6 de juliol que Stróganov s'havia negat a rebre. Des del juny, les lluites als Principats Danubians, després de les batalles de Drăgășani i Sculeni, es donaven gairebé per acabades. Tanmateix, el sultà, per por d'un atac rus, no destinava les tropes a Grècia. Ioannis Filímon escrigué a propòsit de la posició russa i els esdeveniments en el camp diplomàtic: «... aquest gest diplomàtic de Rússia va suposar la segona clau de volta, després de la neutralitat, del reconeixement de la guerra dels grecs com a santa i legítima». A causa de la situació crítica, Alexandre I va demanar a Kapodístrias que romangués a Tsàrskoie Seló, on s'estava ell. L'agost del 1821, els dos homes van deliberar sobre la posició que havia de mantenir Rússia enfront dels turcs i la Revolució Grega.

El tsar no volia un conflicte armat amb els turcs.

«Cal, a tota costa, trobar la manera d'evitar la guerra amb Turquia. Us aconsello que hi penseu i que em feu arribar un informe detallat sobre aquesta qüestió espinosa» va dir a Kapodístrias.

Per la seva banda, el polític grec el va intentar convèncer de la necessitat d'un atac contra l'Imperi Otomà. Finalment, el tsar va insistir en el seu punt de vista i va demanar a Kapodístrias que redactés un memoràndum al respecte.

La posició de Rússia i de les altres potències europees de l'agost al desembre de 1821

L'endemà de la deliberació amb Kapodístrias, Alexandre I va demanar a Nesselrode, un dels altres ministres d'Exteriors, com hem dit abans, i a Kapodístrias mateix que redactessin una resposta a la Porta que continguéssin els requeriments russos i obrissin negociacions amb les «corts aliades», per tal que col·laboressin amb Rússia en cas que els otomans continuessin rebutjant les propostes russes.

Aquestes accions van tenir lloc, però només Prússia i França es van mostrar disposades a donar suport a Rússia, al mateix temps que la Porta no acceptava els seus requeriments.

Metternich, mentrestant, després d'intents laboriosos, va aconseguir influir fins a cert punt a Prússia, mentre feia tots els possibles per socavar la posició de Kapodístrias al govern rus. El tsar, però, semblava que havia decidit seguir una política severa amb els turcs. El 5 d'octubre, Lebzeltern, ambaixador d'Àustria a Sant Petersburg, escrivia: «La situació s'ha tornat difícil i Kapodístrias està en posició dominant...»

Anglaterra es movia en la mateixa línia que Àustria. Tots dos països descartaven del tot la guerra i consideraven que tota discussió al respecte era prematura. La seva posició va desagradar a Sant Petersburg. Kapodístrias aprofitava totes les oportunitats per insistir al tsar sobre la necessitat d'actuar, posant de relleu que els interessos russos estaven en joc si se seguia una política dilatòria. Els aliats de Rússia aconsellaven prudència al tsar. El ministre britànic Londonderry escriu de manera reveladora: «Pot ser que el sentiment ens parli a favor dels descendents d'aquells que tothom ha après a respectar des de la infantesa, però el seny, que tot home polític ha de situar per damunt del cor, imposa que els grecs siguin deixats a la seva sort».

Les activitats diplomàtiques d'austriacs i britànics a Constantinoble van fracassar. L'octubre del 1821 els partidaris de la guerra van prendre la posició dominant a l'Imperi Otomà.

El qui havia estat *reis efendi* fins aleshores, Hamit Bey, va ser desterrat a Sebastea per indulgent i el va substituir Sadık Efendi. El 2 de desembre de 1821, la Porta va anunciar als mitjancers europeus que acceptava desistir de la reclamació que Rússia lliurés els refugiats cristians que hi havien trobat asil, però va rebutjar totes les exigències russes. Rússia no va considerar satisfactòria aquesta petita cessió per part dels otomans i les relacions entre els dos països van ser pèssimes fins al final del 1821.

Grigori Aleksàndrovitx Stróganov (1770-1857)

Creiem que val la pena cloure aquest article amb una breu semblança biogràfica de Grigori Stróganov, diplomàtic rus i ardent filhel·lè.

Amb tota probabilitat era del llinatge de la família noble dels Stróganov, la primera referència a la qual es troba en documents del segle XV. Va ser un estret col·laborador d'Alexandre I.

Enviat especial del tsar a Espanya el 1805, ambaixador a Suècia el 1812 i a Constantinoble des del 1816, el seu suport als grecs va fer que la Porta considerés que «establia correspondència amb els rebels». Dioníssios Kókinos escriu que «ell va ser qui va aconseguir transformar la revolta grega, pel que fa a la diplomàcia europea, de "sublevació de súbdits del sultà" en "revolució dels grecs", és a dir, en una qüestió digna

de la intervenció de les Potències». El 1826, Stróganov (que accentuem a la penúltima,² com la *Història de la nació grega* i Dioníssios Kókinos), va formar part del tribunal penal que va jutjar els «desembristes», oponents del règim del tsar.

Epíleg

A partir de tot el que hem explicat, creiem que es fa palès que la «neutralitat favorable» de Rússia el 1821 va ser resultat, en gran part, de la política intel·ligent de Ioannis Kapodístrias. El tsar Alexandre I estava ple de sentiment filhel·lènic, però tendia a la dilació. Les intrigues de Metternich, de ben segur, van evitar una participació més activa de Rússia a la Revolució Grega, encara que fos de manera indirecta.

De tota manera, l'èxit de Kapodístrias, en convertir la lluita del 1821 de sublevació d'agitadors en revolució nacional dels grecs, no només va donar impuls a la lluita mateixa, sinó que va posar les bases de l'alliberament del nostre país.

BIBLIOGRAFIA

- Diversos autors. 1975. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος IB': Η Ελληνική Επανάσταση* [*Història de la nació grega. Tom XII: la Revolució Grega*]. Atenes: Εκδοτική Αθηνών.
- Kókinos, Dioníssios A. 1967⁶. *Η Ελληνική Επανάστασις. Τόμος Α: [La Revolució Grega. Tom I].* (Atenes: 1936). Atenes: Ed. Méliissa.

² Després de consultar la qüestió amb l'eslavista i traductor del rus Arnau Barios, preferim, contràriament al redactor de l'article, mantenir l'accentuació original del cognom, a l'antepenúltima (n. del t.).

La gent d'Àsia Menor i la lluita per arrelar a Amèrica: la recerca de l'historiador Iorgos Topalidis

Ioanna Fotiadi

(Traducció: Joan-Andreu Martí Gebellí)

L'article, publicat al diari *I Kathimerini* (*El Quotidià*) l'11 d'abril de 2022, descriu la recerca de l'historiador Iorgos Topalidis sobre els immigrants grecs d'Àsia Menor que, abans, durant i després del Gran Desastre, van cercar un nou destí vital als Estats Units de Nord-Amèrica i sobre les seves dificultats per fer-s'hi un lloc; es troba en el següent enllaç: <https://www.kathimerini.gr/society/561801577/oi-mikrasiates-kai-o-agonas-na-rizosoyn-stin-ameriki/>



Fotografia: kathimerini.gr

Ioanna Fotiadi (Atenes, 1981) és llicenciada en Filologia Grega per la Universitat d'Atenes. Va realitzar estudis a la Universitat de Salzburg (Àustria) i va viure entre 2004 i 2007 a Alemanya, on va cursar el programa de postgrau «Literatura i mitjans de comunicació» a la Universitat de Bayreuth i pràctiques a la secció grega de Deutsche Welle. Ha col·laborat a *Die Welt*, ARD, ZDF, Mare, France 2, AFP, Espresso i altres mitjans europeus, sobretot amb temes relacionats amb la crisi i l'actualitat gregues. En el curs 2016-2017 va cursar el programa e-learning de la Universitat Nacional Kapodístrias d'Atenes (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών) «Emigració contemporània i refugiats a Grècia».

«L'Andonis, un immigrant de Grècia a Amèrica, es pensava que era un autèntic grec i que els alatsatians¹ i tota la gent de l'Àsia Menor eren inferiors. L'Andonis treballava en un restaurant i cada vegada s'havia d'assegurar que el meu oncle, com la resta de "grecs otomans", entrés per la porta sud, que estava reservada als negres». La narració anterior, indicativa de les relacions entre els immigrants de la «vella Grècia»² i els d'Àsia Menor als EUA durant la dècada del 1930, prové d'un descendent dels primers immigrants d'Àsia Menor, que avui viu al nord-est dels EUA.

«Hi havia tres categories diferents d'immigrants: aquells que van arribar a principis del segle XX com a immigrants econòmics, els qui van emigrar per evitar el reclutament a l'exèrcit otomà i aquells que van fugir als Estats Units com a refugiats després del Desastre d'Àsia Menor o fins i tot abans a causa de les pressions que rebien», apunta per al nostre diari el senyor Iorgos Topalidis, investigador històric-sociològic, que ha realitzat més de

¹ Alatsata (en turc, Alaçati) és una ciutat de la costa est de l'Egeu, a 75 km d'Esmirna.

² El terme Ελλαδίτες, que traduïm per «de la vella Grècia», s'aplica actualment als oriünds de l'Estat grec per distingir-los de la resta de grecs (de Xipre, d'Alexandria, de Constantinoble, d'Austràlia, etc.); en el present text, emperò, l'oposició és amb la població grega situada ancestralment dins els territoris de l'Imperi Otomà, de Rússia, etc.

250 entrevistes amb grecoamericans d'origen minorasiàtic. «Molts habitants d'Imbros, Tènedos, Marmaràs i Tràcia oriental van marxar immediatament després de la Primera Guerra Mundial». Tanmateix, l'estricta legislació vigent entre 1919 i 1924 va obligar moltes famílies a viure separades durant molt de temps.

«És molt difícil determinar numèricament aquesta onada migratòria», explica ell mateix, que treballa al programa d'història oral Samuel Proctor de la Universitat de Florida. El registre que es feia a Ellis Island incloïa l'últim lloc de residència del nouvingut i no el lloc de naixement, de manera que la informació que ha arribat a les nostres mans no és fiable.



Jove immigrant grega a Ellis Island, Ciutat de Nova York, a finals del segle XIX. Fotografia: Wikipedia Commons.

Els immigrants d'Àsia Menor estableixen contactes ràpidament. «He localitzat 40 organitzacions en tots els Estats Units i 20 només a Nova York». Una de les més emblemàtiques és la dels Afthoniates de Marmaràs, fundada a Los Angeles l'any 1909. «La majoria s'instal·len a les grans ciutats i troben feina i habitatge a través de les seves xarxes de contactes». Molts treballen al comerç o obren restaurants; alguns menys, metges i advocats, continuen la seva professió. «És característic que l'editor del diari *Kópanos* (*Maça*) d'Esmirna segueixi publicant-lo amb el mateix nom a Boston», assenyala el senyor

Topalidis. «Als seus fills els ensenyen anglès, entre ells parlen *dimotiki*.» El turc torna només quan volen parlar d'alguna cosa d'amagat dels seus fills o sobre el menjar. «A les seves cases, fins avui, no sentiràs la paraula *dolmàs* sinó només *iapràkia* i *sarmades*».

Els immigrants de la «vella Grècia» se'ls enfronten de vegades amb recel i de vegades amb menyspreu. Els anomenen «fills de pare turc» i «turcòfons», mentre que els matrimonis mixtos són sovint no desitjats. «Els immigrants i refugiats “grecs otomans”, per ser acceptats com a americans blancs, sovint utilitzaven el que, en la meua tesi, anomeno narrativa hipergrega de la irreprotxabilitat» declara al nostre diari l'investigador de quaranta-tres anys. «La narrativa va posicionar els “grecs otomans” com a superiors socioeconòmicament als grecs als EUA; mitjançant l'ús d'aquesta narrativa, els “grecs otomans” van negociar l'espai ideològic de la seva autoidentificació, primer com a grecs i després com a blancs americans, a través del que va sorgir com una identitat grecoamericana a mitjans de la dècada del 1920». Com a mecanisme de defensa, doncs, els «greco-otomans» intenten demostrar que són més intel·ligents i treballadors, que tenen arrels «més antigues». «És impressionant, doncs, que no només hi hagués una divisió entre la gent de la “vella Grècia” i la d'Àsia Menor, sinó també entre greco-otomans segons el seu lloc d'origen.»

Tot aquest intent va provocar un trauma intergeneracional. «Vaig haver d'empènyer-los perquè acceptessin parlar», diu el senyor Topalidis, «no volien evocar records desagradables, mentre que molts se sentien malament perquè les seves famílies no encarnaven el somni americà.»

Era un deute

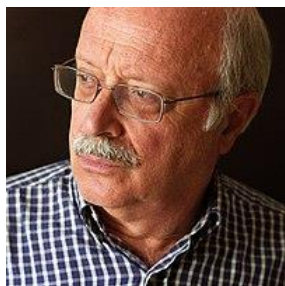
Va ser un discurs del professor Konstandinos Fotiadis a la Universitat de Connecticut sobre l'hel·lenisme del Pont³ que va empènyer el fins aleshores microbiòleg Iorgos Topalidis a fer un gran canvi. «Ens vam traslladar en família als EUA quan jo tenia deu anys», explica el senyor Topalidis al nostre diari; «les famílies dels meus pares s'havien establert a Drapetsona i Kastorià, però tots dos havien vingut d'Àsia Menor i del Pont. Als EUA, la família va conservar molts hàbits grecs i vincles amb l'associació de pontis més propera. Iorgos Topalidis estudia biologia i microbiologia, alhora que participa dinàmicament en les activitats del Centre d'Estudis Grecs de la universitat i posteriorment a la National Hellenic Student Association. «Durant una dècada vaig treballar com a microbiòleg i vaig visitar la universitat per assistir a conferències, com la de Fotiadis, que va assenyalar que ningú no s'havia ocupat de la migració dels grecs d'Àsia Menor als EUA». Així, l'any 2007 decideix assumir aquest deute pendent amb la Història. Des del 2015 es troba a Florida, on imparteix classes d'Història i estudia exclusivament la identitat dels immigrants d'Àsia Menor. Al maig farà una altra ronda d'entrevistes a l'estat de Texas.

³ El Pont, antigament Pont Euxí, és el Mar Negre; el terme designa les poblacions gregues establertes, generalment des de temps remots, a les ribes d'aquest mar, sobretot a les d'Àsia Menor i de l'antiga Rússia.

Kemal, Venizelos i el Tractat d'Amistat Greco-turc de 1930

Thanos Veremis
(Traducció: Toni Góngora)

«Ο Κεμάλ, ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας 1930». El resultat polític dels sacrificis grecs va ser el Tractat d'Amistat i Estabilitat, Conciliació i Arbitratge signat pels dos dirigents a Ankara el 30 d'octubre de 1930. Article de Thanos M. Veremis —professor emèrit de la Universitat d'Atenes, vicepresident de la Fundació grega per a la política europea i exterior— publicat al diari *Τα Νέα* (*Les Notícies*) el 30 d'octubre de 2020. Es troba en el següent enllaç: <https://www.tanea.gr/2020/10/30/people/o-kemal-o-venizelos-kai-to-ellinoturkiko-symfono-filias-1930/>



Fotografia: Wikimedia Commons

Thanos Veremis (Atenes, 1943) va estudiar Ciències Polítiques a la Universitat de Boston i Història a la Universitat d'Oxford. Ha estat professor i investigador visitant a les universitats de Harvard, Princeton i Oxford, i des del 1987 impartí Història Política al Departament de Ciències Polítiques i Administració Pública de la Universitat d'Atenes, on ara és professor emèrit. Ha ocupat càrrecs de responsabilitat en diverses institucions culturals i ha col·laborat en importants documents de caràcter històric. Ha intervingut en política en els partits *Acció* [*Δράση*], d'orientació liberal.

L'actual reculada del kemalisme a Turquia després d'uns vuitanta anys de domini inalterable ens recorda que l'època en què Atatürk desitjava apropar el règim laic del seu país a Europa i Elefthérios Venizelos, resoldre els assumptes pendents amb el país veí, va ser possible el Tractat d'Amistat Greco-turc de 1930.

Després d'una absència de quatre anys, Venizelos va tornar al poder triomfalment el 1928 i tot d'una va prendre la iniciativa de cercar la reconciliació amb Turquia.

Venizelos va poder prendre una iniciativa que presentava enormes dificultats gràcies a la gran superioritat obtinguda a les eleccions de 1928, mentre que Kemal Atatürk ja era el líder indiscutible del seu país, sense les inhibicions parlamentàries dels polítics grecs. El principal tema pendent entre Grècia i Turquia era la situació legal de les propietats deixades pels refugiats dels dos països i el seu paper en la configuració dels termes de l'acord final. La tàctica d'Ankara era inflar les propietats dels turcs a Grècia des de 1912 i utilitzar els grecs d'Istanbul com a palanca de pressió per doblegar les resistències gregues.

Paral·lelament, es regulaven les qüestions relatives a les terres pertanyents a persones que no entraven dins l'intercanvi de població, però havien estat ocupades per grecs, com ara les dels turcs de la Tràcia occidental a les quals s'havien instal·lat refugiats de la Tràcia oriental. Grècia també va assumir la indemnització dels grecs d'Istanbul que no entraven

dins l'intercanvi per les propietats que tenien fora dels límits de la ciutat. Turquia va rebre el saldo deutor de les indemnitzacions mútues i es va veure obligada a retornar als ciutadans grecs d'Istanbul els béns immobles de dins la ciutat. Venizelos estava interessat a consolidar l'acord territorial de Lausana, mentre que a Kemal li interessava que el seu país no assumís la càrrega d'un deute gran.

El resultat polític dels sacrificis grecs va ser el Tractat d'Amistat i Estabilitat, Conciliació i Arbitratge signat pels dos dirigents a Ankara el 30 d'octubre de 1930. Així, els refugiats grecs van ser privats de les indemnitzacions que esperaven per les propietats perdudes, encara que Venizelos els va fer veure que l'estat grec havia gastat 80 milions de lliures per restablir-los.



Eleythérios Venizelos i Kemal Atatürk, l'un de bracet amb la dona de l'altre, a la recepció a Ankara que tingué lloc després de la signatura del Tractat d'Amistat Greco-turc, el 30 d'octubre de 1930

La cirereta que va culminar l'acord va ser la invitació turca a Venizelos per visitar Ankara. El polític grec va mirar d'evitar Istanbul per no veure's obligat a fer una visita protocol·lària al Patriarca Ecumènic, ja que això podria afectar el bon clima de relacions amb Turquia. Quan va rebre garanties que tal cosa no havia de succeir necessàriament, Venizelos va procedir a la seva visita al Patriarcat.

El Tractat a Ankara

En aquest viatge Venizelos va anar acompanyat del ministre d'afers estrangers Andreas Mikhalakópulos. El Tractat que van signar a Ankara el 30 d'octubre de 1930 contenia tres acords. El primer incloïa la clàusula per la qual els dos països adquirien el compromís mutu de no participar en cap acord polític o econòmic que anés en perjudici de l'altre. El segon acord contenia un protocol naval que obligava els dos països a no encarregar ni construir vaixells de guerra sense acord previ entre ells. D'aquesta manera evitarien armament naval que pogués incidir negativament en les seves relacions. El segon acord va permetre a Venizelos renunciar a la comanda d'un cuirassat de fabricació alemanya, el *Salaminia*, i abordar més tard la comanda de quatre destructors a les drassanes italianes. El tercer acord incloïa un conveni comercial i consular per potenciar les relacions comercials entre els dos països.

Durant molt de temps, els dos països s'han donat suport mutu en els seus objectius internacionals. Turquia va intervenir en la solució de les disputes greco-búlgares, mentre que Grècia va tenir un paper protagonista en l'ingrés de Turquia a la Societat de Nacions el 1932. La visita Venizelos - Mikhalakópulos, la van tornar Ismet Paixà i Rüştü Aras a Atenes el 5 d'octubre de 1931.

Al líder de l'oposició, Panagís Tsaldaris, que el va criticar al Parlament per la manca de previsió respecte als grecs d'Istanbul, Venizelos li va respondre: «Pel que fa al futur de la població d'origen grec a Turquia crec que l'actitud del govern turc anirà d'acord amb el desenvolupament de les relacions amistoses entre els dos estats. Els grecs a Turquia, siguin súbdits turcs o ciutadans de Grècia, rebran suport del govern turc d'acord amb el desenvolupament de les relacions amistoses i estretes entre els dos estats».

El Tractat va facilitar les relacions amb altres països balcànics de l'època, de manera que Grècia es pogués ocupar sense distraccions dels nombrosos problemes interns que tenia, com ara l'estabilització de la dracma, la millora de les condicions de vida dels refugiats i el restabliment de l'estabilitat política.

Les relacions entre els dos països es van desenvolupar encara més. El 14 de setembre de 1933 van signar a Ankara un acord en què es comprometien a garantir les fronteres comunes. Tot i que la garantia era diplomàtica i no pas militar, va marcar una fita en el traçat de les seves fronteres, de manera que aquest precedent constituís un punt de referència permanent.

La importància d'aquest acostament rau en la visió compartida pels dos líders de l'interès comú en aquell moment. Les tendències revisionistes de l'actual govern turc contra tots els tractats i acords del període d'entreguerres obren un nou capítol de revisionisme per part del sr. Erdogan.

25 maig 1923: el primer dia de Kessarianí. Un rar document del diari de Panagiotis Stambulos

Tassula Mandala
(Traducció i notes: Jaume Almirall)

«25 Μαΐου 1923: Η πρώτη μέρα της Καισαριανής - Ένα σπάνιο ντοκουμέντο από το ημερολόγιο του Παναγιώτη Σταμπούλου», article publicat el 5 de febrer 2022 a la revista *Αλήθεια* (*Veritat*). La versió original es troba a l'enllaç següent: <https://www.alithia.gr/apopseis/25-maiou-1923-i-proti-mera-tis-kaisarianis-ena-spanio-ntokoymento-apo-imerologio-toy>



Fotografia: alithia.gr

L'arqueòloga Tassula Mandala, originària de Quios, és col·laboradora habitual de la revista quiota *Alithia*.

Les línies que segueixen són passatges del testimoniatge escrit inèdit de Panagiotis Stambulos, que va cedir a Iannis Kuvàs i Vassilis Góvatzis, i ells al seu torn a l'Arxiu Històric del KE.MI.ΠΟ (Centre de Cultura d'Àsia Menor).

Nascut a Vurlà¹ el 1901, Stambulos va viure els dies feliços a Àsia Menor, el Desastre de 1922, i el captiveri a mans dels turcs.

Va trepitjar Grècia el 25 de maig de 1923, i va ser dels primers «tendaires»² de la zona al voltant de l'Hospital Singrú.

Exactament aquell dia, va néixer Kessarianí.³ La seva autobiografia novel·lesca, que abasta els anys de Vurlà i els primers anys de Kessarianí, conté amenes descripcions que fan molt valuós el testimoniatge.

¹ Ciutat situada a la península d'Eritrea, 38 km a l'oest d'Esmirna; hi va nèixer el poeta Iorgos Seferis. El topònim grec significa «maresme»; en turc, Urla, deformació de l'original.

² Nom donat als primers refugiats provinents d'Àsia Menor, pel fet que provisionalment van ser allotjats en tendes de campanya de l'exèrcit.

³ Suburbi —i des de 1933 municipalitat— d'Atenes, situat aproximadament a 3 km al sud-est del centre de la ciutat. El monestir homònim es troba a la serralada de l'Himet. Fundada, com s'explica en el present text, per refugiats grecs en la seva majoria provinents d'Esmirna i en concret de Vurlà, Kessarianí és tristament

La supervisió del valuós text ha estat a cura de l'historiador i col·laborador del nostre Centre Iàsson Khandrinós.

* * *

[...] Han passat nou mesos d'ençà del desastre d'Àsia Menor, el 1922.

Des de la Punta d'Esmirna vaig viatjar escapat a Atenes amb el vaixell [*Ermúpoli*], amb el nom fals Dimítrios Lefakis, d'ofici sastre, d'Andros, 33 anys.

Quan vam arribar al golf Sarònic, davant del cap Súnion, el capità va passar llista als passatgers, perquè a la meva classe encara n'hi havia altres, a més dels presos oficials que havia rebut. Llavors vaig declarar el meu nom real, Panagiotis Stambulos, fill de Sotírios, soldat del 56^e regiment, natural de Vurlà d'Esmirna.

Era avançat el dia.

Vam arribar al llatzeret d'Àgios Geórgios el 25 de maig de 1923, al matí, i al Pireu a migdia.

Per primera vegada vinc a Grècia. On primer vaig posar el peu va ser al moll de Trumba, al Pireu.

Per a mi va ser un dia d'abatiment i de desesperació. Una mica més tard em vaig trobar en un estable de Moskhato. M'hi va portar la dona del cafè (també era de Vurlà i havia perdut l'home el setembre del 1922).

Vaig trobar, feta un esquelet, la meva àvia, Despinió (la mare de la meva mare), entremig de pellingots i de bous... Amb penes i treballs, em va acompanyar fins a l'estació de l'Elèctric de Moskhato, i d'allà fins a Monastiraki i més amunt, preguntant, vam arribar fins a la plaça del Palau Vell, amb aquell camp enorme i desordenat.

Només cinc o sis pebrers bords per la banda del Jardí Reial. Allà, sota la xardor d'un migdia de maig i els pebrers, unes poques persones esteses, canalla petita, nenes i dues o tres mares, entremig de fardells de parracs, esperaven de qui fos, sense sostre i afamats, la seva sort...

M'hi vaig acostar, com un més d'ells. Vaig preguntar si també ells eren refugiats, i em van respondre afirmativament, «sí». I que esperaven, de l'assistència que s'allotjava dins el Palau Vell, que els col·loquessin. Em vaig acostar al portal del palau, i allà un o dos soldats rebien ordres d'un lloctinent.

coneguda per l'execució de 200 militants de l'EAM a mans de les tropes alemanyes d'ocupació el 1r de maig de 1944.

Amb sorpresa, vaig reconèixer en aquella cara el meu compatriota i company del meu germà Evtíkhios, Nikólaos Varkatzas.

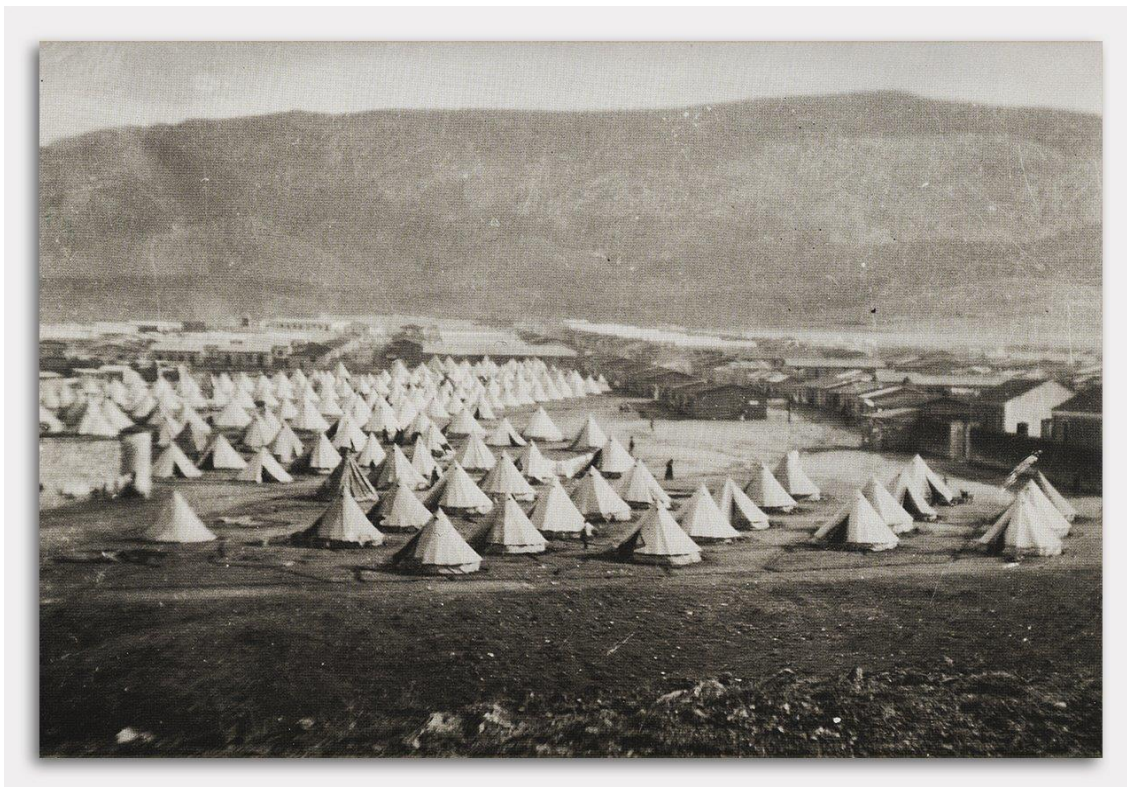
Ell també em va conèixer, i em va dir que feia poca estona havia donat al meu pare dues tendes còniques, amb dos soldats perquè les muntessin per la zona de l'Hospital Singrú, perquè s'hi allotgessin ell i la vídua Pinelopi Psikhalia, amb el seu pare, N. Bambulis, amb els seus néts. I també a mi em va donar un soldat perquè pogués anar fins al descampat del campament improvisat.

Vam anar per l'avinguda Kifissias, vam arribar fins al carrer Rizariu, vam passar el pont de l'artilleria, vam passar per camps erms, vam pujar a Vrissaki, vam arribar a l'edifici aïllat de Mavromatis (llavors president del Camp de Tir) i, a uns 500 metres de distància, a la part posterior de l'hospital, hi havia una cabana, al costat de la qual hi havia dues tendes còniques de l'exèrcit.

Vam arribar-hi, estirant la meva àvia i acompanyat del soldat, inesperadament. El que va venir a continuació no es pot descriure. Plors, alegria, desencant...

El dia 25 de maig de 1923 ja havia quedat enrere.

Els primers habitants del campament són els «tendaires», Stambulos i Bambulis. Aquí comença també la història del municipi de Kessarianí.



Kessarianí. Tendes militars habilitades per a acollir els primers refugiats d'Àsia Menor.

El sotstinent Nikos Varkatzas, des de llavors, només feia que arreplegar gent de Vurlà pels carrers d'Atenes i portar-los sense més ni més a les tendes de campanya.

Així es va crear el primer barri de refugiats a Atenes (Singrú-Kessarianí). A continuació i fins al final, la zona es va omplir de refugiats de tota procedència. A continuació, l'assistència americana va allotjar refugiats armenis i fills d'armenis, que més tard va traslladar a l'estranger. [...]

Ja s'havia fet fosc i jo em vaig començar a neguitejar perquè no veia que la meva família s'aplegués. Però tampoc no apareixia l'Eleni al tendal del costat.

Jo havia emmudit, no gosava preguntar per ells a la meva mare. Ja havia transcorregut més o menys una hora des que jo havia anat allà, i la mare no feia més que plorar, sense poder dir ni una paraula.

Només gràcies als coneguts que tota l'estona eren a prop nostre, vaig saber llavors que el meu pare estava viu i hi era, i el meu germà Iannis i la meva germana Kakulí, i que de la família de la meva promesa s'havia salvat ella, la seva mare i el seu avi.

Va passar molta estona i encara no podia comptar quants havien passat a millor vida! Només quan va ser ben de nit i ens vam haver aplegat, vaig veure que, de la nostra família, només faltava el meu germà Nikolís. L'havien fet captiu juntament amb mi i ens vam separar al Quai d'Esmirna.

Ja era de nit ben fosc quan van estar aplegats tots els meus en els dos tendals. Només faltava la Kakulí, perquè l'havien ingressada a l'Hospital de Sifilítics de Singrú, perquè durant el desastre del setembre de 1922 va ser violada pels turcs kemalistes i ara patia una malaltia venèria i feia cinc dies que havia entrat a l'hospital.

Amb ella també hi havia altres noies de Vurlà i d'Esmirna que havien tingut la mateixa sort que la meva germana Kakulí.

La Kakulí, quan la van raptar els turcs, va rebre al cap una greu ferida feta amb un ferro pesant. Això va ocórrer perquè es va resistir als bàrbars i no volia seguir-los. La ferida encara li durava i per això li feien cures quan va venir del captiveri.

Des del dia que vaig arribar fins que la ferida del cap se li va tancar va passar un mes. Al vespre, els meus pares em van descriure l'incident del rapte de la meva germana pels turcs, i ploraven a llàgrima viva. Això va ocórrer al camí de carro entre Vurlà i Skala, i exactament davant la torre de Vardaxís. Allà dins, els turcs van retenir moltes noies de Vurlà en passar-hi la població per embarcar dones i criatures de Vurlà, perquè havien de passar pel camí de carro cap a Skala, i d'allà a la Quarantena.

De la Quarantena embarcaven als vaixells, i d'allà els portaven a les illes gregues més properes.

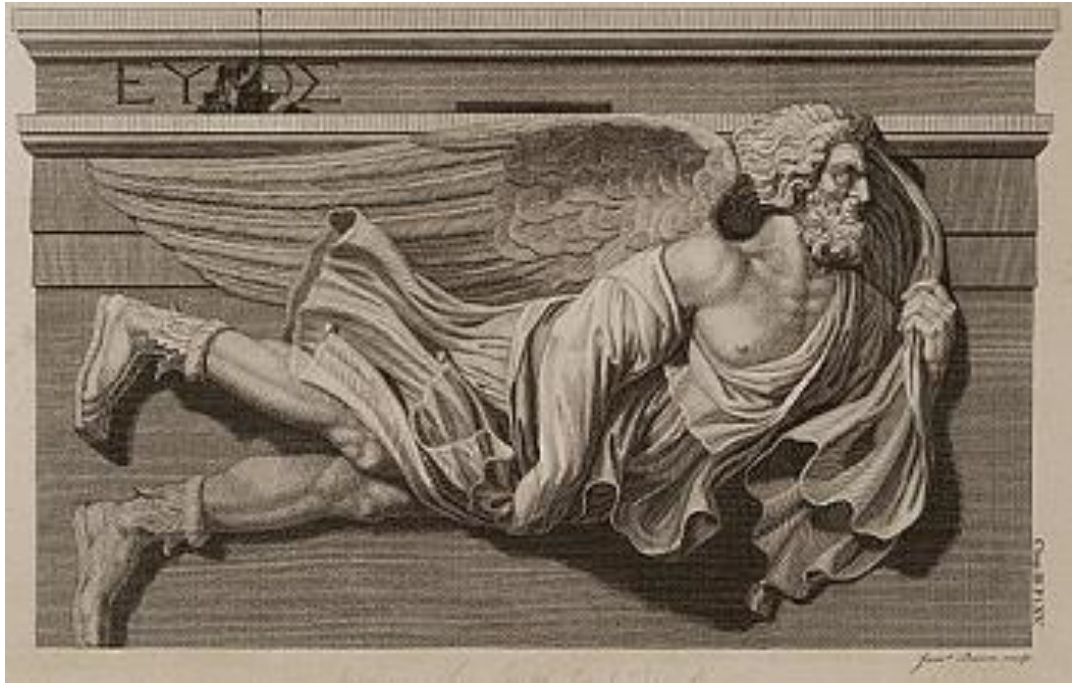
Era molt fosc, jo seia a camacreu davant del tendal del meu pare, al meu voltant, drets, molta gent dels pocs tendals veïns. Al cap d'un moment es van sentir algunes veus

juntament amb plors. No vaig tenir temps de veure res al meu voltant, i un cos femení feixuc em va caure al damunt: dos braços forts, tot ossos, se'm van agafar entorn del coll, em van estrènyer tan que em va semblar que m'ofegava. Era la meua promesa... Era l'Eleni!

Pel camí per on venia des del seu treball fins a la parada, la van veure unes companyes i li van donar la notícia que jo havia vingut del captiveri. I de tant córrer pel mateix camí, amb ànsia, va venir a caure en els meus braços, sense coneixement.

Va passar molta estona fins que no va tornar, però jo em vaig estar callat, en la foscor d'aquella nit; ens vam estar molta estona abraçats ben fort.

Durant molta estona els nostres pares no gosaven separar-nos,. Quan vam tornar, els pares eren asseguts al voltant nostre i vam plorar molt, tots plegats, de l'emoció, i cap a la matinada ens va venir a tots una mica de son. [...]



VII. TRADUCCIONS LITERÀRIES

Ζ'. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Theódoros Kolokotronis (1770-1843)

Memòries (passatges)

Traducció: Toni Góngora

Presentem una mini antologia de les *Memòries* de Kolokotronis¹ amb l'objectiu de destacar alguns aspectes de la Revolució grega a través de la figura del Vell de Morea, Theódoros Kolokotronis.

Tal com veurem, Kolokotronis passa d'armatol i clefta a general i líder de la Revolució grega. De perdedor a les dues guerres civils, empresonat i posteriorment amnistià per fer front a l'expedició d'Ibrahim Paixà, a convertir-se en un dels grecs més importants de totes les èpoques en l'imaginari del poble grec.²



Retrat de Theódoros Kolokotronis
per Dioníssios Tsokos (1853).
Museu Històric Nacional de Grècia
Fotografia: Wikipedia Commons

¹ En realitat el títol de les memòries és *Narració dels esdeveniments de la Nació Grega des de 1770 fins a 1836*, dictada per Theódoros Konstandinu Kolokotronis (Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από τα 1770 έως τα 1836, υπαγόρευσε ο Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, Αθήνησιν Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1846), dictada a l'escriptor Geórgios Tertsetis (1800-1874).

² L'any 2008 el canal de televisió SKAI, en una enquesta informal sobre el personatge històric que havia marcat el curs de la societat grega amb les seves accions, Kolokotronis hi va quedar tercer, només superat per Alexandre el Gran, primer, i l'oncòleg Geórgios Papanikolau, segon.

1. Kolokotronis, armatol i clefta

Els cleftes apareixen als Balcans amb la conquesta otomana; en un principi eren pagesos convertits en bandolers que havien resistit l'invasor a les muntanyes i vivien de les incursions a les planes. El clefta es considerava un home lliure i s'enorgullia de comportar-se d'acord amb uns codis de conducta establerts.

Per fer front a les bandes de cleftes, els governadors otomans van crear una espècie de milícia armada, els armatols. Els solien triar entre els cleftes afins i poderosos, la qual cosa volia dir que un canvi de governador solia comportar un canvi d'armatols, que, alhora, obligava els antics milicians a tornar al bandolerisme. Ja es veu que la línia que separa cleftes d'armatols és ben prima, de fet al folklore grec són celebrats igualment com a models d'heroisme.

Aquesta era la força armada de què disposaven els grecs per enfrontar-se a l'imperi otomà.

Memòries de Kolokotronis (a partir d'ara MdeK), pàgs. 39-41

Vaig néixer el 1770. Quan em vaig salvar de Kastànitsa tenia deu anys. Estada a Mani dos anys, tres a Alonístena, deu a Zambàzika.

Època de joventut: cinc anys fadrí i set més casat. Tenia vint-i-set anys, quan vaig patir la primera persecució.

Cinc anys successivament d'armatol i clefta.

El 1802, el primer decret reial contra en Petimezàs i contra mi; el segon, al gener del 1806; i el tercer, l'excomunió patriarcal.³

Tenia trenta-sis quan vaig anar a Zacint; cinquanta, quan em vaig incorporar a la Revolució.

Els cleftes i els armatols formaven la primera classe. Després hi havia la segona, la tercera i la quarta classe, que eren els mossos. Els caps principals arribaven al càrrec pel valor i pel seny que demostraven. Quan eren armatols, tenien un sou; quan eren cleftes, es repartien el botí. Es donaven també premis als qui destacaven. Quan cometien una falta, els tallaven els cabells i els llevaven les armes. Respecte envers les dones: expulsaven qui hagués violat una dona. Tenien els seus jocs, llaiüts, salts, balls, cançons heroiques i joc de tella. Les cançons, les feien els pagesos, els cecs amb les lires. Les cançons eren himnes, diaris militars.

³ Efectivament, el patriarca Cal·linic va col·laborar amb el soldà en la persecució dels cleftes amb l'excomunió.

Les seves armes eren pistoles, baqueta, capsa del greix, espases cenyides, fermalls a les cames. A l'hivern duien penjolls de plata encreuats al pit, botons grossos als guardapits.

La capitania passava de pares a fills, no pas al primogènit, sinó a aquell qui més ho mereixia.

La meva bandera era una X com la bandera russa.

Els monestirs els ajudaven. Els pagesos i els pastors informaven els cleftes i els donaven provisions i municions. Quan algú rebia una ferida greu al combat i no el podien traslladar, li feien un petó i després li tallaven el capàg. Ho consideraven un deshonor, que els turcs se'n duguessin el capàg. Dels trenta-sis cosins germans que tenia, només en van quedar vuit, la resta van morir. No hi ha collada on no hi hagi enterrat un Kolokotronis, deixant a part cosins primers, oncles i la resta d'amics perduts. El nom *clefta* era un orgull. Deien «Soc clefta», i el desig dels pares d'un nen era que es fes clefta. Això de *clefta*⁴ va sortir de les autoritats. En temps de mon pare era un sacrilegi atacar un grec. I, quan els cleftes tenien un enfrontament amb els turcs, tots els pagesos deixaven l'arada i acudien a ajudar els cleftes. En la meva època també atacaven grecs, quan eren partidaris dels turcs.

MdeK, pàg. 29

Aquest tipus de vida que fèiem ens va ajudar molt en la Revolució, perquè coneixíem els racons, els camins, els llocs, la gent. Ens vam avesar a menysprear els turcs, a suportar la fam, la set, les penalitats, la brutor, etc.

2. Kolokotronis a l'exèrcit anglès

Refugiat a Zacint, Kolokotronis entrarà al servei de l'exèrcit anglès, on arribarà al grau de comandant. Hi adquirirà el coneixement de l'organització i el funcionament d'un exèrcit regular, experiència que li serà ben útil, però també el convenciment que no podran confiar en l'ajut estranger per alliberar-se del jou otomà. La realitat finalment el desmentirà.

MdeK, pàg. 47

Tots els caps grecs que ens trobàvem llavors a Zacint vam fer un informe on demanàvem ajuda al govern anglès per alliberar la pàtria. Aquest informe fou trobat als arxius, quan el 1825 vam adreçar un altre informe a Anglaterra amb la petició d'ajuda,⁵ i en virtut d'aquest segon informe en Wellington va anar a Sant Petersburg i les potències van començar a

⁴ Literalment significa «lladre».

⁵ Es tracta del que s'ha anomenat *Acte de sotmetiment* o de *submissió*, o *Petició d'ajuda de la nació grega a la britànica*, amb la qual es pretenia confiar la protecció de Grècia a Anglaterra. El perill imminent, i gairebé inevitable, que l'expedició d'Ibrahim Paixà fes fracassar la Revolució va impulsar tots els combatents i polítics importants, Kolokotronis inclòs, a signar la petició.

intervenir en els nostres assumptes. En Church,⁶ quan va anar a Anglaterra, va presentar l'informe i va rebre permís per formar un regiment amb mil cinc-cents grecs i en cinc o sis mesos va organitzar un cos de sis-cents grecs. Però, quan va caure Napoleó,⁷ va arribar l'ordre de llicenciar les tropes estrangeres i les dels grecs. Els van donar vuit-cents tàlers a cada oficial i als capitans mil dos-cents i d'aquesta manera els van llicenciar. Jo hi vaig romandre encara dos anys més amb el grau de comandant i després em van acomiadar a mi també.

Llavors vaig veure que el que féssim ho havíem de fer sols, sense cap esperança d'ajuda dels estrangers. En Church se'n va anar a Nàpols i el van fer general. Em va enviar dues invitacions per anar-hi i, com que jo ja coneixia la Societat,⁸ no les vaig acceptar, perquè jo ja només estava pendent de quan lluitaríem per la nostra pàtria.

MdeK, pàg. 49

Al meu parer, la Revolució francesa i Napoleó van fer obrir els ulls de la gent. Abans les nacions no es coneixien, consideraven els reis com déus de la terra, i deien que fessin el que fessin estava ben fet. Per això ara és més difícil governar un poble. En el meu temps el comerç era molt limitat, el diner era escàs, un tàler valia tres piastres, i se considerava una gran cosa tenir mil piastres, amb les quals podies fer allò que ara no podries fer amb mil florins venecians. La comunitat dels homes era petita. Va ser la nostra Revolució que va fer que es relacionessin tots els grecs entre si. Hi havia persones que no coneixien cap poble que es trobés a una hora de distància del seu. Zacint, la tenien pel lloc més llunyà del món. Zacint els semblava com ara Amèrica per a nosaltres; deien que era a Europa.⁹

2. Tripolitsà, objectiu estratègic

Kolokotronis és l'artífex de les primeres victòries de la Revolució i, sobretot, del setge i la presa de Tripolitsà (23 de setembre de 1821), centre polític i administratiu del Peloponès, la caiguda de la qual equivalia a l'abolició de facto del poder otomà a tot el Peloponès. Encara que va ser una victòria importantíssima, els tres dies de massacre i saqueig descontrolats van tacar la imatge que el moviment filhel·lè s'havia fet de la Revolució grega: una batalla de la civilització contra la barbàrie. A més, el saqueig va privar les autoritats revolucionàries d'ingressos considerables per finançar la guerra. Els més beneficiats van ser els caps militars i, especialment, Kolokotronis, que va entrar a Tripolitsà al tercer dia com a conqueridor.

⁶ Richard Church (1784-1873), militar irlandès de l'exèrcit britànic i comandant de les forces gregues a les darreres etapes de la Revolució grega. Després de la independència, es va convertir en general de l'exèrcit grec i senador.

⁷ Batalla de Waterloo (1815).

⁸ Φιλική Εταιρεία, Societat d'Amics, organització secreta que va tenir un paper fonamental en la preparació de l'alliberament de Grècia.

⁹ Φραγκιά, a l'original, o sigui, Europa occidental sense distinció de nacions.

MdeK pàgs. 81-83

Al mateix temps els albanesos van començar a entrar en tractes amb nosaltres. Hi havia un secretari amb els albanesos, secretari de Velíbei i d'Almàsbei. Aquest va fer de mitjancer amb els albanesos perquè els traguéssim de Tripolitsà. La resta de turcs, en tenir notícia de les negociacions, també hi van voler participar. Sortien en un lloc, hi anaven en Petróbeis, n'Anagnostis Deligiannis, en Krevatàs i altres, i els dèiem que havien de deixar les armes i que els embarcaríem per anar allà on volguessin. Aquells deien: «No, amb les nostres armes». Enviem en Koliópulos als albanesos com a ostatge perquè sortissin amb total confiança. En veure que cauria Tripolitsà, uns vint mil grecs hi van acudir (22 de setembre). Tot d'una que els albanesos van provar de sortir, els grecs van saltar pels bastions del serrall. Els albanesos van sortir, van agafar en Koliópulos i es van dirigir cap a Mítikas, eren uns dos mil cinc-cents. Quan va entrar la tropa, vaig enviar un pregoner per anunciar que no matessin els albanesos. En varen sortir uns dos mil i dins Tripolitsà havia començat la matança.

El meu cavall, des de les muralles fins al serrall, no va trepitjar terra.¹⁰ Els albanesos que eren tancats dins la fortalesa no es fiaven de les meves paraules. Vaig anar cap allà amb els grecs. Els albanesos havien enviat les seves coses a la meva tenda tres dies abans. Quan hi vaig arribar, els grecs intentaven atacar els albanesos. Jo els vaig dir: «Si voleu tocar els albanesos, mateu-me a mi primer, perquè, si soc viu, al primer que ho intenti, abans el mataré jo». I em vaig posar davant amb la meva guàrdia personal. Vaig parlar amb els albanesos i van venir Limàbei i Velíbei, els dos caps que tenien, els vaig demanar dos ostatges i els vaig donar les seves coses, tretze somades.

En el tracte hi havia els grecs principals. Jo vaig restar fidel a la meva paraula d'honor.

Els albanesos em van tornar en Koliópulos i els vaig donar en Iannakis Kolokotronis, en Khristakis i en Vassilis Alonistiotis.

Vaig ordenar a en Koliópulos que els escortés amb tres-cents homes. Els va acompanyar, doncs, a Kalàvrita i Vostitsa i després va tornar. La tropa grega que era dedins va estar degollant i matant des del divendres fins al diumenge, trenta-dues mil persones entre dones, nens i homes, a la distància d'una hora al voltant de Tripolitsà. Un d'Hidra en va matar noranta. De grecs, en van morir cent. I així va arribar el final. Amb un pregoner anunciant que aturés la matança.

La família de Sekhnetzíbei —vint-i-quatre persones— va quedar amb mi. En Kiamílbei, el va prendre al seu càrrec en Iatrakos. Kekhagiàs va restar presoner amb l'harem i se'n va encarregar en Petróbeis.

Després de la victòria a Valtetsi li havia escrit una carta on li deia: «Et considerava partidari de la milícia regular, però has vingut a fer guerra de guerrilles. M'han dit que

¹⁰ O sigui, avançava damunt cadàvers.

ofereixes certificats de submissió¹¹ als grecs. Ara ja no és temps per als turcs de donar certificats de submissió, sinó l'hora pels grecs de donar-ne als turcs, i espero concedir-te permís, si salves la vida, per anar al teu país. Aguanta tant com puguis i ja ens tornarem a veure al teu serrall». I Déu va voler que ens tornéssim a trobar al serrall. «He estat presoner dels russos», deia en Kekhagiàs, «millor caure en mans dels grecs, tanmateix els soldà m'enviaria en un altre lloc a trobar-hi la perdició». «No pateixis, no matem els que han acceptat de sotmetre's». Els vam lliurar a la custòdia dels Mavromikhalis.

Quan vaig entrar a Tripolitsà, em van mostrar a la plaça del mercat el plàtan on penjaven els grecs. Vaig sospirar i vaig dir: «I quants familiars i compatriotes hi han sigut penjats!». I vaig ordenar que el tallessin. Em va servir també de consol per la matança dels turcs.

3. Els primers conflictes interns

Els èxits militars dels primers mesos de la Revolució enforteixen el poder dels militars, especialment el de Kolokotronis, que representaven, en general, les masses populars, la qual cosa comportarà la corresponent reducció del poder dels grups privilegiats que havien prosperat a l'ombra de l'administració otomana, essencialment, els notables del Peloponès (κοτζαμπάσηδες), els naviliers de les illes (καραβοκυραίοι) i uns quants fanariotes. El desencadenant d'aquest conflicte latent va ser l'arribada al Peloponès de Dimítrios Ipsilandis com Autoritat Suprema en nom de la Societat d'Amics.

MdeK pàgs. 74-76

El mes de juny¹² n'Ipsilandis va arribar a Astros i s'hi van reunir tots els notables del Peloponès, Andreas Zaïmis, Sotiris Kharalambis, Petróbeis, Anagnostis, els Deligiannis i d'altres, i jo, i vam anar a rebre n'Ipsilandis. Vaig deixar al campament el meu fill Panos, en Iannakis Kolokotronis, n'Anagnostaràs, en Iatrakos, en Mitropétrovas i els altres. El vam esperar en formació i va coincidir que també hi eren els notables d'Spetses i tots hi vam anar, i el vam dur a Vérvena. Allà n'Ipsilandis mirava de fer coses que no van agradar als notables i es van barallar. A n'Ipsilandis, l'acompanyaven en Vamvas, n'Anagnostópulos, n'Andonópulos i una cinquantena d'estudiants d'Europa, grecs. Volia actuar com a cap del Comitè General, els notables no hi van estar d'acord i n'Ipsilandis es va disgustar i va partir cap a Kalamata. N'Aléxandros Kandakuzinós havia estat enviat al setge de Monemvassià. A Vérvena hi havia uns cinc mil soldats reunits. Tots havien pres les armes per matar tots els notables. Van venir i van envoltar l'estatge d'en Petróbeis, on érem tots reunits. Vaig sentir l'enrenou i vaig voler sortir. En Kanel·los Deligiannis m'ho intentava impedir. Els vaig dir: «Deixeu que surti, no fos cas que s'escapi algun tret i llavors ens mataran a tots». En aquell moment jo no tenia soldats, vaig sortir i vaig parlar: «Grecs, què voleu? Veniu aquí». I van córrer tot d'una a aixecar-me en l'aire. Em diuen: «Volem matar els notables, perquè ens han fet fora n'Ipsilandis». Jo els vaig dir: «Veniu,

¹¹ Vegeu més endavant, nota 16.

¹² De 1821.

que us parli primer i després jo mateix us ajudaré a matar-los». Me'ls vaig endur tots fins a una font, a un tir de fusell enfora, vaig pujar damunt una roca, perquè em sentís tothom, i els vaig dir: «Per què volem nosaltres mateixos la nostra perdició? Nosaltres hem aixecat les armes contra els turcs i per això se'n parla, de nosaltres, a Europa, perquè els grecs ens hem alçat contra els tirans, i tot Europa espera a veure què és això. Tots els turcs són encara a les fortaleeses i a les viles sense que ningú els molesti, i nosaltres som a les muntanyes. Si matem els notables, els reis diran que aquests no s'han revoltat per la llibertat, sinó per matar-se entre ells, i són gent dolenta, carbonaris, i llavors els reis potser ajudarien els turcs i hauríem de suportar un jou més feixuc que el que teníem. Li escriurem, a n'Ipsilandis, i vindrà, que no us pugin els fums al cap». Així els vaig calmar.

MdeK pàg. 76 i 77

En aquell moment els nostres notables s'estaven a Zaràkova. Ara no recordo què els va demanar n'Ipsilandis, però els notables no ho van acceptar. L'exèrcit, quan ho va saber, això, va decidir anar a Zaràkova a matar-los. Em va fer una petició on deia: «Els notables no volen signar el que demana n'Ipsilandis», i em demanaven l'opinió sobre si els havien de matar. I jo els vaig respondre: «Estigueu tranquils, que jo m'encarregaré també de posar fi en aquest assumpte». Així doncs, al migdia vaig partir cap a Zaràkova, hi vaig trobar els notables i els vaig dir: «Què feu? Feu el que vulgueu, però signeu el que us demana n'Ipsilandis, aviam si acaba aquest rebombori». I així va acabar també aquest assumpte.

4. Guerres civils (1823-1825)

La primera guerra civil (o la primera fase de la guerra civil) va tenir lloc al Peloponès entre la tardor de 1823 i el juliol de 1824. D'una banda hi havia els governamentals, és a dir, els naviliers d'Hidra i els notables del Peloponès, i de l'altra els antigovernamentals, és a dir, Kolokotronis amb els seus i Ipsilandis. A finals de 1823 l'existència de dos governs, l'un a Nàuplia i l'altre a Kranidi, va provocar una confusió generalitzada. La fi de les hostilitats es va acordar el maig de 1824 després de negociacions. Kolokotronis va reconèixer el govern de Kunduriotis (navilier d'Hidra), que al juliol va concedir l'amnistia als seus opositors.

La pau, però, no durarà gaire. Aviat esclatarà la segona guerra civil (de l'octubre de 1824 al maig de 1825). Els notables del Peloponès, veient que, en realitat, havien contribuït a consolidar el domini dels illencs i, en canvi, quedaven al marge del poder, s'aliaran amb el bàndol de Kolokotronis. Paral·lelament, els illencs s'asseguren el suport dels capitosts de Rumèlia (Karaïskakis, Tzavelas, Guras). I, a tot això, hi hem d'afegir el que segurament és la causa fonamental d'aquest segon conflicte: el govern va distribuir els diners del préstec anglès¹³ entre els seus i, especialment, entre les tropes que li eren lleials. En aquesta fase de la guerra Kolokotronis pagarà un preu molt alt: hi perdrà el seu fill Panos. En fi, les tropes

¹³ Els grecs van demanar dos préstecs a bancs anglesos, el 1824 i el 1825. Part d'aquests préstecs es van gastar en el conflicte civil.

rumeliotos entren al Peloponès i en menys de dos mesos eliminen tota resistència; Kolokotronis i els seus es rendeixen, són empresonats i enviats a l'exili.

MdeK pàgs. 137-138

L'Executiu, compost per en Mavromikhalis, en Sotiris Kharalambis i en Metaxàs, va romandre tres mesos a Salamina i després va tornar a Tripolitsà. Allà ens hi vam trobar, jo era encara vicepresident de l'Executiu. Una part del Legislatiu va deixar Tripolitsà i se'n va anar a Argos. En Panos va rebre ordre de l'Executiu de prendre els arxius del Legislatiu. En Thodorís Zakharópulos, que era el cap de la guàrdia del Legislatiu, del partit d'ells, va defensar els arxius i no els va donar. D'allà el Legislatiu va partir cap a Kranidi. Allí van derrocar l'Executiu que havia estat elegit a l'Assemblea d'Astros i en van nomenar en Kunduriotis president de l'Executiu i membres en Ioannis Koletis, PÀG. Bótasis i A. Spiliotakis. Després es van embarcar i van enviar homes a Nàuplia perquè en Panos els lliurés la fortalesa de Nàuplia. Ell va respondre que l'hi havia confiat el Govern de la Nació i que només estava obligat a lliurar-la a la Nació. I així va començar la guerra civil.

MdeK pàg. 140

Posen setge a Nàuplia per terra i per mar, envien també tropes a Tripolitsà, ens assetgen. Estem assetjats durant un mes. En Londos, en Notaràs, en Zafirópulos, en Bàrboglis, en Iatrakos van dirigir el setge. Quan ens van posar setge, ens van proposar lliurar l'Executiu —en Petróbeis, en Sotiris Kharalambis i en Metaxàs— per endur-se'ls. Nosaltres els vam respondre que això no era possible, però que, si volien, podíem agafar tots dos Executius i jutjar-los, i castigar-ne aquell que fos culpable. No ho van acceptar. Es van seguir diferents escaramusses. En Koliópulos va venir com a mediador i vam acordar que, en Petróbeis, el deixessin anar sense perill i que se'n tornés a Mani, i deixar lliure Tripolitsà i que no hi entressin soldats de cap dels dos bàndols.

MdeK pàgs. 141-142

Els préstecs van enfortir el Govern d'en Kunduriotis i la força el va fer legítim. [...] El govern d'en Kunduriotis es va enfortir, va enviar emissaris a Rumèlia, va fer venir en Guras, i altres caps de Rumèlia van entrar a Corint i van perseguir en Notaràs. D'allà van anar a Kerpení, poble de Kalàvrita, van envoltar en Zaïmis, van venir també en Karaiskakis i en Tzavelas contra en Zaïmis, el van derrotar, en Zaïmis, i ell i en Londos i en Nikitas van fugir a la Grècia occidental. En Karaiskakis i en Tzavelas em van escriure perquè quedés per parlar amb ells, que se'n feien responsables si em passava res. Però jo ja no era a Karítina, perquè va venir en Koliópulos enviat pel Govern i em va proposar d'anar a Nàuplia per arreglar les coses. Vam anar a Tripolitsà. Allà hi havia un comitè format per n'Skurtis, G. Mavromatis i en K. Zafirópulos, i em van jurar que hi podia anar sense problemes per arreglar les coses. Hi vaig confiar i hi vaig anar. Allí en un o dos dies veig que fan fora els meus homes i em deixen sol, sota arrest fins que agafessin els altres.

Ens van embarcar en una goleta que es deia «Gorgó». Hi era n'Skurtis¹⁴ i ens van dur a Hidra. Hi vam estar dos dies i ens van enviar al monestir del Profeta Elies. Hi vam estar quatre mesos. Vint dies després de la nostra detenció va arribar Ibrahim Paixà al Peloponès. A Hidra el poble va començar a formar una associació per alliberar-nos.

5. L'expedició egípcia d'Ibrahim Paixà¹⁵

El 1825, poc després d'acabar la segona guerra civil, desembarquen al Peloponès les tropes d'Ibrahim Paixà enviades en nom de la Porta per esclafar la Revolució. El president de l'Executiu Geórgios Kunduriotis fracassa en l'intent d'aturar els enemics i, a més a més, els peloponesis es neguen a allistar-se perquè els seus líders, especialment Kolokotronis, són a la presó o perseguits pel govern. Davant el clam general i la desesperació imperant, el govern es veu obligat a alliberar Kolokotronis. El va nomenar comandant en cap amb l'ordre de protegir el Peloponès i fer front a Ibrahim.

Comença un període crític per a la Revolució. Ara, com no li havia passat mai —confessa Kolokotronis—, temia realment pel destí de Grècia. I el motiu no era la superioritat militar dels enemics ni la precarietat de les forces gregues, sinó el perill que suposaven les declaracions de submissió (προσκύνημα).¹⁶ És comprensible, doncs, que Kolokotronis reaccionés amb contundència: Τσεκούρι και φωτιά στους προσκυνημένους! A foc i ferro amb els que han acceptat la submissió! I és així que va aconseguir una cosa vital per al desenllaç de la Revolució: resistir fins a la intervenció de les grans potències a la batalla de Navarino (1827).

MdeK pàgs. 195-197

En aquell mateix moment n'Ibrahim sortia de Patres i va cridar en Nenekos,¹⁷ i en Nenekos va acceptar la submissió. I el va posar d'exemple, per fer que la gent se sotmetés. I es van sotmetre les dues parts de Kalàvrita i tot Patres, i parts de Vostitsa, i la submissió va arribar fins a Kalàvrita, a dues hores de distància de Kalàvrita, la capital.

N'Ibrahim va atreure molt la població. Cap turc no s'atrevia a tallar ni una espiga i tot es feia amb diners. Els donava certificats de submissió i una part. I es van sotmetre tots els capitans, inclosos els capitans dels notables. [...]

¹⁴ Propietari i capità de la goleta.

¹⁵ Fill de Mehmet Alí, (1769-1849), virrei d'Egipte.

¹⁶ Durant el domini turc, una manera de sotmetre individus o grups sencers, fins i tot regions, era el προσκύνημα: la declaració de submissió al conqueridor, contra el qual s'havien rebel·lat, naturalment a canvi de diferents privilegis i el tracte de bon súbdit. L'acceptació de la submissió s'expressava a la pràctica amb la concessió per als que l'acceptaven (προσκυνημένοι) d'un certificat de submissió (προσκυνοχάρτι).

¹⁷ Dimítrios Nenekos, capità del notable de Patres Venizelos Rufos, es va passar al bàndol enemic. Kolokotronis n'ordenarà la mort.

Jo, quan vaig sortir cap a Àgios Geórgios, vaig escriure cartes a en Genneos¹⁸ i a en Koliópulos, que eren junts, i van acudir ràpidament a Livartzi, la comarca que s'havia sotmès (de Kalàvrita): «A foc i a ferro, amb els que han acceptat la submissió!». I així van passar a Livartzi. Llavors n'Ibrahim va enviar exploradors per veure on era jo i quina tropa tenia, i va donar a un grec tres-centes monedes per informar-se d'on era i caure sobre mi. Jo el vaig capturar i el vaig enviar al camí general i el vaig penjar a dues hores de distància de Kalàvrita. El vaig penjar amb un paper que deia el seu crim: «traïdor a la nació». Els altres dos, els vaig enviar al monestir, a Mega Spíleo, perquè no era segur que fossin traïdors, i me'n vaig anar també a Spíleo.

N'Ibrahim [...] va partir amb les seves forces cap a Tripolitsà i Karítèna i va enviar l'ordre a en Delí Ahmet paixà que es retirés a Patres amb els sotmesos. Pel camí per on passava va trobar el penjat i va fer llegir el paper que li havíem posat a l'esquena i al pit i es va agafar les barbes i va llançar amenaces contra Karítèna. Va destacar vuit mil cavallers i infants, tropes escollides, per passar per Àkoves i Langàdia, per cremar Dimitsana, Zigovisti i Stemnitsa, perquè deia que els grecs s'hi havien retirat amb en Genneos.

MdeK pàgs. 203-204

Vaig desplegar les tropes pels pobles que havien acceptat la submissió i vaig donar ordre que, dels pobles que no es fessin enrere, se'n cremessin les cases i les vinyes, els faria desaparèixer de la faç de la terra, però que, si tornaven, la nació els perdonaria. I més coses, amenaces. «Si penseu que n'Ibrahim us donarà cinc-cents homes per vigilar els vostres pobles, us enganyeu, perquè no té tants de soldats, i ells se n'aniran per una banda i per l'altra vindrem nosaltres a cremar i a matar». En rebre l'ordre la van mostrar a n'Ibrahim i ell va dir: «Jo li ensenyaré a en Kolokotronis què vol dir guerra».

I així van tornar a nosaltres els pobles que havien acceptat la submissió i els preniem els certificats de submissió i els en donàvem de la nació. I d'aquesta manera van tornar als seus pobles, perquè no els cremessin les cases. I vaig partir cap a Vostitsa amb vuit mil homes. En arribar a Vostitsa davant els turons, vam fer sortir homes per enganyar els turcs i que entressin en combat. Els turcs no tenien intenció de combatre, sinó de fer la verema i havien apostat la cavalleria a l'extrem de la plana perquè no baixéssim. Ens hi vam estar dos dies i els vaig provocar, però ells no feien comptes de combatre. Veient que no hi fèiem res d'útil i que tampoc no teníem provisions per romandre-hi, vaig agafar en Genneos amb la meitat de les tropes i me'n vaig anar cap a Àgios Blassis.

MdeK pàgs. 206-207

N'Ibrahim va prendre mesures i va enviar el seu lloctinent amb mil homes amb destrals i armes a Messènia per calar foc i tallar tot allò que no cremés: oliverars, figueres, moreres. També va enviar cinc mil soldats de cavalleria perquè es mantinguessin als marges dels camps per evitar que els grecs baixessin a combatre'ls. «I em pagaràs amb la teva vida», va

¹⁸ Es tracta del seu fill, Genneos Kolokotronis.

dir al lloctinent, «si algú és assassinat, perquè no t'envio a combatre, sinó a cremar». I ell va reunir la resta d'exèrcit que li quedava i va partir cap a Zakhro. I va ordenar a les comarques que s'havien sotmès que es reunissin per anar a destruir Karítina. Va donar ordre al seu lloctinent d'enviar als messenis la petició de sotmetre's i, si no acceptaven la submissió, que comencés la seva feina. L'ordre, la va donar a dos presoners de Gastuni i també la van dur allà on era jo.

En llegir l'ordre, que era tan terrible, li vaig respondre, no pas de part meua, sinó de part del poble de Messènia: «Això amb què ens amenesques, que ens tallaràs i cremaràs els arbres fruiters no és un acte de guerra, perquè els arbres inanimats no poden enfrontar-se a ningú. Només els homes s'enfronten entre si, tenen exèrcits i fan presoners. Així és el dret de la guerra: amb els homes i no pas amb els arbres inanimats. Ni que ens tallis les branques, ni els arbres, ni les cases que ens has cremat, que no en quedi pedra damunt pedra, res no farà que nosaltres ens sotmetem. I què, si ens talles i cremes els arbres? La terra no te l'enduràs i la mateixa terra que els ha fet créixer, aquesta mateixa terra continuarà sent nostra i els tornarà a fer. Només que quedi un sol grec, lluitarem sempre i no esperis que la faràs teua, la nostra terra, treu-t'ho del cap».

MdeK pàgs. 210-211

Només en el temps de les submissions vaig témer per la pàtria, en cap altre moment, ni als inicis, ni en el temps d'en Dràmali,¹⁹ que va venir amb un exèrcit escollit de trenta mil soldats, ni mai, només vaig tenir por per les submissions. Tot Rumèlia s'havia sotmès, Atenes havia caigut, les tropes rumeliotas s'havien dissolt, només havia quedat el Peloponès amb les dues illes, Hidra i Spetses, que tenien força. En Kütahí²⁰ havia recollit declaracions de submissió, n'Ibrahim també s'esforçava a prendre'n per enviar-les a Constantinoble, de manera que, quan el ministre d'Anglaterra o d'una altra potència hagués intercedit per Grècia davant el soldà, els hauria dit: «Quina Grècia? Grècia s'ha sotmès, mireu les seves declaracions de submissió; llevat d'alguns homes dolents, mireu, la resta han acceptat la submissió». Llavors les potències no haurien pogut respondre res i nosaltres estariem perduts.

Si no hagués arribat a posar fi a les submissions i s'hagués sotmès el Peloponès, llavors què haurien pogut fer Hidra i Spetses? S'haurien perdut. Vaig aguantar la gent fins que es va produir la batalla naval de Neócastro,²¹ després va venir el Governador²² i l'expedició dels

¹⁹ Mahmut Paixà Dràmali (1770-1822) general otomà que el 1822 va dirigir una expedició per reprimir la Revolució Grega. Va patir una autèntica desfeta a la batalla de Dervenàkia, on les tropes gregues eren comandades per Kolokotronis.

²⁰ Mehmet Resit Paixà, anomenat Kütahí, (1780-1839) general otomà nascut a Geòrgia, fill d'un sacerdot grec ortodox. Gràcies als seus èxits militars va ser nomenat comandant en cap de les forces otomanes a Rumèlia.

²¹ La famosa batalla de Navarino (20 d'octubre de 1827).

²² Ioannis comte de Kapodístrias (1776-1831), primer cap d'Estat de la Grècia independent.

francesos²³. El 1826, per donar coratge a la gent, vaig començar a construir cases fora de la fortalesa i del castell i la gent deia que si en Kolokotronis no sapigués que seríem lliures no construiria cases ni plantaria vinyes a les terres nacionals. La gent veia que feia cases i prenia coratge, tenia esperances i així els donava ànims.

* * *

Aquestes paraules finals de Kolokotronis manifesten a la clara el paper vital que representa el Vell de Morea en la lluita per la independència del poble grec: resistir i mantenir l'esperança. En resum i a tall de colofó, reproduiré les paraules amb què Mark Mazower acaba la introducció de la seva obra sobre la Revolució grega:²⁴

No van ser tant les victòries les que van donar als grecs la independència com la negativa a acceptar la derrota. Això és perquè el que anomenem guerra era en realitat una insurrecció on tot el que podia fer el bàndol feble era aguantar i mantenir l'esperança.

BIBLIOGRAFIA

Απομνημονεύματα Του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη [Memòries de Theódoros Kolokotronis]. 2021. Atenes: Εκδόσεις ΕΝ ΠΛΩ.

Iàkovos D. Mikhailidis. 2020. *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Ο στρατιωτικός ηγέτης της Ελληνικής Επανάστασης [Theódoros Kolokotronis. El dirigent militar de la Revolució Grega]*. Atenes: Μεταίχμιο.

Kitromilides, Paschalis M. and Constantinos Tsoukalas (eds.). 2021. *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*. Harvard: Harvard University Press.

Mazower, Mark. 2021. *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*. Londres: Penguin Press.

²³ Expedició comandada pel general Nicolas Joseph Maison, que va supervisar l'evacuació de les tropes d'Ibrahim Paixà del Peloponès a principis d'octubre de 1828.

²⁴ Mazower, 2021.

Andreas Kalvos (1792-1869)

Estrofes 9, 25, 27 i 28 de l'oda tercera de les *Líriques* (París, 1826)

Traducció: Rubén J. Montañés

El 19 de juny del 1960 les restes d'Andreas Kalvos (1792-1869), que reposaven al petit cementeri de St. Margaret, a Kedlington, a prop de Louth, foren exhumades i traslladades a Atenes. En aquest retorn del poeta es va implicar especialment Iorgos Seferis, aleshores ambaixador de Grècia a Londres. A l'aeroport, en presència d'importantes personalitats de la vida cultural i política grega, un escamot militar va cobrir el fèretre amb la bandera grega i li va retre honors; després d'un funeral d'estat a la Metròpolis, fou transportat a Zàkinthos, la seua illa natal, on des del 17 de gener del 1968 – quasi un segle després de la seua mort – dorm el son etern al costat de Dioníssios Solomós, al Mausoleu de Solomós i dels Zacintins Il·lustres. S'acomplia així el desig implícitament expressat per Andreas Kalvos a la darrera estrofa de l'oda I, intitulada «Ο Φιλόπατρις»:

Ας μη μου δώσει η μοίρα μου
εις ξένην γην τον τάφον·
είναι γλυκύς ο θάνατος
μόνον όταν κοιμώμεθα
εις την πατρίδα.

Que no em done el meu destí
la tomba en terra estranya;
és dolça la mort
només quan reposem
a la pàtria.

L'obra d'Andreas Kalvos rep la denominació general *Ωδαί* (*Odes*), classificades en *Ελπίς Πατρίδος* (*Esperança de Pàtria*, 1819), *Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος* (*Fragment d'un poema sense títol*, 1820 - 1821?) i dos reculls, de deu odes cadascun, *Η λύρα* (*La lira*, 1824) i *Λυρικά* (*Líriques*, 1826). En 1969 Mikis Theodorakis, confinat per la dictadura anomenada «dels coronels» al poble de Zàtuna, a l'Arcàdia, va musicar les estrofes 9, 25, 27 i 28 de l'oda III d'aquest darrer recull, amb el títol «Τα ηφαίστεια» («Els volcans»). Aquesta musicació es va incloure al recull «Αρκαδία IV» («Arcàdia IV»), que alhora va formar part del disc LP *Τραγούδια του Αγώνα* (*Cançons de la lluita*), enregistrat per primera vegada a Londres en 1971.

θ'

9

Αυγεριναί τού ηλίου
ακτίνες, τι προβαίνετε;
Τάχα αγαπάει να βλέπει
έργα ληστών το μάτι
των ουρανίων;

Raigs del Sol
de l'alba, per què eixiu?
Que potser s'estima veure
obres de bandolers, l'ull
dels cels?

κε'

Ω! Έλληνες, ω θείαι
 ψυχαί, πού εις τούς μεγάλους
 κινδύνους φανερώνετε
 άκαμπτον ενέργειαν
 και υψηλήν φύσιν.

κζ'

Πώς, πώς τής ταλαιπώρου
 Πατρίδος δεν πασχίζετε
 να σώσητε τον στέφανον
 από τα χέρια ανόσια
 ληστών τοσούτων;

κη'

Είναι πολλά τα πλήθη των
 και τρομερά εις την όψιν.
 Αλλ' ένας Έλλην δύναται,
 ένας άνδρας γενναίος
 να τα σκορπίσει.

25

Oh grecs, oh ànimes
 divines, que en els grans
 perills mostreu
 energia incansable
 i alta natura.

27

Com, com no us afanyeu
 a salvar la corona
 de la Pàtria dissortada
 de les mans indignes
 de tals lladres?

28

Són moltes les seues turbes
 i terribles de veure
 però un sol grec pot,
 un sol baró valent,
 dispersar-les.

Andreas Kalvos (1792-1869)

Odes quarta i sisena de les *Líriques* (París, 1826)

Traducció: Pau Sabaté Marqués

Seguint els criteris de la revista, l'accentuació politònica de l'original ha estat reduïda al sistema monotònic. Pel que fa als altres aspectes formals del text de Kalvos, com ara l'ortografia i la puntuació, que difereixen de l'ús actual, les particularitats del text han estat respectades. El lector familiaritzat amb la llengua grega hi detectarà de seguida formes sorprenents, com ara μαζόνονται enlloc de μαζώνονται i 'ναγοράσητε en lloc de να αγοράσετε, i hi observará un ús peculiar del guió. La traducció catalana, però, segueix els criteris de puntuació habituals en els nostres dies i no intenta reproduir els de Kalvos. El que sí que intenta reproduir és la mètrica de l'original, l'estrofa kàlvica, constituïda per quatre hexasíl·labs i un tetrasíl·lab (escandint a la grega, quatre heptasíl·labs i un pentasíl·lab). Aquesta traducció segueix el text de l'edició crítica de Pontani 2011 [1970].

Ωδή τετάρτη

Oda quarta

ΕΙΣ ΣΑΜΟΝ

A SAMOS

α'

i

Όσοι το χάλκεον χέρι
βαρύ του φόβου αισθάνονται,
ζυγόν δουλείας ας έχωσι·
θέλει αρετήν και τόλμην
η ελευθερία.

Els qui senten la mà
de bronze de la por
que duguin jou d'esclaus:
vol virtut, vol audàcia
la llibertat.

β'

ii

Αυτή (και ο μύθος κρύπτει
νουν αληθείας) επτέρωσε
τον Ίκαρον· και αν έπεσεν
ο πτερωθείς κ' επνίγη
θαλασσωμένος·

Ella (i el mite amaga
sentit ver) donà ales
a Ícar. Si va caure,
alat, i es va ofegar
enmig del mar,

γ'

iii

Αφ' υψηλά όμως έπεσε,
και απέθανεν ελεύθερος. —
Αν γένης σφάγιον άτιμον
ενός τυράννου, νόμιζε
φοικτόν τον τάφον.

caigué de molt amunt
i va morir ben lliure.
Si ets víctima sense honra
d'un tirà, considera
la tomba horrible.

δ'

Μούσα, το Ικάριον πέλαγος
 έχεις γνωστόν. Να η Πάτμος,
 να αι Κορασσίαι, κ' η Κάλυμνα
 'που τρέφει τας μελίσσας
 με' αθέριστα άνθη.

ε'

Να της αλόης η νήσος,
 και η Κως ευτυχεστάτη,
 η τις του κόσμου εχάρισε
 τον Απελλήν και αθάνατον
 τον Ιπποκράτην.

ς'

Ιδού και ο μέγας τρόμος
 της Ασίας γης, η Σάμος·
 πλέξε δι' αυτήν τον στέφανον
 υμνητικόν και αιώνιον
 Λυρική κόρη.

ζ'

Αυτού, ενθυμάσαι, εγέμιζες
 του τέϊου Ανακρέοντος
 χαρμόσυνον κρατήρα,
 κ' έστρωνες διά τον γέροντα
 δροσόεντα ρόδα.

η'

Αυτού, του Ομήρου εδίδασκες
 τα δάκτυλα να τρέχουσι
 με' την ωδήν συμφώνως,
 όταν τα έργα ιστόρει
 θεών και ηρώων.

iv

Musa, la mar d'Icària
 coneixes. Mira, Patmos
 i Coràssies, i Càlimnos,
 que amb flors sense segar
 nodreix abelles.

v

Mira, l'illa de l'àloe
 i Cos la benaurada,
 que al món ha regalat
 Apel·les i, immortal,
 el gran Hipòcrates.

vi

Mira també l'enorme
 terror de l'Àsia, Samos.
 Trena-li la corona
 eterna dels teus himnes,
 donzella lírica.

vii

Hi omplies, ¿te'n recordes?,
 a Anacreont de Teos
 crateres d'alegria
 i al vell feies un jaç
 de rou i roses.

viii

Aquí a Homer ensenyaves
 a fer que els dits corressin
 d'acord amb la cançó
 quan narrava les gestes
 de déus i herois.

θ'

Αυτού, τα χρυσά έπη
 επιψύχωνες εκείνου,
 δι' ου τα νέφη εσχίσθησαν
 και των άστρων εφάνηκεν
 η αρμονία.

ι'

Ω κατοικία Ζεφύρων,
 όταν αλλού του ηλίου
 καίουν τα βουνά η ακτίνες,
 ή τον χειμώνα η νύκτα
 κόπτει τας βρύσεις·

ια'

Εσύ ανθερόν το στήθος σου,
 φαιδρόν τον ουρανόν
 έχεις, και από τα δένδρα σου
 πολλή πάντοτε κρέμεται
 καρποφορία.

ιβ'

Καθώς προτού νυκτώση,
 μέσα εις τον κυανόχροον
 αιθέρα, μόνος φαίνεται
 λάμπων γλυκός ο αστέρας
 της Αφροδίτης.

ιγ'

Καθώς μυρτιά υπερήφανος
 απ' άνθη φορτωμένη
 και από δροσιάν αστράπτει,
 όταν η αυγή χρυσόζωνος
 την χαιρετά·

ix

Aquí donares ànima
 als mots d'or d'aquell home
 que els núvols va escampar
 tot d'una i l'harmonia
 mostrà dels astres.

x

Habitatge dels Zèfirs,
 quan a altres llocs el sol
 abrusa les muntanyes
 o la nit, a l'hivern,
 estronca fonts,

xi

tu tens el pit florit
 i tens el cel radiant,
 i penja dels teus arbres
 un gran esplet de fruits
 a totes hores.

xii

Com, a l'hora foscant,
 a l'èter de color
 blau fosc només s'hi veu,
 sol i lluent, el dolç
 estel de Venus;

xiii

com la murta orgullosa,
 carregada de flors,
 que lluu per la rosada
 quan la saluda l'alba
 de cinyell d'or,

ιδ'

Ούτω το κύμα Ικάριον
κτυπούσα η βάρκα, βλέπει
σε εις τα νησία ανάμεσα
λαμπράν και υψηλοτάτην,
και αγαλλιάζει.

ιε'

Τι εγίνηκαν η ημέραι,
ότε εις τας κορυφάς
του Κερκετέως δεινδρόεντος
εχόρευον η τέχναι
στεφανωμέναι.

ις'

Έρχονται, ω μακαρία
νήσος, έρχονται πάλιν·
το προμηνύουσι τ' άντρα σου
φλογώδη, εξ ων μυρία
μάχαιραι εκβαίνουν.

ιζ'

Ως η σφήκες μαζόνονται
επί τα ολίγα λείψανα
σπαραγμένης ελάφου,
ή ταύρου οπού εκατάνησε
δείπνον λεαίνης,

ιη'

Αλλ' αν βροντήση εξαίφνης,
πετάουν ευθύς και αφίνουσι
την ποθητήν τροφήν,
υπό τα δένδρα φεύγουσαι
και υπό τους βράχους·

xiv

així, solcant les ones
del mar d'Icària, et veu
la barca entre les illes
brillant i més excelsa
i se n'alegra.

xv

Què se n'ha fet dels dies
aquells que dalt dels cims
del Cerceteu arbrat
les Arts hi feien danses
portant corona?

xvi

Vénen, oh benaurada
illa, vénen de nou.
Ho anuncien els teus
antres ardents, d'on surten
milers de dagues.

xvii

Com les vespes s'apleguen
damunt les poques restes
d'un cérvol esqueixat
o un toro que ha estat presa
d'una lleona

xviii

i, si rugeix de sobte,
volen en pic i deixen
la menja desitjada,
i fugen sota els arbres
i els roquissars,

ιθ'

Ούτως, εις τα παράλια
 ασιατικά, τα πλήθη
 αγαρηνά αναρίθμητα
 βλέπω 'να επισωρεύονται,
 όμως ματαίως.

κ'

Σάλπιγγα μεγαλόφθογγος
 «οι Σάμιοι», κράζει, «οι Σάμιοι»,
 και ιδού τα πόδια τρέμουνσι
 μυρίων ανδρών και αλόγων
 θορυβουμένων.

κα'

«Οι Σάμιοι» — και εσκορπίσθησαν
 των απίστων αι φάλαγγες. —
 Α, τι, ω δειλοί, δεν μένετε,
 'να ιδήτε, αν το σπαθί μας
 κοπτερόν ήναι;

κβ'

Έρχονται, πάλιν έρχονται
 χαράς ημέραι, ω Σάμος·
 το προμηνύουν οι θρίαμβοι
 πολλοί και θαυμαστοί
 'που σε δοξάζουν.

κγ'

Νήσος λαμπρά ευδαιμόνει·
 ότε η δουλεία σε αμαύρωνε,
 σ' είδον· άμποτε 'νάλθω
 'να φιλήσω το ελεύθερον
 ιερόν σου χώμα.

xix

així per les riberes
 de l'Àsia veig la turba
 agarena, in comptable,
 com s'amuntega tota,
 però és en va.

xx

Trompeta de veu grossa
 «els samis» crida, «els samis»,
 i tremolen les cames
 de tants cavalls i homes,
 que tots s'esveren.

xxi

«Els samis» i les files
 dels infidels s'escampen.
 Ah, covards, no us quedeu
 a veure si té tall
 la nostra espasa?

xxii

Vénen, vénen de nou
 dies de joia, oh Samos.
 Ho anuncien els molts
 i admirables triomfs
 que ara et glorien.

xxiii

Illa clara, prospera.
 Quan el jou t'enfosquia
 vaig veure't; si pogués
 besar la teva santa
 terra, ja lliure!

κδ'

Εάν φιλοτιμούμεθα
 'να την 'ξαναποκτήσωμεν
 μ' ιδρώτα και με' αίμα,
 καλόν είναι το καύχημα
 της αρχαίας δόξης.

Ωδή έκτη

ΑΙ ΕΥΧΑΙ

α'

Της θαλάσσης καλήτερα
 φουσκωμένα τα κύματα
 'να πνίξουν την πατρίδα μου
 ωσάν απελπισμένην,
 έρημον βάσκαν.

β'

'Σ την στεριά, 'ς τα νησία
 καλήτερα μίαν φλόγα
 'να ιδώ παντού χυμένην,
 τρώγουσαν πόλεις, δάση,
 λαούς και ελπίδας.

γ'

Καλήτερα, καλήτερα
 διασκορπισμένοι οι Έλληνες
 'να τρέχωσι τον κόσμο,
 με' εξαπλωμένην χείρα
 ψωμοζητούντες.

δ'

Παρά προστάτας 'ναχωμεν.
 Με ποτέ δεν εθάμβωσαν
 πλούτη ή μεγάλα ονόματα,
 με ποτέ δεν εθάμβωσαν
 σκήπτρων ακτίνες.

xxiv

Si ara ja ens fem dignes
 de tornar a fer-la nostra
 amb suor i també amb sang,
 està bé que ostentem
 la glòria antiga.

Oda sisena

ELS DESITJOS

i

Més val que de la mar
 les onades inflades
 la meva pàtria ofeguïn
 com una barca sola,
 desesperada.

ii

En terra ferma, en illes,
 més val veure una flama
 per tot arreu vessada
 que es mengi viles, boscos,
 gent i esperances.

iii

Més val això, més val
 que els grecs, disseminats,
 vagin corrent pel món
 captant un tros de pa
 amb la mà estesa

iv

que tenir protectors.
 A mi no m'enlluernen
 riqueses ni grans noms,
 a mi no m'enlluernen
 lluors de ceptres.

ε'

Αν οπόταν πεθαίνει
 πονηρός βασιλεύς
 έσβυν' η νύκτα έν' άστρον,
 ήθελον μείνει ολίγα
 ουράνια φώτα.

ς'

Το χέρι οπού προσφέρετε
 ως προστασίας σημείον
 εις ξένον έθνος, έπνιξε
 και πνίγει τους λαούς σας,
 πάλαι, και ακόμα.

ζ'

Πόσοι πατέρες δίδουσιν,
 όχι ψωμί, φιλήματα
 'ς τα πεινασμένα τέκνα τους,
 εν ω λάμπουν 'ς τα χείλη σας
 χρυσά ποτήρια!

η'

Όταν υπό τα σκήπτρα σας
 νέους λαούς καλείτε,
 νέους ιδρώτας θέλετε
 εσείς διά 'να πληρώσητε
 πλουσιοπαρόχως,

θ'

Τα ξίφη οπού φυλάγουσι
 τα τρέμοντα βασίλεια σας,
 τα ξίφη οπού τρομάζουν
 την αρετήν, και σφάζουσι
 τους λειτουργούς της.

v

Si, sempre que es morís
 un rei malvat, la nit
 apagués una estrella,
 quedarien ben poques
 fulgors celestes.

vi

La mà que ara oferiu,
 senyal de protecció,
 a una nació, ha ofegat
 i ofega el vostre poble,
 abans i encara.

vii

Quants pares hi ha, que donen
 no pa, sinó petons
 als seus fills afamats
 mentre brillen gots d'or
 als vostres llavis!

viii

Quan sota el vostre ceptre
 convideu pobles nous,
 voleu noves suors,
 vosaltres, per pagar
 ben ricament

ix

les espases que guarden
 els vostres regnes trèmuls,
 les espases que esglaïen
 la virtut i en degollen
 els servidors.

ι'

Θέλετε θησαυρούς
πολλούς διά 'ναγοράσητε
κρότους χειρών και επαίνους,
και τ' άπιστον θυμίαμα
της κολακείας.

ια'

Ημείς διά τον σταυρόν
ανδρείως υπερμαχόμεθα
και σεις εβοηθήσατε
κρυφά τους πολεμούντας
σταυρόν και αλήθειαν.

ιβ'

Διά να θεμελιώσητε
την τυραννίαν τιμάτε
τον σταυρόν εις τας πόλεις σας,
και αυτόν επολεμήσατε
εις την Ελλάδα.

ιγ'

Και τώρα εις προστασίαν μας
τα χέρια σας απλώνετε!
τραβήξετέ τα οπίσω·
βλέπει ο θεός και αστράπτει
διά τους πανούργους.

ιδ'

Όταν το δένδρον νέον
εβασάνιζον οι άνεμοι,
τότε βοήθειαν ήθελεν,
εδυναμώθη τώρα
φθάνει η ισχύς του.

x

Voleu tresors a munts
per poder-hi comprar
aplaudiments i elogis
i l'encensar infidel
dels qui us adulen.

xi

Nosaltres per la creu
lluitem amb valentia;
vosaltres ajudàveu
en secret qui combat
la creu i el ver.

xii

Per a fonamentar
la tirania, honreu
la creu a les ciutats
vostres, i a Grècia, en canvi,
la combatheu.

xiii

I ara, per protegir-nos,
ens allargueu les mans!
Ja podeu retirar-les:
Déu hi veu i llampega
contra els astuts.

xiv

Quan l'arbrissó era jove
i els vents el turmentaven,
llavors volia ajuda;
ara ja s'ha afermat
i té prou força.

ιε'

Το ξίφος σφίγξατ' Ἕλληνες —
 τα ομμάτια σας σηκώσατε —
 ιδού — εις τους ουρανούς
 προστάτης ο θεός
 μόνος σας είναι.

ις'

Και αν ο θεός και τ' ἄρματα
 μας λείψωσι, καλήτερα
 πάλιν 'να χρεμετήσωσι
 'ς τον Κυθερώνα Τούρκων
 ἀγρῖαι φοράδες,

ιζ'

Παρά... Αἰ, ὅσον εἶναι
 τυφλή και σκληροτέρα
 η τυραννίς, τοσούτον
 ταχύτερως ανοίγονται
 σωτήριοι θύραι.

ιη'

Δεν με θαμβώνει πάθος
 κανένα· εγώ την λύραν
 κτυπάω, και ολόρθος στέκομαι
 σιμά εις του μνήματός μου
 τ' ανοικτόν στόμα.

xv

Premeu l'espasa, grecs,
 alceu amunt els ulls,
 mireu: a dalt del cel
 el vostre protector
 únic és Déu.

xvi

I si Déu i les armes
 ens faltessin, val més
 que renillin de nou
 al Citeró les eugues
 feres dels turcs

xvii

que no... ah, com més cega
 i dura sigui encara
 la tirania, tant
 més ràpid han d'obrir-se
 portes salvífiques.

xviii

A mi no m'enlluerna
 cap passió: jo la lira
 toco i m'estic ben dret
 vora la boca oberta
 del meu sepulcre.

GLOSSARI

Aquell home que [...] l'harmonia mostrà dels astres (*A Samos*, estrofa ix): Pitàgores, nadiu de Samos.

Cerceteu (*A Samos*, estrofa xv): la muntanya més alta de Samos (1.437 m), a l'extrem occidental de l'illa. Modernament s'anomena Kerkis. És notable per l'abundància de coves.

Coràssies (*A Samos*, estrofa iv): nom antic de Furni i les illes circumdants, entre Samos i Icària.

L'illa de l'àloe (*A Samos*, estrofa v): no és gens clar a quina illa es refereix. A Cos mateixa s'hi conrea l'àloe vera en els nostres temps, però desconec si això ja era així a l'època de Kalvos. L'única illa important del mar d'Icària que el text no anomena és Icària mateixa, però no em consta que hagi tingut mai cap relació especial amb aquesta planta. Si identifiquem, d'una manera un pèl forçada, l'àloe i el màstic, en tant que resines aromàtiques amb propietats medicinals, l'illa podria ser Quios, al nord de Samos i Icària, però això no acaba de ser convincent. Una altra possibilitat és que es tracti una etimologia imaginativa d'Alónnissos. A l'Antiguitat, aquest nom designava l'illa que es coneix modernament pel nom d'Ai-Stratis, i en temps del rei Otó de Grècia es va batejar així (equivocadament) una Espòrada veïna de Skópelos. Tant l'una com l'altra, però, són prou lluny del mar d'Icària.

BIBLIOGRAFIA

Pontani, Filippo Maria. 2011 [1970]. *Ανδρέα Κάλβου Ωδαί*. Κριτική έκδοση. Ατènes: Ίκαρος.

Dioníssios Solomós (1798-1857)

Himne a la Llibertat

Traducció: Jaume Almirall Sardà

Dioníssios Solomós (Zàkinthos, 1798 - Kérkira [Corfú], 1857), de família aristocràtica, s'havia educat a Itàlia i havia començat a escriure poesia en llengua italiana; de fet, tenia un coneixement força limitat de la llengua grega, fins al punt que, quan va decidir escriure en ella, va haver d'estudiar-la: ho va fer sobretot sobre col·leccions de poesia popular d'arreu de Grècia. En aquest propòsit, va rebre també l'impuls de l'escriptor i polític Spirídon Trikupis. Moltes de les obres de Solomós van quedar inacabades, i la gran majoria no es van publicar en vida de l'autor.

L'*Himne a la Llibertat* va ser acabat el maig de 1823. És una composició en 158 quartetes de versos heptasíl·labs amb rimes alternes.

Les últimes vuit estrofes de l'*Himne* van ser publicades, juntament amb una traducció anglesa en prosa per G. L., al setmanari *The Literary Gazette, and Journal of the Belles Lettres, Arts, Sciences, etc*, de Londres, l'onze de setembre de 1824 (nº 399, pàg. 587). En una breu nota introductòria, l'editor escriu:

These verses in the Greek *vulgar* language, as now used, are not only curious in a philological light, but will, we think, interest our readers, as a specimen of Grecian feeling of this period. The whole MS. poem whence they are taken consists of 156 verses, and it certainly possesses great merit both in the turn of the expression and in the fervour of the thoughts.

L'any següent l'himne es publicà en traducció francesa en prosa, per Stanislas Julien, dins el segon volum dels *Chants populaires de la Grèce moderne* (*Chants historiques, romanesques et domestiques*), del gran erudit francès Claude Fauriel (1772-1844), una obra que contribuï a suscitar les simpaties europees envers la causa dels revolucionaris grecs i, alhora, a desvetllar entre els grecs la consciència de la importància de la seva llengua viva.

També el 1825, i amb peu d'impremta de Missolongui (durant el setge, doncs, de la ciutat), es publicà l'*Himne*, juntament amb la seva traducció italiana, realitzada amb la col·laboració del poeta, per Gaetano Grassetti.

Les dues primeres estrofes de l'*Himne*, amb música de Nikólaos Khalikiópulos Màntzaros, constitueixen, des de 1865, l'Himne Nacional de Grècia i, des de 1966, també de la República de Xipre.

A més d'un article del director sobre la situació cretenca, el número contenia el text del Missatge al Rei (en grec i en català), la resposta del cònsol (en francès i en català) i un seguit de textos, alguns dels quals poètics, dedicats a Creta i a Grècia (de Frederic Mistral, Narcís Oller, entre altres); finalment, l'escriptor i polític Joaquim Cabot i Rovira hi parlava d'alguns dels anomenats poetes nacionals de Grècia (Valaoritis i Solomós), del primer dels quals, a més, en presentava en traducció catalana el poema *La jove esclava*. De Solomós, Antoni Rubió i Lluch hi publicava la traducció de les primeres quatre estrofes de l'himne:

*Jo't coneix pel tall terrible
de ta espasa triomfadora,
Jo et coneix pel dur esguart
ab que't fas del mon senyora.*

*Ab ossos sagrats nodrida
de grechs morts en los combats,
com abans, forta t'alçares:
salve, salve, oh llibertat.*

*Lluny, allá lluny tu vivias
ab dol y vergonya al front,
y una veu sols esperavas,
que't digués «vina de nou.»*

*Mes ay! que aquell jorn trigava;
muts y tristos geyen tots;
ensopis per l'esclavatge
baix les ombres del temor.*

Estructura temàtica del poema

Estrofes 1-2: Salutació a la figura personificada de la Llibertat, que és alhora la Pàtria.

Estrofes 3-14: Dolorosa situació de la pàtria esclavitzada, sobre el llunyà record del passat gloriós del poble grec, i inútil recurs a les potències estrangeres, insensibles i poc fiables.

Estrofes 15-34: Finalment, els grecs, sols, es llancen a la lluita per esbatre's les cadenes. Hi ha nacions que se n'alegren, admirats; d'altres els mostren la seva hostilitat.

Estrofes 35-72: Setge i presa de Tripolitsà pels grecs, que en massacren els defensors i els habitants (setembre de 1821). El terrible episodi és vist com la justa venjança per les matances perpetrades pels turcs al llarg del temps sobre els grecs oprimits.

Estrofes 73-74: Nova salutació a la Llibertat en ser restaurada la religió cristiana.

Estrofes 75-82: Noves victòries dels grecs en els territoris d'Argos i Corint (juliol de 1822).

Estrofes 63-87: Joves futures mares dansen alegres: nodriran els seus fills amb llet de llibertat.

Estrofes 88-101: Fracàs del primer setge de Messolongui pels turcs (Nadal de 1822).

Estrofes 102-104: Preludi de la fúria que desfermaran també els elements naturals per coadjuvar en la victòria grega.

Estrofes 105-121: En la seva fugida a través de l'Epir, els turcs són víctimes de les aigües enfurides del riu Aquelous. El poeta voldria tenir la veu de Moisès en l'avinentosa del pas del mar Roig.

Estrofes 122-123: Salutació de transició: a continuació s'evocaran les gestes navals dels grecs.

Estrofes 124-131: Amb la tàctica dels brulots, Konstandinos Kanaris destrueix a Quios (juny) i a Tènedos (octubre de 1822), dos vaixells insígnia de la flota turca, que, presa del pànic, fuig de l'Egeu.

Estrofes 132-138: Aquestes victòries en mar porten a la memòria el patriarca de Constantinoble, Gregori V, penjat per ordre del sultà i, ja mort, llançat al mar per la turba (abril de 1821).

Estrofes 139-140: La figura divina de la Pàtria-Llibertat ordena al poeta aturar el fil del seu relat; mira inquieta cap a Europa i, després, cap a Grècia, i sobre aquesta pronuncia els seus vaticinis:

Estrofes 141-150: Només la discòrdia —l'amenaça de la guerra civil— pot obstaculitzar la victòria dels grecs;

Estrofes 151-158: les desavinences, l'odi entre grecs poden impedir que les potències europees vegin amb bons ulls la seva lluita per la llibertat.

1. Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν κόψη
τοῦ σπαθιοῦ τὴν τρομερή,
σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν ὄψη
ποῦ μὲ βία μετράει τὴ γῆ.

2. Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη
τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά,
καὶ σὰν πρῶτα ἀνδρειωμένη,
χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἐλευθεριά!

3. Ἐκεῖ μέσα ἑκατοικοῦσες
πικραμένη, ἐντροπαλή,
κι ἓνα στόμα ἀκαρτεροῦσες,
«ἔλα πάλι» νὰ σοῦ πῇ.

4. Ἀργεῖε νᾶλθη ἐκείνη ἡ μέρα,
καὶ ἦταν ὅλα σιωπηλά,
γιατί τᾶσκιαζε ἡ φοβέρα
καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά.

5. Δυστυχής! Παρηγορία
μόνη σου ἔμενε νὰ λές
περασμένα μεγαλεῖα
καὶ διηγώντας τα νὰ κλαῖς.

6. Καὶ ἀκαρτέρει, καὶ ἀκαρτέρει
φιλελεύθερη λαλιά,
ἓνα ἐκτύπαε τ' ἄλλο χέρι
ἀπὸ τὴν ἀπελπισιά,

7. κι' ἔλεες: «Πότε, ἂ! πότε βγάνω
τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ ἔρμιες;».
Καὶ ἀποκρίνοντο ἀπὸ πάνω
κλάψες, ἄλυσες, φωνές.

8. Τότε ἐσήκωνες τὸ βλέμμα
μὲς στὰ κλάιματα θολό,
καὶ εἰς τὸ ροῦχο σου ἔσταζ' αἷμα,
πλῆθος αἷμα Ἑλληνικό.

9. Μὲ τὰ ροῦχα αἵματωμένα
ξέρω ὅτι ἔβγαινες κρυφὰ
νὰ γυρεύης εἰς τὰ ξένα
ἄλλα χέρια δυνατά.

1. Et conec pel formidable
tall del sabre que sostens;
et conec per la mirada
que la terra amida, ardent.

2. Dels ossos sagrats eixida
dels hel·lens del temps passat,
i com abans enardida,
salve, oh salve, Llibertat!

3. Tu t'estaves allà dintre,
en un trist encongiment,
i esperaves una crida
que et digués «va, novament!»

4. Aquell dia no arribava,
tot entorn era silent
per la por que ho aombrava
i pel jou damunt la gent.

5. Infeliç! Només podies
consolar-te amb el record
de les esplendors antigues,
que evocaves entre plors.

6. I esperaves i esperaves
algun mot de llibertat,
mentre mà la mà picava
amb el cor desesperat.

7. I exclamaves: «Les misèries,
quan, ah! quan me'n desprendré?»
La resposta, a dalt la feien:
planys, cadenes i gemecs.

8. Aleshores elevaves
els teus ulls negats de plor,
i a la roba et degotava
sang hel·lena, sang a doll.

9. Amb la roba ensangonada
sé que anaves d'amagat
a cercar en terres estranyes
altres poderoses mans.

10. Μοναχὴ τὸ δρόμο ἐπῆρες,
ἐξανάλθες μοναχὴ·
δὲν εἶν' εὐκολες οἱ θύρες,
ἐὰν ἡ χρεία τὲς κουρταλῇ.

11. Ἄλλος σοῦ ἔκλαψε εἰς τὰ στήθια,
ἀλλ' ἀνάσασιν καμιά·
ἄλλος σοῦ ἔταξε βοήθεια
καὶ σὲ γέλασε φρικτά.

12. Ἄλλοι, οἰμέ! στὴ συμφορὰ σου
ὅπου ἐχαίροντο πολὺ,
«σύρε νάβρεις τὰ παιδιὰ σου,
σύρε», ἐλέγαν οἱ σκληροί.

13. Φεύγει ὀπίσω τὸ ποδάρι
καὶ ὀλογλήγορο πατεῖ
ἢ τὴν πέτρα ἢ τὸ χορτάρι
ποὺ τὴ δόξα σοῦ ἐνθυμεῖ.

14. Ταπεινότητα σοῦ γέρνει
ἢ τρισάθλια κεφαλὴ,
σὰν πτωχοῦ ποὺ θυροδέρνει
κι' εἶναι βάρος τοῦ ἢ ζωῇ.

15. Ναί· ἀλλὰ τώρα ἀντιπαλεύει
κάθε τέκνο σου μὲ ὁρμή,
ποὺ ἀκατάπαυστα γυρεύει
ἢ τὴ νίκη ἢ τὴ θανή.

16. Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη
τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά,
καὶ σὰν πρῶτα ἀνδρειωμένη,
χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἐλευθεριά!

17. Μόλις εἶδε τὴν ὁρμή σου
ὁ οὐρανός, ποὺ γιὰ τὸ ἔχθρὸς
εἰς τὴ γῆ τὴ μητρικὴ σου
ἔτρεφ' ἄνθια καὶ καρπούς,

18. ἐγαλήνευσε· καὶ ἐχύθη
καταχθόνια μία βοή,
καὶ τοῦ Ρήγα σοῦ ἀπεκρίθη
πολεμόκραχτη ἢ φωνή.

10. Te n'hi anares tota sola,
tota sola en vas tornar:
no obren fàcilment les portes
quan és la necessitat.

11. L'un et plora a la pitrera:
no és el que hauria calgut;
l'altre grans promeses feia:
i de tu s'ha ben rigut.

12. D'altres n'hi ha que en ta desgràcia
es rabegen, ai! contents:
«Ves on tinguis la canalla,
ves», et deien cruelment.

13. El teu peu fa per tornar-se'n
i ja s'ha plantat, rabent,
o en les roques o en les prades
que ta glòria et fan present.

14. Humilíssima decantes
el teu cap damunt del pit,
com un pobre home que capta
i que viu sense delit.

15. Sí, mes ara sense pausa
els teus fills, fent el cor fort,
lluiten per la teva causa,
volen o victòria o mort.

16. Dels ossos sagrats eixida
dels hel·lens del temps passats
i com abans enardida,
salve, oh salve, Llibertat!

17. Veu la teva aferriçada
lluïta el cel, que als enemics
en la teva terra mare
els pujava flors i fruits,

18. i al moment ell s'asserena
i una veu del fons sorgí:
era Rigas, que a la guerra
enardia amb el seu crit.(1)

19. Όλοι οί τόποι σου σ' ἐκράξαν
χαιρετώντας σέ θερμά,
καὶ τὰ στόματα ἐφωνάξαν
ὅσα αἰσθάνετο ἡ καρδιά.

20. Ἐφωνάξανε ὡς τ' ἀστέρια
τοῦ Ἰονίου καὶ τὰ νησιά,
καὶ ἐσηκώσανε τὰ χέρια
γιά νὰ δείξουνε χαρά,

21. μ' ὅλον ποῦναι ἀλυσωμένο
τὸ καθένα τεχνικά,
καὶ εἰς τὸ μέτωπο γραμμένο
ἔχει: «Ψεύτρα Ἐλευθεριά».

22. Γκαρδιακὰ χαροποιήθη
καὶ τοῦ Βάσιγκτον ἡ γῆ,
καὶ τὰ σίδερα ἐνθυμήθη
ποὺ τὴν ἔδεναν κι αὐτή.

23. Ἀπ' τὸν πύργο του φωνάζει,
σὰ νὰ λέη σέ χαιρετῶ,
καὶ τὴ χήτη του τινάζει
τὸ λιοντάρι τὸ Ἰσπανό.

24. Ἐλαφιάσθη τῆς Ἀγγλίας
τὸ θηρίο, καὶ σέρνει εὐθὺς
κατὰ τ' ἄκρα τῆς Ρουσίας
τὰ μουγκρίσματα τσ' ὀργῆς.

25. Εἰς τὸ κίνημά του δείχνει
πὼς τὰ μέλη εἶν' δυνατά·
καὶ στοῦ Αἰγαίου τὸ κύμα ρίχνει
μία σπιθόβολη ματιά.

26. Σὲ ξανοίγει ἀπὸ τὰ νέφη
καὶ τὸ μάτι τοῦ Ἀετοῦ,
ποὺ φτερά και νύχια θρέφει
μὲ τὰ σπλάχνα τοῦ Ἰταλοῦ·

27. καὶ σ' ἐσὲ καταγειρμένος,
γιατί πάντα σὲ μισεῖ,
ἔκρωζ' ἔκρωζε ὁ σκασμένος,
νὰ σὲ βλάψῃ, ἂν ἡμπορῇ.

19. Amb grans crits et saludaven
quan passaves pels teus llocs,
i les boques proclamaven
el que ja era dins els cors.

20. Des de les illes del Joni
crits pujaven als estels
i del goig en testimoni
mans apuntaven al cel,

21. ni que sigui que hom les porta
amb cadenes d'un bell art,
i en el front unes lletres:
«Mentidera Llibertat».(*)

22. Washington se n'alegrava
de tot cor; el seu país,
les cadenes, recordava,
també les havia patit.

23. De la torre estant on regna,
com algú que et saludés,
mentre sacsa la crinera
el lleó espanyol rugeix.

24. S'ha espantat la fera anglesa
i als confins de Rússia ha dut
amb la més gran rapidesa
els rugits del seu enuig.

25. El seu gest mostra a les clares
com són forts els seus braons,
i a l'Egeu sos ulls es claven
com dos arborats carbons.

26. D'entre els núvols ja t'albira
també l'àguila gegant
que ses ales i urpes cria
amb entranyes d'italians.

27. Contra teu ara fent via
per un odi inveterat
gralla i gralla, maleïda,
mentre intenta fer-te mal.

28. Ἄλλο ἐσὺ δὲν συλλογιέσαι
 πάρεξ ποῦ θὰ πρωτοπαῖς·
 δὲν μιλεῖς καὶ δὲν κουνιέσαι
 στὲς βρισιές ὅπου ἀγρικᾶς,

29. σὰν τὸ βράχον ὅπου ἀφήνει
 κάθε ἀκάθαρτο νερὸ
 εἰς τὰ πόδια του νὰ χύνη
 εὐκολόσβηστον ἀφρό,

30. ὅπου ἀφήνει ἀνεμοζάλη
 καὶ χαλάζι καὶ βροχή
 νὰ τοῦ δέρνουν τὴ μεγάλη,
 τὴν αἰώνιαν κορυφή.

31. Δυστυχία του, ὦ δυστυχία του,
 ὅποιον θέλει βρεθῇ
 στὸ μαχαίρι σου ἀποκάτου
 καὶ σ' ἐκεῖνο ἀντισταθῇ.

32. Τὸ θηρίο π' ἀνανογιέται
 πῶς τοῦ λείπουν τὰ μικρά,
 περιορίζεται, πετιέται,
 αἷμα ἀνθρώπινο διψᾷ·

33. τρέχει, τρέχει ὅλα τὰ δάση,
 τὰ λαγκάδια, τὰ βουνά,
 καὶ ὅπου φθάση, ὅπου περάση,
 φρίκη, θάνατος, ἐρμιά·

34. ἐρμιά, θάνατος καὶ φρίκη,
 ὅπου ἐπέρασες κί' ἐσύ·
 ξίφος ἔξω ἀπὸ τὴ θήκη
 πλέον ἀνδρείαν σοῦ προξενεῖ.

35. Ἴδου ἐμπρός σου ὁ τοῖχος στέκει
 τῆς ἀθλίας Τριπολιτσᾶς·
 τώρα τρόμου ἀστροπελέκι
 νὰ τῆς ρίψης πιθυμᾶς.

36. Μεγαλόψυχο τὸ μάτι
 δείχνει, πάντα ὅπως νικεῖ,
 καὶ ἄς εἶν' ἄρματα γεμάτη
 καὶ πολέμιαν χλαλοή.

28. Altra cosa tu no penses
 que no sigui on vas primer;
 no et bellugues ni converses
 per més greus insults que sents,

29. com l'escull on l'aigua immunda
 deixa en cada nou batec
 randes d'una fina escuma
 que es desfan en un no res,

30. i que deixa que ventades,
 calamarsa i forts aiguats
 escometin incansables
 el seu gran cim immortal.

31. És de plànyer, oh! és de plànyer
 qualsevol que sucumbís
 sota de la teva espasa
 i que a més s'hi resistís.

32. Salta la fera salvatge
 pels cadells que li han pres;
 només hi ha la sang humana
 que li basti per la set.

33. Va corrent per les muntanyes,
 per les valls i pels turons;
 per on passa deixa un rastre:
 mort, terra deserta, horror.

34. Mort, horror, terra deserta,
 és el rastre teu, també:
 una espasa sense beina
 t'enardeix encara més.

35. Davant teu altes murades:
 la infeliç Tripolitsà;
 ara vols terroritzar-la
 engegant-li un dels teus llamps.

36. La mirada entusiasmada
 diu que sempre venceràs,
 ni que hi hagi tantes armes
 i uns clamors tan inflamats.

37. Σοῦ προβαίνουνε καὶ τρίζουν
γιά νὰ ἰδῆς πῶς εἶν' πολλά·
δὲν ἀκοῦς ποὺ φοβερίζουν
ἄνδρες μύριοι καὶ παιδιά;

38. Λίγα μάτια, λίγα στόματα
θὰ σὰς μείνουνε ἀνοιχτὰ
γιά νὰ κλαύσετε τὰ σώματα
ποὺ θὲ νάβρη ἢ συμφορὰ!

39. Κατεβαίνουνε, καὶ ἀνάφτει
τοῦ πολέμου ἀναλαμπή·
τὸ τουφέκι ἀνάβει, ἀστράφτει,
λάμπει, κόφτει τὸ σπαθί.

40. Γιατί ἡ μάχη ἐστάθη ὀλίγη;
Λίγα τὰ αἵματα γιατί;
Τὸν ἐχθρὸ θωρῶ νὰ φύγη
καὶ στὸ κάστρο ν' ἀνεβῇ.

41. Μέτρα... εἶν' ἄπειροι οἱ φευγάτοι,
ὅπου φεύγοντας δειλιοῦν·
τὰ λαβώματα στήν πλάτη
δέχοντ', ὥστε ν' ἀνεβοῦν.

42. Ἐκεῖ μέσα ἀκαρτερεῖτε
τὴν ἀφεύγατη φθορά·
νά, σὰς φθάνει· ἀποκριθῆτε
στῆς νυκτὸς τῇ σκοτεινιά.

43. Αποκρίνονται καὶ ἡ μάχη
ἔτσι ἀρχίζει, ὅπου μακριὰ
ἀπὸ ράχη ἐκεῖ σὲ ράχη
ἀντιβούιζε φοβερά.

44. Ακούω κούφια τὰ τουφέκια,
ἀκούω σμίξιμο σπαθιῶν,
ἀκούω ξύλα, ἀκούω πελέκια,
ἀκούω τρίξιμο δοντιῶν.

45. Ἄ, τί νύκτα ἦταν ἐκείνη
ποὺ τὴν τρέμει ὁ λογισμός;
Ἄλλος ὕπνος δὲν ἐγίνη
πάρεξ θάνατου πικρός.

37. Carrisquegen i els punys branden
perquè vegis que són molts;
¿que no veus com t'amenacen
milers d'homes i minyons?(2)

38. Ben pocs ulls, ben poques boques
entre tots podreu obrir
per plorar per tot el nombre
dels que el fat farà morir.

39. Ells davallen i s'abranda
la guspira del combat:
el fusell s'encén i esclata,
llu i l'espasa i talla carn.

40. ¿La batalla ha estat tan curta?
¿I per què tan poca sang?
L'enemic veig com recula
i al castell fan per pujar.(3)

41. Ves comptant... són innumbrables
els que el pànic fa fugir;
mentre a dalt puguin salvar-se
per l'esquena es fan ferir.

42. La destrucció se us acosta
indefugible, i a dins
l'espereu: deu-li resposta
en la fosca de la nit.(4)

43. Ells responen, i comença
la batalla, que de lluny,
sento com de cresta en cresta
espantosament retruny.

44. Sento esclats d'escopetades,
xocs de sabres d'ells amb ells,
rompre fusta a destrallades,
sento querrisqueig de dents.

45. Quina nit, ah! més terrible!
Esborriona el pensament.
Cap dormir no fou possible,
l'aspre de la mort, només.

46. Τῆς σκηνῆς ἡ ὥρα, ὁ τόπος,
οἱ κραυγές, ἡ ταραχή,
ὁ σκληρόψυχος ὁ τρόπος
τοῦ πολέμου, καὶ οἱ καπνοί,

47. καὶ οἱ βροντές, καὶ τὸ σκοτάδι
ὅπου ἀντίσκοπτε ἡ φωτιά,
ἐπαράσταιναν τὸν ἄδη
ποὺ ἀκαρτέρειε τὰ σκυλιά·

48. τ' ἀκαρτέρειε. — Ἐφαῖνοντ' ἴσκιοι
ἀναρίθμητοι γυμνοί,
κόρες, γέροντες, νεανίσκοι,
βρέφη ἀκόμη εἰς τὸ βυζί.

49. Ὅλη μαύρη μυρμηγκιάζει,
μαύρη ἡ ἐντάφια συντροφιά,
σὰν τὸ ροῦχο ὅπου σκεπάζει
τὰ κρεβάτια τὰ στερνά.

50. Τόσοι, τόσοι ἀνταμωμένοι
ἐπετιοῦντο ἀπὸ τῆ γῆ,
ὅσοι εἶν' ἄδικα σφαγμένοι,
ἀπὸ τούρκικην ὀργή.

51. Τόσα πέφτουνε τὰ θερι-
σμένα ἀστάχια εἰς τοὺς ἀγρούς·
σχεδὸν ὅλα ἐκεῖα τὰ μέρη
ἐσκεπάζοντο ἀπ' αὐτούς.

52. Θαμποφέγγει κανέν' ἄστρο,
καὶ ἀναδεύοντο μαζί,
ἀνεβαίνοντας τὸ κάστρο
μὲ νεκρώσιμη σιωπή.

53. Ἔτσι χάμου εἰς τὴν πεδιάδα,
μὲς στὸ δάσος τὸ πυκνό,
ὅταν στέλνει μίαν ἀχνάδα
μισοφέγγαρο χλωμό,

54. ἐὰν οἱ ἄνεμοι μὲς στ' ἄδεια
τὰ κλαδιά μουγκοφυσοῦν,
σειοῦνται, σειοῦνται τὰ μαυράδια,
ὅπου οἱ κλῶνοι ἀντικτυποῦν.

46. L'hora i l'indret de l'escena,
aquells crits i el bellugueig,
les maneres de la guerra,
tan cruels, el fum espès,

47. amb els trons, i la tenebra,
que entretallaven els focs
—l'infern era en aparença,
que esperava aquells gossots.

48. Els esperava, ombres nues
que no es podien comptar,
vells i joves, criatures
que encara han de desmamar.

49. Tota negra formigueja
negra la colla tombal,
com la roba que negreja
sobre el llit d'algun finat.

50. Tants i tants els que sortien
de la terra tots plegats,
tants com els que a tort havien
mort els turcs enfurismats.

51. Com d'espigues en la sega
sobre els camps n'abat la falç;
d'ells se'n feu tan gran estesa
que cobria aquelles parts.

52. No lluïa cap estrella,
i ells s'havien aplegat
per pujar a la fortalesa
amb un silenci mortal.

53. És com, per terra, a la plana,
a través del bosc espès,
quan la lluna esblaimada
llança un deslluït reflex,

54. si alena el vent pel brancatge
nu, amb un remoreig sord,
s'estremeixen els ombratges
on retopen els brancons.

55. Μὲ τὰ μάτια τοὺς γυρεύουν
ὅπου εἶν' αἵματα πηχτά,
καὶ μὲς στ' αἵματα χορεύουν
μὲ βρυχίσματα βραχνά,

56. καὶ χορεύοντας μανίζουν
εἰς τοὺς Ἑλληνας κοντά,
καὶ τὰ στήθια τοὺς ἐγγίζουν
μὲ τὰ χέρια τὰ ψυχρά.

57. Ἐκεῖο τὸ ἔγγισμα πηγαίνει
βαθιά μὲς στὰ σωθικά,
ὅθεν ὅλη ἡ λύπη βγαίνει,
κι ἄκρα αἰσθάνονται ἀσπλαχνιά.

58. Τότε αὐξαίνει τοῦ πολέμου
ὁ χορὸς τρομακτικά,
σὰν τὸ σκόρπισμα τοῦ ἀνέμου
στοῦ πελάου τὴ μοναξιά.

59. Κτυποῦν ὅλοι ἀπάνου κάτου·
κάθε κτύπημα ποὺ ἐβγῇ
εἶναι κτύπημα θανάτου,
χωρὶς νὰ δευτερωθεῖ.

60. Κάθε σῶμα ἰδρώνει, ρέει·
λὲς καὶ ἐκεῖθεν ἡ ψυχὴ
ἀπ' τὸ μίσος ποὺ τὴν καίει
πολεμάει νὰ πεταχθῇ.

61. Τῆς καρδίας κτυπίες βροντᾶνε
μὲς στὰ στήθια τοὺς ἀργά,
καὶ τὰ χέρια ὅπου χουμᾶνε
περισσότερο εἶν' γοργά.

62. Οὐρανὸς γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι,
οὐδὲ πέλαγο, οὐδὲ γῆ·
γι' αὐτοὺς ὅλους τὸ πᾶν εἶναι
μαζωμένο ἀντάμα ἐκεῖ.

63. Τόση ἡ μάνητα καὶ ἡ ζάλη,
ποὺ στοχάζεσαι μὴ πῶς
ἀπὸ μία μεριά καὶ ἀπ' ἄλλη
δὲν μείνει ἓνας ζωντανός.

55. Amb els ulls per totes bandes
busquen on la sang s'ha pres,
i llavors dins la sang ballen
entre enrogallats bruels,

56. i s'enfurismen quan ballen,
amb els grecs ben a tocar,
i les pitreres els palpen
amb les seves fredes mans.

57. Dins el fons de tot atenyen
les entranyes amb les mans,
d'on prové tota la pena
i un dolor que és inhumà.

58. I la dansa de la guerra
creix llavors terriblement,
com damunt la mar deserta
s'esbandeix arreu el vent.

59. Tots colpegen amb mà dura;
cadascun dels cops donats
és un cop de mort segura
sense haver de redoblar.

60. Tots els cossos suen, ragen;
com si l'ànima només,
pel gran odi arroentada,
per fugir d'allà maldés.

61. Els batecs dels cors retrunyen
dins dels pits molt lentament
i les mans en plena lluita,
més i més ràpidament.

62. Cel no hi ha, ni mar, ni terra,
res no hi ha d'això per ells;
tenen ara aquesta escena
i no els queda ja res més.

63. Tanta ira, tanta ànsia,
que potser al final, et dius,
si de l'una i l'altra banda
ja en quedaran de vius.

64. Κοίτα χέρια ἀπελπισμένα
πῶς θερίζουνε ζωές!
Χάμου πέφτουνε κομμένα
χέρια, πόδια, κεφαλές,

65. καὶ παλάσκες καὶ σπαθία
μὲ ὀλοσκόρπιστα μυαλά,
καὶ μὲ ὀλόσχιστα κρανία,
σωθικὰ λαχταριστά.

66. Προσοχή καμία δὲν κάνει
κανείς, ὅχι, εἰς τὴ σφαγή·
πᾶνε πάντα ἐμπρός. ὦ! φθάνει,
φθάνει· ἕως πότε οἱ σκοτωμοί;

67. Ποῖος ἀφήνει ἐκεῖ τὸν τόπο,
πάρεξ ὅταν ξαπλωθεῖ;
Δὲν αἰσθάνονται τὸν κόπο
καὶ λὲς κί εἶναι εἰς τὴν ἀρχή.

68. Ὀλιγόστευαν οἱ σκύλοι,
καὶ «Ἀλλά», ἐφώναζαν, «Ἀλλά»,
καὶ τῶν Χριστιανῶν τὰ χεῖλη
«φωτιά», ἐφώναζαν, «φωτιά».

69. Λιονταρόψυχα ἐκτυπιοῦντο,
πάντα ἐφώναζαν «φωτιά»,
καὶ οἱ μισοὶ κατασκορπιοῦντο,
πάντα σκούζοντας «Ἀλλά».

70. Παντοῦ φόβος καὶ τρομάρα
καὶ φωνές καὶ στεναγμοί·
παντοῦ κλάψα, παντοῦ ἀντάρα,
καὶ παντοῦ ξεψυχισμοί.

71. Ἦταν τόσοι! Πλέον τὸ βόλι
εἰς τ' αὐτιά δὲν τοὺς λαλεῖ.
Ὅλοι χάμου ἐκείτοντ' ὅλοι
εἰς τὴν τέταρτην αὐγή.

72. Σὰν ποτάμι τὸ αἷμα ἐγίνη
καὶ κυλάει στὴ λαγκαδιά,
καὶ τὸ ἀθῶο χόρτο πίνει
αἷμα ἀντὶς γιὰ τὴ δροσιά.

64. Unes mans desesperades
d'altres vides fan esplet.
A la pols cauen tallades
testes, peus, i mans també,

65. munts de sabres, cartutxeres,
i cervells tots escampats,
cranis ja de dues peces,
amb entranyes palpitants.

66. No n'hi ha cap que vagi amb cura
en la feina de matar:
sempre avant. Ja prou que dura!
¿Quan s'acaba el degollar?

67. ¿Qui és que el seu lloc deixaria
si no és un que caigui estès?
No, no senten la fatiga,
com si es combatés de fresc.

68. Mentre els gossos es migraven,
repetint el nom d'Al·là,
«foc!» i encara «foc!» cridaven
els cristians sense parar.

69. Com lleons ells es batien
dient «foc!» sense parar,
i els infames s'esbandien
sempre anomenant Al·là.

70. Por i espant per totes bandes
i cridòria arreu, gemecs;
plors pertot, pertot s'exclamen,
gent que fa el seu darrer bleix.

71. Eren tants! Però les bales
ara ja no els diuen res.
A la quarta matinada,
fins a l'últim està estès.

72. Com un riu la sang corria
i rodava dins la vall;
innocent, l'herba bevia
no rosada, sinó sang.

73. Τῆς αὐγῆς δροσάτο ἀέρι,
δὲν φυσᾷς τῶρα ἐσὺ πλιὸ
στῶν ψευδόπιστων τὸ ἀστέρι·
φύσα, φύσα εἰς τὸ ΣΤΑΥΡΟ.

74. Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη
τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά,
καὶ σὰν πρῶτα ἀνδρειωμένη,
χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἐλευθεριά!

75. Τῆς Κορίνθου ἰδοὺ καὶ οἱ κάμποι·
δὲν λάμπ' ἥλιος μοναχὰ
εἰς τοὺς πλάτανους, δὲν λάμπει
εἰς τ' ἀμπέλια, εἰς τὰ νερά·

76. εἰς τὸν ἥσυχον αἰθέρα
τῶρα ἀθῶα δὲν ἀντηχεῖ
τὰ λαλήματα ἢ φλογέρα,
τὰ βελάσματα τὸ ἀρνί·

77. τρέχουν ἄρματα χιλιάδες
σὰν τὸ κύμα εἰς τὸ γιालό·
ἀλλ' οἱ ἀνδρεῖοι παλληκαράδες
δὲν ψηφοῦν τὸν ἀριθμό

78. ὦ τρακόσιοι! σηκωθῆτε
καὶ ξανάλθετε σ' ἐμᾶς·
τὰ παιδιὰ σας θέλ' ἰδῆτε
πόσο μοιάζουνε μ' ἐσᾶς.

79. Ὅλοι ἐκεῖνοι τὰ φοβοῦνται,
καὶ μὲ πάτημα τυφλὸ
εἰς τὴν Κόρινθο ἀποκλειοῦνται
κι ὅλοι χάνονται ἀπ' ἐδῶ.

80. Στέλνει ὁ ἄγγελος τοῦ ὀλέθρου
Πεῖναν καὶ Θανατικό·
ποὺ μὲ σχῆμα ἑνὸς σκελέθρου
περπατοῦν ἀντάμα οἱ δύο·

81. καὶ πεσμένα εἰς τὰ χορτάρια
ἀπεθαίνανε παντοῦ
τὰ θλιμμένα ἀπομεινάρια
τῆς φυγῆς καὶ τοῦ χαμοῦ.

73. Brisa fresca de l'albada,
ja no bufes per l'estel (5)
dels impius; doncs, bufa, ara,
bufa, bufa per la CREU.

74. Dels ossos sagrats eixida
dels hel·lens del temps passat,
i com abans enardida,
salve, oh salve, Llibertat!

75. A Corint, mira: a les planes
ja no hi lluu només el sol,
per les vinyes i pels plàtans,
per les aigües tot al volt.

76. Per les reposades aures
no se sent ja ressonar
l'aire ingenu d'una flauta
ni el cabrit se sent belar;

77. corren a milers les armes
—ones són batent l'areny;
els valents, però, a contar-les
ja ni es dignen, del desdeny.

78. Oh tres-cents! Per ajudar-nos
vinga, venga, ressorgiu:
vostres fills, vulgueu mirar-los,
sou vosaltres redivius.

79. Tots els enemics s'espanten
d'ells i ni saben on van,
quan dins de Corint es tanquen,
que és el lloc on es perdran.

80. Fam i Pesta allà convoca
l'àngel de la destrucció;
com mortseques, colze a colze,
s'hi passegen elles dos;

81. i caigudes per l'herbatge
hi morien de per tot
les tristíssimes deixalles
de la fuga i l'extinció.

82. Κι ἐσὺ ἀθάνατη, ἐσὺ θεία,
ποῦ ὅ,τι θέλεις ἡμπορεῖς,
εἰς τὸν κάμπο, Ἐλευθερία,
ματωμένη περπατεῖς.

83. Στὴ σκιά χεροπιασμένες,
στὴ σκιά βλέπω κι' ἐγὼ
κρινοδάκτυλες παρθένες
ὅπου κάνουνε χορό·

84. στὸ χορὸ γλυκογυρίζουν
ώραῖα μάτια ἐρωτικά,
καὶ εἰς τὴν αὔρα κυματίζουν
μαῦρα, ὀλόχρυσά μαλλιά.

85. Ἡ ψυχὴ μου ἀναγαλλιάζει
πῶς ὁ κόρφος καθεμιᾶς
γλυκοβύζαστο ἐτοιμάζει
γάλα ἀνδρείας κι ἐλευθεριᾶς.

86. Μὲς στὰ χόρτα, τὰ λουλούδια,
τὸ ποτήρι δὲν βαστῶ
φιλελεύθερα τραγούδια
σὰν τὸν Πίνδαρο ἐκφωνῶ.

87. Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη
τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά,
καὶ σὰν πρῶτα ἀνδρειωμένη,
χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἐλευθεριά!

88. Πῆγες εἰς τὸ Μεσολόγγι
τὴν ἡμέρα τοῦ Χριστοῦ,
μέρα πού ἀνθισαν οἱ λόγγοι
γιά τὸ τέκνο τοῦ Θεοῦ.

89. Σοῦλθε ἐμπρὸς λαμποκοπώντας
ἡ Θρησκεία μ' ἓνα σταυρό,
καὶ τὸ δάκτυλο κινώντας
ὅπου ἀνεῖ τὸν οὐρανό,

90. σ' αὐτό, ἐφώναξε, το χῶμα
στάσου ὀλόρθη, Ἐλευθεριά·
καὶ φιλώντας σου τὸ στόμα
μπαίνει μὲς στὴν ἐκκλησιά.

82. Tu, immortal, oh, tu, divina,
que pots fer tot el que vols,
Llibertat, vas fent ta via,
ensangada, pels erols.

83. A l'ombra, les mans donant-se, (6)
a l'ombra, jo també ho veig,
donzelles que van en dansa,
els dits com lliris esvelts;

84. en la dansa ulls dolços ronden,
seductorament, tan bells,
i amb el ventijol fan ones
l'or i el negre dels cabells.

85. En mon cor sento alegria
perquè al pit, a tot l'esbart,
dolça llet ja se'ls congria
de coratge i llibertat.

86. Per l'herbei, per la florida,
no sostinc el meu tassó;
liberal com la de Píndar
jo recito ma cançó.

87. Dels ossos sagrats eixida
dels hel·lens del temps passat,
i com abans enardida,
salve, oh salve, Llibertat!

88. Fins a Messolongui anares
en el dia de Nadal;
flors dels bardissars brotaren (7)
per Nostre Senyor honorar.

89. Resplendent vingué a trobar-te
amb sa creu la Religió
i solemne el seu dit branda
i el cel toca el capciró:

90. «Fermament en 'questa terra
planta't», diu, «oh, Llibertat.»
I això dit la boca et besa
i a l'església se n'ha entrat. (8)

91. Εἰς τὴν τράπεζα σιμώνει,
καὶ τὸ σύγνεφο τὸ ἄχνον
γύρω γύρω τῆς πυκνώνει
ποῦ σκορπάει τὸ θυμιατό.

92. Ἀγρικᾷ τὴν ψαλμωδία
ὅπου ἐδίδαξεν αὐτή·
βλέπει τὴ φωταγωγία
στοὺς Ἀγίους ἐμπρὸς χυτή.

93. Ποιοὶ εἶν' αὐτοὶ ποῦ πλησιάζουν
μὲ πολλὴ ποδοβολή,
κι ἄρματ', ἄρματα ταράζουν;
Ἐπετάχτηρες ἐσύ.

94. Ἄ! τὸ φῶς ποῦ σὲ στολίζει,
σὰν ἡλίου φεγγοβολῇ,
καὶ μακρόθεν σπινθηρίζει,
δὲν εἶναι, ὄχι, ἀπὸ τῆ γῆ·

95. Λάμψιν ἔχει ὅλη φλογώδη
χεῖλος, μέτωπο, ὀφθαλμός·
φῶς τὸ χέρι, φῶς τὸ πόδι,
κι ὅλα γύρω σου εἶναι φῶς.

96. Τὸ σπαθί σου ἀντισηκώνεις,
τρία πατήματα πατᾶς,
σὰν τὸν πύργο μεγαλώνεις,
καὶ εἰς τὸ τέταρτο κτυπᾶς·

97. μὲ φωνὴ ποῦ καταπεύθει
προχωρώντας ὁμιλεῖς:
«Σήμερ', ἄπιστοι, ἐγεννήθη,
ναί, τοῦ κόσμου ὁ Λυτρωτής.

98. »Αὐτὸς λέγει... Ἀφοκρασθῆτε:
Ἐγὼ εἶμ' Ἄλφα, ὦ μέγα ἐγώ·
πέστε, ποῦ θ' ἀποκρυφθῆτε
ἐσεῖς ὅλοι, ἂν ὀργισθῶ;

99. »Φλόγα ἀκοίμητην σᾶς βρέχω,
ποῦ μ' αὐτὴν ἂν συγκριθῇ
κείνη ἢ κάτω ὅπου σᾶς ἔχω
σὰν δροσιὰ θέλει βρεθῇ.

91. Va fins la sagrada ara
i entorn seu va fent-se espès
el subtil nuvolet que ara
de l'encenser s'espargeix.

92. També escolta com salmegen
tal com ella els ensenyà;
veu totes les llums enceses
perquè els Sants puguin brillar.

93. ¿Qui són aquests que s'acosten
amb trepig tan sorollós
i armes, armes que ressonen?
Vas alçar-te tu d'un bot.

94. Ah! la llum que t'engalana
com esclat de raig solar
i fulgura en la distància,
no, no pot ser terrenal;

95. és tota ella una flamada,
a la boca, al front, i als ulls:
llum a les mans, a les cames,
el que t'envolta és tot llum.

96. Brandeges la teva espasa,
fas tres passos endavant,
creixes com una torrassa,
i colpeges en fer el quart;

97. dius amb veu persuasiva
mentre avances a bon pas:
«Infidels, en aquest dia,
nostre Redemptor és nat.

98. »El que diu és... Escolteu-me:
L'Alfa i l'Òmega jo soc; (9)
¿quin recer tindreu, digueu-me,
que us eviti el meu furor?

99. »Foc en pluja infatigable
puc fer caure-us al damunt:
l'infernà si s'hi compara
com rosada és paregut.

100. »Κατατρώγει, ὥσάν τῇ σχίζα,
τόπους ἄμετρα ὑψηλούς,
χωρες, ὄρη ἀπὸ τῇ ρίζα,
ζῶα καὶ δένδρα καὶ θνητούς,

101. »καὶ τὸ πᾶν τὸ κατακαίει,
καὶ δὲν σώζεται πνοή,
πάρεξ τοῦ ἄνεμου ποὺ πνέει
μὲς στὴ στάχτη τῇ λεπτῇ».

102. Κάποιος ἤθελε ἐρωτήσει:
Τοῦ θυμοῦ του εἶσαι ἀδελφή;
Ποῖος εἶν' ἄξιος νὰ νικήσῃ
ἢ μὲ σὲ νὰ μετρηθῇ;

103. Ἡ γῆ αἰσθάνεται τὴν τόση
τοῦ χεριοῦ σου ἀνδραγαθιά,
ποὺ ὅλην θέλει θανατώσει
τὴ μισόχριστη σπορά.

104. Τὴν αἰσθάνονται, καὶ ἀφρίζουν
τὰ νερά, καὶ τ' ἀγρικῶ
δυνατὰ νὰ μουρμουρίζουν
σὰν νὰ ρυάζετο θηριό.

105. Κακορίζικοι, ποὺ πάτε
τοῦ Ἀχελώου μὲς στὴ ροή,
καὶ πιδέξια πολεμάτε
ἀπὸ τὴν καταδρομὴ

106. νὰ ἀποφύγετε! τὸ κύμα
ἔγινε ὅλο φουσκωτό·
ἐκεῖ εὐρήκατε τὸ μνήμα
πρὶν νὰ εὐρῇτε ἀφανισμό.

107. Βλασφημάει, σκούζει, μουγκρίζει
κάθε λάρυγγας ἐχθροῦ,
καὶ τὸ ρεῦμα γαργαρίζει
τὲς βλασφήμιες τοῦ θυμοῦ.

108. Σφαλερὰ τετραποδίζουν
πλήθος ἄλογα, καὶ ὀρθὰ
τρομασμένα χλιμιτρίζουν
καὶ πατοῦν εἰς τὰ κορμιά.

100. »Ho devora tot com teia,
cims que són descomunals,
pobles, fins l'arrel les serres,
homes, arbres i animals,

101. »res no queda, tot ho abrusa,
no se salva cap alè,
tret només del vent que bufa
dins la cendra que és no res.»

102. Preguntar-te algú voldria:
¿Germana ets del seu furor?
¿De guanyar-te, algú n'és digne,
o de ser el teu parió?

103. Veu la terra la proesa
colossal del teu braó,
que dels que el Crist avorreixen
extingir vol la llavor.

104. I la veuen, sí, i escumen,
les aigües, que puc sentir
com amb gran estrall murmuren
talment fera que rugís.

105. On aneu, gent dissortada,
que dins l'Aquelous salteu, (10)
i lluiteu amb tanta traça
car l'escomesa voleu

106. defugir! L'aigua tot d'una
s'infla de cantó a cantó:
hi heu trobat la sepultura
ans que no la perdió.

107. Gemega, brama, flastoma
cada gorja d'enemic,
i el corrent del riu borbolla
pels renecs enfellonits.

108. Van trotant en desbandada
mil cavalls, i per porucs
s'alcen drets, renillen, salten
i trepitgen els caiguts.

109. Ποῖος στὸ σύντροφον ἀπλώνει
χέρι, ὡσὰν νὰ βοηθηθῇ·
ποῖος τὴ σάρκα του δαγκώνει
ὅσο ὅπου νὰ νεκρωθῇ·

110. κεφαλές ἀπελπισμένες,
μὲ τὰ μάτια πεταχτά,
κατὰ τ' ἄστρα σηκωμένες
γιά τὴν ὕστερη φορὰ.

111. Σβηέται — αὐξαίνοντας ἡ πρώτη
τοῦ Ἀχελώου νεροσυρμή —
τὸ χλιμίτρισμα, καὶ οἱ κρότοι,
καὶ τοῦ ἀνθρώπου οἱ γογγυσμοί.

112. Ἔτσι ν' ἄκουα νὰ βουΐξη
τὸν βαθὺν Ὠκεανό,
καὶ στὸ κύμα του νὰ πνίξη
κάθε σπέρμα Ἀγαρηνό·

113. καὶ ἐκεῖ ποῦναι ἡ Ἀγία Σοφία,
μὲς στοὺς λόφους τοὺς ἑπτὰ,
ὅλα τ' ἄψυχα κορμιά,
βραχοσύντριφτα, γυμνά,

114. σωριασμένα νὰ τὰ σπρώξῃ
ἡ κατάρα τοῦ Θεοῦ,
κι ἀπ' ἐκεῖ νὰ τὰ μαζώξῃ
ὁ ἀδελφός τοῦ Φεγγαριοῦ·

115. κάθε πέτρα μνήμα ἄς γένη,
κι ἡ Θρησκεία κί' ἡ Ἐλευθεριά
μ' ἀργοπάτημα ἄς πηγαίνει
μεταξὺ τους καὶ ἄς μετρά.

116. Ἐνα λείψανο ἀνεβαίνει
τεντωτό, πιστομητό,
κί' ἄλλο ξάφνου κατεβαίνει
καὶ δὲν φαίνεται καὶ πλιό.

117. Καὶ χειρότερα ἀγριεύει
καὶ φουσκώνει ὁ ποταμός·
πάντα, πάντα περισσεύει
πολυφλοίσβισμα καὶ ἀφρός.

109. L'un la mà al company allarga
demanant que l'ajudés;
pres per l'agonia l'altre
clava en ell les seves dents;

110. caps privats ja d'esperança,
amb els ulls esbatanats,
cap a les estrelles s'alcen
i és el darrer cop que ho fan.

111. S'extingeixen — mentre augmenta
l'Aquelous, que va pujant —
els renills, els trets, les queixes
de la gent que es va ofegant.

112. És així com em plauria
sentir el bram de l'Oceà,
i com l'ona engoliria
la sement dels musulmans;

113. i allà on és Santa Sofia,
entremig dels set turons,
tots llurs cossos sense vida,
nus, trinxats als farallons,

114. en gran pila els amuntegui
la maledicció de Déu,
i d'allà que els arplegui
el germà del gran Creixent; (11)

115. sigui'ls tomba cada pedra,
Religió i Llibertat
s'hi passegin sense pressa
per anar-les recomptant.

116. Puja amunt ara un cadàver
cara avall, encarcerat;
d'improvís un altre baixa
i no es torna ja a mostrar.

117. S'enfurisma el riu encara,
se li fa més gran la inflor;
surt encara més de mare
amb l'escuma i el fragor.

118. Ἄ! γιατί δὲν ἔχω τώρα
τὴ φωνὴ τοῦ Μωυσῆ;
Μεγαλόφωνα, τὴν ὥρα
ὅπου ἐσβροῦντο οἱ μισητοί,

119. τὸν Θεὸν εὐχαριστοῦσε
στοῦ πελάου τὴ λύσσα ἐμπρός,
καὶ τὰ λόγια ἠχολογοῦσε
ἀναρίθμητος λαός·

120. ἀκλουθαί τὴν ἀρμονία
ἢ ἀδελφὴ τοῦ Ἀαρών,
ἢ προφήτισσα Μαρία,
μ' ἓνα τύμπανο τερπνόν,

121. καὶ πηδοῦν ὅλες οἱ κόρες
μὲ τσ' ἀγκάλες ἀνοικτές,
τραγουδώντας, ἀνθοφόρες,
μὲ τὰ τύμπανα κί' ἐκείες.

122. Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν κόψη
τοῦ σπαθιοῦ τὴν τρομερή,
σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν ὄψη
ποῦ μὲ βία μετράει τὴ γῆ.

123. Εἰς αὐτήν, εἶν' ἑακουσμένο,
δὲν νικίεσαι ἐσὺ ποτέ·
ὅμως, ὅχι, δὲν εἶν' ἑξένο
καὶ τὸ πέλαγο γιὰ σέ.

124. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ξαπλώνει
κύματ' ἀπειρα εἰς τὴ γῆ,
μὲ τὰ ὅποια τὴν περιζώνει,
κί' εἶναι εἰκόνα σου λαμπρή.

125. Μὲ βρυχίσματα σαλεύει
ποῦ τρομάζει ἢ ἀκοή·
κάθε ξύλο κινδυνεύει
καὶ λιμώνα ἀναζητεῖ·

126. φαίνεται ἔπειτα ἡ γαλήνη
καὶ τὸ λάμψιμο τοῦ ἡλιοῦ,
καὶ τὰ χρώματα ἀναδίνει
τοῦ γλαυκότατου οὐρανοῦ.

118. Ah! Tingués jo en aquesta hora
una veu com Moïses!
Amb paraules ben sonores
ell donava a Déu mercès,

119. quan l'enemic s'esvaïa
entre la ira del mar,
i el seu poble ho repetia,
una munió tan gran;

120. secundava l'harmonia
la germana d'Aaron,
la profetessa Maria,
amb un tambor delitós, (12)

121. i ara salten les donzelles,
i obren els braços del tot,
canten, amb flors totes elles,
també elles amb tambors.

122. Et conec pel formidable
tall del sabre que sostens;
et conec per la mirada
que la terra amida, ardent.

123. En aquesta, com és fama,
no pots ser vençuda mai;
i tampoc no t'és estranya,
tanmateix, a tu la mar.

124. Mar, que sens nombre les ones
fins a terra fa rodar,
i amb elles la terra enronda,
i és ta figura brillant.

125. Fa uns bramuls quan es belluga
que l'οἶδα tota en trem;
tota fusta va insegura
i va en cerca d'un recer;

126. tot seguit ve la bonança
també el sol i el seu esclat,
i els colors al cel restaura
amb el més brillant dels blaus.

127. Δὲν νικιέσαι, εἶν' ἑακουσμένο,
στὴν ξηρὰν ἐσὺ ποτέ·
ὅμως, ὅχι, δὲν εἶν' ἕξνο
καὶ τὸ πέλαγο γιὰ σέ.

128. Περνοῦν ἄπειρα τὰ ξάρτια,
καὶ σὰν λόγγος στριμωχτὰ
τὰ τρεχούμενα κατάρτια,
τὰ ὀλοφούσκωτα πανιά.

129. Σὺ τὲς δύνამές σου σπρώχνεις,
καὶ ἀγκαλὰ δὲν εἶν' πολλές,
πολεμώντας, ἄλλα διώχνεις,
ἄλλα παίρνεις, ἄλλα καῖς·

130. μὲ ἐπιθύμια νὰ τηράζης
δύο μεγάλα σὲ θωρῶ,
καὶ θανάσιμον τινάζεις
ἐναντίον τοὺς κεραυνό.

131. Πιάνει, αὐξαίνει, κοκκινίζει,
καὶ σηκώνει μιὰ βροντή,
καὶ τὸ πέλαο χρωματίζει
μὲ αἱματόχροη βαφή.

132. Πνίγοντ' ὅλοι οἱ πολεμάρχοι
καὶ δὲν μνέσκει ἓνα κορμί·
χάρου, σκιὰ τοῦ Πατριάρχη,
ποὺ σ' ἐπέταξαν ἐκεῖ.

133. Ἐκρυφόσμιγαν οἱ φίλοι
μὲ τσ' ἐχθροὺς τοὺς τῇ Λαμπρῇ,
καὶ τοὺς ἔτρεμαν τὰ χεῖλη
δίνοντάς τα εἰς τὸ φιλί.

134. Κεῖς τὲς δάφνες ποὺ ἐσκορπίστε
τώρα πλέον δὲν τὲς πατεῖ,
καὶ τὸ χέρι ὁποὺ ἐφιλήστε
πλέον, ἂ! πλέον δὲν εὐλογεῖ.

135. Ὅλοι κλαῦστε· ἀποθαμένος
ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησιᾶς·
κλαῦστε, κλαῦστε· κρεμασμένος
ὥσὰν νᾶτανε φονιάς.

127. Mai no et vencen, com és fama,
en terra ferma a tu, mai;
i tampoc no t'és estranya,
tanmateix, a tu la mar.

128. Passen sens fi les eixàrcies,
i, espessos com bardissars,
corrent a tothora, els arbres,
i el velam tot desplegat.

129. Fas avant les teves forces,
no hi fa res que sigui poc,
al combat: ara els fas fora,
ara els prens, o els cales foc;

130. veig amb quin delit et fixes
en dos navilis dels grans, (13)
i com a sobre els etzibes
un gran llamp que els és mortal.

131. Cala, creix, i vermelleja,
i provoca un tro horrorós,
i després tenyeix el pèlag
d'un color tot sangonós.

132. Els comandants tots es neguen
i de cos no en queda cap;
Patriarca, ara alegra't,
ja que al mar et van llançar.

133. Amics i enemics per Pasqua
es trobaven d'amagat,
i els llavis els tremolaven
quan els daven a besar.

134. Els llorers, ai! que escampàveu (14)
ara no els pot trepitjar,
i la mà que li besàveu,
ah! no, ja no us beneirà.

135. Ploreu tots: el dignatari
de la santa Església és mort;
ploreu: penjat, que és el càstig
d'un assassí qualsevol.

136. Ἔχει ὀλάνοικτο τὸ στόμα
π' ὥρες πρῶτα εἶχε γευθῇ
τ' Ἅγιον Αἶμα, τ' Ἅγιον Σῶμα·
λὲς πῶς θεὸς νὰ ξαναβγῇ

137. ἡ κατάρα ποὺ εἶχε ἀφήσει
λίγο πρὶν νὰ ἀδικηθῇ
εἰς ὅποιον δὲν πολεμήσῃ
καὶ ἡμπορεῖ νὰ πολεμῇ.

138. Τὴν ἀκούω, βροντάει, δὲν παύει
εἰς τὸ πέλαγο, εἰς τὴ γῆ,
καὶ μουγκρίζοντας ἀνάβει
τὴν αἰώνιαν ἀστραπή.

139. Ἡ καρδιά συχνοσπαράζει.
Πλὴν τί βλέπω; σοβαρὰ
νὰ σωπάσω μὲ προστάζει
μὲ τὸ δάχτυλο ἡ θεά.

140. Κοιτάει γύρω εἰς τὴν Εὐρώπη
τρεῖς φορές μ' ἀνησυχία·
προσηλώνεται κατόπι
στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀρχινᾷ:

141. «Παλληκάρια μου! οἱ πολέμοι
γιά σᾶς ὅλοι εἶναι χαρά,
καὶ τὸ γόνα σας δὲν τρέμει
στοὺς κινδύνους ἐμπροστά.

142. »Ἀπ' ἐσᾶς ἀπομακραίνει
κάθε δύναμη ἐχθρική,
ἀλλὰ ἀνίκητη μιὰ μένει
ποὺ τὲς δάφνες σᾶς μαδεῖ·

143. »μία, ποὺ ὅταν ὥσαν λύκοι
ξαναρχόστενε ζεστοί,
κουρασμένοι ἀπὸ τὴ νίκη,
ἄχ! τὸν νοῦν σᾶς τυραννεῖ.

144. »Ἡ Διχόνοια ποὺ βαστάει
ἓνα σκῆπτρο ἢ δολερὴ
καθενὸς χαμογελάει,
πάρ' τό, λέγοντας, καὶ σύ.

136. Té tota oberta la boca
que havia hagut poc abans
la sang i la santa forma;
sembla que vulgui tornar

137. a maleir, com ho feia
ans de ser ajusticiat,
els qui no fessin la guerra
tot i poder guerregar.

138. Sento la veu que execrava:
trona per terra, per mar,
i enmig de bramuls abranda
el gran llampec eternal.

139. El cor a miques se'm trenca.
Mes què veig? Solemnia
amb el seu dit la deessa
em fa senyal de callar.

140. Per Europa els ulls passeja
per tres cops, impacient;
després es concentra en Grècia,
i és així com va dient:

141. «Mos valents! Totes les guerres,
totes, us posen contents,
i els genolls no us tremolegen
quan es presenten destrets.

142. »No hi ha cap força enemiga
que resistir-vos pogués,
una només, invencible,
us arrabassa els llorers;

143. »una, que quan, com llopada,
cansats de vèncer, calents,
esteu tots ja de tornada,
us domina els pensaments.

144. »És la pèrfida Discòrdia,
que somriu a cadascú
i amb un ceptre que ara porta
"Pren-lo", diu, "et toca a tu."

145. »Κεῖο τὸ σκῆπτρο ποὺ σᾶς δείχνει
ἔχει ἀλήθεια ὥραία θωριά·
μὴν τὸ πιάστε, γιατί ρίχνει
εἰσὲ δάκρυα θλιβερά.

146. »Ἀπὸ στόμα ὁποῦ φθονάει,
παλληκάρια, ἄς μὴν ᾿πωθῇ
πῶς τὸ χέρι σας κτυπάει
τοῦ ἀδελφοῦ τὴν κεφαλή.

147. »Μὴν εἰποῦν στὸ στοχασμό τους
τὰ ξένα ἔθνη ἀληθινά:
"Ἐὰν μισοῦνται ἀνάμεσό τους
δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθεριά".

148. »Τέτοια ἀφήστενε φροντίδα·
ὅλο τὸ αἷμα ὁποῦ χυθῇ
γιά θρησκεία καὶ γιά πατρίδα
ὅμοιαν ἔχει τὴν τιμή.

149. »Στὸ αἷμα αὐτό, ποὺ δὲν πονεῖτε
γιά πατρίδα, γιά θρησκεία,
σᾶς ὀρκίζω, ἀγκαλιασθῆτε
σὰν ἀδελφία γκαρδιακά.

150. »Πόσον λείπει, στοχασθῆτε,
πόσο ἀκόμη νὰ παρθῇ·
πάντα ἢ νίκη, ἂν ἐνωθῆτε,
πάντα ἐσᾶς θ' ἀκολουθῇ.

151. »Ὡ ἀκουσμένοι εἰς τὴν ἀνδρεία!...
καταστήστε ἓνα σταυρό,
καὶ φωνάξετε μὲ μία:
Βασιλεῖς, κοιτάξτ' ἐδῶ!

152. »Τὸ σημεῖον ποὺ προσκυνᾶτε
εἶναι τοῦτο, καὶ γι' αὐτὸ
ματωμένους μᾶς κοιτᾶτε
στὸν ἀγῶνα τὸ σκληρό.

153. »Ἀκατάπαυστα τὸ βρίζουν
τὰ σκυλιὰ καὶ τὸ πατοῦν
καὶ τὰ τέκνα του ἀφανίζουν,
καὶ τὴν πίστη ἀναγελοῦν.

145. »Aquell ceptre que us ensenya
és atractiu de debò;
no el toquéssiu, perquè llença
a la tristesa i al plor.

146. »Que cap llavi ple d'enveja,
valents meus, pugui afirmar
que és vostra mà que colpeja
el cap del vostre germà.

147. »Que no diguin, ni ho suposin,
els de fora, en veritat:
"Si ells amb ells es porten odi,
no els convé la llibertat."

148. »Deixeu córrer tal pensada:
la sang, si és que la vesseu
per la fe o per la pàtria,
val tota ella el mateix preu.

149. »Per 'questa sang que no us reca
dar per la pàtria i la fe,
jo us conjuro, us heu d'estrènyer
amb un afecte fratern.

150. »Falta tanta i tanta glòria
i tant més per ocupar:
a vosaltres la victòria
si aneu junts, us seguirà.

151. »Oh, famosos pel coratge!
planteu drete aquí una creu
i digueu: "Mireu, monarques!"
fort i amb una sola veu.

152. »"Aquell signe que adoreu
aquí el teniu, i és per ell
que ensangonats ens veieu
en el combat inclement.

153. »"L'escarneixen sense pausa
els gossots, l'omplen d'insults,
li anihilen la fillada,
de llur fe tothom se'n fum.

154. »Ἐξ αἰτιᾶς του ἐσπάρθη, ἐχάθη
αἷμα ἁθῶο χριστιανικό,
ποὺ φωνάζει ἀπὸ τὰ βάθη
τῆς νυκτός: “Νὰ ἐκδικηθῶ.”

155. »Δὲν ἀκοῦτε, ἐσεῖς εἰκόνες
τοῦ Θεοῦ, τέτοια φωνή;
Τώρα ἐπέρασαν αἰῶνες
καὶ δὲν ἔπαυσε στιγμὴ.

156. »Δὲν ἀκοῦτε; εἰς κάθε μέρος
σὰν τοῦ Ἀβὲλ καταβοᾶ·
δὲν εἶν' φύσημα τοῦ ἀέρος
ποὺ σφυρίζει εἰς τὰ μαλλιά.

157. »Τί θὰ κάμετε; θ' ἀφῆστε
νὰ ἀποκτήσωμεν ἐμεῖς
λευθερίαν, ἢ θὰ τὴν λύστε
ἐξ αἰτίας Πολιτικῆς;

158. »Τοῦτο ἀνίσως μελετᾶτε,
ἰδοὺ, ἐμπρὸς σας τὸν Σταυρό·
βασίλεις! ἐλᾶτε, ἐλᾶτε,
καὶ κτυπήσετε κι' ἐδῶ!»

(Γράφηκε τον Μάιο του 1823 στη Ζάκυνθο)

154. »”A dolls per ella s’escampa
sang cristiana innocent
que del fons de la nit clama:
‘Ma venjança està pendent’.

155. »”¿No sentiu aquesta súplica
atroç, imatges de Déu?
Han passat moltes centúries,
no ha cessat ni un sol moment.

156. »”¿No ho sentiu? Per totes bandes
clama com la veu d’Abel;
no és un bleix que faci l’aire
i que et xiula entre els cabells.

157. »”¿Què fareu, doncs? ¿Concedir-nos
que guanyem la llibertat
per nosaltres, o impedir-ho
per raons, potser, d’Estat?

158. »”¿Això penseu, tal vegada?
La Creu, aquí la teniu:
acosteu-vos-hi, monarques!
vinga, en ella, doncs, colpiu!”»

(Escrit al maig de 1823 a Zàkinthos)

De les «Notes del Poeta»

Amb complement de les notes entre parèntesis pel traductor

- (1) *Vinga, fills dels grecs...* [Solomós es limita a citar el primer vers de l'anomenada *Marsellesa grega*, cançó de guerra de Rigas Velestinlós (1757-1798), escriptor i polític grec, un dels pioners de la lluita dels grecs per la independència.]
- (2) Van ser armats aleshores tots els de catorze anys en amunt.
- (3) L'emmurallada Tripolitsà no té castell, i en comptes del castell el poeta vol dir el gran Baluard de la ciutat.
- (4) Per bé que quan Tripolitsà fou presa era de dia, el poeta ha seguit la comuna opinió que s'escampà en aquell temps, que la seva presa es produí tres hores després de mitjanit.
- (5) És sabut que la lluna es troba estampada en les banderes turques.
- (6) Lord Byron, en el Canto III de *Don Juan*, representa un poeta grec que, desesperat i afligit per l'esclavatge de la seva pàtria, té al davant seu una copa de vi i, entre més paraules, diu les següents: «...les nostres dones ballen a l'ombra; veig els encants dels seus ulls; però quan penso que infantaran esclaus els ulls se'm neguen de llàgrimes». Ha passat un any d'ençà que aquest himne fou escrit; el poeta prepara sense descans un poema sobre la mort de Lord Byron. [Solomós degué escriure la nota molt poc després de la mort de Byron, el 1824. El passatge citat és una paràfrasi de l'estrofa 15 de la cançó posada en boca del poeta grec a partir de l'estrofa 86 del Canto III:

Fill high the bowl of wine!
Our virgins dance beneath the shade.
I see their glorious black eyes shine,
But gazing on each glowing maid,
My own the burning teardrop laves,
To think such breasts must suckle slaves.

El 1824 enllestí *A la mort de Lord Byron. Poema líric*. Escrit en la mateixa forma mètrica que l'*Himne a la Llibertat*, en 166 quartetes, hi té molts punts de contacte, com es constata ja en el seu inici:

Llibertat, fes que el teu sabre
pari de colpir un moment;
vine aquí i plora, ara:
Byron és de cos present.]

- (7) «Que s'alegri el desert i la regió àrida, que exulti l'estepa i floreixi! Com jonquilla que floreixi!». Isaïas XXXV 1.

(8) És veritat que els turcs es llançaren contra Messolongui la matinada d'aquell dia sagrat; per contra no és veritat, com es va divulgar aleshores, que les esglésies fossin obertes; més aviat es van tancar expressament perquè els grecs posessin tota la seva atenció en la guerra.

(9) «I em va dir: Fet està. Jo soc l'alfa i l'omega, el principi i la fi». Apocalipsi XXI 6.

(10) Els successos del pas del riu, de la batalla del dia de Nadal i del setge de Messolongui es troben plantejats en la història d'Spirídon Trikupis, amic cordial del poeta. Aquesta història aviat enriquirà tant la nostra llengua com la nostra literatura. [Spirídon Trikupis (Messolongui, 1788 - Atenes, 1873) detingué importants càrrecs polítics en els primers anys de l'Estat grec independent; la seva *Història de la Revolució grega*, en quatre toms, es publicà a Londres en 1857. Trikupis havia visitat Solomós a Zàkinthos l'any 1822 i l'havia encoratjat a escriure en grec.]

(11) És un dels títols del sultà.

(12) «Aleshores, Maria, la profetessa, germana d'Aaron, agafà un tamborí i sortiren totes les dones darrera d'ella amb tamborins, i dansant». Èxode XV 20: lloança de les dones a Yaveh després de la destrucció dels egipcis en el pas del mar dels Joncs.

(13) Incendi de la nau insígnia del paixà i d'un altre vaixell, prop de Tènedos, el 29 d'octubre [de 1822].

(14) Els cristians de l'Església Oriental acostumen a escampar llorer dins les esglésies el dia de Pasqua.

Dioníssios Solomós

Els assetjats lliures (Esbós II)

(Traducció: Joan-Carles Blanco [1-2] i Rubén J. Montañés [3-4])

1

Άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο βασιλεύει·
Λαλεί πουλί, παίρνει σπυρί, κι' η μάνα το ζηλεύει.
Τα μάτια η πείνα εμαύρισε· στα μάτια η μάνα μνεί·
Στέκει ο Σουλιώτης ο καλός παράμερα και κλαίει:
«Έρμο τουφέκι σκοτεινό, τί σ' έχω γω στο χέρι;
Οπού συ μούγινες βαρύ κι' ο Αγαρηνός το ξέρει.»

Η ζωή που ανασταίνεται με όλες της τες χαρές, αναβρύζοντας
ολούθε, νέα, λαχταριστή, περιχυνόμενη εις όλα τα όντα· η ζωή
ακέραιη, απ' όλα της φύσης τα μέρη, θέλει να καταβάλει την
ανθρώπινη ψυχή· θάλασσα, γη, ουρανός, συγχωνευμένα,
επιφάνεια και βάθος συγχωνευμένα, τα οποία πάλι πολιορκούν
την ανθρώπινη φύση στην επιφάνεια και εις το βάθος της.

Η ωραιότης της φύσης, που τους περιτριγυρίζει, αυξάνει εις
τους εχθρούς την ανυπομονησία να πάρουν τη χαριτωμένη γη,
και εις τους πολιορκημένους τον πόνο ότι θα τη χάσουν.

2

Ο Απρίλης με τον Έρωτα χορεύουν και γελούνε,
Κι' όσ' άνθια βγαίνουν και καρποί τόσ' άρματα σε
[κλειούνε.

Λευκό βουνάκι πρόβατα κινούμενο βελάζει,
Και μες στη θάλασσα βαθιά ξαναπετιέται πάλι,
Κι' ολόλευκο εσύσμιξε με τ' ουρανού τα κάλλη.
Και μες στις λίμνης τα νερά, όπ' έφθασε μ' ασπούδα,
Έπαιξε με τον ίσκιο της γαλάζια πεταλούδα,
Που ευώδιασε τον ύπνο της μέσα στον άγριο κρίνο·
Το σκουληκάκι βρίσκεται σ' ώρα γλυκιά κι' εκείνο.
Μάγεμα η φύσις κι' όνειρο στην ομορφιά και χάρη,
Η μαύρη πέτρα ολόχρυση και το ξερό χορτάρι·
Με χίλιες βρύσες χύνεται, με χίλιες γλώσσες κραίνει·
Όποιος πεθάνη σήμερα χίλιες φορές πεθαίνει.

Τρέμ' η ψυχή και ξαστοχά γλυκά τον εαυτό της.

3

Ενώ ακούεται το μαγευτικό τραγούδι της άνοιξης, όπου
κινδυνεύει να ξυπνήση εις τους πολιορκημένους την
αγάπη της ζωής τόσο, ώστε να ολιγοστέψη η αντρεία
τους, ένας των Ελλήνων πολεμάρχων σαλπίζει
κράζοντας τους άλλους εις συμβούλιο, και η σβημένη
κλαγγή, οπού βγαίνει μέσ' από το αδυνατισμένο στήθος
του, φθάνοντας εις το εχθρικό στρατόπεδο παρακινεί
έναν Αράπη να κάμει ό,τι περιγράφουν οι στίχοι 4-12.

1

Un silenci sepulcral arreu els camps senyoreja,
menja alegre un ocellet, i una mare en sent enveja,
i se'l mira d'esma amb els ulls ennegrits per la fam.
El coratjós Suliotis, assolant-se, trist es plany:
«Què en faig de tu a les meves mans, maleït trabuc?
M'ets feixuc i inútil, i prou bé que ho sap el Turc»

*La vida que ressuscita amb totes les seves alegries, brotant per tot arreu,
nova, deliciosa, vessant-se en tots els éssers; la vida sencera, de totes les
parts de la natura, vol debilitar l'ànima humana: mar, terra, cel, fusionats,
superfície i profunditat fusionats, que tornen a assetjar la naturalesa
humana en la seva superfície i profunditat.*

*La bellesa de la natura, que els envolta, augmenta en els enemics la
impaciència per prendre la rica terra, i en els assetjats el dolor de perdre-
la.*

2

Plegats, Abril i Amor, joiosos dansen i riuen,
i tantes flors i fruits brollen com armes
[t'engabien.

Sobre el mar, belant, un blanc muntijol de bens s'atansa
i al bell mig, dessota, una vegada més, pregons s'alcen
els cops de mar agermanats amb la bellesa dels cels.
I a les aigües de l'estany, just arriba i juga ensems
amb la seva ombra, una atzurada voliaina,
que dormí en una assutzena de feréstega flaire.
Fins i tot el vermitxol en un ben dolç moment sembla.
Màgia i somni és la natura, bella i esvelta,
la resseca herba i l'ennegrida pedra, daurada.
Una veu raja de mil fonts i en mil llengües proclama:
«Qui mori avui mateix, mil vegades perd la vida».

Trem l'ànima i d'ella mateixa dolçament s'oblida.

3

*Mentre se sent l'encisadora cançó de la primavera, quan es corre el
perill que entre els assetjats es desperte tant l'amor per la vida que
minve el seu valor, un dels cabdills dels grecs fa tocar la trompeta
cridant els altres a consell, i la veu esmortida que ix del seu pit
debilitat, en arribar al camp enemic mou un àrab a fer el que
descriuen els versos 4-12.*

«Σάλπιγγα, κόψ' του τραγουδιού τα μάγια με βία,
γυναικός, γέροντος, παιδιού, μη κόψουν την αντρειά».

Χαμένη, αλίμονον! κι' σκνή τη σάλπιγγα γρικάει·
Αλλά πώς φθάνει στον εχθρό και κάθ' ηχώ ξυπνάει;
Γέλιο στο σκόρπιο στρατεύμα σφοδρό γεννοβολιέται,
Κί' η περιπαίχτρα σάλπιγγα μεσουρανίς πετιέται·
Και με χαρούμενη πνοή το στήθος το χορτάτο,
Τ' αράθυμο, το δυνατό, κι' όλο ψυχές γιομάτο,
Βαρώντας γύρου ολόγυρα, ολόγυρα και πέρα,
Τον όμορφο τρικούμισε και ξάστερον αέρα·
Τέλος μακριά σέρνει λαλιά, σαν το πεσούμεν' άστρο,
Τρανή λαλιά, τρόμου λαλιά, ρητή κατά το κάστρο.

4

Μόλις έπαυσε το σάλπισμα ο Αράπης, μία μυριόφωνη βοή
ακούεται εις το εχθρικό στρατόπεδο, και η βίγλα του
κάστρου, αχνή σαν το χάρο, λέει των Ελλήνων: «Μπαίνει
ο εχθρικός στόλος.» Το πυκνό δάσος έμεινε ακίνητο εις τα
νερά, όπου η ελπίδα απάντεχε να ιδή τα φιλικά καράβια.
Τότε ο εχθρός εξανανέωσε την κραυγή, και εις αυτήν
αντιβόησαν οι νεόφθαστοι μέσ' από τα καράβια. Μετά
ταύτα μία ακατάπαυτη βροντή έκανε τον αέρα να τρέμη
πολλή ώρα, και εις αυτή την τρικυμία

Η μαύρη γη σκιρτά ως χοχλό μες στο νερό που βράζει.

—Έως εκείνη τη στιγμή οι πολιορκημένοι είχαν
υπομείνει πολλούς αγώνες με κάποιαν ελπίδα να
φθάση ο φιλικός στόλος και να συντρίψη ίσως τον
σιδερένιο κύκλο οπού τους περιζώνει· τώρα οπού
έχασαν κάθε ελπίδα, και ο εχθρός τούς τάζει να τους
χαρίση τη ζωή αν αλλαξοπιστήσουν, η υστερινή τους
αντίσταση τους αποδείχνει Μάρτυρες.

«Trompa, talla de la cançó l'encanteri amb violència,
de dona, d'ancià, de xiquet, que no tallen la resistència».

Perduda, ai las! i somorta la trompa escolta;
mes com arriba a l'enemic i so metent desperta?
Rialla a l'escampat exèrcit ingent es multiplica,
i l'enganyívola trompa fins al més alt del cel vola;
i amb joíos alé el pit sadoll,
l'eixorivit, el fort, i d'ànim tot curull,
tocant al voltant, a l'envolta, a l'envolta i més enllà,
el bell aire remou, el ple d'estreles;
finalment una veu lluny arrossega, com d'estrela que cau,
terrible veu, veu de terror, des del castell perceptible.

4

Només cessà de trompetejar l'àrab, un clamor de miríades de veus
s'escolta al camp enemic, i la talaia del castell, desdibuixada com
Caront, diu als grecs: «Entra la flota enemiga». L'espés bosc restà
immòbil fins les aigües, on l'esperança s'esperava veure els vaixells
amics. Aleshores l'enemic renovellà el crit, al qual va respondre el
clam dels que tot just arribaven en els vaixells. En acabat un tro
interminable feu tremolar l'aire molta estona, i en aquesta
tempesta

La negra terra trepida com bambolleig dins l'aigua que bull.

— Fins aquell moment els assetjats havien suportat moltes
lluïtes amb alguna esperança que arribàs la flota amiga i
trencàs potser el ferri cercle que els constreny; ara que han
perdut tota esperança, i l'enemic els promet perdonar-los la
vida si es converteixen, la seua resistència postrema els
revela Màrtirs.

Διονύσιος Σολωμός, *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* (Σχεδιάσμα Β').

Geórgios Drossinis (1859-1951)

La dona turca

Traducció: Oriol Febrer

Són cinc vaixells que porten turcs, ferits i fets a miques.
No en són pas pocs ni molts tampoc, tan sols tres mil, no gaires.
De tant gemec i gemegar xerriquen fins les proes;
de tanta sang i tant rajar s'ensagnen les carenes,
s'envermelleix la mar també i es taquen les onades,
i com un monstre l'ona ve i escumeja a la riba:
damunt la sorra sang escup, gemecs damunt la roca.
Les turques que s'hi feien net esparverades fugen;
la més valenta, tanmateix, es queda i es demana:

—Oh mar, què et fa vermella? Què és que amb tanta sang et rega?
Que no hagin degollat uns bens o bé unes pobres vaques
i a tu la sang te'n ve i tenyeix la teva estesa calma!

—No han degollat cap pobre be ni han degollat cap vaca
ni són pas ells que m'han tenyit amb sang l'estesa calma.
A mi em tenyeix la sang del turc, que raja a torrentades.
Ai, plora, pobra turca, i plany la teva sort, tan negra:
et porten el marit mig mort, al pit amb una nafra.

—Per molt que me'l portin mig mort, al pit amb una nafra,
tot ell, nafrat, l'embenaran aquestes mans tan blanques.
Només que el besi amb un petó, la sang ja està estroncada;
només que el besi amb tres petons, guarit i com un gínjol.

—Ai, plora, pobra turca, i plany, que això no hi ha qui ho curi.
La bala li ha deixat verí al punt on el colpia
i són valents i bons xicots els que la disparaven,
que jura han fet amb el fusell i vot també amb l'espasa
de fer-vos totes vídues, les delicades turques,
de fer de tots els fills de turc nens orfes i captaires.

—Qui són els infidels aquests que han fet aquesta jura?
Si són els búlgars, posem cas, doncs que una serp se'ls mengi,
i si dels serbis és l'estirp, ja poden fer més jures!

—Ai, plora, pobra turca, i plany, que et quedaràs ben viuda,
que no són pas els búlgars ni tampoc no són els serbis:
són de Morea fills només i joves de Rumèlia.

—Esclaves, agafeu-me fort, que se me'n va la vida:
era òrfena per mor dels grecs, per mor dels grecs enviudo!

Γεώργιος Δροσίνης. 1930. «Η χανούμισσα», *Αμάραντα [Immarcescibles]*.
Atenes.

Iannis Vlachogiannis (1867-1945)

Així va ser

Traducció: Pau Sabaté Marqués

—Iaio, aixeca't, iaiet! Avui és dia assenyalat! Què és això d'escalfar el matalàs i gemegar? No fas més que gemegar i esbronar —ja n'hi ha prou! Surt, que ho veuràs. Muda't i vés a plaça. La gent fa festa grossa avui —Dissabte de Llätzer!¹

L'escolaret era viu com una centella; encara no havia entrat a casa, que ja en sortia. Prou que ho sabia, l'avi, que era el dia gros, la vigília de la Sortida...² Ah, un dia així no el tornarem a veure —Déu no ho vulgui!

Prou que ho sabia, l'avi, i feia dies i nits que hi pensava. El seu pensament adolorit s'arrossegava al voltant del gran Record. I l'esperava, aquell dia, com si hagués de venir una altra vegada, per primera vegada —debades.

Però els crits alegres del nét el van sobtar. I vet aquí que el nen esbojarrat se li torna a plantar al davant. Havia deixat estar les corredisses per tornar a temptar-lo.

—Encara jeus, iaiet? Que has parit, o què? Ja s'ha acabat la missa!

—Entesos, entesos, fill meu, no m'esbronquis tant. Sóc vell, no em puc aixecar. Deixa'm aquí, que em podreixi...

—Què has dit? No ho sents? Passa la Sortida!

Aquesta paraula va colpejar el vell d'una manera estranya. El brogit de la processó, que arribava des de l'altre carrer, li va escampar un tremolor secret per les entranyes; tot d'una es va sobresaltar.

—Ja vinc! Les armes!

¹ Segons el calendari ortodox, el dissabte anterior al Diumenge de Rams, dia en què suposadament va tenir lloc la resurrecció de Llätzer. És, juntament amb Rams, una festa especialment alegre, un respir entre la Quaresma i el dol de Setmana Santa. La nit entre el Dissabte de Llätzer i el Diumenge de Rams va tenir lloc la Sortida de Messolongui (vegeu nota següent).

² Messolongui va ser assetjada en diverses ocasions al llarg de la Guerra d'Independència Grega. El setge definitiu va començar la primavera del 1825 i va continuar, amb una breu interrupció, fins a l'abril de l'any següent. Els assetjats es van quedar sense provisions i van intentar evacuar la ciutat amb un atac contra les línies dels assetjants la nit del 22 al 23 d'abril (9-10 segons el calendari julià) del 1826. Una part petita dels combatents va aconseguir passar les línies otomanes, però la majoria dels defensors van morir o van ser fets presoners. Les restes dels morts van ser sepultades, en temps del rei Otó, al Jardí dels Herois (les «Tombs» del relat). També en aquella època es va començar a commemorar la Sortida el cap de setmana de Rams, com encara es fa avui dia.

Es va posar dret d'un salt, com un xicot. Sense mudar-se, escabellat, es va cenyir l'espasa. I va sortir.

Fita els ulls al seu voltant amb ferotgia. Com si busqués alguna cosa. Els canons i els fusells omplen tota la vila amb un brogit enorme. Hi ha molta gent, a plaça. Tothom amb la roba de mudar. Tots porten armes —i tiren!

La gent, amb la imaginació, juga a aquest joc una vegada a l'any. Vol revifar la vella imatge, per veure «com va ser» —i el vell una mica més i s'ho creu.

Va a parar, amb el nét, a la cua de la processó, i la segueixen. Al final, arriben a les Tombes. Allà, milers de gent aplegada s'estan drets i n'escolten un que fa un discurs, però el discurs no s'acaba mai. El vell l'escolta i no l'entén. Escolta i espera; sembla que esperi alguna cosa...

—No home no, no va ser així! —crida amb veu forta.

Va deixar la festa a mitges i se'n va tornar cap a casa. Sembla enfadat. Gemega, al nét ni li parla. De sobte, s'atura. Allà, a prop seu, hi ha algú que canta. Un cec, un pagès pobre, tombat per terra, toca la lira³ i canta. Diu la trista cançó, la complanta de Messolongui.

Dret, sense moure's, el vell escolta. Els ulls li ragen com fonts. Plora en silenci i no diu res.

Al final, la cançó es va tallar.

—Ara, home: així va ser!

Va dir això i prou. I se'n va tornar a casa seva i a la seva pena.

Iannis Vlachogiannis. 1930. «Έτσι ήτανε», *Μεγάλα χρόνια* [«Així va ser», *Grans anys*]. Atenes.

³ La lira bizantina i neogrega és un instrument de corda fregada que es toca en posició vertical, recolzat damunt les cuixes.

Mikhaïl Mitsakis (1868-1916)

El petó

Traducció: Toni Góngora

La narració d'un mite nacional

El 20 de maig de 1825 va tenir lloc la batalla de Maniaki, les «Termòpiles» de la Revolució grega, un combat desigual entre els tres mil homes d'Ibrahim Paixà i els cinc-cents de Grigórios Dikeos, arximandrita, polític i cap militar conegut amb el nom de Papaflessas. Dels grecs gairebé no en va quedar cap de viu. L'heroisme i l'abnegació de Papaflessas, que van despertar l'admiració d'Ibrahim, van ser immortalitzats per Mikhaïl Mitsakis en un relat publicat el 1892 a la revista *Parnassós*, «El petó» (Το φίλημα), que presenta un dels tòpics literaris clàssics de la narrativa nacional grega.

A Maniaki, al cim del turó, dels tres-cents combatents, no n'hi va quedar cap de viu. El sol, traspuntant sobre les neus de les muntanyes, els havia saludat, tots drets, els havia il·luminat les fustaneles blanques, els havia acarolat les cabelleres negres, haviabrillat en els ulls ardents, s'havia reflectit en l'acer de les espases, havia daurat les empunyadures de les armes. I ara, ponent-se allà baix, dins la mar, acomiada, trist, els morts escampats damunt la terra, i desapareix, a poc a poc, talment un enorme ull vermell que es tanca, que, mentre s'apaga, vol encara llançar una darrera mirada als valents. Sense menjar ni beure han lluitat tot lo dia contra la tempestat de bales, han oposat resistència a la calamarsada de bombes, han afrontat la pluja de metralla, s'han burlat de l'ímpetu de l'espasa i de la violència de la baioneta. I quan havien consumit la pólvora a grapats, quan se n'havia acabat fins el darrer gra dins les cartutxeres, quan havia rebentat el canó del darrer fusell, quan se'ls havia trencat a les mans fins l'últim yatagan, han caigut a terra, sense vida, però no pas vençuts. I, entre ells, en Papaflessas, que ha començat el primer la matança i ha acabat el darrer, lívid, ajagut, amb una ferida ampla al pit, encara sosté amb els dits ben aferrats el bocí de l'espasa rompuda, en un espasme d'amor i de furor. I l'egipci puja entre galops de cavalls i drings de sabres, entre sons de tambors i clamors de trompetes, mentre les seves ensenyes desplegadas tremolen al vent del vespre, i les mitges llunes brillen damunt l'horitzó de l'ocàs. Per la plana i pels vessants de les muntanyes formigueja una munió de soldats, i se'n sent el pas feixuc. Sobre la terra amarada de sang els àrabs caminen penosament, les ferradures dels cavalls hi rellisquen. Però l'alegria per la victòria inesperada és tanta, tanta la joia després de la por, que els du veloços per la pujada, veloços els du fins a la carena. El seu capitost ja ha arribat a la cresta del turó, hi ha pujat i hi ha restat dret, ha passejat la mirada a l'entorn, ha observat el terreny vermellós, que, amb voracitat, beu la sang dels valents, ha examinat l'exèrcit que pujava, ha vist tot al voltant els soldats caiguts. I amb els ulls oberts, sorpresos, observa els cossos alts, els pits amples, els braços robustos, els rostres bells, els fronts orgullosos. I pel seu petit rostre passa com un núvol, s'entela lleugerament, un espasme invisible li crispa els llavis.

—Llàstima que es perdin homes tan gallards.

I mira, mira al voltant, mira amb admiració, mira amb desconcert, com si no pogués creure que s'hagin perdut homes semblants, que juguin sense sentits i que no sigui que tan sols dormin per despertar de nou més terribles, que la mateixa mort hagi estat més forta que ells.

—Qui és en Papaflessas?

Els guies hi han acudit tot d'una, li han assenyalat el cadàver, amarat de la suor del combat, amb la roba esquinçada, negra pel fum.

—Aixequeu-lo, vinga, agafeu-lo... Agafeu-lo, renteu-lo... Renteu-lo, aquest valent...

Dos homes l'han agafat per les aixelles, l'han alçat, l'han posat dret sobre les seves cames i han caminat en direcció a una font que corria allà devora. Li han rentat les mans i la cara, li han llevat el fang i la suor, li han tret la pols i el sutge, el fum i l'ícor, l'han eixugat, li han compost la roba esquinçada, i han tornat amb ell.

—Deixeu-lo dret allà dessota...

Els homes, sostenint-lo de l'un costat i de l'altre, l'han dut fins a l'arbre assenyalat, l'han deixat al peu de l'arbre, l'han aixecat i l'hi han recolzat, l'han estintolat al tronc, l'han posat en equilibri com si fos viu. Després s'han retirat, se n'han allunyat, i l'han deixat sol, aguantant-se amb la seva pròpia força. El cadàver ha restat immòbil, dret amb l'esquena recolzada al tronc, amb el pit prominent, i els braços penjant, amb el tros d'alfange trencada aferrat a la mà, les cames separades, el cap alt. Llavors Ibrahim s'acosta a poc a poc a l'arbre, s'atura i mira en silenci una llarga estona el cos exànim de l'adversari i sota la llum de la lluna, que en aquell moment sortia amb un vermell sanguini, com si també s'hagués tenyit amb la sang vessada durant la batalla, sota les branques que s'agitaven i remorejaven luctuosament, besa, amb un petó prolongat, el difunt dret.

Mikhaïl Mitsakis. 1892. «Το φίλημα. Ἐπεισόδιον τοῦ Ἀγῶνος», *Παρνασσός* 9, pàgs. 560-562.

* * *

La narració dels fets que fa l'ajudant de Kolokotronis, Fotakos, a la Vida de Papaflessas no parla de cap petó i s'aparta del relat de Mitsakis en alguns detalls (Khrisanthópulos 1868):

Quan va acabar la batalla, el Paixà va anar fins al parapet de l'Arximandrita, va cercar-ne el cos i el va trobar sense el cap. A la vora es va trobar també el cos del francès que el general Roche havia confiat a l'Arximandrita. Damunt i al voltant del seu cos hi havia una estesa de cadàvers turcs, les ferides dels quals indicaven que tots ells havien estat morts per l'espasa del francès.

Ibrahim es va assegurar que el cos trobat era de l'Arximandrita gràcies al mosso d'aquest, Mikhaïl Staikópulos de Trípoli. Un cop trobats el cos i el cap, el Paixà va ordenar que l'aixequessin per fermar-li el cap al coll, que li rentessin la sang de la barba i el recolzessin en una fusta de manera que semblés que s'aguantava dret. Després de tot això el mort semblava que fos viu. Llavors Ibrahim va restar immòbil i en silenci i se'l va mirar una estona i després es va girar i va dir als oficials que l'envoltaven: «Realment aquest era un home capaç i valent, i hauria estat millor patir més danys, però haver-lo agafat viu, perquè ens hauria estat molt útil».



Retrat de Papaflessas
Museu Històric Nacional d'Atenes
Imatge: Wikipedia Commons

BIBLIOGRAFIA

Khrisanthópulos = Χρυσανθόπουλος, Φώτιος. 1868. *Βίος του παπά Φλέσσα*. Atenes: Τύποις Νομιμότητος.

Nikos Kazantzakis (1883-1957)

Caucas

Traducció: Pau Sabaté

Encara em trobava a Itàlia quan em va arribar d'Atenes, del ministre d'Afers Socials, un telegrama que em demanava si acceptaria fer-me càrrec de la Direcció General del ministeri amb l'ordre específica d'anar al Caucas, on més de cent mil grecs estaven en perill, i de mirar de trobar la manera de traslladar-los a Grècia perquè se salvessin.

Per primera vegada a la vida se'm presentava l'oportunitat d'entrar en acció i de no haver de combatre més amb teories i idees i Cristos i Budes, sinó amb gent viva, de carn i ossos. Me'n vaig alegrar. Estava avorrit de lluitar amb ombres i de voltar d'un lloc a l'altre traginant preguntes i cercant-hi resposta. Sense parar, les preguntes es renovaven i, sense parar, la resposta canviava de lloc; una pregunta s'amuntegava damunt de l'altra, serp damunt de serp, i m'ofegava. Era un bon moment per provar si l'acció és l'única que hi pot respondre, tallant amb l'espasa els nusos inextricables de la teoria.

Vaig acceptar-ho per un altre motiu: em va fer llàstima la meva raça, crucificada eternament, que tornava a estar en perill a la muntanya prometeica del Caucas. No era Prometeu, era Grècia que la tornaven a clavar el Poder i la Força al Caucas —aquesta és la seva creu— i cridava. Cridava, no pas els déus, sinó els homes, els seus fills, perquè la salvessin. Així, identificant els sofriments actuals amb el patiment etern de Grècia, elevat la peripècia tràgica d'avui a símbol, vaig acceptar.

Me'n vaig anar d'Itàlia, vaig passar per Atenes, em vaig emportar una desena de col·laboradors escollits, la majoria cretencs, i vaig partir cap al Caucas, per veure de prop com es podien salvar aquells milers d'ànimes. Pel sud, els kurds ferraven tots els grecs que agafaven i pel nord els bolxevics baixaven a sang i foc. I al mig, els grecs de Batum, de Sokhum, de Tiflis, de Kars, que cada cop se'ls estrenyia més la soga al coll i esperaven, despallats, afamats, malalts, la mort. El Poder per una banda, un cop més, i la Força per l'altra: els eterns aliats.

És una gran alegria partir cap a un objectiu difícil i tenir al teu voltant col·laboradors fogosos i honrats. Vam deixar enrere la costa grega i un matí, enmig de la barreja tèrbola de mar i cel, va aparèixer, esblaimada, la Ciutat.

Queia una pluja suau, els minarets blanquíssims i els xiprers negrosos foradaven la boira, com els pals majors d'una ciutat enfonsada. Santa Sofia, els Palaus, els murs imperials, mig esfondrats, es perdien en la pluja lleu, desesperada. Ens havíem atapeït tots a la proa del vapor i ens desficiàvem per fer que la mirada travessés aquella calitja espessa i ens hi veiéssim. Un dels meus companys va renegar:

—Així rebenti, la puta, que dorm amb el turc! —va dir, i li van venir llàgrimes als ulls.

—*Un altre cop, amb el temps, un altre cop serà nostra...* —murmurava un altre.

Jo, però, em sentia el cor immòbil. Si hagués solcat un altre moment aquelles aigües llegendàries, el magí se m'hauria omplert a vessar de rondalles i cançons populars, de desitjos vehements, i m'hauria sentit damunt de les mans, grosses i calentes, les llàgrimes de la icona de la Marededéu. Avui em semblava un miratge del desig, molt llunyà, molt improbable, tota aquesta ciutat llegendària, com una criatura feta de boira i fantasia.

Dos dies miràvem de lluny la Ciutat i esperàvem que la mar s'encalmés per anar-nos-en. M'alegrava que ploqués i no la veiés, m'alegrava que els guardes que havien pujat al vapor no ens deixessin sortir a trepitjar aquella terra santa que s'havia tornat turca. Tot això lligava molt bé amb la disposició amarga, entossudida de la meva ànima; amb el meu cor, desassenyadament orgullós, que no volia revelar el seu dolor.

Plovia; la Ciutat no feia més que enfonsar-se; la mar s'havia tornat verdíssima i a poc a poc les onades es feien més baixes: el tercer dia, al dematí, vam marxar. Vam passar el Bòsfor, els horts espessos s'anaven fent més rars, les cases més escasses, s'ensalvatgien, a dreta i esquerra, les ribes d'Europa i de l'Àsia, vam entrar al terrible Mar Negre. Un altra vegada vent fort, olor salobre de mar, les onades s'abraonaven i es recorbaven escumejant, i renillaven com els cavalls blancs d'Homer. Aplegats al meu camarot, parlem de la turmentada Grècia, ferida mil vegades, immortal, i de la nostra responsabilitat, allà on anem, de no ser-ne indignes.

No explicaré aquí les aventures de la missió: durant un mes, amb els companys, vam voltar les ciutats i pobles per on havia escampades ànimes gregues, vam passar Geòrgia, vam entrar a Armènia. Al defora de Kars, aquells dies, els kurds havien tornat a agafar tres grecs i els havien ferrat com a mules. Havien arribat a prop de Kars i en sentíem els canons dia i nit.

—Un de nosaltres s'ha de quedar a Kars —vaig dir— a aplegar tots els grecs, homes, dones i criatures, amb els animals i les eines, i posar-se'ls al capdavant per dur-los al port de Batum. Ja he fet el meu informe i demano que vinguin vapors carregats d'aliments, roba i medecines, i que en tornar s'emportin la gentada. Qui es vol quedar a Kars? La missió és perillosa, que ho sàpiga!

Al voltant nostre, s'havien aplegat els prohoms grecs de Kars i escoltaven, pendants del que diríem.

Tots deu companys van saltar, tots volien quedar-se. Vaig triar el més cepat, ferit en guerres passades, un antic company meu d'escola que m'estimava molt. Era un valent, despreocupat i xiroi, i li agradava fer broma amb el perill.

—Queda't tu, Iraklís —vaig dir—, i que el Déu de Grècia et guardi!

—Si la dinyo —va respondre ell rient—, perdoneu-me, i que Déu us perdoni.

Li vam estrènyer la mà i el vam deixar. Al cap de poques setmanes, va aparèixer a Batum cobert de pols, esparracat i negre com l'estalzí, anava ell davant i al darrere, una gernació, els grecs de Kars, amb els bous, els cavalls, les eines i, al mig, el popa amb l'Evangeli argentat de l'església i els vells amb les santes icones als braços. Havien quedat desarrelats i se n'anaven a la Grècia lliure a fer-hi noves arrels.

Mentrestant, nosaltres també havíem aplegat tots els grecs de Geòrgia i un matí vaig sentir veus, crits d'alegria, escopetades, vaig córrer al port: els primers vapors grecs havien arribat per endur-se'ls.

Era una lluita difícil, ens havia trinxat el cansament, les vetlles, els neguits. De tant en tant llançava d'amagat una mirada a les muntanyes llegendàries i feréstegues, a les planes manses, al llinatge dels homes, que aquí és bellíssim, amb els grans ulls orientals, amb la tendresa irresistible, amb l'ànima riallera i despreocupada. Bevien, ballaven, es besaven i es mataven amb una gràcia gentilíssima, com insectes de colors.

No tenia temps, però tampoc no volia que la ment se m'extraviés del deure feixuc que m'havia dut aquí. Veia al meu voltant homes i dones i criatures petites que s'amuntegaven, afamats, desesperats, que em miraven als ulls i esperaven de mi la salvació. Com podia traïr-los? «Em salvaré o em perdré amb vosaltres» els deia, «no tingueu por, germans, tots junts!» I de tant en tant els tornava a parlar de la nostra raça turmentada, que fa segles que la combaten i la volen destruir els bàrbars, la gana, la pobresa, els terratrèmols, la discòrdia, però és immortal i mireu, fa milers d'anys que és viva i ben viva! I així, tenint Grècia al pensament, aquells pobres desgraciats van poder aguantar.

Només un vespre, me'n recordo i me'n dono vergonya, va anar d'un pèl que no traís. Un vespre, en un jardí tancat de Batum, al costat del mar, amb el terra cobert de còdols grossos i blancs i, al voltant, unes canyes que havien tret unes flors cargolades de color de grana. Aquells dies em torturava una inquietud insuportable: no havien aparegut més vapors, de moment —vindran, no vindran, se salvaran totes aquestes ànimes que m'he carregat a l'esquena? Pocs dies abans havia conegut una georgiana, la Varvara Nikolàievna, i aquella vesprada m'havia convidat en aquell jardí tancat perquè m'havia vist molt trist i li havia fet llàstima. No he trobat mai cap dona més bella; bella no, una altra cosa que no cap en paraules —ulls verds encisadors i perillousos com els d'una serp, veu lleugerament rogallosa, tot promesa, rebuig i dolçor. La mirava i el cervell se m'enterbolia, bramuls prehumans em pujaven del ventre, se m'obrien a dins unes coves pregones i negres i en sortien avantpassats antiquíssims, peluts, i bramaven mentre es miraven la Varvara Nikolàievna.

Jo també me la mirava i pensava: aquest moment no tornarà mai més. Aquesta dona no la tornaré a trobar mai més. Durant milions d'anys han treballat peripècies innumbrables, coincidències, atzars, fatalitats, perquè nasquessin aquesta dona i aquest home i es

trobessin en una platja del Caucas, dins d'aquest jardí amb les canyes florides. Deixarem que aquest moment diví se'ns escapi?

La dona es va girar, va mig aclucar els ulls.

—Nikolai Mikhàilovitx —em va dir —, fugim?

Em vaig espantar. El que anhelava i no m'atrevia a dir, s'hi havia atrevit la dona.

—Fugim! —vaig dir—. Per anar on?

—Lluny d'aquí. Estic cansada del meu home, aquí m'ofego, aquí em panseixo, em fa pena el meu cos, Nikolai, Mikhàilovitx, em fa pena, vine i fugim.

Em vaig agafar fort a la cadira on seia, em va fer por que no m'aixequés d'un bot i l'agafés per la cintura per pujar al llagut que estava recalat davant nostre i fugir. Vaig maldar per resistir-m'hi.

—I el deure, Varvara Nikolàievna, els milers d'ànimes que esperen la salvació de mi?

La dona, d'una revolada, es va desfer la cinta de seda que duia al cap i els cabells blavosos se li van vessar per l'esquena. Va arrufar els llavis, emmurriada.

—El deure! —va fer amb sarcasme—. És un, escolta el que et diré, és un de sol, el deure: no deixar que la felicitat se t'escapi. Aferrar-la pels cabells. Aferra'm pels cabells, Nikolai Mikhàilovitx, no ens veu ningú.

Jo mirava el mar. Dins meu lluitaven tots els dimonis, cap àngel. Davant meu es dreçava la Fatalitat i esperava. Va passar una estona. I de sobte la dona, tota pàl·lida, es va aixecar d'un bot.

—Ara ja està! —va fer—. No has dit que sí de seguida, no m'has aferrat pels cabells, has sospesat els danys i els beneficis, ara ja està! Fins i tot si ara em dius que sí, jo et diré que no. A la teva salut, Nikolai Mikhàilovitx, bravo, ets una personeta honrada, això que en diuen un pilar de la societat, a la teva salut i bon vent! —va dir, i va buidar el gotet ple de vi aspre armeni.

Després de milers d'anys, a la vellesa desagraïda, tanco els ulls i tornen a brotar aquelles canyes, el Mar Negre em bat les temples, ve la Varvara Nikolàievna i se m'asseu davant, ja no a la cadira, sinó amb les cames doblegades damunt dels còdols blancs. Me la miro, me la miro i penso: vaig fer bé de no aferrar el moment diví pels cabells?

Sospiro i dic: no me'n penedeixo!

Dues setmanes després me n'anava del Caucas. Els últims dies havien estat molt amargs. És veritat que havien començat a partir els vapors carregats de gentada, que veia com la

meva intervenció a l'acció donava fruit, ja veia com aquests escarrassos de grecs arrelaven a Macedònia i a Tràcia i omplien de blat, tabac i greguets aquelles velles terres nostres desolades i petjades pels bàrbars: havia d'estar content. Tanmateix, un cuc amagat treballava i de mica en mica m'anava barrinant el cor, però encara no podia distingir amb claredat la cara de la meva nova inquietud, només en sentia l'amargor.

Al moment mateix que em preparava per pujar al vapor, un vell pòntic se'm va atansar:

—He sentit a dir, mestre, que sabeu de lletra. Una cosa us volia demanar, amb el vostre permís: els lidis que van lluitar a la guerra de Troia eren grecs?

Em vaig quedar parat. No m'havia passat mai pel cap que això també pogués ser un problema i treure la son a algú.

—Grecs? —vaig respondre—. De cap manera. Eren lidis, orientals.

El grec va sacsejar el cap:

—Així doncs tenien raó quan em van dir que havies renegat de la pàtria. Adéu-siau!

Aquesta va ser l'última veu que vaig sentir al Caucas.

Més tard, em vaig tornar a recordar tot sovint d'aquell vell pòntic. I de mica en mica vaig començar a entendre que no té gaire importància quin problema t'angunia, si és gran o petit, sinó que l'únic que té importància és que t'anguniïs, que trobis l'ocasió d'anguniar-te. És a dir, que exercitis la ment, que no t'idiotitzi la certesa, que et trobis al davant una porta tancada i lluitis per obrir-la. «No puc viure sense certesa», diu qui té pressa per acomodar-se, per trobar terra segura on trepitjar, per menjar i no veure darrere el pa que menja boques incomputables que passen gana. «No vull, no puc viure sense incertesa» criden uns altres, no mengen amb la consciència tranquil·la, no dormen sense malsons, no diuen: aquest món no té cap tara, que no canviï pels segles dels segles! Aquests, sort que en tenim, són la sal de Déu i no deixen que l'ànima es podreixi. Vaig riure pels descosits en sentir el vell pòntic i el seu dubte estrafolari. Però ara, si et tornés a veure, correria a abraçar-te, germà i company de proves.

El vapor estava ple d'ànimes desarrelades de la seva terra que jo portava a trasplantar a Grècia. Gent, cavalls, bous, pasteres, bressols, matalassos, santes icones, Evangelis, aixades i pics, s'escapaven de bolxevics i kurds i corrien cap a la Grècia lliure. No és cap vergonya dir que estava profundament emocionat, com si fos un centaure i tota la gentada del vapor fos, del coll en avall, el meu cos.

El Mar Negre onejava lleuger, d'un violeta fosc, i feia olor de síndria. A la nostra esquerra, la costa i les muntanyes del Pont, nostres temps era temps, i a la dreta, resplendent, immens, el mar obert. El Caucas s'havia apagat enmig de la llum però els vells, girats d'esquena, seien a popa i no podien desenganxar la mirada d'aquell mar i aquell cel tan

estimats. El Caucas s'havia perdut de vista, era un fantasma que s'havia esvaït, però s'havia quedat immòbil, sense pondre's, al fons de les ninetes dels seus ulls. És difícil, és molt difícil que l'ànima es desenganxi de la pàtria: muntanyes, mars, gent estimada, una caseta pobra que ens estimem; l'ànima és un pop i tot això en són les potes.

Jo seia a proa, en una rosca de cordes, i al meu voltant es van aplegar dones i homes, uns de Kars, d'altres de Sokhum i d'altres que havien fet fora de Taigan. El seu dolor no s'acabava mai i tothom s'afanyava a dir-lo tot sencer, per desfogar-se. Escoltava i m'enorgullia en secret de la raça dels grecs, perquè tot just quan es lamentaven per la gent que havien perdut i les cases que els havien cremat, i la gana i els horrors que havien passat, de sobte un amollava una broma grollera i tota la desgràcia desapareixia, i els caps tornaven a alçar-se ben drets. Quan una dona jove grassoneta plorava el seu home, que l'havien mort, un homenot, amb uns bigotis negres com la pega que li penjaven, va allargar la manassa i li va tocar l'espatlla:

—No ploris, Marioritsa, dona —li va dir—, que encara que només en quedem dos, al món, tu i jo, per dir alguna cosa, la terra grega es tornarà a omplir de canalla!

Va passejar els ulls al seu voltant.

—Sabeu, germans —va dir—, on es troba l'esperança del món? «Al cap?», direu. No, més avall! «Al cor?», direu. No, no, més avall, home, més avall!

Va llançar una mirada rabent a les dones:

—Sí home, sí, que si no em fes vergonya per les dones, prou que us ensenyaria jo on es troba l'esperança del món! Així que no ploreu!

Les dones es van posar vermelles, els homes van riure.

—Ets el que no hi ha, Thodorís! —van dir—. Sort en tenim, de tu, que ens has fet riure.

Només n'hi havia un que seia a banda, sense dir res. Aquest no reia, no deia el seu mal, semblava que no volgués desfogar-se. Cos agegantat, coll de toro, uns braços llargs que li arribaven fins als genolls, i tenia el pit obert, tot ple de pèl. No he vist mai cap home que s'assemblés més a un ós.

Quan tothom es va escampar i es va estirar al damunt dels parracs per dormir, ell es va quedar amb el coll gruixut tibet, mirant el mar. Me li vaig apropar. Notava una força inquietant que sortia d'aquella massa humana immòbil.

—Tu no has dit res —vaig dir-li per encetar una conversa.

Es va girar, em va mirar, va estirar els braços i els ossos li van cruixir.

—Què vols que et digui? El meu mal, per desfogar-me? No vull desfogar-me.

Va callar. Es va aixecar com si volgués anar-se'n, es va tornar a asseure. Jo notava que lluitava dintre seu, no volia parlar, però el cor li sobreeixia. Després, com que ens havíem quedat sols i havia caigut la nit, es va ablanir una mica.

—Has vist les muntanyes i els boscos del Caucas? Durant molts anys hi vaig voltar tot sol; em deien porc senglar, perquè no em feia amb ningú: no anava ni a la taverna ni a l'església. Voltava, et dic, per muntanyes i boscos, tot sol. De pedra en pedra em vaig menjar la muntanya: picapedrer, llenyataire, carboner. Misèria i companyia, però era jove, tota una fera, i no necessitava ningú. Però un dia que m'enfilava a una muntanya, vaig notar que la meua força m'ofegava. I per no rebentar, em vaig posar a destralejar la muntanya, a talar els pins més grossos i a fer-me una casa al costat d'una font. Me la vaig fer, portes, finestres, llesta. Del poble del costat van venir dones i homes a veure-la, van portar vi i companatge. Però jo m'hi havia assegut al davant, dalt d'una roca, i me la mirava. Va venir una noia, es va asseure al meu costat i també es va posar a mirar-se-la. I mentre ens la miràvem, em va rodar el cap. I al matí em vaig trobar casat.

Va sospirar.

—Em vaig trobar casat. Va passar el rodament de cap, el seny va tornar de dalt de les muntanyes.

—Què menjarem, dona? —que li faig—. A un de sol no el puc péixer, com vols que en peixi dos? I la canalla?

—No t'hi amoïnis —que em fa—, anem a l'església.

—Què hi he de fer, a l'església? No hi aniré.

—Anem, et dic.

Hi vam anar. Ens vam senyar, vam agafar ànims.

—Ara anem a treballar el nostre tros —em diu la dona.

—Quin tros, dona? Si són tot pedres!

—Trencarem les pedres, les capolarem, en farem terra.

Hi vam anar. Vam trencar les pedres, en vam fer terra, vam plantar.

—Ara anem a podar els olivers —em torna a dir la dona.

—Quins olivers, dona? Si són socotes!

—Anem, et dic.

Hi vam anar. Vam podar les socotes. Vam plantar, vam podar, estàvem tips de pa, no ens faltava de res. Que Déu li faci els ossos sants, al meu avi: «no tinguis por», em deia, «no tinguis por de la pobresa i la misèria, n'hi ha prou de tenir una bona dona».

Va tornar a callar. Va garfir una punta de la corda i es va posar a desfer-la amb les ungles, com un gat fer. Dins de la foscor sentia com li cruixien les dents.

—I després? I després? —li vaig preguntar, torbat.

—Prou! Et penses que jo també diré el meu mal?

—I la teva dona?

—Prou, et dic!

Va entaforar el cap entre els genolls i ja no va dir res més.

«Les llàgrimes de la gent poden fer girar tots els molins d'aigua de la terra, però el molí de Déu no el fan girar» em va dir una vegada un macedoni de cent anys que s'havia arraulit al pedrís de la seva caseta, al sol, i s'escalfava. L'amor i la compassió són filles dels homes, no de Déu. Quin dolor més insuportable que carregava, aquell vapor, i el portava a Grècia! Sort en tenim del temps, que li fem llàstima. El temps és una esponja que esborra. I de seguida l'herba nova de la primavera cobrirà les lloses de les tombes, i la vida tornarà a enfil·lar, esbufegant, la pujada.

El cel s'havia omplert d'estrelles. La meva constel·lació preferida, l'Escorpió, amb la cua cargolada, amb l'ull vermell, va sortir enfurit del mar. Al meu voltant el dolor de l'home i per damunt meu, mut, inhumà, tot amenaça, el cel estelat. Segur que tots aquests signes lluminosos tenen un significat ocult, segur que aquest Argos de mil ulls guarda algun secret terrible, però quin? No ho sé. Només sento això, molt al fons de mi: que aquest secret no té cap correspondència amb el cor de l'home. Com si hi hagués dos regnes separats, al món: el regne de l'home i el regne de Déu.

Amb aquestes converses, amb aquests pensaments, vam passar el Mar Negre i vam tornar a veure de lluny, aquest cop assolellada, plena de jardins, minarets i ruïnes, la Ciutat. Els meus companys de viatge, emocionats, es van senyar i la van adorar. I un es va abocar a la proa: «ànims!» li va cridar, «ànims, mare!». I quan vam albirar la costa grega, el popa de Sokhum, que viatjava amb nosaltres, es va aixecar, es va posar la casulla i va aixecar les mans velles al cel: «Senyor, senyor» va cridar ben fort, perquè Déu el sentís, «salva el teu poble, ajuda'l a arrelar a la terra nova, que de les pedres i la fusta en faci esglésies i escoles i glorifiqui, en la llengua que estimes, el Teu nom!».

Vam passar la costa de Tràcia i Macedònia, vam doblar el cap de la Muntanya Santa, vam entrar al port de Salònica. Va durar onze mesos, el meu servei. No paraven d'arribar del Caucas vapors carregats de gent i animals, entrava sang nova a les venes de Grècia. Jo

voltava per Macedònia i Tràcia, triava els camps i els pobles que havien deixat els turcs, i els nous amos s'hi instal·laven. Van començar a llaurar, a plantar, a construir. Una de les alegries més legítimes de l'home és, em sembla, esforçar-se i veure que el seu esforç dóna fruit. Una vegada un agrònom rus ens va portar, a mi i a l'Istrati, a un desert a prop d'Astrakhan. Va estirar els braços i va abraçar triomfalment l'arenal inacabable: «tinc milers de treballadors» ens va dir «que planten una mena d'herba amb arrels llargues que reté la pluja i la terra. D'aquí a pocs anys, tot aquest desert serà un verger». Li brillaven els ulls: «mireu, veieu, tot al voltant, els pobles, els horts, l'aigua? —On? On? No veiem res!» va exclamar l'Istrati, sorprès. L'agrònom va somriure: «ho veureu d'aquí a pocs anys» va dir, i va clavar el bastó a la sorra, com si fes un jurament.

Ara veig que tenia raó: de la mateixa manera, jo també veig plena de gent, d'hortos i d'aigua la terra erma del voltant meu que es reparteixen els meus companys de viatge. I sento les campanes de les esglésies futures i la canalla, als patis de les escoles, com riuen i juguen. I un ametller florit davant meu, perquè estiri el braç i en talli una branca florida. Perquè creient amb passió en una cosa que encara no existeix, la creem. El que no existeix és el que no hem desitjat prou, el que no hem regat prou amb la nostra sang, perquè poguéssim tenir l'esma de passar d'una gambada el llindar fosc de la inexistència.

Quan es va acabar tot, em vaig notar de sobte el cansament. No m'aguantava dret, no podia menjar, ni dormir, ni llegir, estava esgotat. Fins llavors, mentre durava la gran necessitat, havia mobilitzat totes les meves forces, i l'ànima apuntalava el cos i no el deixava caure, però tan bon punt es va acabar la batalla, dins meu es va dissoldre la mobilització i el cos es va quedar indefens i va caure. Però havia estat a temps de complir l'ordre que m'havien confiat, era lliure i vaig presentar la meva dimissió. I tot seguit vaig girar la cara cap a Creta, per trepitjar la seva terra i tocar les seves muntanyes, per agafar forces.

Nikos Kazantzakis. 1965 [1961]. «KZ'. Καύκασος», *Αναφορά στον Γκρέκο* [«XXVII. Caucas», *Report al Greco*]. Atenes: Εκδόσεις Διόπτρα.

Ànguelos Sikelianós (1884-1951)

Marxa espiritual

Traducció: Lucas Gonzalvo Valls

Quan vaig llançar el darrer tió a la llar,
(tió de la meva vida tancada dins el temps)
a la llar de la teva nova llibertat, Grècia,
s'enlluernà de cop la meva ànima com si l'espai
fos tot de bronze o com si al meu voltant tingués
la sagrada cel·la d'Heràclit, on molt de temps
forjava els seus pensaments per a l'Eternitat
i com armes els penjava al temple d'Efes...

Idees gegantines, com núvols ardents o illes porpres
en un capvespre mític, s'encenien en la meva ment,
perquè de sobte tota la meva vida s'abrusava neguitosa
per la Teva nova llibertat, Grècia. Així que no vaig dir:

Aquesta és la llum de la meva pira fúnebre...

Soc el tió de la Teva Història, vaig cridar. Cremin, doncs,
com una torxa les meves despulles abandonades, perquè caminant
amb pas ferm, amb aquesta torxa, fins a la darrera hora,
s'il·luminin finalment tots els racons de l'ecumene,
perquè pugui obrir camí a l'ànima, a l'esperit, al Teu cos, Grècia.

Així vaig dir, i vaig avançar
sostenint el meu fetge encès cap al Teu Càucàs,
i cadascuna de les meves passes era la primera,
i era, creia, la darrera,
perquè el meu peu nu s'enfonsava en la Teva sang,
perquè el meu peu nu ensopegava amb els Teus cadàvers,
ja que el cos, el meu rostre, tot el meu esperit s'emmirallava,
com en un llac, en la Teva sang.

Allà, en un mirall escarlata com aquell, Grècia, mirall insondable,
mirall de l'abisme, de la Teva Llibertat i la teva set,
em vaig veure a mi mateix, feixuc, creat amb fang vermell,
un nou Adam de la més nova Creació
que cal que sigui creat per a Tu, Grècia.

I vaig dir:

Ho sé, sí, que també els Teus Déus,
els Olímpics, s'han convertit en fonament tel·lúric,
perquè els vam enterrar ben al fons, a fi que els estrangers no els trobessin.
I el fonament s'ha fet dues, tres vegades més fort
amb tot els ossos que els nostres enemics hi han amuntegat...
I també sé que per a les libacions i la promesa
del nou Temple que hem somiat per a Tu, Grècia,
nits i dies tants germans s'han donat mort els uns als altres,
com xais no han estat mai morts per Pasqua...

Destí, el Teu Destí fins a les entranyes
és també el meu i per l'Amor, pel gran Amor creador
heus ací que la meva ànima s'ha enfortit,
s'ha enfortit i ja se submergeix tota ella en el fang
i en la Teva sang, per crear el nou cor
necessari per a la Teva nova lluita, Grècia.
El nou cor que amb prou feines he tancat a dins del pit
i amb què invoco avui tots els companys:

Endavant! Ajudeu-nos a alçar el sol per damunt de Grècia.
Endavant! Ajudeu-nos a alçar el sol per damunt del món.
Perquè, ja ho veieu, la seva roda s'ha ben endinsat en el fang,
i, ja ho veieu, el seu eix s'ha ben enfonsat en la sang.
Endavant, nois, que el sol no pot tot sol alçar-se,
empenyeu amb el genoll i el pit per treure'l del fang,
empenyeu amb pit i genoll per treure'l de la sang!
Mireu, ens recolzem al seu damunt, germans seus de sang.
Endavant, germans, és ell qui ens ha salvat amb el seu foc,
endavant, endavant, la seva flama també ens envolta, germans meus!

Endavant, creadors! La Vostra aclaparada empenta,
sosteniu-la amb caps i peus, que no s'enfonsi el sol.
Ajudeu-me i resistiu, germans, que no m'enfonsi alhora.
Perquè ja és damunt i dins i al meu voltant.
Perquè ja giro amb ell en un sagrat Vertigen...
Les gropes de milers de braus en sostenen la base, àguila bicèfala,
i damunt meu estén les ales i ressona el seu xiscle,
vora la meva testa i dins la meva ànima,
i el lluny i l'a prop ja són per a mi una sola cosa...
M'envolten profundes Harmonies inaudites,
endavant, companys, ajudeu el sol a alçar-se i convertir-se en esperit!

S'acosta el nou Verb que tot ho banyarà
en la seva nova flama, ment i cos, acer massís...
La nostra terra ha estat prou adobada amb carn humana...
Grassa i fèrtil, perquè no permetem que els nostres cossos
s'eixuguin d'aquest bany profund en la seva sang més ric,
més intens que tota pluja tardorenca.
Demà que surti cadascú amb dotze parelles de bous
per llaurar aquesta terra amarada de sang...
Que floreixi el llorer damunt d'ella i creixi un arbre de vida,
i que la nostra Vinya s'estengui fins als confins de l'ecumene...

Així, quan vaig llançar el darrer tió a la llar
(tió de la meva vida tancada dins el temps),
en la llar de la Teva nova Llibertat, Grècia,
de sobte es va revifar poderós el meu crit, com si l'espai
fos tot de bronze o com si al meu voltant tingués
la sagrada cel·la d'Heràclit, on molt de temps
forjava els seus pensaments per a l'Eternitat
i com armes els penjava al temple d'Efes,
tal com jo Us cridava, companys.

Ànguelos Sikelianós. 1968. «Πνευματικό εμβατήριο», *Λυρικός βίος Ε'* [«Marxa espiritual», *Vida lírica V*]. Atenes: Ίκαρος.

Iorgos Seferis (1900-1971)

Un grec – Makrigiannis

Traducció: Joan-Andreu Martí Gebellí

I

L'antic barri de Makrigiannis el coneixen tots els atenesos. L'activitat del combatent del 1821, del protagonista del 3 de setembre¹ i del condemnat pels tribunals militars d'Otó, la coneixen tots els qui estudien les cròniques de la Revolució i de la dominació bavaresa. Són pocs, però, els qui s'han adonat que Makrigiannis ens va deixar un llibre molt important -la història de la seva vida- potser perquè era un il·letrat.

El Makrigiannis de les *Memòries* el van estimar, de fet, uns pocs joves que van començar a publicar després de la catàstrofe d'Àsia Menor. No crec enganyar-me gaire si hi afegeixo que la seva veu, tímida i xiuxiuejant, s'introdueix en la vida grega entre 1925 i 1935. I això no podia fer-se evident al gran públic. Els joves que van créixer en la passada guerra mundial i eren encara a la flor de la vida quan va començar l'actual crisi, no van ser a temps ni de madurar la seva obra ni de restablir la seva pròpia jerarquia de valors espirituals tal i com la volien. Tanmateix és sabut entre els qui s'han interessat a seguir els corrents grecs durant aquells anys entre guerres, que amb la catàstrofe d'Àsia Menor comença en el nostre país un període de balanços i canvis ideològics que pot comparar-se amb el període de reforma que va seguir la guerra del '97. Aquests intents els ha tapat o els ha aguditzat l'actual combat. Per això també a Makrigiannis, que en una ocasió va trobar el camí del cor dels joves, li caldrà esperar que el cel torni a estar serè per prendre el lloc que mereix.

M'adono —i crec que vosaltres també— que amb tals condicions m'és difícil, en el transcurs d'una breu xerrada, de convèncer-vos de la importància del llibre de Makrigiannis, o almenys de mostrar-vos el viarany que he seguit per sentir una obra tan ignorada. Soc, d'alguna manera, el primer testimoni que escolteu d'una hipòtesi desconeguda. Així, voldria demanar-vos que feu atenció, sense prejudicis, als pocs talls que us llegiré del text de Makrigiannis, i que em mostreu la vostra bona predisposició.

Ara bé, hi ha alguna cosa que m'alleuja el cor, ara que em poso a formular la meva idea sobre aquest peculiar escrit. Vosaltres que heu tingut l'interès de venir i escoltar-me, em doneu l'oportunitat de pagar un vell deute que tinc de fa anys. Des dels 26, que van caure a les meves mans les *Memòries*, fins avui, no ha passat cap mes que no tornés a llegir-ne unes poques pàgines, no ha passat setmana que no medités aquesta expressivitat tan viva. M'han acompanyat en viatges i errabundeigs, m'han il·luminat o consolat en moments

¹ L'any 1843, quan Grècia esdevé una monarquia constitucional.

alegres i amargs. Al nostre país, on de vegades som tan irreductiblement autodidactes, Makrigiannis ha estat el meu mestre més humil, però també el més ferm.

Sempre creia que hi hauria alguna ocasió de donar-li una petita mostra del meu reconeixement. Per una estranya circumstància, l'ocasió me la doneu vosaltres: me la dona el campament grec de l'Orient Mitjà, me la donen els grecs d'Egipte. Si per un moment mirem, meditem i intentem distingir el destí de l'hel·lenisme enmig de la tempesta i més enllà de l'àmplia volta que la història del món ha fet a la nostra època -qui sap, potser hi ha un sentit ocult en aquesta coincidència. A la nostra època en què el combat, la sang, el dolor i la set de justícia despullen les ànimes d'efímeres drogues i al·lucinacions; en què l'ésser humà busca en el proïsme la puresa, la solidesa i la compassió, és correcte que parlem de tals homes com fa Makrigiannis. Escolteu-lo:

I tot el que escric, ho escric perquè no suport veure que la injustícia ofega la justícia. Per això he après lletra a la meua vellesa i faig aquesta lletra tan malgirbada, perquè no vaig tenir l'oportunitat, de nin, d'estudiar. Era pobre i feia de servent, cuidava cavalls i feia un caramull de feines més, tot per treure endavant un deute familiar que ens havien imposat els usurers, i per poder viure en aquesta societat, mentre la gràcia de Déu em donàs vida. I com que Déu va voler ressuscitar la meua pàtria, alliberar-la de la tirania dels turcs, em demanà que treballàs amb totes les meves forces, però menys que les del darrer compatriota grec. Sobre Grècia escriuen molts homes savis, escriuen periodistes informats, locals i estrangers –una cosa tan sols m'ha mogut a mi a escriure: aquesta pàtria la tenim tots plegats, savis i ignorants, rics i pobres, civils i militars, i fins i tot les persones més humils. Els qui hem lluitat, tots per igual, hem de viure aquí. Hem fet feina tots junts, idò vigilem-la tots junts, i que ni el poderós digui «jo», ni tampoc el dèbil. Sabeu quan un pot dir «jo»? Quan combat tot sol i guanya, o perd, llavors sí que pot dir «jo». Però quan són molts els qui lluiten i fan, aleshores hem de dir «nosaltres». Som «nosaltres», no «jo». I a partir d'ara, hem d'aprendre a tenir seny, si volem construir un poble, viure tots plegats. He escrit la veritat nua, que la vegin tots els grecs i lluitin per la seva pàtria, per la seva fe, que la vegin també els meus fills i diguin: «Tenim les lluites dels nostres pares, tenim els sacrificis», si hi ha lluites i sacrificis. Que mostrin orgull i que treballin pel bé de la seva pàtria, de la seva fe i de la societat. Perquè aquests béns seran seus. No pot ser que es bravegin de les heroïcitats dels seus pares, no pot ser que prostitueixin la virtut, que trepitgin la llei, i que considerin la influència un mèrit.

Així acaba el seu manuscrit. Aquest manuscrit, imprès, ocupa més de 460 espesses pàgines de gran format. Makrigiannis el comença el 26 de febrer del 1829, amb aproximadament trenta-dos anys, a Argos, on el trobem com a «comandant en cap de les forces de l'ordre al Peloponnès i a Esparta», tant si registra fets passats, com si anota fets presents a tall de diari. Més de la meitat està escrit, segons sembla, a Argos, cap al 1832. El continua a Nàuplia i a Atenes cap al 1840, quan el conclou corrents per a ocultar-lo. El poder té sospites en contra d'ell: «Tenien moltes sospites de mi», anota, «i volien escorcollar ca meua per veure si hi trobarien documents». El confia a un compare, que el pren a Tinos. El 1844, és a dir, després de la conjura per la Constitució, on juga un gran paper, i dels fets de setembre [del 1843], hi va i l'agafa. Copia les anotacions que havia pres mentrestant amb moltes precaucions: «Ho escrivia», ens diu, «i ho ficava dins un bidó de llauna que tenia i ho amagava», escriu cap a l'abril del 1850, i al cap d'un any, si fa no fa, el completa amb un

pròleg i amb un epíleg força llarg. La molt acurada edició de Iannis Vlachogiannis, l'única que tenim fins ara, es va publicar el 1907, és a dir, quan havia passat mig segle que aquest valuós text romania perdut en la més absoluta foscor.

Makrigiannis era analfabet. Tot i que va arribar al grau de general, no venia de casa bona. Era fill d'una família pobra de pastors i pagesos de Rumèlia. Vet aquí com ens transmet ell mateix el seu naixement:

La terra on vaig néixer és Lidoriki,² un llogaret de Lidoriki que es diu Avoriti. [...] Els meus pares, molt pobres, i aquesta pobresa va venir per les rapinyes dels turcs locals i dels albanesos de n'Alí Paixà.³ Els meus pares, molts de família i pobres. I quan jo encara era dins el ventre de mumare, un dia va anar a cercar llenya a la garriga. Bé, idò amb la llenya a l'esquena, carregada pel camí, en un lloc deshabitat, va sentir mal i em va donar a llum. Tota sola, la pobra, i allunyada del món, va estar a punt de morir, aquell dia, ella, i jo també. Tota sola s'aixecà, s'arreglà, es carregà un poc de llenya, posà uns brins d'herba damunt la llenya i, amb mi damunt, se'n tornà cap al poble.

No tenia recursos per anar a escola, ens diu. Sabia una mica de lletra, però la qüestió és si podia llegir cap altra cosa que no fossin els seus propis escrits.

El valent Makrigiannis mai no llegia, cantarà Aléxandros Sutsos⁴ en els dies del 3 de setembre. Perquè la seva lletra era, gairebé del tot, una troballa seva. «Lletra sense polir», l'anomena. Disset mesos s'hi va passar Vlachogiannis per esclarir-la, per desxifrar-la hauríem de dir, i per copiar-la. Quan algú s'encara a una plana del dens manuscrit, entén immediatament el perquè: imprimeix fonèticament la pronúncia de Rumèlia amb peculiars lligadures de lletres, que semblen un interminable arabesc. Enlloc pausa, paràgraf o puntuació. Alguna vegada, una simple línia vertical indica una aturada. El patracol sembla com uns vells murs que, mirant-los, diries que sil·labeges cada moviment del paleta, que va encaixar cada pedra amb la immediatament precedent, cada esforç amb amb l'immediatament precedent, tot imprimint a l'obra acabada les peripècies d'una energia humana indestructible -aquest fet que ens commou i que es diu estil i ritme. En la lletra de Makrigiannis, que és il·legible per al lector desprevingut, sil·labeges, molt més que les paraules, l'obstinada voluntat de l'escriptor per pintar al paper el seu propi jo.

A Argos, Makrigiannis «per no córrer cap als cafès», va demanar a l'un i a l'altre amic que li ensenyessin alguna cosa més de les lletres que sabia, i que no eren ni les beceroles d'aquella època. Se sent sovint molt humil per la seva ignorància: «hauria estat millor que no es posàs a fer això un ignorant com jo, que segurament avorriré els dignes lectors, la gent important i els savis d'aquesta societat...», anota quan comença a escriure la seva vida. «Perquè no sé de lletra i no som capaç de seguir un ordre en els escrits.» Torna a insistir.

² A la província de Fòcida, a la Grècia Central (n. del t. Joan Lluï).

³ Alí de Tebelen (~1741-1882), el famós paixà de Ioànnina, al cort del qual van fer les primeres armes molts del caps militars de la Revolució, sobretot rumeliotes (n. del t. Joan Lluï).

⁴ Aléxandros Sutsos (Constantinoble 1803 - Esmirna 1863), poeta i dramaturg grec, autor d'una *Història de la revolució grega* (1829) en francès.

Demana perdó perquè «som humà i no me n'he pogut estar». Tals coses cal que les escriguin «persones instruïdes, no simples ignorants.» I els altres, els educats, se'l miren, naturalment, des de les altures. «Ni jo sé fer anar el sabre, ni ell la llengua», emfatitzarà el característic Sutsos, «doncs que cadascú de nosaltres es dediqui a allò que li surt bé». Però la pàtria «ha estat atacada i humiliada, i tot es resumeix en això: amb nosaltres ha trobat unes bèsties», religiosos, polítics i nosaltres els militars —es tortura Makrigiannis—, i és la pàtria de tots, de cadascú. Per això cal que la persona instruïda proclami la veritat, i també la gent senzilla. Evidentment, doncs, Makrigiannis voldria tenir les maneres d'aprendre de lletra. Però això no l'humilia, no li crea cap complex d'inferioritat, com diríem. Sent, i ens fa sentir-ho juntament amb ell, que és un home a qui Déu ha concedit la gràcia de la parla, aquest do que ningú no té el dret de prendre-li. On es trobi, al palau o a la cabana, parla clar, parla amb seguretat. I com que precisament té innata dins seu la seguretat de l'expressió, la pot també manifestar amb color i amb matisos, amb to i amb ritme. Tinc la impressió que el filòleg que volgués fer mai la crítica de la difícil transcripció del text de Makrigiannis, hauria, abans que res, de fonamentar la seva tasca en la percepció acústica que en fes.

Makrigiannis respecta la formació —«lluïtava com un lleó i dirigia com un filòsof» dirà del seu primer cabdill, Gogos—. Això, però, no li impedeix en absolut expressar la seva oposició a un pedant i al mercadejar amb els ancestres:

«Heu posat també un nou governador a la fortalesa de Corint», escriu parlant als polítics de l'època. «Aquil·les, es deia, molt expert. Sentint el nom d'Aquil·les, us imaginàveu que era el famós Aquil·les. I era el seu nom el que combatia els turcs. Però amb el nom mai no basta per combatre, són la valentia, el patriotisme, la virtut els que combaten. I Aquil·les, el vostre, el cap de la fortalesa de Corint, era un jove gallard: es deia Aquil·les! Havia proveït la fortalesa de tot el material de guerra. I valent exèrcit, tenia! Quan, de lluny, va veure els turcs d'en Dràmali —i arribava ben tocat, aquest, de Rumèlia i de Dervènia—, n'Aquil·les, en veure'l, abandonà la fortalesa i se n'anà, sí, sense lluitar. Si hagués estat en Nikitas, se n'hauria anat? I en Khatzikhristos i els altres? Segur que no. Perquè aquells esperaren en Dràmali a la plana i el mataren. I no precisament en una fortalesa ben equipada, com la fortalesa de Corint».

Les lletres pertanyen als exercicis més nobles i als desitjos més elevats de l'ésser humà. L'educació és el timoner de la vida. I quan aquests principis són de debò, no hem d'oblidar que hi ha una bona educació —aquella que allibera i ajuda l'ésser humà a realitzar-se en consonància amb ell mateix— i una mala educació —aquella que distorsiona i esgota i és una indústria que produeix els falsament formats i els nous rics de l'ensenyament, que tenen la mateixa noblesa fingida dels nous rics del diner—. Si Makrigiannis hagués après de lletra en aquella època, molt em temo que hauria hagut de renegar de si mateix perquè l'educació estava en mans dels «triomfadors del discurs buit», com deia el poeta,⁵ encara presents. No lloo Makrigiannis perquè no va aprendre de lletra, sinó que glorifico Déu

⁵ K. Palamàs (1859-1943), *El dodecàleg del gitano: VIII. Profètic*, v. 466: του άδειου λόγου οι τροπαιούχοι.

misericordiós que no li donà els mitjans per aprendre'n. Perquè si hagués anat a un mestre, potser moltes vegades tindríem el gruix de les *Memòries* en una llengua, tota de dringadissa i danses poca-soltes; tindríem potser més informació dels fets històrics d'aquells anys, tindríem potser un Sutsos de la prosa, però aquesta inesgotable font de vida que és el llibre de Makrigiannis, no la tindríem. I seria una gran llàstima. Perquè així com se'ns mostra Makrigiannis, veiem nítidament com, tot i que analfabet, no era en absolut un muntanyès bàrbar, inculte. Era exactament el contrari: era un dels esperits més ben formats de l'hel·lenisme. I la formació, l'educació que manifesta Makrigiannis no és una cosa separada o fragmentària, pròpia d'ell: és el patrimoni comú, la fortuna espiritual d'un poble, transmesa a través de segles i mil·lennis, de generació en generació, de sensibilitat en sensibilitat; perseguida i sempre viva, ignorada i sempre present —és el patrimoni comú de la gran tradició popular de l'Estirp. És la base, precisament, d'aquesta cultura, d'aquesta energia transformada que ha modelat tant les persones com el poble que va decidir viure o morir el 1821.⁶

Per això la nostra tradició popular és tan important.

Una vegada hi havia un pobre *fustanelàs*⁷ que tenia la mania de pintar. Es deia Theófilos. Els pinzells els duia al seu cinturó, allí on els seus avantpassats hi posaven les pistoles i el punyal. Passejava pels camps de Mitilini, passejava pels camps del Pílio i pintava. Pintava el que li encarregaven per guanya-se les garrofes. Hi ha arcs sencers a Ano Volos pintats per la mà de Theófilos, cafès a Lesbos, tendes i botigues a diferents parts que mostren el seu pas -si encara es conserven. La gent se'n reia. Li feien sobretot unes bromes tan gruixudes, que en certa ocasió el van tirar daltabaix d'una escala de corda i li van trencar un parell d'ossos. Theófilos, però, no parava de pintar el que trobava. He vist quadres seus elaborats sobre teixit bast, sobre vulgar cartolina. Els admiraven uns pocs joves que els acadèmics anomenaven desequilibrats. Així transcorria la seva vida, i Theófilos morí no fa gaires anys. Un dia vingué un viatger de París, va veure aquesta pintura, n'arreplegà una cinquantena de peces, les enrotllà i se'n va anar a ensenyar-les als crítics il·lustrats de la vora del Sena. I els crítics il·lustrats sortiren i escrigueren que Theófilos era un pintor excel·lent. I a Atenes ens vam quedar amb la boca oberta. La moralitat d'aquesta història és que la formació popular no significa només que eduquem el poble, sinó que el poble ens eduqui.

Sempre recordo Theófilos en evocar Makrigiannis. Us deia que Makrigiannis era una de les ànimes més formades de l'hel·lenisme; i penso el mateix de Theófilos si és que la paraula formació significa forma espiritual. I la formació de tots dos és excepcionalment intensa i activa. És impressionant la necessitat natural que tenen d'expressar-se. Anul·la totes les dificultats. Recorda algunes plantes obstinades que quan l'arrel agafa, avancen ensorrant tanques, esberlant làpides. Makrigiannis crea una expressió a cada hora. I amb

⁶ Al·lusió al lema nacional grec ελευθερία ή θάνατος «llibertat o mort».

⁷ Individu que duia *fustanela*, la tradicional faldilla masculina dels Balcans.

còdols del mar encara s'asseu i es posa a dibuixar la seva idea a la terra del seu hort, i completa el pensament del dia amb els somnis que té mentre dorm.

En algun moment fa un viatge a Acarnània. Veu de nou i «assenyala» els llocs on es van produir les batalles de la revolució. De tornada a Atenes, decideix fer les pintures dels combats de la guerra.

«Vaig agafar un pintor europeu», anota, «i el tenia perquè em fes il·lustracions d'aquests combats. Jo no sabia la seva llengua. En va fer dues o tres, no estaven ben fetes. El vaig pagar i se'n anà. Una vegada que vaig haver despatxat aquest pintor, vaig fer que portessin d'Esparta un combatent, un tal Panagiotis Zografos; també va portar dos fills seus. I els tenia a ca meva quan feien feina. I això va començar a partir de 1836 i es va acabar el 1839. Agafava el pintor, sortíem als turons i li deia: «Així és aquella posició i així aquella. Aquest combat va ser així. El capità dels grecs era aquell, el dels turcs aquell altre».

D'aquesta manera s'enllestiren els vint-i-cinc quadres, que s'haurien perdut finalment si no els hagués trobat per casualitat Ioannis Gennàdios. Aquestes imatges, fetes amb la mà de Panagiotis Zografos i amb el “pensament” de Makrigiannis, són els monuments més valuosos i vius que tenim de la nostra pintura popular —vull dir d'aquells monuments que destapen sobtadament regions enlluernadores de l'ànima del nostre poble.

Aquestes pintures que representen amb excepcional exactitud les batalles que volen transmetre -moltes vegades com un document militar- són alhora una alegria per als ulls. He vist plorar una persona la primera vegada que els tenia al davant. Algun cop et recorden els brodats populars, com p. ex. l'extraordinari setge del castell d'Atenes; de vegades et tornen a horts que s'han mantingut verds des del moment que l'artesa els va veure per primer cop; de vegades et fan respirar l'atmosfera de màgia i de por d'un conte dels anys infantils; és una rapsòdia inaudita i alhora molt antiga.

En una altra ocasió, Koletis, ambaixador a París, li va enviar amb carta de recomanació un viatger francès, el marquès Raoul de Malherbe. «A més a més volia cançons gregues», anota Makrigiannis, «Li'n vaig fer cinc o sis». Així també en el famós episodi que relata la seva darrera trobada amb Guras, a dalt de l'Acròpolis assetjada. És com els poetes desconeguts de les cançons populars: la cançó la «fa», i és revelador quan ens dona l'oportunitat de veure de prop com la menyspreada sensibilitat popular sent i estima les obres d'art antic.

«Jo tenia dues estàtues magnífiques», anota encara, «una dona i un príncep, tot perfecte –se'ls veien les venes: tan ben fetes estaven! Quan saquejaren Poros, uns soldats se les havien enduit i, a Argos, les volien vendre a uns europeus. En demanaven mil tàlers. [...] Vaig agafar els soldats. Els vaig dir: “Encara que us donin deu mil tàlers, no deixeu que surtin de la nostra pàtria. Per elles hem lluitat”». Enteneu-me. No parla lord Byron ni un set-ciències ni un arqueòleg; parla el fill d'uns pastors de Rumèlia amb el cos ple de ferides. «Per elles hem lluitat». Quinze acadèmies daurades no valen les paraules d'aquest

home. Perquè només en tals sentiments pot arrelar i florir l'educació de l'Estirp. En sentiments reals i no en nocions abstractes sobre la bellesa dels nostres antics avantpassats o amb cors ressecs que han patit incomprensió per la por del populatxo.

«Sortida dels ossos» va cantar Solomós.⁸ La seva idea era veritat. La revolta grega era sortida del moll de l'os dels grecs vius. I per això va reeixir, i per això no es va aturar i es materialitza durant tot el s. XIX, i per això no s'ha acabat encara la seva materialització. L'actual guerra de la nostra pàtria -no és exagerat que ho diguem- és una continuació de la revolta del '21. Perquè no ho hem d'oblidar: cada vegada que el nostre país torna al poble, demana que el poble l'il·lustri, que el poble el formi, que continuï la tradició que entrà triomfal en la consciència de la nació amb la revolta grega. Aquell combat era un esdeveniment social, bèl·lic i polític. I era al mateix temps un esdeveniment espiritual. Des d'aquest darrer punt de vista, el més ignorat, és important que en tinguem indicis com els que ens deixà Makrigiannis. Els esdeveniments històrics no s'aturen en les fites històriques que veiem als pamflets d'història.

II

La vida de Makrigiannis és un gran bocí de la vida de l'hel·lenisme durant els primers seixanta anys del segle passat. Va néixer el 1797 i va morir el 27 d'abril del 1864. No us la puc explicar. L'únic que intentaré és donar-vos encara uns pocs exemples de les seves *Memòries*, com veu i reacciona Makrigiannis als esdeveniments. Perquè la història de Makrigiannis és més que una història d'esdeveniments. És una història dels sentiments del poble en aquella gran època en què va néixer la Grècia d'avui.

Makrigiannis és encara un nadó quan la seva família, perseguida pels turcs locals i els albanesos «que volien esclavitzar el seu llogaret», és obligada a fugir a Livadià. Als set anys feineja per alleugerir els seus parents. «Volien que fes altres feines de casa, encara més grolleres», ens diu, «i això va ser la meva mort». Esdevé volgudament insuportable. El fan fora. Als catorze anys el trobem a Desfina, a prop d'un compatriota seu. Ens explica el següent episodi:

Vaig fer catorze anys i vaig anar a veure un compatriota meu, a Desfina. [...] Era festa, el dia de Sant Joan. Vàrem anar a festa. Em va deixar tenir el seu fusell. Jo vaig voler disparar, es va enfadar. Llavors m'agafà, davant tothom, i es posà a pegar-me fins que em deixà mig mort. Més que les bufetades, em va fotre més la vergonya de la gent. Tothom menjant i bevent, i jo plorant! Aquesta queixa, no sabia qui la podia jutjar i donar-me la raó. Vaig pensar que el millor que podia fer era presentar-me a Sant Joan, perquè era a ca seva que m'havien fet aquella injustícia i aquella infàmia. Idò una nit, entr a l'església, tanc la porta i em pos a plorar, en veu alta i agenollat. [...] Li deman armes d'argent bones i quinze bosses de doblers, i jo li faré un canelobre gros, també d'argent. A força de crits vàrem fer els pactes amb el sant.

⁸ Vers del seu *Himne a la llibertat*, himne nacional grec.

«Vàrem fer els pactes amb el sant». Tanmateix, el sant cristià guarda els pactes més fidelment que Apol·lo. Perquè Makrigiannis va a Arta a casa d'un tal Thanassis Lidorikis. Treballa amb ell i negocia tan bé ell sol que la vigília de la revolució «em vaig guanyar la compassió de Déu». «Llavors em vaig fer», anota, «un fusell d'argent, pistoles i armes, i un canelobre bo. I d'aquella manera, ben armat i arreglat, agaf i vaig a veure el meu protector, benefactor i vertader amic, Sant Joan. Tot allò encara avui hi és [...]. I em vaig agenollar, amb llàgrimes que em sortien de dins les entranyes, perquè em varen venir al cap totes les penalitats que havia viscut».

Cap al 1820 «entra al secret» de la Societat d'Amics. «Vaig entrar al secret», diu novament, «i vaig anar a ca meva. Feia feina per la meva pàtria i per la meva religió per servir-la amb sinceritat, com la vaig servir, que no em digués lladre ni rapinyaire, sinó que em digués fill i jo <a ella> mare».

És a Patres quan s'encenen els primers fusells del combat, «com a venedor ambulat», però la seva missió real és posar-se d'acord amb els cabdills i recollir informació. De tornada a Arta l'agafen per penjar-lo. S'escapa. Comença la guerra amb Gogos Bakolas. Lluita a Peta, al setge i a la caiguda d'Arta. Després, la sortida i la fugida dels civils. Les seves primeres reaccions en aquell daltabaix són quan veu el pillatge, el saqueig: «A partir de llavors, veient aquesta virtut», anota, «vaig començar a avorrir tot allò que era grec perquè som uns caníbals». Aquest humanitarisme seu el portarà més tard, a Atenes, a ferotges conflictes amb Odisseas i Guras. Així comença l'acció militar de Makrigiannis. Des de l'abril del 22, quan el veiem cabdill de quatre pobles de Sàlona a l'est de Grècia, fins a les batalles del Pireu, a l'abril del 27, on combat «amb quasi tot el cos embenat», Makrigiannis lluita sense parar. Els qui hi estiguin interessats, trobaran tots els detalls en l'edició perfecta, d'aquest punt de vista, de Vlakhogiannis. Jo prefereixo llegir-vos almenys la descripció de la batalla del 7 d'octubre del 1826, a l'assetjada Acròpolis, on Makrigiannis sostenia els arcs de Serpetzé, és a dir, l'odèon d'Herodes. Aquesta batalla, el biògraf l'anomena «el més important dels esdeveniments al voltant de l'Acròpolis»:

Feia tantes nits que jo no dormia! Fèiem feina nit i dia. [...] Em vaig adormir. Els turcs, en sentir les martellades del Sapador, s'apleguen en gran nombre i fan una escomesa [...]. Llavors els meus homes s'enxarxaren amb els turcs. M'aixec de cop d'allà on jeia. Em vaig enfil·lar a dalt del bastió. Els turcs em varen disparar i jo vaig disparar a ull. Em tiren un tret i em féren al coll. Llavors pos el peu per baixar del bastió i caic. El lloc era estret. Els homes fugiren en desbandada del bastió de fora. Em passaven per damunt, travessaven i, en aquell lloc tan estret, vaig quedar ben malparat. Veien la sang, pensaven que era mort. Quan tots havien passat, en quedaven pocs i aquells havien entrat dins la fortalesa, llavors els turcs hi volien entrar al mateix temps que ells. [...] Aleshores m'aixec ranquejant. Vaig impedir l'entrada d'una desena d'homes amb el sabre. Vaig estirar la porta que teníem oberta i reprenguérem el combat. Lluitàvem amb les pistoles: ni els turcs podien disparar el fusell, ni nosaltres. [...] Els turcs envestiren. Em tornaren a ferir al cap, a la coroneta. Tenia el cos ple de sang. Els homes em volen agafar, entrar a dins. Aleshores els dic: «Germans, tant si entrem a dins com si quedam a fora, estam perduts, si no aturam els turcs» [...]. Llavors els valents grecs varen resistir com a lleons.[...] A entrada de fosca vaig repartir cartutxos entre els homes. Encara arribaren més companys.

Arribaren també turcs, un nou contingent. Ens envestiren amb fúria, entraren als arcs, els ocuparen tots, obriren espitlleres. Disparaven cap a dins la fortalesa. Es llançaren amb fúria per prendre'ns el nostre bastió. Allà varen matar en Dalamangas i cinc o sis més. Em tornen a ferir greument al darrere, al cap: la borla del meu fes va entrar fins als ossos, fins a la pell del cervell. Vaig caure mig mort. Els homes m'arrossegaren cap a dins. Llavors vaig recuperar la consciència. Els vaig dir: «Deixau que em rematin aquí: no vull veure, viu, que els turcs trepitgen la meva posició!». Llavors als pobres grecs els vaig fer molta llàstima. Lluitaren amb coratge, rebutjaren els turcs del nostre bastió i els ficaren tots dins els arcs.

Amb l'arribada de Kapodístrias⁹ i sobretot d'Otó¹⁰ comencen els tràgics malentesos entre el poble que va fer la revolució i les persones que estaven destinades a governar Grècia durant els trenta-cinc anys que seguiran. És un llarg drama que s'interpreta entre idees abstractes i una vida que va esclatar per alliberar una nació turmentada, ingovernable, si es vol, però que també era forta, i digna, i sensible, i adolorida, més adolorida i sensible perquè encara tenia obertes les ferides que va rebre en la recent lluita terrible —«rabiosa» en diu la gent de la ferida que fa mal.

Per a les persones que van assumir l'administració del lloc, hi havia un problema extremadament difícil: posar en ordre un caos, com deien, tractar, ajudar, animar un poble que va passar per proves esgarrifoses per la seva llibertat, com diríem més correctament. Què van fer? Es van asseure i van trobar arbitràriament la solució més fàcil, és a dir, van resoldre el problema d'un cop de ploma. Tradueixo: quan van assassinar Kapodístrias, Grècia va experimentar un dels pitjors anys que mai va viure, l'any 1832. El lloc estava dividit en uns quants feus militars, que no tenien altre objectiu que alimentar com fos les restes famolenques dels antics guerrers. La Regència¹¹ va comportar un préstec. Amb aquests diners podia donar un tros de pa als famolencs que cridaven fora de les portes de Nàuplia¹². S'estimà més disposar-ne per al manteniment de l'exèrcit bavarès que donaria suport, com imaginaven, a la Regència i a Otó. Amb aquest exèrcit van dissoldre o expulsar de l'estat els vells lluitadors, aquests terribles salvatges, com els consideraven. I què pensaven aquests salvatges? La següent conversa de Makrigiannis amb Heideck¹³ ens ho mostra:

El meu amic Heideck es va enfadar i em va dir, amb molta ràbia: «El que us diran, això fareu, i sense dir ni ase ni bèstia. Perquè Baviera té trenta mil baionetes i les durà aquí i us sotmetrà».

Llavors em vaig trobar en una posició difícil [...]. Li dic: «Quina desgràcia! Pobres de nosaltres! Quin calvari ens espera! Jo t'he parlat d'una cosa i tu em vens amb baionetes. Com a amic, us dic que procureu que estimem el rei i que no tenguem por de vosaltres. [...] Que en véngui un a dir-me que la pàtria anirà endavant: consent que em tregui els

⁹ Primer cap d'estat de la Grècia independent (1827-1831) fins que fou assassinat.

¹⁰ Primer rei de Grècia (1832-1862) fins que fou destronat.

¹¹ Durant la minoria d'edat d'Otó I (1832-1835).

¹² Primera capital de l'estat grec independent (1827-1834).

¹³ Karl Wilhelm von Heideck (1788-1861), militar i pintor alemany.

dos ulls. Perquè si som cec i la meva pàtria va bé, d'acord; si la meva pàtria va malament, encara que tenguí deu ulls, seré igual de cec.» [...]

I em diu: «El rei, no l'estimes?» «No», li dic, «no sé dir mentides. Quan desaparegui la meva pàtria, ni ell em tendrà de súbdit ni jo de rei. Per això cal justícia per part vostra, res de fer por amb baionetes.»

Tanmateix, Makrigiannis no era un home amb mala intenció. Quan Otó desembarca a Nàuplia, anota: «Avui reneix la pàtria. Que de temps perduda i esborrada! [...], perquè ha vingut el nostre rei, aconseguit amb el poder de Déu». D'altra banda, personalment no el va combatre mai. Al contrari, intenta protegir-lo dels seus mals consellers, de la «puta i grollera política bavaresa!», com l'anomena. Per a ell, és Lluís de Baviera el responsable de la Regència, són els ambaixadors; no és Otó:

Els arrestaren i els ficaren tots a la masmorra, els caps militars. I els volien decapitar amb aquell tallant que els homes il·luminats d'Europa havien duit per tallar el cap als grecs salvatges –i Anglaterra l'hauria pogut tallar a en Dawkins, el seu ambaixador, França al seu i Rússia igual; i que el rei de Baviera el tallàs als regents i després se'l tallàs a ell mateix. Perquè Sa Majestat és l'enterramorts de la nostra pàtria i del nostre innocent rei.

Però «no és un recluta qualsevol», no suporta veure «que la injustícia ofega la justícia», no suporta veure la penúria dels lluitadors. Escolteu: el fragment es refereix al govern de Kapodístrias, però el sentiment de Makrigiannis continua essent el mateix:

Oh pàtria, considera feliços tots els grecs, els qui s'han sacrificat per tu, per ressuscitar-te. Perquè, una vegada més, tornis a rebre el nom de pàtria lliure: tu estaves perduda i esborrada de la llista de nacions. Tots aquests, considera'ls feliços. Però recorda i fes resplendir els primers que se sacrificaren a Alamana, combatent amb tantes forces turques. I els qui decidiren tancar-se en una cleda de toves, insegura, a la fonda de Gravià. I els qui aixafaren tant turc, tants paixàs, a Vassilikà. I els qui lluitaren com a lleons a Langada de Makrinoros. Es lluità al mateix temps en dues posicions, per a tu claus: una, la Porta de Makrinoros, i l'altra, la de les Termòpiles. I quan els turcs, pels dos costats, anaren a obrir-s'hi camí, aquells immortals, tan pocs (vuitanta-un a Langada) sembraren d'ossos tot allò d'allà. I aquells pocs els varen derrotar a l'altre costat de les Termòpiles i a d'altres llocs. Aquests et varen ressuscitar. I no hi entraren ni cap força, ni provisions, ni municions. Aquests animaren els qui assetjaven els turcs locals i les guarnicions. I, morts de fam i indefensos, els bloquejaren i els sacrificaren com a bocs. I en fi, oh pàtria!, aquests són perseguits pels il·lustríssims, pels excel·lentíssims, pel teu governador i pels germans d'aquest. N'Agustinos i en Viaros encalcen les dones i les filles d'aquests morts. Persegueixen aquests combatents i els diuen que se'n vagin a pidolar. «I qui us ha parlat», els diuen, «d'agafar les armes? Perquè sigueu uns desgraciats?»

Aquests són els motius que empenyen Makrigiannis a organitzar la conspiració que acaba en la Constitució del 3 de setembre. Jura per tot l'estat. Vet aquí que jura. L'escena és a casa de Makrigiannis, una nit; un combatent està assegut amb ell; mentre fan xocar els gots, la conversa acaba així:

–On t'has trencat aquesta mà?

–A Messolongui —em diu.

–I on m'he trencat jo aquesta?

–Als Molins de Nàuplia.

–Per què ens les hem trencades?

–Per la llibertat de la pàtria.

–On són la llibertat i la justícia? Au, aixeca't!

Me l'enduc i el faig jurar.

I es fa la Constitució i cau en mans dels polítics i és degradada, i Makrigiannis cada cop més es retira del món.

«Tots els qui avui tenen la nostra sort a les seves mans», escriu cap al 1851, «els qui ens governen, grans i petits, ministres i diputats, ho troben gloriós, ho troben decent, ho troben digne, que diguis que han robat, que han traït, que han causat tantes desgràcies a la pàtria. Són persones dignes, són honorades i premiades. Tots els qui són dignes són perseguits, com si fossin indignes de la societat i de la nació.»

I encara:

Està ben clar, tots, què valeu i què heu fet per la pàtria. Claríssim. Us miraven, els d'aquí i els de fora, com si fóssiu qualche cosa. I sou el que sou. Éreu com aquell que els europeus consideraven el Soldà i no gosaven llevar-li el títol de «Gran Signore». Quan veien la mesquita a Viena tenien por, tremolaven que seguíss endavant i que construís més mesquites. I per por d'això, qualche vegada fins i tot li pagaven un tribut. I quan sortiren un grapat d'homes i els demostraren que el Gran Signore ja no tenia mestres per construir mesquites, que caurien les que ja tenia, de llavors ençà li diuen «el Turc». I per això, els nostres benefactors posen les seves llums per fer-nos progressar. Tanmateix, quan cap d'ells ja no ens empipava amb fets, vosaltres, per poder estar bé, ens entaferràreu les vostres tares. I ens vàreu deixar tal com som ara.

Només el veuen els seus antics companys. Tanmateix, el Govern sempre sospita d'ell. Otó no li va perdonar mai la conspiració del 43. Makrigiannis, per a ells, sempre és una bèstia salvatge que s'ha de tancar en una gàbia. Així, al setembre del 51, comencen i circulen les acusacions —infundades, sense suport, que mai no van ser provades: Makrigiannis vol matar el rei, vol fer una república. Makrigiannis confabula amb alguns refugiats polonesos que fan circular anuncis subversius. Makrigiannis va dir paraules sospitoses a un tal N. Stefanidis, blasfem notori, que és l'únic testimoni del seu judici. Així que el tanquen a casa seva, Makrigiannis està podrit per les set ferides que va rebre en la lluita. «Les ferides s'obrien sovint i sagnaven», escriu el doctor Gudas, que va parlar al seu funeral: «la febre el devorava, li sobrevenien malalties greus i la convalescència era lentíssima; aquests van ser els béns que Makrigiannis va obtenir com a recompensa pels seus excel·lents serveis a la pàtria: ferides i malalties molt doloroses i, amb elles, una pobresa igualment incurable». Les ferides al cap, que va rebre a la batalla de Serpetzé, de vegades l'exalten. Tres dies

abans de ser portat a la presó de la madrassa¹⁴, no tenint cap altre jutge que el jutgi, com en la seva joventut a l'església de Sant Joan, s'asseu i escriu a Déu mateix:

I no ens escoltes i no ens veus [...]. I que jo xiscli nit i dia per les meves ferides. I que vegi la meua infeliç família i els meus fills ofegats en plors i descalços. I sis mesos empresonat en una cambra de dues gambades. I que no vegem un metge, i que no deixin que ningú s'acosti a veure'ns. [...] Tots ens volen perdre. Ens fan interrogatoris de tota mena, escorcolls domiciliaris de cases, soterranis, sostres, baguls, les teves pròpies imatges [...]. I el 13 d'aquest mes [...] va venir el coronel amb l'uniforme, on ens vigilava, i em diu que vagi a la presó de la madrassa, on empresonen els delinqüents...

Però aquesta vegada no va poder tancar els acords amb Déu. Els anys havien canviat. I el van portar a la madrassa, i li van donar bufetades, i el van enfangar, i el van jutjar en un judici que va ser una vergonya, i el van condemnar a mort, que després va esdevenir captiveri que li fou condonat el 2 de setembre del 1854. Makrigiannis és una pellerina ben plantada. Només parla amb Déu i els seus fills més petits. La seva casa i l'hort estan en ruïnes. L'últim so de la seva veu —l'últim que coneixem i que escoltareu ara— ve de lluny, molt lluny. Es diria que una nació sencera s'extingeix:

Quan em van alliberar i vaig anar a la meua casa danyada i a la meua turmentada família, em van tornar les ferides, una per Pasqua de l'any passat i l'altra per Pasqua de fa dos anys. Vaig anar a la cova del meu hort per reposar. I amb feines i treballs i recolzant-me amb el bastó, allí em vaig salvar. Em llencen pedres, que em colpegen, i brutícia humana: «Menja-te'ls, general Makrigiannis, atipa-te'n, que volies fer una constitució!» I m'obren tantes noves ferides dels cops i de l'anquilosament [...] M'hi vaig podrir, els cucs se'm menjaven. Ho vaig fer saber a l'ajuntament i no em van escoltar. I això (el meu empresonament) va continuar fins a la vigília del Salvador. I el mateix dia em van colpejar molt; em vaig quedar mort; no sentia res, soc viu o mort...

No fa gaires anys, buscant al Museu Etnològic per trobar records de Makrigiannis, vaig veure el motlle en guix del seu cap mort. Era com una poma marcida o una joia a la platja, profundament esculpida per l'onada incansable, una mica més gran que un puny. Aquesta cosa turmentada era el que quedava, en el moment de la mort, de la forma bonica i amable de l'home magnànim.

III

Voldria ara, abans d'acabar, resumir la meua opinió sobre el valor del llibre de Makrigiannis. N'heu sentit alguns fragments. Són mínims i insuficients. Però segur que us donaran, en tot cas, una petita base per jutjar la meua idea, que és la següent: Makrigiannis és el prosista més important de la literatura grega moderna, si no el més gran, perquè tenim Papadiamandis.

¹⁴ Es refereix a l'escola alcorànica que hi havia a l'antiga àgora romana d'Atenes, a prop de la Torre dels Vents.

Considerem per un moment què volem dir quan diem prosa.¹⁵ Des de fa bastantes dècades, els poetes es van prendre la llicència de no fer servir normalment característiques externes i grosseres de la poesia —a més, no eren en absolut característiques— com ara les rimes i l'antic vers memorístic. Això no vol dir, naturalment, que la distinció entre el discurs poètic i el prosaic deixés d'existir. Al contrari, es va fer més substancial. La poesia és una mena de dansa; la prosa és, i cal que sigui, un passeig que ens porta a algun lloc. Amb la prosa que us llegeixo ara, intento guiar-vos, caminant al vostre costat, a veure qui deu ser aquest Makrigiannis, com si us rebés en un país desconegut. Si hagués d'escriure un poema per expressar Makrigiannis, no seria el mateix en absolut. Miraria d'escriure tres línies o tres pàgines i recolliria, de l'experiència que tinc de les imatges i dels anhels del meu lloc, aquelles paraules que en el meu sentiment us donarien l'emoció que em va donar, sense potser ni tan sols anomenar-lo, ni ell ni els assumptes que ell esmenta. En poesia, el pas anterior no es perd mai en el següent; al contrari, roman clavat en la memòria fins al final i sencer en el conjunt del poema. En prosa, cada pas es consumeix tan bon punt acaba el seu destí, on hem d'anar. La unitat en poesia és la paraula, és el paràgraf, és la pàgina que passem en silenci. La seva forma i el seu ritme són el camí, tal com el seguim; i el seu contingut, les coses que s'hi combinen, tal com les anem veient en avançar. Per això la prosa que va a ballar és una mala prosa —no hi ha res pitjor al món que la prosa que es diu «poètica»— i tota la qüestió no és que algú l'escrigui bellament, sinó que l'escrigui correctament. I no la pot escriure correctament si no té determinades coses per mostrar, que creu que valen la pena. Si no té un contingut significatiu.

El contingut de l'escriptura de Makrigiannis és la lluita interminable i real d'un home, que amb tots els instints de la seva nació arrelats profundament a les entranyes, busca la llibertat, la justícia, la humanitat.

Entre Patres i Gastuni —anota (l'incident devia succeir cap al 1830)— hi ha un poble, Mega Spíleon. M'hi vaig aturar. La gent d'allà se'm queixava de la tirania que rebien dels monjos: tot el que aconseguïen, aquests els ho prenien. Em vaig establir a la casa d'un capellà. Aleshores els dic:

—Si sofriu una tirania així, per què no abandonau el vostre poble i us n'anau a un altre, amb tants com n'hi ha a la pàtria?

Em diu la dona del capellà:

—Quan arribaren els turcs, nosaltres érem a l'estany. Quantes persones, dins l'aigua, que ens volíem salvar! Vengueren els turcs i ens hi trobaren. Teníem el cos ple de sang de les sangoneres, ens havien devorat! I els al·lots s'hi havien tirat. Tot allò ple d'aigua, nedaven com granotes. Uns vius i altres consumint-se. Els turcs m'agafaren. Trenta-vuit d'ells abusaren de mi. Em varen fer de tot, a mi i a les altres. I per què vàrem sofrir tot allò? Per aquesta pàtria. I ara, de justícia, no ens en dona ningú. Només falsedat i engan.

Plorava amb llàgrimes amargues. La vaig consolar. Em vaig afligir i també vaig plorar jo.

¹⁵ Seferis emprà dos termes per dir 'prosa': l'antiga forma *πεζός λόγος* 'discurs a peu', i el manlleu modern *πρόζα*.

Va fer la guerra, va lluitar, va creure, va quedar baldat, fastiguejat, enfadat. Però ell es va mantenir —tal com es desprèn de la seva escriptura sense polir— sempre dret fins al final: l'home a l'alçada de l'home. No es va convertir ni en un superhome ni en un cuc. Certament una de les gràcies de Makrigiannis que omple de goig l'ànima és aquest sentiment que no deixa mai de donar-nos: el sentiment que tenim al nostre costat un guia —tan humà—, que és la mesura de les coses i dels éssers. Aquest mateix sentiment que bull amb cada temperament grec, des dels temps antiquíssims en què Èdip va abolir l'Esfinx i el seu món de malson dient només una paraula: l'home.

L'home lliure, l'home just, l'home balança de la vida —si hi ha una idea bàsica grega, no és cap altra. Neix a les albors del pensament grec. Després, Èsquil la formula d'una vegada per totes. Qui sobrepassa la mesura és un insolent, i la insolència és el mal més gran que ens pot passar. Manipulant la fraseologia de Makrigiannis, els grecs d'aquells vells temps estan en el "nosaltres", no en el "jo". Perquè tan bon punt el jo intenta superar el nosaltres, immediatament l'Ate, el destí sever que vetlla per l'equilibri del món, el fulmina. Tota la nostra antiga tragèdia està plena dels símbols d'aquesta idea. I el símbol que més em commou entre tots el trobo als *Perses*. Xerxes, ens diu l'antic mite, va ser vençut perquè era un insolent, perquè va fer aquesta acció desmesurada: va assotar el mar. Per això va trobar al mar la seva perdició. En aquest element que, tot i estar sempre remenat i no calmar-se mai, sempre busca l'equilibri, la ponderació.

En esclatar la revolució, a Arta, Makrigiannis escolta un bei dir als seus amics aquestes paraules, que anota:

«Paixàs i beis, està fet de nosaltres! Està fet de nosaltres! [...] Perquè aquesta guerra no és ni amb el rus, ni amb l'anglès, ni amb el francès. Hem estat injusts amb els súbdits grecs, els hem pres les riqueses i l'honor. Els hem deixat molt malparats. Ens han fet cara de pocs amics i ens han mostrat el fusell. I el ruc del Soldà no sap què li passa! Tots els qui té a prop se'n riuen d'ell».

La causa de la revolució grega i de la desgràcia dels tirans la formula Makrigiannis amb una paraula en boca d'un rival, com Èsquil fa que siguin els enemics els que parlin del desastre de Salamina. «Estem perduts perquè hem estat injustos». Si realment volem entendre els antics, hem d'investigar sempre l'ànima del nostre poble. Aquestes paraules van ser dites l'any 1821. Makrigiannis les guarda en la seva memòria per anotar-les anys més tard, cap al 1829, un cop aplegada tota l'experiència d'aquella terrible lluita. El veig rumiant-les en moments difícils. Estan darrere de cada acció i cada sentència seves. Darrere de la següent conversa que manté amb l'almirall francès De Rigny, quan es prepara per lluitar als Molins:¹⁶

Mentre jo reforçava les posicions als Molins, en De Rigny em va venir a veure. Em diu:

—Què fas aquí? Aquestes posicions són poc segures. Quina guerra fareu amb n'Ibrahim, aquí?

¹⁶ Arta, 16 de novembre del 1821.

—Sí —li dic—, són poc segures, les posicions. I nosaltres també. Tanmateix, és fort el Déu que ens protegeix. I mostrarem la nostra sort en aquestes posicions, les que són poc segures. I si som pocs comparat amb la gernació de n'Ibrahim, hi ha una cosa que ens consola: que la nostra sort duu que els grecs sempre siguem pocs. Perquè sempre i en tot moment hi ha hagut les bèsties que ens volen devorar i no poden. Ens mengen, això sí, però sempre queda la llavor. Uns quants decideixen morir. I quan prenen aquesta decisió, poques vegades hi surten perdent i moltes guanyant. La nostra posició d'avui és aquesta. Ja veurem nosaltres, els debils, quina sort ens espera amb els poderosos.

—*Très bien*¹⁷ —va dir, i se'n va anar, l'almirall.

Aquesta és la fe i la seguretat que ens dona Makrigiannis.

La segona raó per la qual crec que Makrigiannis és el nostre prosista més important és perquè penso en ell com un gran mestre de la nostra llengua. Si excloc la ruïnosa *Dona de Zàkinthos* de Solomós, no conec cap altre text de les nostres noves lletres que ensenyi tant com el text de Makrigiannis.

Una vegada vaig escriure un pròleg als poemes de Kalvos; i com que pensava que un dels grans problemes que plantejava Kalvos era el problema de l'expressió lingüística, em van renyar per ocupar-me'n, en comptes d'ocupar-me de les coses que el poeta vociferava, i no tenien de cap manera la meua necessitat que resultessin apreciables per a cadascú. Em preocupa la llengua perquè és el material de l'autor, no perquè m'agradi tornar a l'antic tema de la llengua, que s'ha acabat per a Grècia. Cap literat ja no escriu, fa anys, aquelles formes mortes. M'imagino que quan tornem al nostre país —tant de bo!—, ja no les faran servir ni l'Estat ni el periodisme. Penseu que avui, en els anys foscos de l'esclavitud, tota la premsa que circula malgrat els tirans i expressa el pensament lliure de la nació, està escrita en la nostra llengua viva. Però si la qüestió de la llengua s'ha acabat, no hem d'oblidar que cap escriptor no es pot mantenir si no és amo de la llengua, no dels diccionaris ni de la sintaxi, sinó d'aquesta naturalesa viva que li sobreïx cada cop que el seu poble respira. I per sentir i assimilar aquesta naturalesa caldrà sentir i viure textos com els de Makrigiannis, que són, com crec, textos purificadors.

Contingut, llenguatge. El contingut que vol manifestar i el llenguatge que ha de donar una forma, una existència al contingut, per treure'l de l'obscuritat. Aquesta acció i aquesta reacció, unides al final, fan l'estil. Aquestes dues forces oposades són les dificultats d'un escriptor. Amb elles es forma i forma un estil, una «veu», com deien els antics. Fa un discurs articulat. Per això, amb la llengua, per molt bé que la coneguem, només podem fer frases magnífiques —«com la palla a l'era»¹⁸, segons diu la cançó. Però sense la resistència i el pes de les coses que hem d'articular, d'estil no en tindrem mai. Estil són les dificultats que troba una persona per expressar alguna cosa, estil és l'esforç humà, «estil és l'home», com ensenya una sàvia dita. Per això, l'estil de Makrigiannis és tan real. I únic, perquè eren úniques les seves dificultats. Parlant-vos de l'aspecte material del manuscrit de

¹⁷ En francès a l'original.

¹⁸ cf. http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/george_seferis/language_in_our_poetry.htm o <http://lexeismousikis.blogspot.com/2013/09/> i el seu poema Πάνω σ' έναν ξένο στίχο.

Makrigiannis, us deia que sembla una construcció on hom balbujeja el recorregut d'un esforç humà. La seva escriptura és el mateix: una construcció feta a mà. En cada detall, en la intensitat, en la facilitat, en la sortida de to, hom veu el recorregut d'una persona viva. «La millor manera de jutjar un text és mirar de trobar quines paraules no funcionen», va dir algú. El percentatge de paraules que no funcionen a Makrigiannis és menor que a les obres de tots els nostres prosistes que conec. I per acabar, voldria recordar una frase de Pirandello, que sempre considero quan he de jutjar un text. «Hi ha», diu, «un estil de coses i un estil de paraules; i per això Dant va morir a l'exili, i per això van coronar Petrarca al Capitoli». Els poetes fan estranyes profecies. Considero que si el pallasso estarrufat del feixisme s'hagués fixat en la frase de Pirandello, no s'hauria convertit en la desferia actual. Se l'ha cruspit la pompa de les paraules, aquella tràgica al·lucinació. Però els polítics rarament tenen temps per prestar atenció a aquests detalls.

En qualsevol cas, aquest estil de les coses, l'estil de la necessitat, l'estil eficient, el trobo a Makrigiannis. Mai no hem tornat a sentir una veu tan ferma a Grècia. I això no és folklore. La veu de Makrigiannis és una branca de l'arbre robust que va donar l'*Erotókritos* i el *Sacrifici d'Abraham*,¹⁹ les nostres cançons populars, i va donar encara —suggereixo la meua humil idea en el que pugui valer— l'artista més gran que va sortir de Grècia, després dels antics, Theotokópulos.

Això és el que us havia de dir de Makrigiannis, el caminant il·letrat d'una gran vida, que amb tant d'esforç plasma sobre el paper les coses que veu la seva consciència; el segur portador de la nostra llarga i ininterrompuda tradició popular que, com que la guarda tan profundament arrelada dins seu, ve a dir-nos amb la veu de moltes persones, i no només d'una, què som i com som nosaltres mateixos. Que la seva ràbia, el seu dolor i la seva tragèdia, no són els seus supòsits individuals, sinó supòsits vostres i meus i de tots nosaltres; supòsits on tots junts, morts i vius, som solidaris i corresponsables. Ens ve a xiuxiuejar que les nostres bel·leses, les nostres joies i pertinences, que creïem valuoses, es perden, han envellit, s'han desgastat i convertit en escombraries, i que no serveixen per res més que carregar-nos, com la tràgica i desesperada Fedra.

Ve a xiuxiuejar-ho almenys a la gent amb inquietuds espirituals.

Des de la vigília de la darrera guerra, els experts espirituals d'Europa —vull dir les obres representatives— tenen clara consciència que viuen en un món malmès. Aquesta consciència va provocar revolucions espirituals extremadament violentes, que van aparèixer des dels primers anys de pau. Tot el període d'entreguerres es pot caracteritzar com un període de recerques desesperades, excavacions internes, control de la realitat que ens envolta i que es converteix en cendra als dits que la toquen. I això conduïa a l'inaccessible, al silenci. Hi havia la sensació d'un pecat greu en aquesta situació. Sobre aquesta *Terra erma*, per fer servir un títol característic d'aquells temps, van venir altres

¹⁹ Obres de Vitsentzos Kornaros (Creta, 1553-1613).

joves i van demanar d'edificar-hi. La guerra espanyola, que és l'inici de la d'avui, els va donar l'oportunitat de donar els seus últims senyals.

De la guerra espanyola ençà ja no en sabem res més. No és exagerat dir que estem passant per un període d'obscuritat espiritual a Europa. La guerra d'avui no és, com la passada, una època de creació artística. I l'únic que podem fer és tenir en compte la nostra experiència passada i la present, esperant l'alba que inevitablement apuntarà. L'únic que podem fer és xerrar amb companys coneguts i desconeguts; prestar atenció als missatges tant d'ells com dels nostres autèntics avantpassats espirituals; netejar la nostra consciència de les fantasies temporals; i creure que un dolor tan gran com el d'avui només ens pot portar a una gran resurrecció, i mirar com estarem preparats per semblar-ne dignes; complir amb el nostre deure —«poema del deure» va anomenar Solomós un dels seus grans poemes—. Aquesta resurrecció no pot ser sinó una resurrecció de la vida humana, en el sentit més ple. I com a tal, ha d'abolir les atrocitats, les mordasses, les presons, les hipocresies. Caldrà que sigui així o s'haurà perdut, ai, tot el que vivim ara; així serà, o el món haurà caigut en un estat de catalèpsia general. I si succeís allò en què creiem i lluitem perquè succeeixi, llavors és molt probable que a la nostra pàtria, on per primer cop els valors humans veieren la llum, els il·lustrats i els instruïts entendran, precisament perquè seran il·lustrats i instruïts veritables, que l'educació de la seva ànima traurà molt profit d'una obra com la de Makrigiannis, que és, com crec, la consciència de tot un poble, un testament valuós.

Iorgos Seferis. 1981. *Δοκίμεις. Δ'* [Assaigs. V]. Atenes: Ίκαρος.

Didó Sotiriu (1909-2004)

Terres de sang (passatges)

Traducció: Cèsar Montoliu

Pàgs. 24-27

De turcs, no n'hi havia, en el poble, encara que fos el turc la llengua que parlàvem. Tanmateix, l'amor per Grècia, la nostra pàtria, batejava en el fons del cor com una llàntia incandescent. Els turcs dels pobles dels voltants, Kireçli, Havuçlu, Balacık, ens respectaven i ens admiraven perquè deien que érem eixerits i treballadors. I nosaltres, la veritat, mai els vam donar cap motiu perquè canviessin de parer. Sempre hi havíem tingut bona relació, sigui amb bones paraules, sigui fent-los sucra algun calé. No faltava un dia que no baixessin camperols turcs al nostre mercat. Hi duïen llenya, carbó, aviram, nata, ous, formatge: totes les delícies d'Anatòlia. Ho venien tot al mercat, després venien a comprar a les nostres botigues allò que necessitessin i al vespre se'n tornaven cap als seus pobles. N'hi havia, però, que s'hi quedaven convidats a casa d'algun amic. Menjaven pa amb nosaltres i dormien en les nostres màrfegues. Nosaltres fèiem igual quan pujàvem als seus pobles a comprar bous o cavalls o a emparaular tota la llet de l'any. Quan ens trobàvem per la muntanya, ens fèiem reverències i ens desitjàvem bon dia i bon vespre. «*Sabahlarınız hayır olsun!*», «*Akşamlarınız hayır olsun!*»¹

Quan s'esqueia la fira de Sant Demetri, el poble s'omplia d'uns nòmades turcs que venien de molt lluny, de la banda de Konya. Es deien *kirlis*² i eren uns homes cepats, colrats pel sol i per les feines del camp. Els *kirlis* eren rabassaires, no posseïen ni un pam de terra i el terratinent turc per al qual treballaven els malmenava i els explotava. Tot l'any amb la panxa buida i amb una fam de llop, aquells cossos martiritzats no havien sentit mai el tacte de la roba nova. Feia generacions que en compraven de vell: saragüells i capots tronats i mil vegades aparracats.

Veient que la seva vida no valia per a res, van decidir emigrar per deslliurar-se del terratinent. Aleshores, van començar a recórrer els pobles dels voltants llogant la força dels seus braços. Treballaven tant de valent com un tractor d'avui dia. D'un parell de cops d'aixada i un cop de peu arrabassaven alzines, cedres i pins gegantins. Els donaves trenta, cinquanta vares de terra, tot bosc i pedregar, gairebé impossibles de desbrossar, i te'n feien uns trossos fèrtils i llestos per rebre-hi la llavor. Uns trossos que els grecs conreaven un parell d'anys i després enregistraven a l'administració turca i, d'aquesta manera, n'obtenien, sense gaires formalitats, el títol de propietat.

És així com mon pare va arribar a ser propietari i a plantar uns horts que eren l'enveja de tothom. Hi posava a treballar els *kirlis* i ell agafava l'escopeta, les dues dagues que tenia,

¹ «Bon dia tingueu!», «Bon vespre tingueu!», en turc en l'original. Totes les notes són del traductor.

² Nom pejoratiu, que en turc vol dir «llardós».

unes quantes galetes de civada i se n'anava a caçar vint o trenta dies. Caçava porcs senglars, els anava venent pels pobles, aplegava diners i se'n tornava a pagar la mesada als turcs.

Els *kirlís* celebraven les festes cristianes igual que nosaltres. Era l'única oportunitat que tenien de menjar tot el que eren capaços d'empassar-se. No hi havia cap casa grega que no els oferís la millor teca que tenien. Per Cap d'Any els *kirlís* acostumaven a plantificar-se a la vora de les fonts. Quan hi anaven les dones a cercar aigua, els portaven safates de dolços, baklavàs,³torrons i tortells de reis. Que era Dilluns Net⁴ i començava el dejuni i les dones del poble es posaven a fregar les olles perquè no hi quedés ni rastre de greix? Doncs aquell era per als *kirlís* el dia més bonic de la seva vida perquè de cada casa rebien safates de llauna curulles de tirópites, de tirópites d'ou, de macarrons i de tota mena de dolços. I els *kirlís*, riallers i feliços, feien compliments a mestresses i padrines:

—Çok sekelere, abla, ablacıym!⁵

Quan el mes d'abril arribava la diada de Sant Jordi, lligaven el farcell i se'n tornaven a la seva contrada. Llavors, passaven per totes i cadascuna de les cases a acomiadar-se emocionats dels grecs.

—Gràcies pel pa que he menjat amb vós, mestre— deien.

I els grecs responien:

—A Déu sien dades! Adéu-siau! Oğur ola!⁶

N'hi havia que, d'amagat, queien de genollons davant la icona de plata de Sant Jordi i li feien promeses perquè els guarís una malaltia greu i els preservés la salut durant el llarg viatge de tornada.

Pàgs. 42-46

Corria el mes de setembre de 1910 quan vaig baixar per primera vegada a Esmirna. Recordo la por que hi vaig passar quan em vaig trobar tot sol en una ciutat tan gran. Gent desconeguda, diferent, i desconeguts també els carrers. No coneixia a ningú i ningú em coneixia a mi per donar-me la benvinguda. Em sentia com un arbre arrencat de soca-rel.

Vaig deixar a una fonda el cistell amb les mudes i la teca que m'havia preparat ma mare i vaig sortir a trobar el comerciant de panses que m'havia de donar feina. Amb l'adreça a la mà, les primeres sabates que m'havia posat en ma vida estrenyent-me els peus i un

³ Pastís grec de pasta fullada, festucs i almívar.

⁴ Primer dia de la Quaresma ortodoxa, equivalent al Dimecres de Cendra catòlic.

⁵ «Moltíssimes gràcies, germana, germaneta meva», en turc en l'original. El terme *abla* s'acostuma a fer servir per adreçar-se amb respecte a dones grans.

⁶ «Bona sort!», en turc en l'original.

pantaló de dril a l'europea que m'encetava l'entrecuix, massa curt per als meus gambals, caminava sense rumb, aclaparat per la timidesa, però orgullós del meu nou aspecte, ajupint-me de tant en tant a netejar-me les sabates amb la mà i llucant esporuguit de cua d'ull per esbrinar on era i si em miraven els passavolants.

Quan vaig arribar al moll, m'hi vaig quedar tan embadalit que em va marxar de cop la timidesa. Tantes impressions em van calmar i assossegar i ja no sabia cap a on mirar ni amb què adelitar la vista. Amb el mar? Amb els transbordadors de la companyia *Hamidiye*, que solcaven sense afonar-se les aigües del golf d'Esmirna? Amb aquells casalots de marbre i els balcons amb enreixats de fusta, tancats i plens de misteri? Amb els carruatges i la seva rítmica repicadissa batent el paviment de granit? Amb els tramvies tirats per cavalls? O amb tota aquella gernació alegre i despreocupada que entrava i sortia sorollosa de clubs i cafès, que més aviat semblava que fos festa i no pas un dia feiner?

Em vaig aturar a la punta de l'espigó, em vaig ficar les mans a les butxaques i m'hi vaig quedar allà, meravellat. Les ones s'enfilaven i s'esllavissaven esbandint les roques calcàries i espargint una intensa olor a mar. Hi havia musclos, milions de musclos enganxats als puntals de ferro que sostenien els diferents molls, el Moll Anglès, el Moll Nou, el Moll Llarg, que semblaven els braços i les mans del port. Allà era on s'embarcaven les mercaderies. Per allà sortien a l'estranger els benaurats fruits d'Anatòlia i per allà hi entrava tot l'or. «Aviam, Emmanuïl, què en saps del velló d'or?». Aquell dia, mestre, no us vaig poder contestar com vós us esperàveu, però ara, aquí, entenc la vostra pregunta. Se'm representen davant dels ulls totes aquelles històries que m'explicàveu, nítides, diàfanes, com apreses de cor. Però també recordo perfectament les històries tan amenes sobre Esmirna que sentia cantar al Khristos, el músic, a les festes del poble, tocant el seu *saz*, aquell instrument de corda amb un mànec d'un metre de llarg que sonava com els àngels, i la jovenalla, que ens delíem per conèixer Esmirna: «Ai, quan la coneixerem, aquesta ciutat!»

De molt petit, quan anava a missa amb ma mare, em feia molta por l'ull enorme de Déu qui hi havia pintat a la volta de l'església. Doncs ara m'hauria agradat ser un ull com aquell per poder veure-ho tot en un sol dia. I també ser una orella ben grossa i posar-la al pit d'aquella ciutat i sentir com li batia el cor.

Em vaig entretenir fins a tard a les galeries comercials, amb aquelles feixugues portalades de fusta, guarnides amb claus i reixes al capdamunt, que tancaven al vespre per raons de seguretat. En una altra època allà s'hostatjaven francs,⁷ venecians, genovesos, cavallers de Malta i aventurers que, segons deia el Khristos, recalaven en el port d'Esmirna. Hi van construir aquelles galeries, conegudes com a *frank hane*,⁸ per desar-hi els seus tresors. Els *messiés* i les *madams*, tots guarnits de seda i joies, no posaven mai el peu a terra, deia.

⁷ Genèric bizantí i musulmà per referir-se als europeus occidentals.

⁸ «Estatges de comerciants europeus occidentals», en turc en l'original.

Sempre es feien portar per bastaixos amb palanquí, diguem-ne, una mena de butaques cobertes. I quan sortien de nit, es feien precedir d'un criat amb un fanalet...

Ara aquelles galeries, la d'Homer, la de Spondi, la de Tenekidis, la de Spartalis, la de l'Agà Anastàs, la del Cercle Hel·lè, la d'Alíoti, la de Iussuf, la d'Amalcia ja no pertanyien als francs. Com a tot Esmirna, allà també hi havien deixat la seva petja els grecs.

A Esmirna tothom parlava grec, fins i tot els turcs i els levantins⁹ i els jueus i els armenis. Ara bé, al barri europeu hi havia un munt de grans magatzems amb noms estrangers que jo no entenia: *Le Comptoir*, *Le Louvre*, *Au Bon Marché*, *Au Paradis des Dames*... Allà s'hi trobava de tot. Des de plomes d'ocells del paradís per als cabells de les dones fins a sabatetes de la Ventafoes. I joguines, meravelloses joguines de corda! Que feliços devien ser allà els nens i que aviciades devien estar les dones!

Vaig tirar tot dret fins a Santa Fotiní i vaig encendre-hi una espelma tal com m'havia demanat ma mare. I m'hi vaig quedar embadalit amb el campanar. Vint metres d'alçària, quatre pisos, tot de marbre. I un baix relleu de Jesucrist assegut en el pou xerrant amb la Samaritana. I al capdamunt unes campanes llampants i melodioses, regal dels arxiducs de Rússia, i dalt de tot del cimbori una creu daurada resplendent sota el sol, consol i empara dels súbdits cristians dels otomans, cofois que s'alcés més alta que la mitja lluna del minaret de la mesquita del Hisar.

Allà mateix, al costat del clos de Santa Fotiní, vaig ensopegar amb l'Escola Evangèlica d'Esmirna,¹⁰ on havia somiat d'entrar. Hi tenia tot el suport del meu mestre, en Pithagoras Làrios. Fins que mon pare li va parar els peus: «Senyor mestre, escolti'm, ja em disculpareu, però no vull que el meu fill sigui un inútil. Nosaltres som pagesos i el que necessitem són braços».

Quan vaig sentir que les campanes de Santa Fotiní tocaven les dotze, vaig fer un bot. Com se m'havia fet tan tard? M'havia d'afanyar i córrer a la feina! I de cop i volta em vaig adonar que no havia de donar explicacions a ningú, que era lliure per primera vegada en ma vida i una alegria immensa em va omplir el cor. Em vaig perdre entre la multitud del mercat i vaig beure gasosa, sorbets de color vermell i verd i aigua de farigola *buz gibi*¹¹ content de balafiar els pocs diners que ma mare m'havia ficat a la butxaca d'amagat de mon pare. Però llavors una cosa em va aturar. El pagès és conscient del valor dels diners guanyats amb el seu esforç i, per tant, vaig decidir d'anar de seguida a la botiga del senyor Mikhalakis Khatzistavrís a agafar la feina i ja continuaria passejant més tard.

Vaig trobar el senyor comerciant de panses ben enfeinat. Aquells dies baixaven els pagesos a ciutat a vendre-hi la collita i els comerciants no tancaven. Només entrar en aquella botiga, estreta i allargada i plena d'altells, em va impregnar el nas una olor

⁹ Europeus occidentals establerts a l'Àsia Menor i a l'Orient Mitjà, també conegut com a Llevant.

¹⁰ Prestigiosa institució docent grega d'Esmirna on s'impartia primària, secundària i estudis de comerç.

¹¹ «Freda com el gel», en turc en l'original.

coneguda, dolça i amargant, de panses i figues. En Khatzistavrís s'estava de peu dret allà al mig pesant panses amb cura a la balança. Per la porta del darrere, que donava a la quadra, entraven i sortien camàlics amb la càrrega a les espatlles. Allà darrere deixaven els camells, els carros, els ases i les carretes de bous. Dos camàlics descalços, amb el pit nu i pelut, sostenien amb l'espatlla el calastró del qual penjava la balança. En Khatzistavrís, panxarrut, la papada doble i vermellenca i les galtes grassonetes, anava cantant les arroves. Era un home molt viu. Els ulls li giravoltaven d'aquí cap allà sense descans. Tenia els braços i les cames tan prims en comparació amb la resta del cos que semblava una granota. Els moviments, l'agilitat i els gestos revelaven que havia treballat d'aprenent. I, efectivament, tal com vaig saber més tard, abans de ser l'amo havia estat aprenent, però havia sabut aprofitar l'oportunitat i s'havia associat amb el patró Selim i tots dos havien començat a escurar amb alegria cors i carteres alienes de tal manera que a partir d'aleshores els diners van començar a córrer.

Em vaig acostar al senyor Mikhalakis, li vaig parlar de dret i li vaig donar la carta de recomanació que portava del consell d'ancians del poble, que el va afalagar qui-sap-lo perquè li agradava que els poderosos el tinguessin en compte. Em va escutar amb la mirada fins a travessar-me l'ànima.

—Sí, ja estic al cas —va dir—. Ja m'han parlat de tu. Et quedaràs a treballar amb mi. Em va bé que sàpigues turc. Començaràs a treballar de prova demà al matí i, del jornal, ja en parlarem.

Vaig sortir d'allà fent bots d'alegria. Si hagués tingut bigoti, me l'hauria recargolat de tan home que em sentia. Ara podia gaudir del dia, del meu primer i únic dia lliure de ma vida que no oblidaré mai.

Em vaig passar hores i hores voltant pels basarsi pels carrers de la ciutat fins que se'm va fer de nit. Els fanalers sortien amb les seves perxes a encendre els fanals de gas. Les senyorasses, totes guarnides, anaven amb calessa als clubs, als còctels i als *soupers*¹² estrangers. Les noies, escotades, morenes i plenes de vitalitat, passejaven i flirtejaven rialleres. Les parelles, alegres, es compraven flors. En els cafès hi tocaven música, hi cantaven serenates i els cambrers anaven i venien amb safates curulles de tapetes i gerres de vi. El Moll feia olor d'*uzo*,¹³ de cogombrets envinagrats, de carn fregida i de marisc. La gent seia o voltava menjant llavors, cigrons torrats, ametlles gelades, tramussos, gelats, caramels i piruletes.

Les cases, acollidores i sempre amb la porta oberta de bat a bat, fins i tot als barris més allunyats. I tota la família asseguda al portal xerrant amb alegria. No em venia de gust anar-me'n al llit. Tot just havia conegut Esmirna i em feia l'efecte que hi havia nascut i hi havia passat tota una vida de setze anys. Quan finalment em vaig ficar al llit, no parava de

¹² «Sopar», en francès en l'original.

¹³ Aiguardent grec d'anís.

donar voltes i més voltes parlant a la ciutat com si n'estigués enamorat: «Que bonica que ets! Que bonica!».

Aquí, a Esmirna, podia somiar, somiar tant com volgués sense que m'estovessin.

Pàgs. 86-88

Tots tenien la seva part de raó en aquella discussió, però el que més l'havia encertada era Iàkovos, el nostre padrí. Ara els amos de l'Àsia Menor no eren només els turcs, sinó els alemanys. Els alemanys n'eren el cap i els turcs els braços. Uns feien els plans i els altres els executaven. A Esmirna havia arribat un paixà alemany, sec i despietat, amb uniforme prussià i aspecte de conqueridor. Liman von Sanders¹⁴ es deia. Crisòstom, el bisbe d'Esmirna, aconsellava que ens desinfectéssim la boca quan l'esmentéssim. Aquell maleït dimoni de l'Àsia Menor no tenia pietat ni compassió. Amb ell, igual que amb els turcs, no hi valien discussions ni raons ni untets. L'havien enviat a Turquia amb la intenció despietada d'anorrear-nos i arrabassar-nos el velló d'or. En el fons, Turquia era ara una colònia alemanya.

Molt abans que es declarés la guerra, s'havien escampat per tot el país especialistes alemanys per estudiar la situació: empresaris, militars, policies, arqueòlegs, sociòlegs, psicòlegs, economistes, metges, predicadors, docents! Furgaven els racons més recòndits de l'ànima grega: el nostre passat i el nostre present, les nostres relacions amb els turcs, les nostres capacitats, les nostres fortunes i la nostra feina. I no els va agradar la conclusió a què van arribar amb les seves recerques i les seves estadístiques. És a dir, que els grecs i els armenis els fèiem nosa. Sembla ser que ocupàvem massa càrrecs i érem gat vell. I que Turquia encara vivia als llimbs! Els amos turcs eren uns dropos i deixaven que els súbdits cristians manéssim i fóssim el cap pensant de l'Àsia Menor. En una paraula, els grecs i els armenis eren un autèntic obstacle per als interessos alemanys i calia bandejar-los fos com fos.

Nosaltres érem un poble alegre i emprenedor i de cop i volta vam esdevenir en els llibres de comptes dels estrangers el passiu que calia esborrar d'un cop de ploma. I no ens van esborrar amb llapis i gomes innocents. Ho van fer amb un nombre de crims incalculable. S'hi van posar primer els Liman von Sanders i ho van enllestir els nostres amics i protectors de l'Entente!

Abans no esclatés la Guerra del 14 ja se n'havien comès, d'atrocitats, a Focea, a Ayvalık i a d'altres indrets. Però només quan Turquia va entrar en guerra fent costat a Alemanya, va començar l'extermini sistemàtic de la població grega de la costa i es va donar l'ordre que

¹⁴ Otto Liman von Sanders, general de l'exèrcit alemany, que el 1913, en el marc de les relacions militars i diplomàtiques entre Alemanya i l'Imperi Otomà, va reorganitzar i modernitzar l'exèrcit otomà i va ser-ne assessor militar durant la Primera Guerra Mundial.

en unes poques hores els grecs apleguessin les seves famílies i fessin via cap a l'interior de Turquia. No en podia quedar ni una ànima en tota la costa!

—Per què? Però per què? —demanava la gent—. Quina culpa en tenim, nosaltres?

—Total! Perquè se us alegra la cara quan guanya *l'Entente*.

Les mares agafaven els nadons dels bressols i feien aixecar vells i malalts, els homes carregaven embalums, deixaven estar feines, béns i cases sense pany ni clau i es posaven a caminar en grups pels camins d'Anatòlia escombrats pel vent. Esclafats per la calor del desert i garratibats pel fred de la neu a congosts i muntanyes infranquejables, centenars de milers de grecs i d'armenis van deixar els ossos en el camí...

Pàgs. 91-94

Els qui tornaven dels *Amelé Taburú*,¹⁵ amb permís o sense, explicaven històries difícils de creure. Els pobles i les ciutats s'havien omplert de pròfugs i desertors. La deserció era una solució a la desesperada. Ningú podrà descriure mai com n'era, de dura, la vida d'aquells joves. Feien amagatalls sota terra, dins de pous o clavegueres o sota la teulada de les cases. *Batallons amagatons*, en deien. En algun d'aquells amagatalls, fet entre dues parets, n'hi ha que s'hi van passar anys.

De seguida que es feia de nit, un exèrcit de dones feien la guerra pel seu compte en el poble: eren les mares que tenien fills i marits amagats. Aquelles dones es van passar quatre anys sense poder aclucar els ulls ni menjar un rosegó de pa tranquil·les. N'hi havia un munt que es passaven la nit assegudes en una cadira agasant l'oïda amb l'ai al cor. Paraven l'orella cada minut del dia: «Que vénen! Que vénen!»

La dona del pregoner Kosmàs Saràpoglu va parar boja. Tenia amagats tres mossos alts fins dalt el sostre. On volies ficar aquells homes cepats en aquell niu de casa? Però ho havia de fer perquè ja tenia un parell de fills en els *Amelé Taburú* i no tenia notícia si eren vius o morts. De nit, quan hi havia batuda, els tres fills del Kosmàs es ficaven dins de rases i clavegueres perquè no els enxampessin i llavors la mare sortia a la porta de casa, plegava els braços perquè no li tremolessin de por i es posava a esperar la policia.

—Busqueu vulgueu—els deia amb fredor i indiferència.

—On s'amaguen els teus fills?

—Com vols que ho sàpiga? A mi m'han de donar explicacions?

—Ja els enxamparem! No se'ns escaparan! I els degollarem davant dels teus ulls! Que ho sàpigues! —li deien els policies.

¹⁵ «Batalló de treball», en turc en l'original.

I se n'anaven proferint insults i la dona del Kosmàs es quedava allà palplantada amb el cor encongit, suant, glaçada. Quan veia tornar a casa els seus fills, sentia un gran defalliment, somicava en silenci, queia de genolls a terra i es posava a resar. Fins que una nit, en comptes que li vinguessin ganes de plorar, li van venir ganes de riure. Un riure esbojarrat i incontenible. Al principi, els nois es van desconcertar. Es van mirar en el mirall i van veure el fang i les esgarrapades inflamades que tenien a la cara, van somriure, es van rentar i es van asseure a taula a sopar. Però la mare no parava de riure. Cada vegada eren més fortes les rialles, tan fortes que estrema sentir-la i el seu home va perdre la paciència:

—Maleït siga! Vols fer el favor de callar! —va cridar clavant un cop de puny damunt la taula—. Què t'ha agafat ara tant xisclar d'aquesta manera? No veus que et sentiran els policies i tornaran?

Però ella com qui sent ploure. Ni sentia ni entenia el que li deien. Va perdre la raó i la van haver de lligar perquè no anés a la comissaria a delatar els seus propis fills!

Les nits de batuda s'estenia el pànic. Quan la policia o la guàrdia a cavall agafaven un desertor, l'apallissaven, el torturaven i, fins i tot, de vegades el deixaven mort. I enmig de la nit se sentia gemegar i udolar els gossos. Tothom passava la nit en blanc, esperant...

Els més espavilats es van aprofitar d'aquesta por i van crear una maquinària per xuclar-nos la sang. Van començar amb allò de «si te'n vols deslliurar, do'm tants diners» i, si et deixaves enredar i els donaves els estalvis, encara era pitjor perquè no hi havia manera d'aturar aquell xantatge. I com que la gent no es podia permetre de passar-se la vida untant mans, de seguida s'atreia l'enemistat del turc de torn. Ajudes reals i fictícies tenien un preu i tot eren coaccions: «Sabem on s'amaguen els teus fills...». I què havia de fer la gent? Treia la bossa i demanava: «Quant vols?». Així no sols es van enriquir paixàs, governadors civils, caps de districte i comissaris de policia, sinó també simples carrabiners i espies de quatre rals.

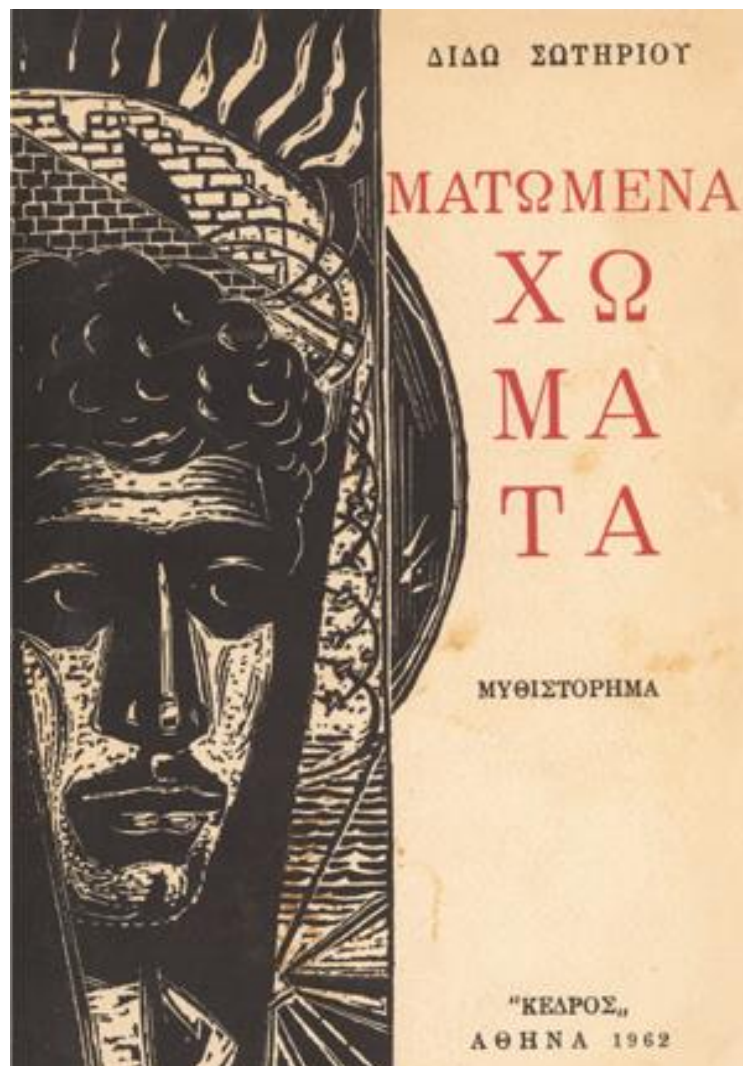
Cada dia hi havia robatoris i assassinats i tothom sabia que eren obra de la policia, però havies de tenir set vides si volies comparèixer davant d'un tribunal a identificar els xantatgistes, els lladres i els assassins. Ho vam perdre tot en un tancar i obrir d'ulls. Fins i tot el control de les nostres vides. Érem a la mercè del primer turc malparit que passés per allà. De tant en tant l'administració de l'estat s'inventava un nou impost per fer front a les despeses militars. El *bedel*, és a dir, el suborn per deslliurar-se del servei militar, es va enfilar fins a quaranta lliures d'or per als més grans de vint anys i fins a seixanta per als menors de vint! Quin pobre que tingués sis i fins a vuit fills mascles s'ho podia permetre? I després ja no en van tenir prou amb les quaranta i les seixanta lliures i es van empescar encara més exigències i més i més...

A la comissaria del poble, on abans de la guerra hi havia vuit policies, ara n'hi havia una quarantena, apart de la guàrdia a cavall i dels qui anomenaven *canons* de la policia militar, que sortien un parell de cops l'hora a fer ràtzies i arrasar els pobles dels voltants. La gent,

desesperada, fugia a la muntanya. I la muntanya hauria pogut ser la nostra salvació, però ens hauria calgut l'ajuda dels camperols turcs i ara ja no hi podíem comptar. La brama va córrer per tots els pobles turcs fins que van aprendre a odiar-nos. Soldats, mestres musulmans i refugiats turcs expulsats de Grècia, van ser mobilitzats per fer córrer la veu que els infidels érem uns escurçons verinosos i pobre d'aquell que ens protegís... Era voluntat d'Al·là netejar el país d'infidels!

Tanmateix, va resultar que els enemics més acarnissats van ser els desertors turcs. Ens hauria pogut unir el nostre destí comú, però l'estat turc ho tenia tot previst i s'hi mostrava condescendent si mataven tants cristians com poguessin. De manera que per un cigarret, per una miserable piastra o per un rosegó de pa els desertors turcs ens feien la pell en un no res, t'ensopeguessin allà on t'ensopeguessin, fossis qui fossis.

Didó Sotiriu. 1962. *Ματωμένα χώματα* [*Terres de sang*]. Atenes : Κέδρος.



Terres de sang. Portada de la primera edició original.

Menélaos Lundemis (1912-1977)

25 de març 1945

Traducció: Rubén J. Montañés

Dia vint-i-cinc de març, com avui un dia
s'agità tota a una la nació com una mar escumejant,
onejà l'estendard com una espiga al vent.
I el negre sotmès s'aixecà de la terra,
fa espasa de son aladre i contra l'assassí s'afanya.
Colpejà i fou colpejat, feu sang i sang li feren.
Fins que a Pilos llostreja l'estel roig de la redempció.

Anys han passat mísera d'ençà de llavors i trists,
panteixaven les generacions en el va jornal mesquí.
I un dia d'abril ha caigut de nou la nit com llosa,
una negra nit esquerra que la nació delma.
L'ensangonat ha cenyit de nou l'arcabús
i pren els alts cims per fer-li la guerra.
Bala a bala, el foc, nus a nus la sang,
es fa el destructor del món i s'estremeix de terror.

«Aquests no són de nació que Caront doblega!
Els sepulcres han reviscut i joves fan renéixer!
Recolliu i marxem, recolliu i ens n'anem.
Enselleu els corsers de la fuga abans que els morts surtin de la tomba!
Plegueu també l'estendard tort del Penyal».¹
I van els gossos destructors pel camí sense retorn.

Avui dia vint-i-cinc de març trenca l'alba.
Dia que lliure la nació en primer lloc celebra.
Orgullós l'estendard al Penyal oneja...
Però sota l'estendard de la Llibertat caigut
gemega el Poble màrtir i cauen les fulles.
Li pren el gemec la platja i en fa onada
i va l'onada als estrangers continents i diu:
«Hi ha un país allà baix que Grècia el criden.
Hi riu el sol, però la dissortada no veu dia clar.
Sua pel pa i de pa no en té.

¹ Referència a la bandera amb l'esvàstica que havia onejat al costat de l'Acròpolis durant 1.624 dies, des d'abril del 1941 fins les 9:15 del 12 d'octubre de 1944; un soldat alemany la va arriar, i els atenesos van comprendre que els nazis se'n retiraven.

Per llores ha lluitat amb Caront i barrons li donen».
 – Que vingui Grècia a dir-nos el seu patiment ella mateixa.

Enemic no la trepitja, per què està irada?

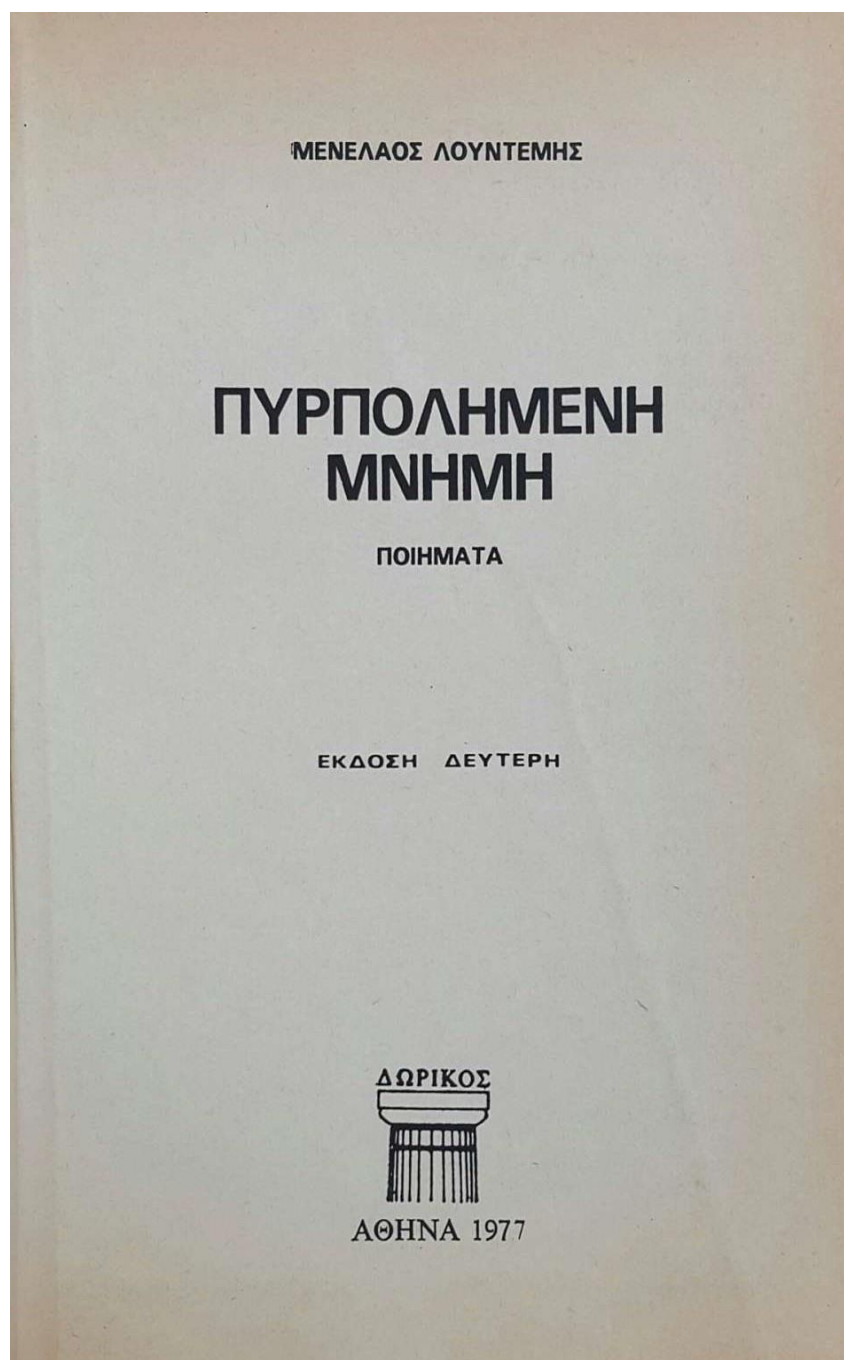
— Escolteu-me amb atenció, Magnes, i en acabat em dieu.
 La nostra terra l'han assolada els estrangers espellahomes.
 Han desenterrat l'infern dels regnes d'Hades
 i dreta l'entronitzaren al món de dalt.
 Ens jutgen *Piliogússides*,² ens escopeixen els avergonyits.
 Es fan els lleons contra nosaltres els porucs d'ahir.
 Res no ha canviat amb la fuga de l'estranger.
 Les boques tancades amb clau només han canviat de clau.
 Ha canviat de noms l'assassí
 i de mà el coltell.
 Heus ací quina és ma amargura
 i quina ma defensa.

Μενέλαος Λουντέμης. 2016. «25 του Μάρτη 1945», *Απαντα τα ποιητικά* [«25 de Març del 1945», *Tots els escrits poètics*]. Atenes: Patakis. Del recull *Πυρπολημένη μνήμη* [Memòria cremada], 1975.

L'autor: Dimítrios Valassiadis (Iàlova, Àsia Menor, 1912 - Atenes, 1977), poeta i escriptor, arribà als deu anys com a refugiat a Egina arran de la Gran Catàstrofe de 1922. La família havia tingut un bon passar al seu lloc d'origen, però es trobà en la misèria; el jove Dimítrios va residir en diversos llocs, sobretot del nord de Grècia – Édessa, Exoplàtanos de Pel·la, Kozani, Volos... abans d'establir-se definitivament a Atenes en 1938 – treballant en el que sortís per guanyar-se la vida. Des de 1934 va signar les seves obres amb el pseudònim Menélaos Lundemis, inspirat en el riu Ludias, que corre per Macedònia Central i desemboca al golf Termaic, al sud de Tessalònica. La seva activa militància al Partit Comunista de Grècia li valgué represàlies de tota mena ja des d'adolescent; fou expulsat de tots els instituts de Grècia, i després de la seva participació en l'EAM a la Resistència Nacional, durant l'ocupació nazi, fou detingut durant la guerra civil i condemnat a mort, pena commutada per la deportació a Makrónissos i Ai-Stratis. Més endavant, en 1958, fou jutjat pel seu llibre *Βουρκωμένες μέρες* (*Dies tèrbols*) i es va prohibir la circulació de les seves obres; s'expatrià llavors a Bucarest, i la dictadura «dels coronels» el va privar de la nacionalitat grega, que no recuperaria fins 1976. Va tornar aleshores a Grècia, però en 1977 va morir d'un atac al cor.

² Pílios Gussis o Piliogussis passà a la història com a traïdor al setge de Suli (Tespròtia) en 1803, facilitant a les tropes turco-albaneses d'Ali Paixà l'accés a la ciutat.

El títol: el 25 de Març se celebra cada any a Grècia com a data d'inici de la Revolució de 1821 i la guerra per la independència contra els otomans. El poeta, emperò, s'hi refereix com a aniversari en 1945; la 2a Guerra Mundial acabaria a Europa unes setmanes més tard, i els alemanys s'havien retirat de Grècia feia temps —d'Atenes, en concret, el 12 d'octubre del 1944— deixant pas al «terror blanc» exercit per la dreta, els antics col·laboracionistes amb els nazis, amb la complicitat de les tropes britàniques. És aquesta situació la que denuncia el poeta.



Portada de la segona edició de *Memòria cremada*

Nikos Spànias (1923-1990)

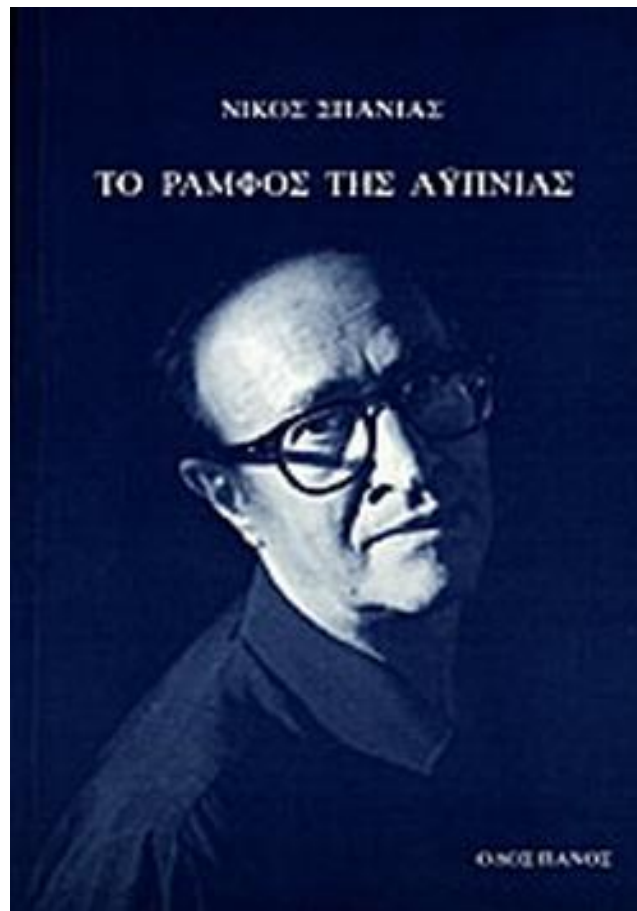
Dioníssios Solomós

Traducció: Jaume Almirall

Sovint tenia la cara i els ulls
vermells per la beguda.
Sovint el prenia una desesperació
tan gran com esquerda de sisme al seu pit,
d'on tremolaven dues flors de març.
La seva aparença era perfecta
i volia sentir-se profundament
com l'«oda a la lluna».
Els seus raigs grocs el feien
sospirar
i es capbussava en llum lunar.
Potser va trobar una mica d'alegria entre
els seus condeixebles italians.
Tenien uns ulls tan clars, tan provocatius.
El seu caminar i els seus cabells delataven
l'aristòcrata. Quina cabellera divina
que tenia, riquíssima i gràcil.
Idealitzava les dones
però preferia que restessin com a criatures etèries
potser perquè temia unir-se carnalment amb elles.
No podia veure una dona menjar.
Zàkinthos l'engendrà i el crià.
Lluitava amb la llengua com l'esmolet quan
esmola el seu ganivet i aquell emet espurnes.
¿Va veure cap òpera de Bellini? Potser...
Comprengué com ningú el caràcter del grec.
Per això es colpia amb dolor una mà amb l'altra.
El món no és una festa.
Alguna vegada la mar li somreia.
Alguna vegada es tornava cavall desbocat
i es deixava anar amb un eferventíssim
plaer de la mort.
El seu alè, finalment, se n'anà
com l'exigu fum d'una espelma.

Nikos Spànias = Νίκος Σπάνιας. 2001. *Το ράμφορ της αϋπνίας* [El bec de l'insomni]. Atenes: Edicions Odós Panós.

Nikos Spànias va néixer a Moskhato (Àtica) de pares originaris de Zàkinthos. De jove va emigrar als Estats Units de Nordamèrica, on va cursar estudis (Literatura nordamericana, a la Universitat d'Ohio) i va desenvolupar la seva carrera literària dins la nombrosa comunitat greco d'aquell país. La seva obra és en grec: poeta, dramaturg, traductor (Tennessee Williams, Hölderlin, Valéry, Rimbaud, Baudelaire, Mallarmé, Neruda, Lorca); també va col·laborar en mitjans periodístics en llengua grega, com el diari digital *Εθνικός Κήρυκας* (*Pregoner Nacional*) o l'emissora radiofònica WEDV de Nova York, ciutat on va morir.



Portada de *El bec de l'insomni*,
amb la fotografia de l'autor.

Alki Zei (1923-2020)

Un càntir a la finestra

Traducció: Anna Figueras

El Nikos inclinava el cap endavant, com si volgués recolzar el seu front encès en el càntir, que es refredava a l'ampit de la finestra. Però es va mantenir així, amb el cap inclinat sense trobar el refrescant refugi.

Sempre que tenia molta calor i no podia dormir, anava a posar-se dret davant de la finestra oberta de bat a bat. Aleshores recordava de nou Atenes... carrer Levkossias... una caseta petita, escanyada enmig de blocs de pisos. A l'estiu, malgrat les finestres obertes, no podies respirar. Aleshores el Nikos recolzava el front al vas. Tot seguit l'agafava i en bevia glops llargs i assedegats. La Sofia entreobria els ulls i somreia.

—T'ofegaràs, murmurava i tapava l'Alikí, que, entremig del son, havia apartat el llençol.

Ara la Sofia dorm profundament, vençuda pel cansament i l'emoció. Una mica més enllà, al sofà, hi dorm una noia. Té una espatlla nua i el coixí s'ha omplert de cabells negres. «Arribem demà Sofia Alikí», deia el telegrama, enviat des del tren.

La Nataixa havia tornat la primera a casa des de la feina i el Nikos la va trobar amb el telegrama obert a la mà.

La Nataixa porta una trena gruixuda, que cargola en un monyo dalt de tot del cap. Quan està amoïnada, es treu una a una les agulles com si volgués alliberar-se d'un pes superflu. La cua cau pesadament a un costat —de la mateixa manera que la portava la primera vegada, quan la va conèixer... ara fa deu anys.

Una noia va arribar i es va quedar dreta a la porta oberta de la classe. Vestia una faldilla fosca passada de moda i una brusa blanca. Els alumnes, el més jove dels quals tenia disset anys i el més gran havia passat la quarantena, se la miraven sorpresos. El Nikos es va fixar en les seves gruixudes sabates negres, que no s'adeien amb els seus llargs peus ben formats.

La noia va fer uns passos vacil·lants, després es va dirigir ràpidament a la pissarra i hi va escriure una frase: *ETO DOM*.

—És la nostra professora, el company va donar un cop de colze al Nikos.

—*ETO DOM*, això és casa nostra, van pronunciar tots junts i tot seguit van posar-se a escriure la frase a les seves llibretes.

El Nikos, quan va haver omplert unes quantes ratlles, va començar a recordar casa seva... i després el carrer Levkossias... llavors, quan el va travessar per darrera vegada.

La Sofia enllestia les coses d'ell mentre li preguntava titubejant.

—Però és necessari? I era clar que era necessari.

L'Aiki l'estirava de la màniga.

—Em portaràs una nina i una bicicleta?

Es va acomiadar de totes dues al pati allargat que donava al carrer.

—Val més que no m'acompanyeu més enfora, diu el Nikos, que no s'adoni el veïnat que marxo.

—Va fer alguns passos pel carrer i va sentir la Sofia que girava la clau dues vegades. Li sembla estrany que recordi tan vivament aquell so. Quan va ser a prop del carrer Patissión, es va girar i va contemplar el carrer inclinat amb les escanyolides acàcies. Ja s'havia fet de nit. D'una finestra oberta, una burilla encesa va aparèixer com una estrella fugaç i va caure sobre l'asfalt.

La Nataixa es va aturar al seu costat. Ell es va girar i la va mirar. La noia va enrogir i li va assenyalar la llibreta, amb les dues o tres úniques ratlles escrites. El Nikos va somriure, va agafar la ploma i va començar amb afany a omplir la pàgina... *ETO DOM... ETO DOM*.

Després, de mica en mica, a mesura que passava el temps, la frase creixia. Va esdevenir: «Això és casa nostra i el nostre jardí i el nostre carrer». Van començar a identificar els primers significats. El Nikos, amb temps, va preparar una frase en rus i la va dir un dia a la Nataixa, quan la classe s'acabava.

—*U vas krasivie volosi*. Té uns cabells bonics.

La Nataixa li va corregir la pronunciació i es va posar a explicar a tota la classe per què s'havia de pronunciar així.

—Però no es canviarà mai les sabates? Va murmurar al seu costat el Petros, que era mariner i havia voltat per tot el món.

La Nataixa no canviava de sabates, ni de vestit, però anava sempre neta i amb la roba acabada de planxar.

«Ens han arribat uns estrangers», els havia dit el degà de la universitat, i va parlar de la Grècia Antiga als estudiants i, després, del Vint-i-u, de la Resistència, i acabà parlant d'aquests d'aquí, dels exiliats al cor d'Àsia. Qui vol ajudar-los a aprendre la llengua i després a estudiar?

La primera a aixecar la mà va ser la Nataixa, estudiant de tercer any de Filologia. Sense ella, potser el Nikos no hauria arribat mai a ser enginyer. No era només la llengua el que ho impedia. Tot just havia acabat el quart curs de secundària, quan van entrar els alemanys i després no va trobar mai més temps per continuar. Però la Nataixa, malgrat que és filòloga, té una manera particular d'explicar les matemàtiques, i li va ensenyar en poc temps tot el que no va poder, durant anys, fer-li entrar al cap el senyor Filipidis, el professor de matemàtiques de vuitè de secundària.

Amb els exàmens va arribar també la primera carta d'Atenes: «Què serà de nosaltres?» escriu la Sofia, i acaba: «T'estimo sempre».

La Nataixa segueix pas a pas els exàmens. Quan van acabar, va convidar tots els alumnes a casa seva. Viu, amb la seva mare, en una petita habitació. Miris on miris, fotografies. Són el pare de la Nataixa, l'oncle, el germà que van matar a la guerra. Casa seva a Ucraïna va cremar sencera.

—Nosaltres també som refugiats, però a la nostra terra, diu la seva mare com si els compadís.

Després no diu res més, ni dels seus morts, ni de la guerra. Els omple els plats a vessar i els pregunta per les seves mares. La Nataixa somriu i canvia de conversa. Vol portar-los d'excursió a un riu.

El Peneu corria sota els seus peus. El Nikos agafava la mà de la Sofia. Era una noia prima, de cabells curts i foscos. El van adreçar a ella, quan va anar a Làrissa, perquè el posés en contacte amb els guerrillers. Recorda que, la primera vegada, l'esperava al marge del riu. Vestia una jaqueta blanca feta d'aspre pèl de cabra. Gairebé era primavera, feia sol, la jaqueta tota blanca, els cabells de la Sofia totalment negres.

Com és possible que hagin passat dinou anys, des d'aquella primavera del quaranta-tres? I d'aquests dinou anys, si algú sumés tots els mesos que han passat junts, no li sortiria ben bé ni un any. Guerrilla, exili, clandestinitat i, enmig de tot això, petits respirs amb la Sofia i l'Aliki, que havia nascut mentrestant. La Sofia l'esperava amb delit a cada trobada. Els darrers temps, van viure sis mesos seguits al carrer Levkossias, a casa del Nikos.

—Quan la nena sigui una mica més gran jo també compliré el meu somni, es va lamentar ella alguna vegada.

Els somnis de la Sofia mai no els va arribar a conèixer del tot el Nikos. Va tornar a marxar. Aquest cop, la separació va durar dotze inacabables anys per a la Sofia. «La nena se m'escapa de les mans», escrivia a les seves cartes, «agafa un camí que no voldríem ni tu ni jo...»

Només baixar del tren, es va desplomar als seus braços, al principi sense dir res. Després només va dir:

—Que em deixin tranquil·la, Nikos.

Al seu costat hi ha una noia espigada, igual que la Sofia als dinou anys, només que —se'n va adonar immediatament el Nikos— no es devia assemblar gens ni mica al caràcter d'aquella Sofia.

—Pare, diu l'Aiki, ja el primer vespre, mentre sopaven. Vas deu anys endarrerit.

El Nikos va trigar a respondre. Rumiava que la Nataixa s'havia deixat el raspall de dents al lavabo.

- Què vols dir?

L'Aiki esclata a riure.

—Ja no hi ha ningú a Atenes que porti un vestit de seda crua.

—Però és fresc, diu ell, i després s'empipa, perquè s'ha sentit obligat a justificar-se.

A l'Aiki no li ha agradat res de l'habitació. La làmpada, les cortines de tul, les prestatgeries... i una a una totes les petites coses que, ara fa vuit anys, la Nataixa va portar plena d'il·lusió per decorar la casa.

A Atenes no es porta, pare...

El Nikos està a punt de dir alguna cosa, però la mirada trista de la Sofia el reté. La Sofia, des del matí que va entrar per primer cop a casa, no ha tocat res. Sembla com si hi hagués vingut convidada i no volgués canviar la disposició de la mestressa. L'Aiki no deixa res al seu lloc.

—Però és que no tens gens de gust, diu mentre juga a pilota amb un coixí que té un cérvol brodat al damunt.

El Nikos l'hi pren de les mans.

—Aquest és el meu dot, va dir rient la Nataixa, quan va anar a viure amb ell, després de la mort de la seva mare.

Era l'única cosa que es va salvar de la casa cremada a Ucraïna. La Nataixa solia, quan seia al sofà, estrènyer el coixí contra seu pit mentre parlava.

—Ho has pensat bé, això d'anar a viure junts? Li va preguntar el Nikos.

—La Nataixa va estrènyer encara més el coixí contra ella.

—Des d'aquell dia al riu que ho desitjava.

Quan van anar d'excursió al riu, el Nikos va recordar de nou el Peneu. No perquè se li assemblés gens. Aquest d'aquí era un riu cristal·lí i profund, que corria enmig de dos boscos. Però, tal com va veure la Nataixa cridar-lo des del petit pont penjant, no va poder evitar recordar la Sofia.

En Nikos és a prop de la Nataixa i tots dos miren avall cap al riu. Els boscos estan silenciosos. La Nataixa sembla no pensar en res. Per a ella és una desconeguda, la noia del Peneu. Però tampoc el Nikos no té la seva imatge massa nítida. El braç de la Nataixa es recolza sobre el seu. El petit pont penjant es mou com si ho fes al compàs de la seva respiració. La respiració d'ells és ràpida. S'aboquen sobre la barana de corda. D'aquí a poc les seves galtes es tocaran... El Nikos pensa que les galtes de la Nataixa deuen cremar... Però la Nataixa no és la noia d'una nit... Defuig la seva mirada. Ella busca la d'ell i li passa les mans al voltant del coll.

I ara que està dret davant de la finestra oberta, li sembla que vindrà per posar-se darrere seu i abraçar-lo amb tots dos braços. Tal com succeïa cada dia, durant vuit anys sencers.

En Nikos esperava que arribaria un dia que tornarien Grècia. La Nataixa s'adonava que enyorava molt la seva terra, però no mostrava la seva tristesa quan ell permetia que l'anhel li esclatés de nou. Li parlava sense parar d'Atenes. Ella ja ho sabia tot. El vuitè curs de secundària, que no va poder acabar, la cantonada entre els carrers Levkossias i Xipre, on gairebé el van arrestar els alemanys. La Nataixa coneixia cadascuna de les botigues del carrer Levkossias: la merceria del Kostas, la lleteria del senyor Andreas...

Si feia arròs amb llet, de la manera que li havia ensenyat el Nikos, estava contenta quan ell li deia: «Fins i tot és més bo que el del senyor Andreas!»

La Nataixa l'estima, però sap que mai no podrà ser la muller del Nikos. —Però, un fill teu, sí que el voldria!

Això ho havia dit molts cops, de vegades amb tendresa i suplicant, de vegades amb ràbia.

A mesura que passava el temps, la Sofia i l'Alíki esdevenien quelcom molt llunyà. Els anys passaven, les cartes anaven i venien amb poca freqüència. De mica en mica la imatge d'elles s'esvaeix. Fins que, inesperadament, va arribar d'Atenes la mare d'un amic i va portar el missatge.

—La teva dona fa diligències per venir.

El Nikos va estar a punt de cridar: «La meva dona és la Nataixa!»

La mare de l'amic parla de la Sofia, dels seus suplicis per pujar la criatura, de la feina que no trobava, de les portes que se li tancaven perquè el marit es troba allà on es troba. Fins i tot la família no la deixava estar —volien casar-la amb algú molt ben situat. Després el Nikos va avergonyir-se perquè va pensar que hauria valgut més que la Sofia hagués acceptat aquest ben situat. Es va avergonyir de viure com vivia: havia estudiat enginyeria, treballava i tenia la Nataixa, que des del principi treia hores de les seves classes per ajudar-lo.

«Quan la nena hagi crescut una mica més, jo també compliré els meus somnis.»

Quan ho havia dit això, la Sofia?

Ell podia seure els vespres al costat de la Nataixa a mirar la televisió mentre la Sofia passava ànsia per quan tornaria a casa l'Aiki, que no es perdia cap pel·lícula al cinema.

—Què hi pot fer? Deia la mare del seu amic que ho va explicar. Si no hi ha un pare a casa...

El telegrama va arribar de sobte, sense que hi hagués hagut una carta prèvia: ARRIBEM DEMÀ.

La Nataixa volta per casa i no aconsegueix recollir les seves coses.

Al Nikos li havien promès una altra casa, quan arribés la seva dona. Però venien demà... DEMÀ.

El tren de la Sofia arribava a les 12 del migdia i el de la Nataixa marxava a les 10 del matí. La Nataixa ha demanat la baixa a la feina i marxa a la ciutat on va néixer. Va tornar a casa i el Nikos esperava que li comunicés la seva decisió.

—He comprat un bitllet per a la meua terra, va dir només.

El Nikos sap que allà no ha quedat viu ningú de la seva família. Va entrar en aquesta habitació sent una noia, estudiant encara, portava una trena al costat i calçava unes sabates gruixudes. Ara la Nataixa ha complert els trenta. És professora numerària a la universitat. S'ha posat sabates amb talons d'agulla i s'ha recollit els cabells. Demà, una dona sola sortirà per aquesta porta. I el Nikos no l'aturarà, no li preguntarà: «On vas?»

«Es refarà treballant!» Li venen al cap aquestes paraules i les diu dintre seu, com si volgués confortar-se ell mateix.

«Es refarà treballant!» Sap que si diu aquesta frase en veu alta ressonarà freda i falsa.

La Nataixa li ha lliurat els vuit anys més bonics de la seva vida. Se la mira com arreplega amb moviments silenciosos les seves coses. Quan tornava a casa sempre era sorollosa i xerraire. Obria i tancava els armaris amb fressa, picava els plats i parlava.

—Avui, a l'hora del canvi de classe, ha entrat el rector. «Natàlia Andréevna», diu, «un altre cop amb les finestres obertes...?» Té por que es constipin els alumnes i perdin alguna classe... La Vera diu que anem a veure *Filomena Marturano*... hi surt el seu promès... No podria mai de la vida casar-me amb un actor...

Ara, tot són mutismes i silencis. Fa la maleta i l'omple amb una munt de coses inútils. Les noves tovalloles xineses, amb els ocells de colors, queden sense estrenar a l'armari. Agafa la vella jaqueta de vellut que el Nikos portava per casa, una bufanda de llana amb serrells a les puntes, que ell tenia de Grècia. Després també s'emporta el seu obrecartes. Agafa cada cosa i se la mira com si fos la primera vegada. La contempla i després la posa a la maleta. Per últim ha trobat els volums de Tolstoi *Guerra i pau*.

«A la meva Nataixa», deia a la dedicatòria. El Nikos la vigila de reüll i prega que no l'obri i la vegi... La Nataixa no l'obre. Posa el llibre directament a la maleta... Quantes nits van passar llegint-lo junts...? Potser ella també està pensant el mateix, amb les mans recolzades a la tapa oberta de la maleta com si dubtés de tancar-la?

—No m'he penedit de res, desfà el seu silenci, amb una certa obstinació a la veu.

Per la seva mirada el Nikos s'adona que és veritat. Fa per abraçar-la.

—No! Diu. Val més així, si no, no tindrè el coratge de marxar.

El Nikos va desitjar, en aquell moment, que no trobés el coratge, que cridés, que fes un escàndol, que digués «No vaig enlloc. Jo sóc la teva dona...» Després ell li explicaria a la Sofia... A la Sofia, que ha esperat deu anys sencers! No va renegar d'ell, ni quan l'hi van demanar per poder trobar feina! La Sofia, que no va fer cas a ningú.

«Adoro el lloc on vius» li escrivia en una carta enviada a través d'un altre país. «Només allà algú es pot sentir persona.» Què li podia explicar a la Sofia?
—Nataixa, què puc fer? Pregunta, i la seva veu amaga desesperació. La Nataixa mira a fora per la finestra.

—Mira, diu, com si no hagués sentit les seves paraules. Que alta que sembla de nit la nova torre de la televisió.

El Nikos es posa al seu costat, li passa la mà per les espatlles. Tots dos es miren la torre de ferro, que sembla que toqui el cel. Se la miren fins que es fa de dia.

La Nataixa ha marxat molt d'hora de casa. Es trobarien a l'estació. El Nikos mira de trobar-la enmig de la gent. De vegades deien que farien aquest viatge junts, perquè el Nikos conegués el lloc on ella va néixer.

—Quan era petita, li explicava, mirava els carregaments de fusta al Dnièper. Rodaven plàcidament, com si estiguessin segurs que res no pertorbaria el seu viatge. Jo m'estava a la vora del riu i els deia: «Passi-ho bé! Passi-ho bé...!» fins que desapareixien.

Algú l'agafa de la mà. El Nikos es gira i queda de pedra. És la Nataixa, amb els cabells tallats curts, gairebé com un xicot.

—Està de moda, diu amb una veu que no sembla la seva. De nosaltres, les dones soviètiques, diuen que anem un munt anys endarrerides de la moda. El Nikos volia protestar, però no diu res. No té dret a dir-li res més.

La Nataixa s'està dreta davant la finestra del tren. El Nikos no sap com s'acomiaden dues persones que han viscut vuit anys juntes... com s'acomiaden per sempre.

—Escriu, aconseguix dir.

—No, no! S'afanya a contestar ella.

El tren ja ha arrencat. Amb prou feines es distingeix el cap pelat de la Nataixa. Al Nikos li ha semblat sentir un crit: «Nikos!!!». Així, tal com la Nataixa pronunciava el seu nom. Potser només li ha semblat. Al seu costat hi ha una noieta amb una trena gruixuda. Fa onejar el mocador en direcció al tren que ja ha desaparegut.

—Mai, mai no oblidaré, s'adona que murmura.

I tanmateix ha passat moltes hores sense pensar en la Nataixa. Mentre la Sofia li parlava d'Atenes. Dels amics, dels coneguts, i fins i tot dels desconeguts.

I ara, davant de la finestra, sent una pressió al cor. Li ve a la memòria Atenes... L'Aliki es regira al llit i aparta el llençol, tal com feia quan era petita... El Nikos no sap com s'ho farà amb una noia de disset anys que no s'assembla ni a la Sofia ni a la Nataixa... La Nataixa també deu estar desvetllada davant la finestra del tren... La calor és asfixiant i pesada... Amb la Sofia aconseguirà ser afectuós... A Atenes, per molta calor que faci, en algun moment arribarà el vent etesi des del mar... Amor, però, no n'hi pot donar...se l'ha emportat la Nataixa.

Una fàbrica ha acabat el torn de nit. El carrer de sota la finestra s'ha omplert de gent.

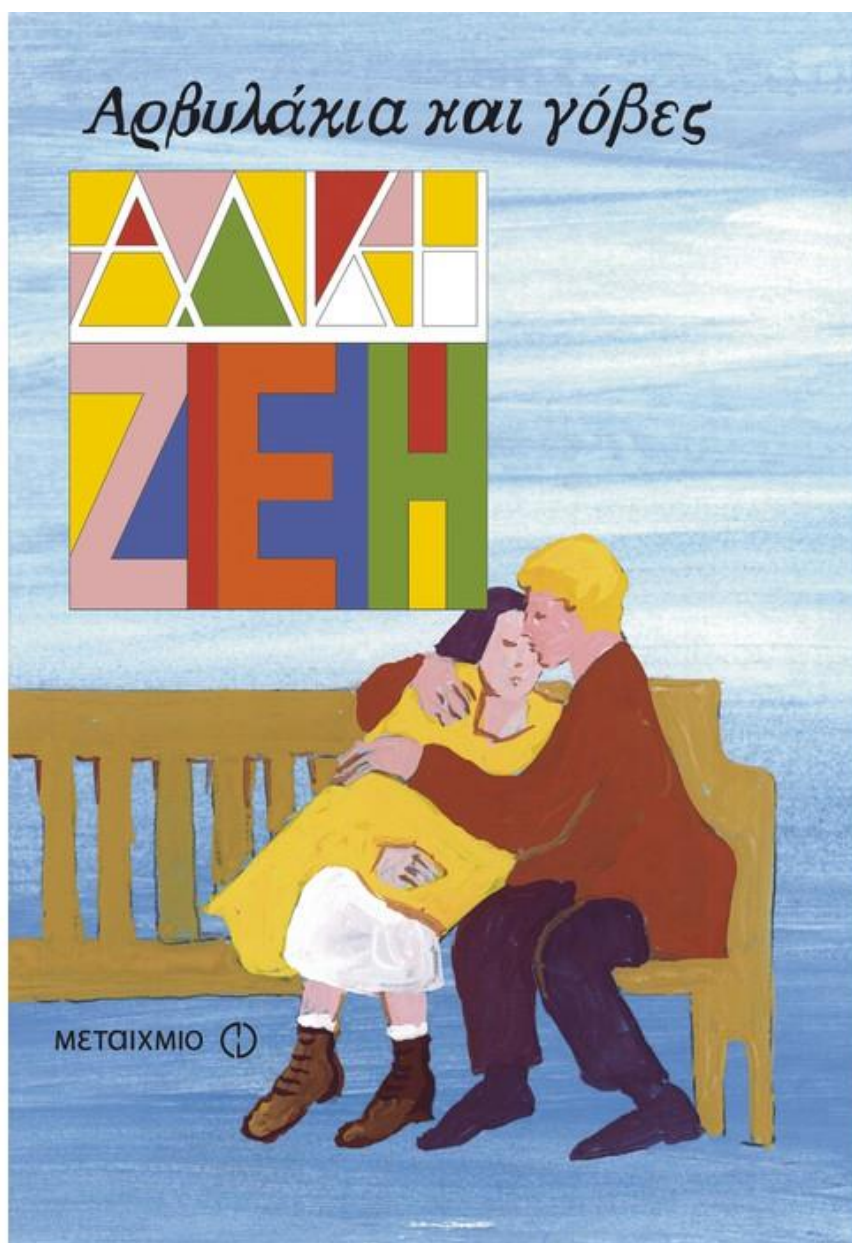
—Bona nit, deia la Nataixa, i li feia un petó. La fàbrica ha plegat i tu encara xerroteges d'Atenes.

Al Nikos li sembla que no pot respirar... Ara al carrer Levkossias hi deu haver calma. Només es deuen sentir els roncs del senyor Kambanis, que dorm al balcó del bloc del costat. De tant en tant també deu arribar una remor des de la lleteria del senyor Andreas! És el motor de la nevera que es posa en marxa... Deuen ser les tres i el Nikos encara s'està dret davant de la finestra... A Atenes el son és lleuger, amb poques hores en tens prou...

I en aquest moment, que és infinitament lluny de la seva ciutat, no ha desitjat res més que beure aigua del càntir, que és a la fresca a la finestra de casa, al carrer Levkossias.

Moscú, 1964

Άλκη Ζέη. 2011 [1975]. «Ένα σταμνί στο παράθυρο», *Αρβυλάκια και γόβες* [«Un càntir a la finestra», *Botetes militars i sabates de tacó*]. Atenes: Μεταίχμιο, pàgs. 13-30.



Portada de la nova edició de *Botetes militars i sabates de taló*.

Maria Lainà (1947)

Psarà

Traducció: Anna Sifas, Laura Gomara, Maira Fournari

Maria Lainà (Μαρία Λαϊνά) és una poeta grega. Nascuda el 1947 a Patres, se situa dins la «Generació Poètica del 70». Va estudiar Dret a la Universitat d'Atenes, tot i que mai no ha arribat a exercir; ha treballat com a professora de grec, traductora, guionista i editora. El 1993 va rebre el Premi Nacional de Poesia per la col·lecció poètica *Por rosada* (Φόβος ρόδινος).

El poema que presentem pertany al recull *Canvi de paisatge* (Αλλαγή τοπίου, 1972) i fa referència al «Desastre de Psarà», un tràgic episodi ocorregut durant la Revolució grega. Psarà és una illa de l'Egeu, a poca distància al NO de Quios; va ser de les primeres illes que van revoltar-se contra els otomans, l'any 1821. El juny del 1824, però, els otomans van aconseguir ocupar-la i van matar més de 20.000 persones, entre soldats i civils. Aquest fet històric ha inspirat molts poetes i pintors grecs de gran importància.

*La fi del món serà
un dia gentil
amb els passos dels homes.*

Aleshores potser
al desert d'un cel infinit
tresqui, potser, un ocell,
possiblement un pardal,
perquè m'han dit que ell, entre tots els ocells,
és el que més desitja en l'amor
potser llavors
sense cap glòria
i les ales plegades al llom
plori mut
l'omnipresència de la mort
la seva ombra s'enlairarà de la terra al cel
i ja no servirà el seu pas
per a profecies
sinó com autòpsia.

*El fin del mundo será
un día tierno
con los pasos de los hombres.*

Entonces quizás
en el desierto de un vasto cielo
camine, quizás, un pájaro
tal vez un gorrión
porque me han dicho que él, entre todos los pájaros,
es el que más desea el amor
quizás, así pues,
sin ninguna gloria
y recogidas las alas en el lomo
llore en silencio
la presencia de la muerte
cuya sombra se alzarà de la tierra al cielo
y no servirá ya más su paso
para profecías
sino como autopsia.

Μαρία Λαϊνά. 2015. Σε τόπο ξερό (Ποιήματα 1970-2010) [En lloc sec (Poemes 1970-2010)]. Atenes: Edicions Patakis.



Nikólaos Gizis, *Després del desastre de Psarà* (1896-98).
Pinacoteca Nacional d' Atenes

Iannis Ifandís (1949)

Dioníssios Solomós parlant en un meu somni

Traducció: Jaume Almirall

Όταν το Γύναιο της Ζάκυνθος θα πάρει
βήμα δασκάλου και συντάσσει ιστορία
περί της Σμύρνης, του Αιγαίου, της Ηπείρου
και τη λαλιά μας προσπαθεί να τη τουμπάρει,
θα κυβερνά των ανθελλήνων η φατρία·
η λευτεριά μας θα 'ναι πια σκιά ονείρου,
η λέξη «Έλλην» θα 'ναι πάλι μια βρισιά
και προσδοκόμενη η κοσμοχαλασιά.

Quan la Donota de Zàkinthos prendrà
tribuna de mestre i redactarà història
sobre Esmirna, l'Egeu, l'Epir,
i intentarà trabucar la nostra parla,
governarà la facció dels antigrecs:
la nostra llibertat ja serà ombra d'un somni,
la paraula «grec» tornarà a ser un insult
i s'esperarà que el món s'acabi.

Πελασγικόν Λευκάδος, 2009

Pelasgikon, Lèucada, 2009

Γιάννης Υφαντής. 2019. «Ο Διονύσιος Σολωμός μιλώντας σε όνειρό μου»,
Οι μεταμορφώσεις του μηδενός [«Dioníssios Solomós parlant en un meu somni», *Les transformacions del zero*]. Atenes: Edicions Bibliothèque.

Iorgos Markópulos (1951)

Cançó

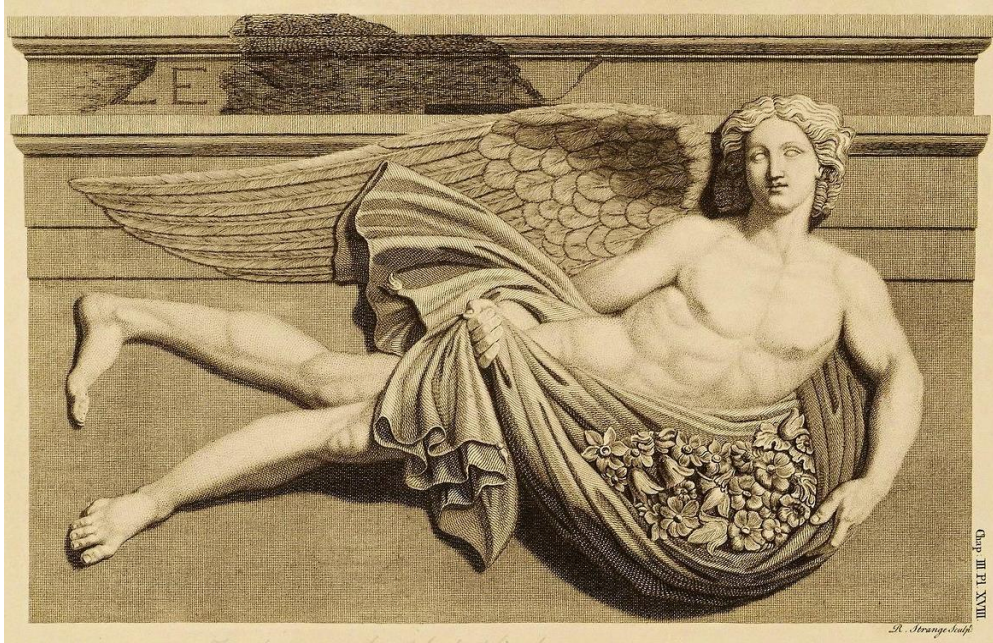
Traducció: Rubén J. Montañés

Com fer-te una cançó, Rigas Fereos,*
dins d'un troleibús
i entremig de milers d'ulls que se'm claven suspicaços.
Rigas Fereos, dura embriaguesa de ma carn
i de mon esperit incendi.
Ens hem quedat sols de nit pels carrers d'Atenes
fumant en silenci sense parar cigarrets americans.
T'he deixat de matí com dos visitants que no es coneixen
se separen insatisfets
i penedit
a la porta del bordell, se separen.
Rigas Fereos, i ara, com t'he de cridar
al meu país erm.
M'assemblo a un belitre de presó
a qui va d'allò més bé llepant-los el cul als guardians.
M'assemblo a un obscur rufià
que no li treuen els ulls de sobre
juntament amb mi els senyors i ho veig.
Rigas Fereos, destí dels meus destins
i tu, vella gitana, que cerques anihilar-me
en la passió inflamada del meu somni.
Veig el obscur ganivet,
la mare darrere del seu fill immolat
i una lluneta perduda damunt de penyals i obriülls.
Veig la culpa de l'assassí que balanceja
després del crim entre cor i punyal
penedit que s'ha venut barat per una tal acció
i que s'esbandeix la sang del mort en la nit sense lluna
a la vora del riu veig.

Rigas, guaita no sigui això que despertis avui
perquè et suïcidaràs debades entre les foteses dels diaris.

Γιώργος Μαρκόπουλος. 2014. «Τραγούδι», *Ποιήματα (επιλογή)* [«Cançó», *Poemes 1968-2010 (selecció)*]. Atenes: Kedros. Del recull *Η κλεφτουριά του Κάτου Κόσμου* [La partida de bandolers de l'Infern], 1973.

*Andónios Rigas Velesinlís (Velesino, Tessàlia 1757 - Belgrad 1798), conegut pel sobrenom Rigas Fereos (Feres era el nom antic de Velesino), fou un escriptor, polític i activista de la revolta contra el poder otomà, a través d'obres molt diverses com ara el recull de poemes *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* (*Escola dels amants delicats*, 1790), el compendi cartogràfic i geogràfic *Χάρτα της Ελλάδος* (*Mapa de l'Hèl·lada*, 1796-1797) o l'himne patriòtic *Θούριος* (*Thúrios*, 1797). Quan intentava entrevistar-se amb el general Napoleó Bonaparte a Venècia per tal de planificar una sublevació general als Balcans, fou traït i detingut per les autoritats austríaques a Trieste; lliurat per aquestes als otomans, fou estrangulat a Belgrad juntament amb altres patriotes. Hom el considera precursor de la Revolució de 1821.



**VIII. ΕΣΠΑΙ
ΠΕΡ Α ΛΑ CΡΕΑCΙΟ
Η΄. ΧΩΡΟΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ**

Tres poemes grecs

Oriol Febrer

Als meus primers lectors, asseguts a les platges de Grècia.

Recordo com si fos ahir un recital de poesia estudiantil organitzat pels volts de Sant Jordi fa una pila d'anys al pati de lletres de la Universitat de Barcelona. Era el meu primer curs i tot just feia mig any que havia encetat aquella nova vida de llibertat que pot ser la universitat. Hi sadollava la set d'aprendre amb més afany que no pas mètode, amb una empena que enyoro i que ara, de tan entranyable, estotjo com un petit tresor a la memòria. Entre les llengües que estudiava i que encara no he renunciat del tot a aprendre, s'hi comptaven també els estadis més recents de la llengua grega, fins aleshores un llunyà objecte de culte, que ens descobria n'Ernest amb les seves classes d'organització deliciosament germànica. Aquella tarda d'abril, doncs, mentre el sol em pigallava la cara a través de les branques dels tarongers bords que creixien al claustre, m'embriagava d'adrenalina i escoltava el poeta de torn amb una barreja de pudicícia i altivesa —per aquests mateixos motius havia renunciat a participar-hi, malgrat que de tant en tant escrivia versots que ara, havent ja assolit la maduresa i la serenor, m'esglaïen, tret de comptades excepcions. Tot d'una, va saltar a l'escenari muntat per als aedes un jove granellut i va etzibar un «el context és de covards» que va ferir com un esmolet la resta de participants, els quals no ens havien estalviat cap detall sobre el delicat procés de creació i els més subtils moviments anímics a què s'havien vist sotmesos a l'instant de divina inspiració. Va llegir una tirallonga de versos amb posat desafiant i va baixar com havia pujat entre escassos aplaudiments. A mi, un jove Cató i a voltes també un Hipòlit, tan ridículs i previsibles em semblaven els uns com l'altre. No vaig poder evitar, en qualsevol cas, pensar en tots els obscurs comentaristes tardoantics que s'havien estremet amb un passatge d'Aristòtil més que la intermitent flama que els il·luminava; en Erasme i la seva ensopida vida d'intel·lectual que Zweig descriu tan benignament com a interiorment agitada, o en els filòlegs alemanys del dinou que, consagrant vides senceres entre manuscrits esbarriats d'una obra antiga a la folla recerca del text original, havien estimat aquells patracols polsegosos i rosegats més que no les pròpies nines, tal com ens assenyalava contingudament el doctor Avilés a les classes de crítica textual amb la seva mirada de *chouette* de Les Belles Lettres. Aquest proppassat estiu, aquell jove se'n va anar de vacances, literalment, a Grècia.

Na Bruna va ajudar en Roc a repenjar-se-li a l'espatlla. En Roc feia estona que panteixava i ensopegava amb cada pedra del camí. N'Eloi caminava un pèl més enrere, sorrut i mastegant remordiments. Potser no havia estat tan bona idea pujar fins a les tavernes de Tholària a la una del migdia en ple mes d'agost. Amorgós és una illa muntanyosa i allargada, amb forma d'ameba, i seca, molt seca. Els autos que circulen per les seves

estretes carreteres sense estimbar-se, veritable miracle grec, tan sols conviuen amb les cabres que roseguen els matolls escampats per aquells cingles. «Cabretes! Cabretes és el que són aquell parell», pensava na Bruna en veu alta. Segur que el Valencià i n'Oriol ja havien arribat a dalt i seien a la fresca d'un porxo amb un got de rakí a la mà i aigua abundant a taula. Així era. El Valencià, tanmateix, s'havia fet fonedís per satisfer un dels seus imprevisibles antulls de solitud. De retruc, doncs, jo també em trobava tot sol. Va ser una constatació fotuda: abans de partir de Barcelona, a la motxilla, entre el sac de dormir, els mitjons i els calçotets, també hi havia entaforat, ben rebregada, la meva soledat, gairebé sense adonar-me'n. La trec de la motxilla i, després d'allisar-la amb el cantell de la mà a diverses repeses damunt la taula, hi escric el següent poema. I així, vaig ofrenar, ben devotament, la meva soledat a aquella desconeguda preciosa de pell colrada que, amb uns ulls que encara avui em despullen, feia topless a la platja de la capital de l'illa, Katàpola, just abans de començar la nostra penosa ascensió.

Sonet a una grega rinxolada de la platja de Katàpola

Tu, dolça simetria amb bell contorn
de gastada piràmide, ben cònic,
que acabes amb la punta d'un icònic
zigurat, fet de fang recuit al forn;

i tu, oh humida i dolça, massa oculta
promesa d'un sabor tothora nou,
recobert de la por de perdre el sou
per la moral i qui sap si una multa,

no us feu esquives! No vull un rotund
sí i en el lloc d'un punt m'hi val la coma
i no ens cal caminar ben lluny; tu jeu,

tan sols un poc: també hi ha un goig profund
a nedar reposada en aigua soma,
no gaire endins, on encara tens peu.

El segon poema, tal vegada més obscur que el primer, demana un comentari més acurat i precís de les circumstàncies que el van veure néixer i que donen compte d'una sèrie de tries lèxiques i sintàctiques un pèl estranyes, que el lector, ignorant-ne el ver motiu, podria sentir-se temptat, si la benvolença no fos la seva virtut més resplendent, a atribuir-les a la imperícia de l'autor. L'endemà de l'ascens a Tholària, vam decidir amb tota la colla, que ja s'havia refet de la xardor a la fresca d'un vespre amenitzat amb les estridències d'un duo format per un buzuki i una veu planyívola, de llogar un cotxe i fer cap a un dels racons

més inaccessibles i també turístics de l'illa: Cala Naufragi. Situada a l'extrem sud-occidental d'Amorgós, aquesta cala abrupta i rocosa s'obre a vents capriciosos i a una mar infestada d'esculls talment, que sembla com si tots tres elements, terra, mar i aire, s'haguessin conxorxat per parar un parany a les intrèpides barques que s'aventuren a la zona. Corria l'any 1980 quan, precisament, un vaixell sota bandera xipriota, batejat als cinquanta amb el nom d'Inland i rebatejat més tard com a Olímpia, va aventurar-se per aquelles aigües. Tot d'una, va alçar-se una tramuntanada que va assolir, segons les dades meteorològiques del dia, els cinquanta nusos, un 10 a l'escala de Beaufort. El capità, que ja donava per perdut el vaixell, va posar proa a aquella rada amb el fi de salvar la tripulació, objectiu que va aconseguir. Tan bon punt va ajudar el darrer dels seus homes a enfilar-se al promontori, lluny de les ones, encara va encarar-se un darrer cop a la mar amb posat desafiant abans de guiar els mariners a recer. No cal ni dir que la inventiva d'illencs i visitants ha acolorit aquests fets amb llegendes plenes de pirates, contraban i espies turcs que ofenen massa la veritat per consignar-les a les pàgines d'una revista seriosa. El més destacable que s'ha esdevingut mai al voltant de l'Olímpia, cada cop més rovellat, és, evidentment, el rodatge d'*El gran blau* de Luc Besson, pel·lícula estrenada l'onze de maig de 1988 al festival de Canes i que, cinèfils com érem, ens havia portat a triar Amorgós com a destí de vacances —perdona'ns, Gatsos!

L'endemà d'aquell infern pel pedregar costerut, doncs, vam plantar-nos a Cala Naufragi amb poques ganes de caminar i ben carregats amb mitja dotzena d'ampolles d'aigua. Amb l'auto de lloguer mal aparcad al voral d'un revolt, des d'on calia avançar tot confiant cegament en els escassos i malmesos rètols informatius perquè, del mar, encara ni rastre, vam caminar una quinzena de minuts per un lleuger pendent descendent fins que la primera visió de l'Olímpia ens va deixar corpresos. És per mor de l'esmentada voluntat de precisió que el lector trobarà, tot just a sota d'aquest paràgraf, una fotografia des d'aquesta perspectiva. Tot i que les aigües marines són l'hàbitat on hom espera trobar les restes d'un naufragi, un vaixell vençut aclapara, potser pel record de la violència passada en un present assossegat, potser perquè fa trontollar la nostra confiança en l'adaptació de l'espècie al medi. Un instant després, ja més acostumats a aquella presència difícil d'acceptar, vam reparar tres figures que feien una certa gatzara a la riba. Ens arriba una veu de dona: *Martino, Martino! Mettila giù, giù!* I una veu d'home, no menys italiana, però més expeditiva: *creu ta mare, Martino, o et torço el coll!* Gràcies a en Roc i na Bruna, amb lligams professionals i sentimentals amb Itàlia respectivament, ens assabentem que es tracta d'un matrimoni a la incipient quarantena, na Valeria i en Mario, i el seu fill, l'escriidassat Martino.

En Martino, que n'havia fet onze al maig, era un tabalot morè d'ulls verds i trapelles, com el pare, amb uns cabells d'un marró tan clar que semblava ros —en això retirava a la mare. En Mario, espitregat, duia una cadena d'or amb un crucifix que se li entortolligava als pèls d'un pit boscós; era ell qui parlava amb els nostres intèrprets. Na Valeria, en canvi, fina i blanca, s'amagava rere un barret de palla i unes ulleres de sol i només trencava el silenci per adreçar instruccions al vailet, que xisclava i llançava pedres a l'Olímpia amb

l'esperança d'encertar-ne els ulls de bou. Els va fer molta gràcia saber que érem catalans, o almenys a ell. Va resultar que en Mario era sicilià i la dona, d'un suburbi milanès, però que en Martino havia nascut a Blanes durant una estada de gairebé un any que en Mario va fer-hi per feina. Na Valeria l'hi va acompanyar. Quins temps! Tot era més senzill i hi havia menys traves per a tot. Que si sabia català? I tant: malparit, collons, fill de puta. De tant en tant, no s'estava d'aturar la conversa amb nosaltres per comentar amb dobles sentits analment obscens els intents del seu fill: hi recordo un *cero* pasqual i un higiènic *clistere*, que em va fer descobrir el nostrat «clisteri» i la variant medieval «crestiri».



Cala Naufragi.
Illa d'Amorgós.

(Fotografia de l'autor)

Li agradava més l'espanyol *cómeme la polla*. Omple la boca. Mentre en Roc i na Bruna parlaven amb aquell personatge i el Valencià i n'Eloi s'adelitaven amb el paisatge, jo no vaig poder evitar de buscar els ulls de na Valeria, intrigat pel seu mutisme. Només vaig trobar-ne les opaques ulleres de sol que em reflectien, però com la descàrrega d'un llamp a la coroneta vaig sentir la frustració, els anhels de joventut oblidats, un matrimoni i una maternitat que esclafaven com una llosa i un odi intens com el rovell d'un ou, però fred com un passadís d'hospital, que no estalviava ningú, ni tan sols a si mateixa. La història de com na Valeria i jo ens vam conèixer sí que és bona! Deixeu-me que us l'expliqui, es va tornar a sentir en Mario somrient. Na Valeria, que m'ho havia dit tot en un instant de silenci, en va tenir prou. *Mario, dobbiamo partire*, i, anant-se'n amb nen i marit seguint-la obediènt al darrera, ens va deixar sense una història de vincles inversemblants i passions contradictòries, sense la història de na Valeria. La història que vam confegir nosaltres entre rialles, quan la presència d'aquella ombra ja s'hagué esvaït i sèiem tot sols amb el nostre imponent Olímpia, tenia per protagonista en Mario, un agent de la màfia avesat als enemes que introduïa a les localitats de la Costa Nostra droga ben entaforada al fons del recte. Aquest poema és un homenatge a tots tres, sobretot a ella.

Nen mafiós apedregant un vaixell naufragat

Macs i còdols en mà, martiri moll,
per l'ull de bou hi ha d'entrar com un ciri,
però és sec: hi manca esput o bé crestiri;
no dóna, tanmateix, a tòrcer el coll.

Hi posa braç i braç i moltes ganes
i remena la cua com un gos
el calembúric, fort i foll, ben ros
ragazzo nat a la vila de Blanes.

Malgrat l'encert, hi ha fet milers de traus,
un nou naufragi de flotant ferralla.
Petit pessic, pedaç perdut de buc

en joc de llums de la Fura dels Baus,
navega ignotes mars! Gronxant-hi balla
i gosa a cada aposta dir retruc!

El truc és un joc de cartes meravellós, raonable, sorprenent, on hi caben tant els jugadors més conservadors com els blufaires més murrís. Grans disputes s'han dirimit mitjançant partides èpiques, velles amistats s'han trencat per desavinences sobre la prevalença o no del joc fora sobre els envits a final de cama —el joc fora preval sobre els envits, com vol la lògica i sap tothom, almenys d'ençà del tristament cèlebre Vespre dels Esquerrans de l'any 1868— i alguns odis, de tan freqüent a freqüent, han fet saltar l'espurna d'un amor ferotge i impetuós. És tan addictiu que moralistes de totes les confessions l'han bescantat i perseguit, mirant d'erradicar-ne qualsevol vestigi de la vida dels homes, fins i tot de la parla i la poesia, identificant i censurant modismes i metàfores sorgits d'aquest joc. Amb especial virulència escometeren els puritans anglesos del s. XVII el *put*, cosí germà del nostre truc. *Vanitas uanitatum*, ματαιότης ματαιοτήτων. Existeix una cosa, tanmateix, capaç d'anorrear aquest joc que es juga per parelles: el nombre senar. I aquell capvespre, l'últim a Grècia abans d'enlairar-nos cap a Barcelona, continuàvem sent-ne cinc, el Valencià, en Roc, n'Eloi, na Bruna i jo, bruts i cansats del llarg trajecte en ferri des d'Amorgós fins al Pireu.

Com que no hi havíem pogut jugar durant tot el viatge i les ganes de fer-ne ni que fos una partida abans de tornar a casa eren evidents, vaig decidir aprofitar l'ocasió per voltar un cop més per Atenes i els vaig deixar, mentre encara escapçaven, a la taverna on havíem dinat i on encara allargàvem la sobretaula amb aquell licor de màstics que és com llepar l'escorça d'un arbre. I passeja que passejaràs pel barri d'Exàrkhia, entre el brogit, la brutícia i les animades terrasses dels bars, tot era creuar mirades intenses i eloqüents, que es reconeixien en la pruija, amb dones brunes mig absents de la conversa que es

desenvolupava a la taula on seien. Hi ha mirades que nuen lligams infrangibles, que forgen una confiança i un respecte mutus més sòlids que anys de convivència. Aclaparat per tanta duresa, compartint el meu secret amb totes elles, veig el Licabet, encara banyat d'una llum ataronjada, i començo a trespasar-hi, a girar el rumb cap a un port segur enmig del fortunal. M'hi duu de la mà sant Agustí i corro, corro desbocat cap al cim del meu Mont Ventós. He deixat carrers asfaltats i policies enrere i ja segueixo corriols entre pins quan me la trobo al davant, que baixa tota sola. Un instant. En té prou per ensumar el rastre de desig que raja de les nafres del cervatell i s'encén. No intercanviem ni un mot i els primers petons són a dentegades. Ens engrapem amb mans fermes i poderoses. Després, percussió, gemecs, udols, mossecs i els ulls sempre esbatanats i fixos. No vaig fer mai el cim. Però vaig escriure una lliçó de vida, una faula de to marcadament infantil, per a la cadellada que va néixer d'aquella unió.

Faula del llop i el conill

El bon llop no sap com ho ha de fer
per poder fàcilment atrapar
el conill que sap córrer a matar.

El conill, que descansa a recer,
no sap pas, ell tampoc, què ha de fer
per poder-se oblidar del bon llop.

Un mal dia plovia amb escriuix;
«no l'hauré», va pensar, «i de retop
jo, el gran llop, quedaré tot ben pop!»

Però aquell dia de pluja mateix,
«hi ha d'haver, sens dubtar-ho, un gran feix
de verdor», va pensar el conillet.

I el bon llop el va veure de lluny:
«jo què faig amb l'estómac estret
dins del cau, mort de gana i de set?»

I entre els llamps i algun tro que retruny
el conill sent del llop l'hòrrid gruny;
se li clou el culet i mig pit.

«Per fi t'haig, conillet fugitiu!
Quan ho vol un llop fort, ben ardit,
qui paeix alguns cops és paït!»

«No m'agrada aquest ús del passiu,
però no vull marejar la perdiu:
aquí tens el meu cap, si t'és grat.»

El bon llop es va dir: «capsigrany!
Deu pensar que m'ha ben enredat,
que els seus mots m'han mogut a pietat.»

El conill va ensumar-se el parany
quan el llop va deixar el seu afany;
«ja m'havia! Que n'és, de babau!»

«Me n'aparto bo i fent-me l'ofès
i el segueixo amagat fins al cau:
ja veuran els conills quin sarau!»

«Aquest tòtil de llop no sap res...
Ell, que ens vol queixalar, tornar obès,
farà d'apat nocturn del lleó!»

«A on em guia aquest coi de conill?
Que no puc pas encendre el llantió
i si caic, em faig mal al garró!»

«Que ja hi som és més clar que un espill,
que ja en veig les tres dones i el fill,
que ja flairen i avisen del tec.»

«Però què coi!? És un gran desgraciat!
Jo d'aquesta no sé si m'abstrec;
de segur que m'enduc un bon gec!»

Aquest conte ja fos i acabat,
de morals, te'n puc dir un bon grapat,
però és ben clar: més que un gos pot un gat.

FI

Quatre poemes

Maria Rosa Llabrés

Mitològiques

La interrogació vermella

No puc fer-te retrets.
Em caurà l'espasa,
com a Menelau en reveure la bellesa d'Hèlena.
I és que no puc apropar-me a tu:
com a Sèmele,
m'abrusaria la teva claror.

Circe

L'ocell rebel

Des de la negror d'un núvol de tempesta,
amb una estranya lluentor
en els seus ulls color d'alga,
contempla la renglera
intermitent,
llenegadissa,
de suau trepig
i riu,
satisfeta de la seva obra.
Guerrers sense llança,
cossos tancats amb clau.
Estàtues de pedra, dins una llum verdosa,
van cisellant els trets del seu rostre.
Sota aquelles ombres arrogants
l'estimaran a ella,
sempre.

Faó

No saltaré a l'onatge per tu,
barquer de la pell bruna.
El teu mar és d'un color pàl·lid,
d'aquells que fan surar espurnes de calma.
No em tiraré a l'onatge.
Deixaré que el sol m'acaroni els ulls tancats
pensant en tu,
estesa a la platja amagada,
feta d'innombrables petxines blanques.

La desconeguda

Te n'anares
deixant un rastre de perfum de violetes.
Mai no sabrem res de tu.
Els colors amb què volíem pintar-te
se'ns embullen dins aigua.
T'esmunys
quan estenem cap a tu les mans
i canvies de forma.
Sacerdotessa, vident, mare,
hetaira virginal
que a la canícula sembres jardins inútils
en plany per un jove.
Mestra de totes nosaltres,
ens despertes els sentits entre coixins de porpra,
i no caurem en l'oblit
si ens fas trenar, Safo, adònics i roses.

Rosa Maria Llabrés. 2003. *La interrogació vermella*. Palma: Llibres de Capaltard.

—. 2007. *L'ocell rebel*. Palma: Edicions Can Sifre.

Persèfone

Agre

Gerard Cisneros Cecchini

Abans ella somreia
dels seus primers amors,
dels altres, posseïts;
somreia quan sortien
d'ella, p'rò no sabia
que la seva avidesa
seria també seva i
la tendresa de cada
dia es tornaria
com una primavera
a punt per hivernar:
fruitant i madurant
i caient i sembrant.

Incendi

Canviar de cel

Adrià Targa

Al moll de Patres
hi ha un hostal
ocasional
amb quatre catres

i tres cadires
fora al jardí.
Molt lluny d'allí,
¿les veus? Guspires

que no eren res,
Peloponès
endins, brillaven;

i et va encisar el
petit hostal
en què ara acaben.

Adrià Targa. 2021. *Canviar de cel*. Col·lecció Cadup. Barcelona: Godall Edicions.

Viatge iniciàtic

El cel dins un pou

Ramon Boixeda

I

Fa de mal dir, per descomptat,
si fou la gràcia
del món o fou
la seva broma inacabable:
el món cantava.

Jo destil·lava gravetat
que m'exagerava el jo, sí,
però la llum semblava ben de veres:

que no era pas jo el qui reia,
que era la gràcia la qui reia en mi.

II

Semblava l'horitzó un branquell torçat
tot ell pel fruit apunt de ser collit
per la mà de l'instant on tot encaixa.

La meva cara d'enze es preguntava:
com dir el goig d'adonar-se que les coses
no poden ser sinó tal i com són?

Fa de mal dir, per descomptat. El món
ballava en cercles concèntrics talment
l'aigua d'un pou que mira el cel quan plou.

III

De tant buscar la llum
de Grècia va i la trobo
a l'ombra –d'unes ruïnes
assegada, pren l'aire.

IV

Viatjo per poder naufragar en l'ésser?
Potser és el més bell que tinc, fugir?

Al tren, candor i angouxa, els dos carrils
que al fons de l'horitzó sembla que es toquin.

Viatjo a Grècia a buscar llum i apreng
la gràcia de l'espera, i de les ruïnes:

que ja han passat les coses que m'esperen,
que són pinyol d'alguna cosa viva.

Viatjo per poder tornar? Qui ho sap.
A tot arreu els llocs són dins el crani.

A tot arreu, encara, qui travessa
millor els furors del món és el candor.

Viatjo per conèixe'm la motxilla.
I apreng del món a viure al lloc on torni.

El cel dins un pou serà publicat, dins l'any 2023, per LaBreu Edicions.

